

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele.

Læs mere om fordele og sponsorat her:

<https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskerens Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Påskekrisen 1920

af Tage Kaarsted

Udgivet af

Jysk Selskab for Historie

Tage Kaarsted

PÅSKEKRISEN

1920

THE EASTER CRISIS

1920

With an English Summary

3. oplag

Skifter udgivet af

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

23

UNIVERSITETSFORLAGET I AARHUS

1973

Denne afhandling er af det humanistiske fakultet ved Aarhus Universitet antaget til offentlig at forsvares for den filosofiske doktorgrad.

Aarhus Universitet, den 23. september 1968.

Ole Klindt-Jensen

h. a. dec.

© Tage Kaarsted 1968

ISBN 87 504 0097 5

Forord

Min interesse for påskekrisen hænger sammen med udarbejdelsen af en Ove Rode-biografi, hvoraf første bind udkom i 1963. Under forarbejderne til fortsættelsen af biografien måtte jeg naturligt beskæftige mig med ministeriet Zahles dramatiske afgang i 1920, så meget mere som Ove Rode i 1926 herom skrev en bog, hvis resultater der burde tages stilling til. Hurtigt blev jeg grebet af ønsket om at søge krisens mange dunkle punkter klarlagt i håb om derved at få den sat ind i en historisk og politisk sammenhæng. Det viste sig muligt at få adgang til en række arkiver, der ikke før havde været tilgængelige, eller som ikke havde været udnyttet med dette formål for øje. I 1964 udgav jeg statsminister Otto Liebes beretning (*Jyske Samlinger*, ny række, bd. VI) og i 1967 forsvarsminister Henri Konows (*i Admiral Henri Konows erindringer*, II). Det stod mig dog på et tidligt tidspunkt klart, at en fremstilling af påskekrisen med udnyttelse af det eksisterende kildemateriale ville sprænge en biografis rammer, og jeg besluttede derfor at udskille påskekrisen i en særskilt afhandling, hvilket desværre har betydet en forsinkelse af Ove Rode-biografien.

Det har været mig en glæde og opmuntring, at alle, jeg har været i forbindelse med, har omfattet mit arbejde med stor interesse. Dette gælder tidligere og nuværende kolleger ved Aarhus Universitet og ikke mindst arkivernes personale, først og fremmest rigsarkivar, dr. phil. Johan Hvidtfeldt, der med stor liberalitet har åbnet adskillige arkiver for mig; men også slægtninge efter kombattanterne fra 1920, som har stillet breve og dagbøger til min rådighed. For den støtte, jeg har modtaget fra Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Bankdirektør Niels Jensens jubilæumslegat og Aarhus Universitets rejseunderstøttelseskonto, bringer jeg min hjerteligste tak.

Aarhus, marts 1968.

T. K.

Forord til 3. oplag

Tredje oplag af denne bog er et fotografisk optryk. Det har derfor kun været muligt at rette enkelte trykfejl samt at gøre nogle få tilføjelser i noterne. Det kildemateriale, der har dannet baggrunden herfor, er anført side 356.

For de studerende og andre, som er interesseret i at læse kritik af bogen, henvises til Jörgen Weibull: Erik With, Jens Vanggaard og J. C. Christensen, *Scandia*, bd. 37, 1971, s. 271–286 (mit svar: Jörgen Weibull og Jens Vanggaard sst. s. 462–465) og til Knud Larsens anmeldelse i *Historie*, ny række, bd. VIII, 1969, s. 385–390, Roar Skovmand i *Sønderjysk Månedsskrift* nr. 2, 1969, s. 56–62, Jens Tang i *Venstres Månedsskrift* nr. 1, 1969, s. 43–58, Christen Boye Jacobsen i *Fuldsmægtigen*, nov. 1969, s. 160–162 og Gerd Vaagt i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, bd. 95, 1970, s. 298–300.

Videre er bogen anmeldt i bl. a. følgende dagblade: *Berlingske Aftenavis* 7.12.1968 (Aage Deleuran), *Berlingske Tidende* 10.12.1968 (Aksel Lassen), *Børsen* 18.12.1968 (Poul Graae), *Fyens Stiftstidende* 20.12.1968 (Aage Trommer), *Information* 20.12.1968 (Ole Karup Pedersen), *Jyllands-Posten* 11.12.1968 (H. P. Clausen), *Kristeligt Dagblad* 28.12.1968 (Paul Holt), *Land og Folk* 19.12.1968 (Villy Karlsson) og 28.12.1968 (Kai Moltke), *Politiken* 1.12.1968 (Bertel Dahlgaard), 20.12.1968 (Aksel Larsen), 24.12.1968 (mit svar), *Skive Folkeblad* 2.12.1968 (Harald Westergaard Andersen), *Vestkysten* 17.12.1968 (Hans Lund), *Aarhus Stiftstidende* 1.12.1968 (Mogens N. Pedersen).

Fruens Bøge, november 1972.

T. K.

Indhold

FØRSTE AFSNIT

<i>Indledning</i>	13
Samtidens vurdering af de statsretlige aspekter, 13 – Af den sædvanemæssige folketingsparlamentarisme, 15 – Afskedigelsen og parlamentarisk praksis, 16 – Th. Rovsings artikel, 21 – Ove Rodes forsøg på en helhedsvurdering, 22 – Andre fremstillinger, 22 – Sigtet med nærværende undersøgelse, 23 – Den politiske situation marts 1920, som den oplevedes af aktørerne, 23 – Om kilderne, 25.	
1. <i>Drømmen om Danmark til Danevirke</i>	27
Aage Kiddes Initiativ 1916, 27 – C. M. Skades initiativ 1918, 28 – Forbindelse til legationerne, 29 – Erik With, 31 – Withs memorandum 1917, 32 – Vald. Harsløf, 32 – Ministeriet Zahles syn, 33 – Erklæringen 23. 10. 1918, 34 – J. Vanggaard og A. Conty, 34 – Danevirke-bevægelsen, 35 – Flensborg-bevægelsen, 36 – Withs memorandum 1919, 37 – 3. zone, 39.	
2. <i>CIS udnævnes</i>	40
De allierede kommissærer, 40 – Ministeriet og den svenske kommissær, 41 – Oscar von Sydow, 42 – Den norske kommissær, 42 – Th. Heftyte, 44 – Claudels samtale med Ionas Collin og Bent Holstein november 1919, 47.	
3. <i>Tanken om ministeriet Zahles fjernelse</i>	48
Statslånskrisen 1919, 48 – Uviljen mod ministeriet Zahle, 49 – De konservative fraviger 1918-erklæringen, 49 – J. C. Christensens syn, 50 – Kongens syn, 51 – De to kabinetssekretærer, 53 – Alexander Foss' pression december 1919, 55 – Landmandsforeningens protest, 56 – Konflikt med ministeriet, 58.	
4. <i>Planerne konkretiseres</i>	61
Afstemningen 10. 2. 1920, 61 – Claudel i København i februar, 62 – Claudels ønske om ministerkrise, 63 – Mødet i »Løveburet« 1. 3., 63 – Harsløfs 1. samtale med J. C. Christensen 4. 3., 64 – With-kredsen, 68.	
5. <i>Påvirkning af den offentlige mening</i>	70
Oppositionspressen, 70 – <i>Nationaltidendes</i> leder 6. 3., 71 – Demonstrationen 7. 3., 72 – Kongens udtalelse, 73 – <i>Nationaltidendes</i> leder 8. 3., 74 – Appell til kongen, 75 – Tyske gesandtskab, 76.	
6. <i>Otto Liebe</i>	77
Otto Liebe, 77 – With hos Liebe 8. 3., 78 – 1. ministerliste, 78 – Harsløfs 2. samtale med J. C. Christensen, 30 – Harsløf og With hos Liebe, 9. 3., 81 – Liebes betingelser, 82 – Ministerlisten til debat, 82 – Harsløfs 3. samtale med J. C. Christensen, 83 – Liebes syn på grænsespørgsmålet, 84.	

7. <i>Rigsdagen og 12. marts-erklæringen</i>	86
Mellemslesvigsk udvalgs adresse 9. 3., 86 – Zahle og Scavenius hos kongen 10. 3., 86 – J. C. Christensen hos kongen 10. 3., 87 – Erklæringen 12. 3., 88 – Withs brev til Kraft/kongen 13. 3., 61 – Kriegers stilling, 93 – Withs brev til Liebe 14. 3., 94.	
8. »Nu er det Danmarks vilje, det gælder«	96
Afstemningen 14. 3., 96 – Withs reaktion, 96 – Marott hos Branting, 97 – Withs brev til J. C. Christensen 11. 3., 98 – J. C. Christensens svar, 98 – Harsløfs 4. samtale med J. C. Christensen 15. 3., 99 – <i>Nationaltidendes</i> leder 15. 3., 100 – Kongens udtalelse 16. 3., 101 – Dementiet, 102.	
9. <i>Situationen uafklaret</i>	104
Liebe betænkelig, 104 – Vanggaards brev til With/Liebe 17. 3., 105 – P. Grau og Ernst Christiansen hos J. C. Christensen m. fl. 16. 3., 106 – Venstre advarer mod agitation, 106 – Bircks syn, 107 – Det konservative Folkepartis holdning, 107 – P. Grau og Ernst Christiansens brev til kongen 17. 3., 107 – Demonstrationerne 17. og 18. 3., 108 – <i>Nationaltidendes</i> leder 18. 3., 109 – Øvrige møder aflyses, 110.	
10. <i>Internationaliseringstanken</i>	111
Resolutionen 16. 3., 111 – H. P. Hanssens holdning, 111 – With-kredsens reaktion, 112 – With påvirker Liebe, 112 – Withs rapport til Harsløf, 114.	
11. <i>Claudel griber ind</i>	116
Claudels demarche 19. 3. og 20. 3., 116 – Bruce's vurdering, 117 – Sydows vurdering, 118 – With presser på, 119 – With-kredsens møde 21. 3., 120 – Harsløf hos E. Harboe, 120 – With instruerer Kraft/kongen, 121 – Knud Fabricius hos Gunnar Knudsen, 112.	
12. <i>Usikkerhed om J. C. Christensens holdning</i>	123
Harsløfs 5. samtale med J. C. Christensen 23. 3., 123 – Vanggaards syn, 124 – With-kredsens vurdering af kongens opfattelse af J. C. Christensens holdning, 125 – J. C. Christensens dilemma, 125.	
13. »Venstre vil ikke«	127
Ernst Christiansens samtale med Heftye 20. 3. og Bruce 21. 3., 127 – Mellemslesvigsk petition 22. 3., 128 – P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager til København 26. 3., 129 – Kejserinde Dagmar, 130 – P. Grau hos de konservative, 131 – Det konservative Folkepartis udtalelse, 131 – J. C. Christensens og N. Neergaards holdning, 132 – <i>Berlingske Tidende</i> 27. 3., 133 – <i>København</i> , 135.	
14. <i>Regeringspartierne</i>	136
Den radikale presse, 136 – Moesgaard-Kjeldsen, 138 – Radikale og socialdemokrater udsender erklæring 13.-19. marts, 140 – Rodes tale 21. 3., 140 – Moesgaard-Kjeldsens erklæring 22. 3., 141 – Ministeriet og CIS, 142 – Scavenius' instruks af 20. 3., 142 – Marott, 143.	
15. <i>Venstres omsving 27. marts</i>	147
With-kredsens møde 26. 3., 147 – Vanggaards taktik, 147 – P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager hos Venstre 27. 3., 149 – J. C. Christensens omsindelse, 151 – De konservatives henvendelse til J. C. Christensen, 152 – Venstres udtalelse, 153 – Venstres og konservatives diskussion 11. 4., 154 – Birck presses, 155.	

16. <i>Kongen og H. N. Andersen</i>	157
Kongens konference med Brandes 27. 3., 157 – J. C. Christensen og N. Neergaard i audiens, 158 – H. N. Andersen, 160 – Mødet på Ny Carlsberg, 162 – Valgerklæringerne, 163 – Rovsings samtale med H. N. Andersen/kongen, 164 – With-kredsens møde, 165.	
17. <i>De sidste bestræbelser 28. marts</i>	166
Oppositionspressens kommentarer til valgerklæringerne, 166 – Flensborgernes ængstelse, 170 – Harboes demarche overfor CIS, 171 – Brammers brev til kongen, 172.	
18. <i>Et ministerium Rovsing?</i>	174
Harsløf hos Rovsing, 174 – Rovsing hos kongen, 175 – H. N. Andersens ministerliste, 176 – Kongens dilemma, 176.	
19. <i>Valglovsforhandlingerne</i>	178
Ønsket om forholdstalsvalg, 178 – De konservatives dilemma, 179 – Venstres holdning, 180 – Optræk til trekantet forlig, 181 – Venstres reaktion, 181 – Grundlovsændringen strander 26. 3., 182 – J. C. Christensens omsindelse i relation til valgloven, 183.	
20. <i>Ministeriets forhandlinger 28. marts</i>	185
Partielt ministermøde, 185 – Rodes tale i Kalundborg, 186 – <i>Social-Demokraten</i> , 29. 3., 1887 – Oppositionspressen 29. 3., 188.	
21. <i>Ministeriet Zahles afskedigelse 29. marts</i>	191
Kongen og Zahle, 191 – Afskedigelsen, 192 – Kriegers reaktion, 194 – N. Neergaard hos kongen, 194 – Ministermøde, 196 – Funktionsnægtelsen, 197.	
22. <i>Ministeriet Liebes dannelse</i>	199
Liebes syn på afskedigelsen, 199 – Ministeriets sammensætning, 200 – With glider ud, 202 – Ingen landbrugsminister, 203 – Kongens rådslagning efter den socialdemokratiske deputations besøg, 204 – Ministerlisten færdig tirsdag 30. 3., 206 – Ministeriet Liebes programmerklæring, 206 – With-kredsens reaktion, 208.	

ANDET AFSNIT

23. <i>Arbejderbevægelsens reaktion</i>	211
Uroen blandt arbejderne 1917–19, 211 – Syndikalismen, 262 – Lønforholdene, 213 – Overenskomstforhandlingernes sammenbrud 29. 1. 1920, 214 – Borgbjergs reaktion, 215 – Generalstrejke-bebudelsen, 217 – Staunings syn, 219 – Møde mellem repræsentanter for DsF og Socialdemokratiet 29. 3., 219 – Ultimatum til kongen, 221 – Socialdemokratiets udtalelse 30. 3., 221 – Syndikalisternes holdning, 222 – Forhandlinger med de uden for DsF stående fagforbund, 224 – Fælledmødet, 224.	
24. <i>Det radikale Venstres reaktion</i>	226
Kravet om ministeriet Zahles genindsættelse, 226 – Radikale rigsdagsgruppes møde 30. 3., 227 – Udtalelsen, 228 – <i>Politikens</i> holdning, 230.	

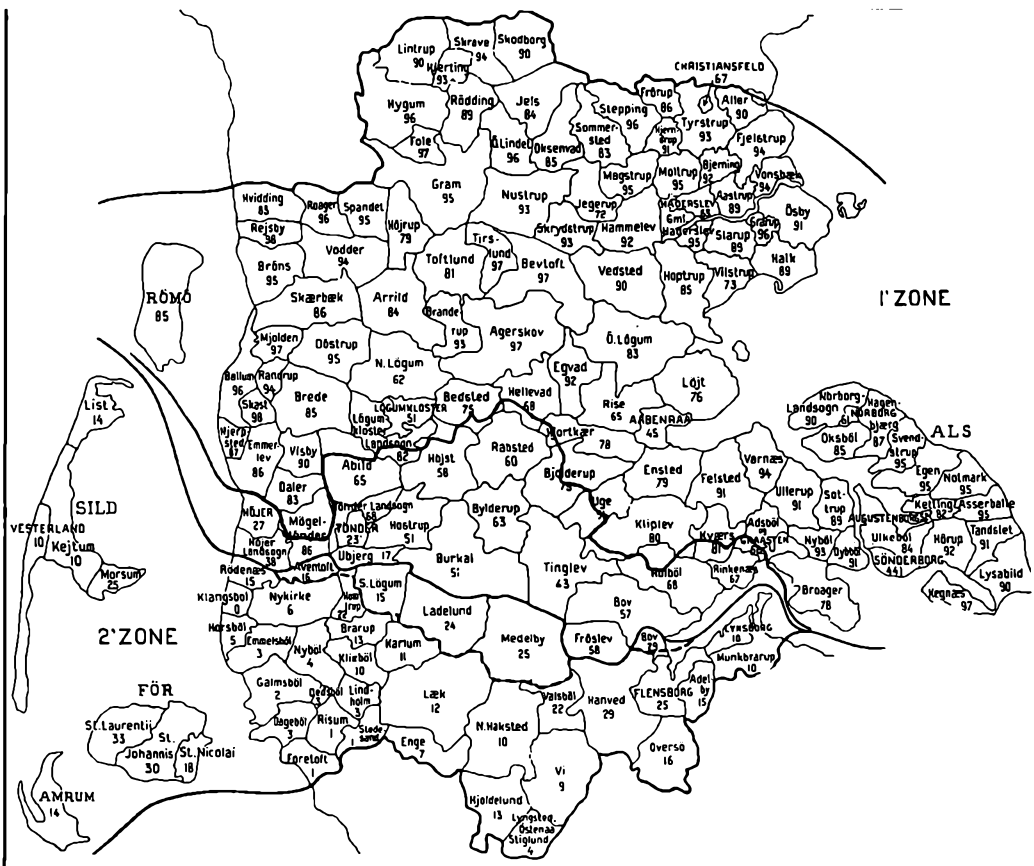
25.	<i>De første forligsbestræbelser</i>	232
	H. N. Andersen, 232 – Ernst Kapers initiativ, 233 – Magistratens audiens, 235.	
26.	<i>Konservatives og Venstres reaktion</i>	238
	Den borgerlige fællesgruppes reaktion på Kapers initiativ, 238 – Konservative rigsdagsgruppes udtalelse, 239 – J. C. Christensens tale i Kerteminde, 29. 3., 239 – Venstres udtalelse, 241 – Venstre og konservative presses reaktion, 242.	
27.	<i>Ministeriet Liebes politik</i>	245
	Et »upolitisk« ministerium? 245 – Opløsning af folketinget, 246 – Konows militære dispositioner, 247 – Samfundshjælpen, 248 – Rovsings interview, 249 – P. Chr. von Stemmann og de fire sogne, 249 – Henvendelse til CIS om udsættelse, 250 – Ministeriet M. P. Friis og Konows initiativ, 253.	
28.	<i>»Den almindelige strejke«</i>	255
	DsF's generalforsamling, 295 – Resolutionen, 258 – Sammenkædningen af de politiske og faglige krav, 260 – Resolutionen overrækkes kongen, 262.	
29.	<i>Ministeriet Liebe i forhandling med Socialdemokratiet</i>	264
	Embedsmændene ønsker forlig 31. 3., 264 – Ministeriet Liebes vurdering, 265 – H. N. Andersen, 265 – Mødet natten til 1. 4., 266 – Ministermøde 1. 4., 267 – Mødet 1. 4., 267 – Valgloven og partierne, 268 – Tro på forlig 1. 4., 270.	
30.	<i>Krisen forværres langfredag</i>	272
	Kr. Sindballe justitsminister, 272 – Ministeriets udtalelse 2. 4., 273 – Ove Rodes vurdering af denne, 273 – Liebe hos J. C. Christensen og folketingets formand, 274 – De radikales pres på tingformanden, 275 – Socialdemokratiets pres, 275 – H. N. Andersens møde med Edv. Brandes, 276.	
31.	<i>Borgerrepræsentationens demarche</i>	278
	De radikales initiativ, 278 – Konservative borgerrepræsentanter forhandler på <i>Social-Demokraten</i> , 279 – De afvises af Konservatives og Venstres rigsdagsgrupper, 279 – Mødet i borgerrepræsentationen, 280 – Ministeriets dispositioner, 281 – Højesteretspræsident Grams sondering, 282 – Flertalsgruppen hos kongen, 284 – Jesper Simonsen og Elna Munch, 285 – Talerne på slotspladsen, 286 – Borgergruppens foretræde, 288.	
32.	<i>Generalstrejken planlægges</i>	289
	Telegramvekslingen med Branting, 289 – Generalstrejkeudvalg nedsættes, 291 – Syndikalisternes holdning, 293 – Syndikalisternes møde med DsF 3. 4., 294.	
33.	<i>Ministeriet Liebe forhandles bort</i>	298
	Politikernes møde med kongen 3. 4., 298 – Politikernes rådslagning, 299 – Kongen tilkalder Liebe, 300 – Kongen forhandler med politikerne, 301 – Kongen meddeler Liebe afsked, 302 – Kommuniqueet, 303 – Ministeriet Liebe og afskedigelsen, 303.	
34.	<i>Ministeriet Friis' udnævnelse</i>	305
	M. P. Friis, 305 – Arbejdsgiverforeningen, 305 – Arbejdsforliget, 306 – Ministeriets sammensætning, 307 – De to socialdemokrater, 307 – With-kred-	

sens reaktion, 308 – J. C. Christensens vurdering, 309 – Reaktionen overfor den borgerlige fællesgruppe, 310 – Pressens kommentarer, 311 – Syndikalisternes reaktion, 312.

35. *En revolution i svøb?* 314
 Københavns politis organisation, 314 – Urolighederne 29. og 30. 3., 315 – Politiets strejkeovervejelser, 316 – Militære dispositioner, 317 – Urolighederne på Amalienborg slotsplads 3. 4., 318 – Urolighederne 4. 4., 320 – Ønske om militær indskriden, 322 – Murstenslaget på Kgs. Nytorv, 322 – Socialdemokraternes ængstelse, 323 – Afmatning 5. 4., 324 – Socialdemokraternes og syndikalisternes syn på urolighederne, 320 – Hvori faren bestod, 327.

TREDJE AFSNIT

36. *Sammenfatning* 328
 With-kredsen, 328 – H. N. Andersen, 332 – Sønderjyderne, 333 – De allierede legationer og CIS, 334 – Kongehuset, 336 – Ministeriet Zahle, 341 – Arbejderbevægelsen, 344 – Embedsmændene, 346 – Oppositionen, 348 – Pressen og den offentlige mening, 352.
- Efterskrift* 355
- Kilder og litteratur* 356
- Noter* 365
- Billedfortegnelse* 405
- Summary* 407
- Personindeks* 420

Kort over Sønderjylland i afstemningstiden. Den øverste linje er Kongeå-grænsen, der var statsgrænse mellem Danmark og Tyskland 1864-1920. Den næste er Tiedje-linjen, moderate tyskeres grænsereforslag efter afstemningen i 1. zone. Derpå følger den nuværende statsgrænse, der i 1920 var grænse mellem 1. og 2. zone. Den stiplede signatur betegner Claudel-Hefstye-linjen. Den nederste linje er 2. zones sydgrænse. Tallene angiver hvert sogns danske stemmer i procent ved afstemningerne henholdsvis 10. februar og 14. marts 1920. (Kortet er tegnet på grundlag af det af Ministeriet for sønderjyske Anliggender i 1920 udarbejdede kort.)

FØRSTE AFSNIT

Indledning

Da kong Christian 10. mandag 29. marts 1920 afskedigede ministeriet Zahle, udløstes den alvorligste politisk-parlamentariske krise, som vort folkestyre har kendt i dette århundrede bortset fra besættelsestiden. Blandt krisens forudsætninger var meget traditionelt konfliktstof; men den fik sin særlige farve ved, at et vitalt nationalt spørgsmål blev direkte foranledning til dens udløsning og ved, at dens kulmination prægedes af dybe modsætninger på arbejdsmarkedet med trussel om generalstrejke på revolutionær baggrund.

Allerede i samtiden søgte man at give en principiel vurdering af påskekrisen, idet der under og umiddelbart efter denne rejstes en hæftig diskussion navnlig om det berettigede i kongens handlemåde ud fra en overvejende statsretlig betonet tankegang. Krisen er da også som statslånskrisen i 1919 rig på konstitutionelle aspekter¹, der rækker helt frem til grundloven af 1953.

Fra socialdemokratisk side betegnedes kongens afskedigelse af ministeriet som »statskup«. Statskup kan defineres som et voldsomt indgreb mod den bestående statsordning, og eksempler er Napoleons kup 10. november 1799 og Louis Napoleons 2. december 1851 eller enevældens indførelse i Danmark 1660–61 og Gustav 3. af Sveriges magtforøgelse 1772. Det lønner sig dog ikke at anlægge en statsretlig vurdering af statskup-påstanden. Ordet statskup har, som det er sagt, »en kraftig klang og hamret ud med det rette eftertryk var det egnet til at fremkalde den ønskede opstandelse«². Det blev ganske simpelt benyttet af politikere i politisk-agitatorisk øjemed og uden særlig tanke på en juridisk betragtningsmåde*.

* Da kongen i henhold til 1915-grundloven, der ikke kendte parlamentarismen, udnævnte og afskedigede sine ministre, omend naturligvis under kontrasignatur, og da kongen ikke nærede noget ønske om at ændre den bestående statsordning, kan hans handlemåde ifølge en forfatningsekspert som Poul Andersen ikke siges at være statsretlig ukorrekt. Alf Ross mener, at vel var med systemskiftet forfatningen ændret og parlamentarismen gjort til en sædvaneretlig bestanddel af denne; men indholdet af den parlamentariske statskik er – og var navnlig i 1920 – dog noget flydende og bestemmes for en stor del netop gennem konflikter og kriser. (3).

Et andet problem, som spillede en betydelig rolle i de samtidige vurderinger, var, at ministeriet Zahle efter sin afskedigelse nægtede at fungere videre, indtil et nyt ministerium var dannet, skønt kongen – omend tøvende – opfordrede det dertil. Af ministeriet Liebe og dets venner hævdedes det, at denne funktionsnægtelse var en klar krænkelse af retlige normer. Statsminister Liebe, der var højesteretssagfører, kaldte den »en yderst graverende embedsforseelse«⁴, og beretter, at højesteretspræsident R. S. Gram brugte betegnelsen »et meget graverende retsbrud«⁵. Justitsminister for en dag, professor, dr. jur. K. Sindballe betegnede den som »en strafbar embedsforsømmelse«⁶. Højesteretssagfører, folketingsmand E. Harboe gik et skridt videre i en tale i Den konservative Klub 7. april 1920, hvor han karakteriserede Zahles handling som »en embedsforbrydelse, for hvilken han utvivlsomt ville kunne blive dømt ved rigsretten«. Kongen kunne ikke afskedige Zahle, før der forelå ministeriel kontrasignatur, hvorfor kabinetssekretærens anmodning til Zahle om at fungere var foretaget ud fra en urigtig opfattelse⁷. Denne anskuelse deltes af professor, dr. jur. Knud Berlin, der i et mod de Zahleske ministre stærkt polemisk indlæg skrev, »at det grænsede i virkeligheden til forsøg på at omstyrte den lovligt gældende af dem selv underskrevne forfatning, når de ved at nægte at fungere indtil videre søgte at skabe en forfatningsløs tilstand, et retligt kaos, der skulle tvinge kongen til at give afkald på at bruge sine forfatningsmæssige rettigheder«⁸.

Nationalbankdirektør, dr. jur. Carl Ussing skrev, at kongens »henvendelse til ministeriet angående dets fratræden efter grundloven kunne kun have virkning som en meddelelse om, at kongen ville hidføre deres afskedigelse og i det øjemed søge nye ministre, men den blev behandlet, som om vi endnu havde enevoldsregering«. Og videre: »Forøvrigt var ministerstrejken ikke blot grundlovsstridig, men også i strid med embedsmæssige administrationspligter, af hvis uforstyrrede varetagelse manges øjeblikkelige skæbner kan afhænge«⁹.

Alle de jurister, der ytrede sig i 1920, var af antiministeriel observans og sympatiserede med ministeriet Zahles afskedigelse; i vore dage har dog også juristen Poul Andersen tilsluttet sig deres betragtninger¹⁰. Men heller ikke i dette tilfælde er det frugtbart at anlægge en retlig vurdering, hvor rigtig den end er, og evt. søge at taksere forseelsen for rigsretten og efter den dagældende straffelovs § 142–143¹¹. I virkeligheden var også de to radikale politikere, Erik Scavenius og P. Munch, imod funktionsnægtelsen, uden at de har udtalt sig om sagens juridiske aspekter. Munch sagde allerede 29. marts 1920 på sin stilfærdige måde: »Er det klogt?«¹². Det var det ganske givet ikke, fordi det åbnede en angrebsflade mod ministeriet. Funktionsnægtelsen kunne udnyttes i agitationen, og det blev den anført af de højreorienterede jurister.

Et andet spørgsmål gjaldt begivenhedernes større eller mindre overensstemmelse med datidens opfattelse af det u håndgribelige begreb: den sædvanemæssige folketingsparlamentarisme. Allerede før påskekrisen foregik i pressen en debat herom, og denne intensiveredes under og efter krisen, hvor såvel politikere som jurister deltog – de sidste dog fornemmelig som politikere.

En del af de fremførte argumenter kan afvises som ad hoc-postulater. Til denne kategori hører således påstanden om det parlamentarisk forkastelige i, at ministrenes stemmer var nødvendige for at skabe flertal i folketinget. De benyttede denne stemmeret i kraft af deres folketingsmandat, og der har aldrig i Danmark – i modsætning til f. eks. Norge – eksisteret bestemmelser, der tvinger en folketingsmand til at nedlægge sit mandat ved ministerudnævnelse. Ministre, der var rigsdagsmedlemmer, havde da også siden 1849 uantastet udøvet deres stemmeret.

Et andet synspunkt, som fremførtes i 1920, var påstanden om, at et folketingsflertal – og et deraf fremgået ministerium – handler i strid med god parlamentarisk statsskik ved at træffe afgørelser i vigtige forhold, der ikke lå for, da tinget valgtes. Man må her gøre sig klart, at Danmark ifølge forfatningen var et typisk repræsentativt demokrati, hvor der ikke forelå nogen retlig pligt til at udskrive valg midt i en valgperiode, ligesom der heller ikke i 1920 kunne siges at være udviklet nogen sædvane i så henseende. Påstanden var altså fremsat, fordi den var velegnet til at kaste et skær af magtbegær over ministeriet, der ikke ville høre folket.

Det samme gælder i nogen grad påstanden om, at ministeriet ikke blot burde have folketingsflertallet bag sig, men også folkets; ganske vist gik de radikale ved valget 26. april 1920 fra 33 ned til 17, og socialdemokraterne kun frem fra 39 til 42, altså et samlet tab på 13 mandater til regerings-siden, hvilket kunne tyde på, at regeringen øjensynligt heller ikke 29. marts havde haft vælgernes tillid; men ingen sikre kriterier kan opstilles for, hvornår en sådan situation foreligger, at regeringen bør skride til opløsning, fordi den har befolkningsflertallet imod sig. Det beror på et skøn, hvorom der ikke altid vil kunne opnås enighed mellem de forskellige politiske partier¹³.

Spørgsmålet om kongens uansvarlige rådgivere indtog ikke dengang nogen fremtrædende plads i diskussionen om de parlamentariske principper. Den socialdemokratiske politiker F. J. Borgbjerg talte vel i *Social-Demokraten* om, at kongen havde »givet sig en lille uansvarlig klike i vold. Det var denne chauvinistiske klike, som gennem private »gesandter« sidste sommer i Paris konspirerede mod Danmarks ansvarlige regering...«¹⁴. Fagforeningslederen M. C. Lyngsie brugte betegnelsen »de to mystiker«, hvoraf den ene var de skjulte kræfter, som hidførte Zahles fald¹⁵, og *Politiken* vendingen »den uansvarlige kamarilla omkring kongen«¹⁶; men

nogen indgående omtale i pressen fik fænomenet ikke. Blandt politikerne drøftedes naturligt, hvem der kunne have påvirket kongen. P. Munch nævner i sine optegnelser, at man må tro, »at der i de om Harboe, professor Th. Rovsing osv. samlede kredse har været adskillige planer i forvejen; hvormeget kongen har været med deri, kan næppe opklares, men antagelig har han dog gennem kgl. konfessionarius H. M. Fenger, adjutanter osv. været ikke så lidt indviklet deri. . .«¹⁷. Man vidste altså ganske simpelt ikke tilstrækkeligt til at kunne drage dette forhold ind i debatten om krisens parlamentariske aspekter.

Andre forhold, der fik betydning for fremtidens formulering af folketingsparlamentarismen, diskuteredes også. Fra radikal og socialdemokratisk side betegnedes det således som stridende mod parlamentarisk statskik, at ministeriet Liebe øjensynlig ikke ville give møde i folketinget, og at det i al fald nægtede at vige for et mistillidsvotum¹⁸. Denne opfattelse afvistes af Liebe med den motivering, at ministeriet i og for sig ikke havde noget imod at møde for folketinget, men at det ikke »uden at komme i strid med vort hele standpunkt kunne demissionere, blot fordi folketinget gav os et mistillidsvotum«. Højesteretspræsident Gram synes at have været enig heri¹⁹. I denne forbindelse skal også nævnes de angreb, som folketingsformanden var genstand for, fordi han vægrede sig ved at indkalde folketinget, mens man fra den anden side hævdede, at generalstrejken ville gøre det forbi med den parlamentariske statskik²⁰.

Men hovedproblemet var naturligvis, om kongens afskedigelse af Zahle betød et brud på den i 1901 knæsatte folketingsparlamentariske statskik, ganske uanset de grundlovsmæssige bestemmelser. Som under statslåns-krisen²¹ var alle de stridende parter enige om folketingsparlamentarismen som almindeligt princip for regeringsdannelserne; men om princippet indhold var uenigheden stor. Polemikken herom antog delvis kuriøse former, som når Knud Berlin i et forsvar for kongens handlemåde måtte helt tilbage til Englands historie i 1783 og 1807 for at finde eksempler, mens han ganske undlod at omtale kongens betydningsfulde erklæring af 4. marts 1919, hvad man til gengæld gjorde fra anden side²². Ved denne lejlighed havde kongen sagt, at han ikke ville udnævne et ministerium, der ikke var i overensstemmelse med folketingets flertal, og de fremmødte politikeres ordfører, landstingsmand Herman Trier havde kvitteret på partiledernes vegne med ordene, at »denne Deres Majestæts udtalelse vil vække glæde landet over som en yderligere stadfæstelse af det grundlag, hvorpå vort politiske liv hviler nu og fremtidig«. Dermed var kongens erklæring hævet op i en principiel sfære²³.

Socialdemokrater og radikale var af den anskuelse, at kongen 29. marts

1920 krænkede sin egen erklæring og dermed folketingsparlamentarismen; mens politologen Erik Rasmussen har dokumenteret både, »at kong Christian med tilfredshed så sin udtalelse opfattet som principiel, og at han ikke mente, den ville afskære ham fra under ændrede omstændigheder at tage et andet ministerium end det på det foreliggende folketingsflertal byggende ministerium Zahle«²⁴. Der er vidnesbyrd om, at kongen inden 27. marts 1920 følte sig hindret i et indgreb p. g. a. 1919-erklæringen; men ved valgkravserklæringerne 27. marts dannede han sig det indtryk, at ministeriet Zahle ikke længere havde et folketingsflertal for sig, omend det ikke var konstateret ved en afstemning i folketinget. Omstændighederne var altså ændret. Det var også det standpunkt, *Berlingske Tidende* stod på 28. marts 1920, når det næst at beklage den formelle mangel, der lå i, at en afstemning i folketinget ikke havde fundet sted, skrev: »Men på den anden side er den parlamentariske situation uimodsigeligt løstrevet fra den forankring, som ministeriet for et lille års tid siden opnåede ved kronens beslutning om kun at ville udnævne ministerier med folketingsflertal«²⁵.

Hertil kommer, at kongen ikke som i 1919 overvejede at udnævne en venstremindretsregering, men et forretningsministerium af ikke-politikere, der skulle bringe et efter kronens opfattelse parlamentarisk dødvande til ende ved at udskrive folketingsvalg²⁶. Kongen har således – i det omfang han overhovedet har gjort sig problemstillingen klar under sin samtale med Zahle – kunnet argumentere for, at han ikke var i strid med 1919-erklæringen. Men heroverfor blev det anført, at det havde været mere i overensstemmelse med parlamentarismens principper, om kongen havde ladet den eventuelle parlamentariske ligevægtstilstand konstatere i folketinget²⁷.

Helt bortset herfra hævdedes det fra højre side, at kongen havde en ubetinget ret til under de foreliggende omstændigheder at skride ind. En stadig gentagen påstand var som berørt foran, at ministeriet Zahle ikke af vælgerne havde fået mandat til at lede landets politik under afgørelsen af det vigtige sønderjyske spørgsmål, fordi helt andre forhold var aktuelle ved valget i 1918²⁸. Som i 1919 hævdede ikke mindst den konservative presse, at en regering i et land med forholdstalsvalg måde ikke blot skulle have flertal i folketinget, men også i folket, og at landstinget derfor skulle kunne tvinge folketingsflertallet til at udskrive valg, inden man traf afgørelsen i et så vigtigt spørgsmål²⁹. Det var således dette standpunkt især *Nationaltidende* fremførte: »Denne regerings parlamentariske adkomst til at tale i folkets navn er følgende. Den er udgået af det mindste af landets fire politiske partier, den sidder i det ene ting med et yderst knebent flertal, som kun tilvejebringes ved de stemmer, ministeriets egne medlemmer medbringer i deres egenskab af rigsdagsmænd, og som endda

ikke svarer til et flertal i vælgerbefolkningen; den har i det andet ting et stort flertal imod sig. . .«³⁰. Allerede under statslånskrisen havde den konservative presse i kongens opløsningsret set en garanti imod, at et ministerium skulle kunne misbruge sit flertal i folketinget til at regere på trods af folkeflertallet³¹.

Den 11. marts 1920 skrev *Nationaltidende*: »Det er den parlamentariske suveræns pligt at lade den vilje, der er herskende i folkets flertal, komme til udtryk. I daglig praksis kan man nøjes med det udtryk, denne vilje giver sig gennem rigsdagen. . .« Men når den ikke svarede til flertallet i vælgerbefolkningen, og en principiel vigtig afgørelse forestod, da krævede det parlamentariske princip, at der gennem valg gaves folket lejlighed til direkte at give sig til kende.

Efter afskedigelsen fortsatte *Nationaltidende* sin argumentation efter de samme retningslinjer. Således hed det i en lederartikel 30. marts, at det var ganske fejlagtigt, at kun folketingets flertal kunne styrte et ministerium. »Ingen nok så »parlamentarisk« regerende monark eller præsident er underkastet et sådant bånd, der vil reducere ham til en skygge-konge, en paradefigur i et ministeriums hånd, der nægter at efterkomme sin utvivlsomme parlamentariske pligt«. Denne pligt var efter bladets mening at indgive sin demissionsbegæring, når kongen på den givne baggrund ønskede det.

Også blade som *København* og *Berlingske Tidende* var enig i denne argumentation; førstnævnte brugte kraftige vendinger, sidstnævnte mere moderate. *Berlingske Tidende* skrev således 1. april: »Dersom ministeriet Zahle havde villet styrke folketingets stilling som basis for den politiske magt i landet, så var det for længe siden gået til *folket*; thi kun ved folket kan folketinget blive stærkt, kun ved fri ytring af folkets vilje kan det få myndighed. Men for ministeriet Zahle har folketinget kun været den *parlamentariske formalitet*, der anvendtes ved udnyttelsen af udentings magtmidler«.

Fra venstrepolitikerer Niels Neergaard foreligger der også en principiel udtalelse. Under et opgør i folketinget 20. maj 1920 sagde han vendt mod Borgbjerg, at denne tog fejl, hvis han troede, at det var kernen i det konstitutionelle system, »at kongen ingen magt har, og at kongen overhovedet aldrig skal gøre en politisk indsats. Det, vi har oplevet nu, er netop et eksempel på, at på tider, hvor situationen er uklar, hvor det er et spørgsmål, hvad vælgerne vil eller ikke vil, har kongen en opgave, og han kan også have det på andre områder«³².

Også Knud Berlin tog problemet op i to artikler i *København* 23. og 25. april 1920 – altså umiddelbart før valget. Han slog fast, at selv om kongen havde formel ret til til enhver tid at afskedige sine ministre, så var denne ret ikke tillagt ham for at udøves efter personlig vilkårlighed,

men kun hvor landets velfærd krævede det og alene »i overensstemmelse med hævdunden god konstitutionel skik og brug«. Byggende på engelske statsretslærdes opfattelse fandt Berlin, at prøvestenen måtte være, om der var gode grunde til at antage, at vælgernes ønsker gik imod folketingets. Også uanset valgets udfald havde kong Christian dog lov til at gribe ind, thi »ingen myndighed kan udøves, uden at der af og til gribes fejl. . .« Berlin fandt ministeriets vægring ved på kongens opfordring at opløse folketinget »i bund og grund uparlamentarisk«, hvorfor kongen i alle henseender havde været i sin gode ret til at afskedige ministeriet Zahle ³³.

Fra venstre side fremhævede man, at kongen havde handlet i modstrid med 1919-erklæringen, og *Social-Demokraten* føjede til, at »en rolig parlamentarisk udvikling ødelægges, hvis en uansvarlig klike, på et hvilket som helst tidspunkt kan bryde ind i de parlamentariske forhandlinger og udskrive valg. Valgdagen skal respekteres og sidste valgdags sejrige program lød på, at ministeriet Zahle skulle fortsætte krigssituationen ud, søge en ny valglov gennemført og derpå udskrive valg. . .« ³⁴.

For at understrege sit syn på ministeriet Liebe og fremkalde de rette associationer kaldte *Social-Demokraten* det for »det provisoriske ministerium« ³⁵. I en anden lederartikel hed det: »Den handling, som trængte ministeriet bort, søgte støtte i grundlovens ord om kongen, der kan antage og afskedige ministre. Men selv det troskyldigste Guds ord fra Hee vil vide, at kongen i et parlamentarisk land ikke kan foretage denne handling efter eget lune og egen personlig indskydelse. Ellers var han jo selvheriker. . .« Denne parlamentarismens uskrevne lov blev endelig fastslået ved systemskiftet i 1901, og siden havde den vundet hævd gennem 20 år og var »gentagende bekræftet fra selve tronen«, hed det ³⁶.

Den socialdemokratiske folketingsmand, cand. mag. Vilhelm Rasmussen søgte i en længere artikel »Kongemagten og grundloven« trykt i *Social-Demokraten* 19. april 1920 at analysere hele situationen omkring ministeriet Liebes udnævnelse. Han hævdede her, at da kongen 29. marts afskedigede Zahle, havde han intet ministerium til at dække sig og tage det grundlovsmæssige ansvar, hvorfor han handlede enevældigt; landet var over et døgn uden grundlovsmæssig regering. Det er allerede anført, hvorledes man fra højre side med kritikken af funktionsnægtelsen argumenterede imod denne opfattelse.

De radikale måtte være om muligt mere ivrige end socialdemokraterne efter at påvise, at det var kongen og ikke ministeriet, der havde handlet forkert 29. marts. Under opgøret i folketinget 11. april sagde den radikale politiker Ove Rode, at han og hans kolleger var fuldt overbevist om, at et nyt ministerium af oppositionen umiddelbart efter ville træde til; der kom ingen opfordring om at fungere, og man gik derfor ud fra, at der forelå »en nøje overvejet, også i konstitutionel henseende undersøgt til-

stand, og at det næste ministerium så at sige kunne træde ind ad døren med et kvarters varsel«. Rode gentog også påstanden om, at ministeriet derefter på kongens anmodning nægtede at fungere, fordi det ikke havde den fornødne autoritet. Det var et andet forhold, når et ministerium demissionerede i henhold til en politisk beslutning³⁷. Senere under grundlovsforhandlingerne 21. maj sagde Rode i en diskussion med Neergaard, der havde betegnet den gennem Ritzaus Bureau 29. marts udsendte meddelelse om ministeriets afskedigelse som en fejltagelse, at der på Amalienborg var foregået »en konstitutionel fejltagelse«, idet der først den 30. marts fandtes et ansvar³⁸.

I en tale i Kalundborg 5. april 1920 kom Ove Rode også ind på en principiel vurdering af det skete. Efter hans mening kunne et ministerium kun bestå, hvis det havde sin oprindelse i folketinget og sin tilslutning dér. Alle mente, at denne opfattelse efterhånden var blevet en urokkelig lov; nu burde den grundlovsfæstes for at undgå gentagelser af det skete³⁹.

Skal man bedømme påskekrisen ud fra datidens forudsætninger, må man gøre sig klart, at parlamentarisk styresæt kun havde været rådende i få år, idet det først vandt indpas i Danmark i 1901. Præcedens forelå derfor ikke. Kun i et tilfælde var et ministerium med flertal i folketinget gået af, nemlig ministeriet J. C. Christensen efter Albertiaffæren i september 1908. J. C. Christensen ønskede ikke ministeriets afgang; men det gjorde kong Frederik 8., og da udenrigsminister, greve Fr. Raben-Levetzau og justitsminister Sv. Høgsbro delte denne opfattelse, indgav J. C. Christensen ministeriets demissionsbegæring 12. september 1908. Kongen var altså trådt aktivt op, og reaktionen herpå har derfor en vis interesse i relation til påskekrisen. Således skrev *Social-Demokraten*, at det var uheldigt, at kongen greb ind i et forhold, som formentlig henhørte under regeringens eget skøn; det stillede »hans optræden som konstitutionel konge i tvivlsomt lys«⁴⁰. Knud Berlin anfører, at det ellers ikke faldt nogen – og i givne situation da slet ikke *Politiken* – ind at bestride kongens ret til at afskedige et ministerium, før det var faldet på rigsdagen. Ganske uanset den reelle baggrund for demissionsbegæringen må man fastslå, at forholdet i 1908 var fundamentalt forskelligt fra den i 1920. Først og fremmest gik Venstre ind på, at ministeriet skulle demissionere, og dernæst forblev partiet ved magten, idet det afgående ministeriums finansminister, N. Neergaard, blev konseilspræsident og fire andre ministre blev siddende.

Poul Andersen siger om afskedigelsen af ministeriet Zahle, at det er usikkert, om den var i strid med parlamentarisk statsskik, fordi denne statsskik ikke overalt er af helt samme indhold, og fordi der i Danmark ikke havde fæstnet sig en bestemt politisk opfattelse vedrørende kongens beføjelser til personligt, men under ministerielt ansvar at afskedige et

ministerium for derpå at opløse et folketing, hvis politiske overensstemmelse med vælgerne han har grund til at betvivle ⁴¹.

I mange henseender kan påskekrisen minde om den 6 år ældre Borggårdskrise i Sverige, der udløstes ved det liberale ministerium Karl Staafs afgang efter en konflikt med kongen; men i Sverige var striden mellem kongen og ministeriet om forsvarsspørgsmålet, der udløste krisen, også en kamp om det parlamentariske styresæt, som kong Gustav ikke kunne af finde sig med. I Danmark førte især kongens uenighed med ministeriet i det sønderjyske spørgsmål frem til påskekrisen; men den danske konge havde, selv om han var uden dybere forståelse af det parlamentariske livs vilkår, ikke planer om ved sin holdning at gå ind i en kamp mod folketingsparlamentarismen; han var tværtimod, hvad 1919-erklæringen viser, nået frem til at lade den være en rettesnor for sin gerning som konstitutionel konge; men der var som sagt ikke enighed om, hvad den rette fortolkning af folketingsparlamentarismen var, sådan som den foranstående redegørelse har vist. Nogen klar og entydig dom lader sig altså ikke afsige, og det er i det hele lidet givende at anskue påskekrisen ud fra det statsretlige eller parlamentarisk-sædvanemæssige aspekt.

I 1926 gjordes det første forsøg på at give en samlet fremstilling af påskekrisis årsager og forløb, nemlig af Ove Rode i bogen »Påskekrisen 1920« (91 sider). Den direkte foranledning til bogens udsendelse var en artikel af professor, dr. med. Thorkild Rovsing i »Tilskueren« januar 1926. Det var med andre ord to af krisens modparter, som her konfronteredes, idet Rode var indenrigsminister i det styrtede ministerium og Rovsing undervisningsminister i Liebes regering. Rovsings artikel har nærmest kun kuriositetens interesse; Rode karakteriserer dens angreb på de socialdemokratiske ministres personer (i Staunings ministerium) som »patologisk prægede« ⁴², og hvad der skrives om påskekrisen er heller ikke troværdigt. Rovsing fremfører den påstand, at de fleste ikke anede, hvilke alvorlige forvildelser »det radikale-socialistiske regeringsparti« var i færd med at begå, og som kun ministeriet Liebe hindrede i sidste øjeblik. De politiske planer, man opdagede, ville ifølge Rovsing have kostet deres ophavsmænd mindst fem års tugthus; de gik ud på indførelsen af sovjetrepublikken i Danmark. Men ministeriet Liebe frelste på seks dage Danmark fra den afgrund, det forrige ministerium havde beredt det, »og gled derpå uselvsk og stille tilbage i den upolitiske tilværelse, det kom fra« ⁴³.

Da artiklen vakte opmærksomhed og blev spredt i et stort antal eksemplarer, svarede Ove Rode med tre lange artikler i de følgende numre af »Tilskueren«, kort efter udsendt som bog med et par mindre, uvæsentlige rettelser ⁴⁴. Selv om Rodes fremstilling således har et polemisk udgangspunkt, nøjes den ikke med at afvise Rovsings påstande, men søger at give

en egentlig analyse af krisen. De statsretlige og parlamentariske synspunkter er nu trængt helt i baggrunden. Rodes bog har til trods for forfatterens partiengagement et klart blik for samspillet mellem Flensborg-gruppen, Danevirke-folkene i København, oppositionen og kongen. På den anden side har Rodes egen virksomhed før krisen ikke kunnet undgå at præge bogen. Rode var ganske nær ved at have opnået forlig om en ny valglov med de konservative, men mod Venstre, som ville blive ramt ret hårdt ved den nye lov, der ved sin gennemførelse af forholdstalvalgmåden over hele landet ville betyde »matematisk retfærdighed« i mandatfordelingen. Rode skriver: »Men da dette arbejde ikke stemmede med et enkelt partis – Venstres – politiske opfattelse og partiinteresse, ønskede partiet at standse arbejdet. Kun ved det politisk taktiske greb, der pludselig forenede Flensborg-bevægelsen og Venstres valglovsmodstand, blev det muligt at fremkalde den mentalitet, hvori krisen kunne opstå«⁴⁵. Det er så at sige tesen i Rodes bog; men den lader sig dog ikke opretholde uden væsentlige modifikationer.

Rodes bog er både en kilde og en bearbejdet, historisk fremstilling; men det er ikke vanskeligt at udskille de enkelte lag i den. Rode bygger på dagbladenes samtidige artikler, rigsdagsdebatten 11. april 1920 og sine egne iagttagelser. Tillige indhentede han oplysninger fra sine ministerkolleger Stauning, Brandes og H. P. Hanssen og fra de konservative politikere Johan Knudsen og L. V. Birck; Asger Karstensen, der var den ledende konservative valglovsforhandler, bekræftede rigtigheden af Rodes fremstilling. Påvirket af Johan Knudsen og H. P. Hanssens oplysninger synes Rode at have overeksponeret enkekejserinde Dagmars indflydelse⁴⁶.

Først i 1955 blev der atter gjort et forsøg på at give en selvstændig analyse af påskekrisen. Det skete i en artikel i »Økonomi og Politik« 1955 (s. 163–183): »Træk af de faglige storkonflikter i 1920 og 1925« af økonomen H. Schlebaum Larsen. Som titlen siger, er der alene tale om en redegørelse for en ganske vist ret væsentlig side af påskekrisen. Forfatteren fremhæver med rette den sammenkædning af de faglige krav med de politiske, der skete ved generalstrejkeerklæringen.

Nogen dybtgående analyse af påskekrisen udarbejdet af en historiker findes ikke. I de forskellige partihistorier og de gængse Danmarks-historiske fremstillinger er krisen naturligvis omtalt, men ofte farvet af parti-standpunkter eller alene beskrivende de rent ydre begivenheder. I Den danske Rigsdag II (1951) s. 379–389 har Frantz Wendt skildret påskekrisen; som Rode lægger han megen vægt på valglovens betydning som krisevolder. Erik Rasmussens redegørelse i »Velfærdsstaten på vej 1913–1939« (Politikens Danmarks-historie, bd. 13, 1965), s. 205–234 rummer en fyldig og udmærket fremstilling, der på en velafbalanceret måde fremhæver krisens sammensatte karakter og som Rode, men mere objektivt,

søger at fremkomme med en helhedsforklaring, der er frigjort for statsretlige overvejelser.

Nærværende fremstilling er skrevet ud fra den samme synsvinkel; men da det er lykkedes forfatteren at opspore og få adgang til en række arkiver, der enten har været utilgængelige eller hidtil ikke udnyttet i dette øjemed, kan der gives en dokumenteret og vist nok udtømmende redegørelse for krisens forhistorie, dens forløb og afvikling. De mange kilder gør det muligt i betydeligt omfang af forstå de skiftende situationer og hele påskekrisisens problematik, som den tegnede sig set ud fra hver enkelt komponents synsvinkel.

I bogens første afsnit skildres Danevirke-bevægelsen, ud af hvilken Withkredsen krystalliseredes, i dens sam- og modspil med på den ene side kongen, kongehuset, hoffet, etatsråd H. N. Andersen, ministeriet Zahle, Rigsdagen, de politiske partier, pressen og »folket«, og på den anden side de allierede legationer i København, Flensborg-gruppen og den internationale grænsekommision i Flensborg. I andet afsnit redegøres for ministeriet Liebes politik, de politiske partiers reaktioner, ganske særligt Socialdemokratiets og i sammenhæng hermed fagbevægelsens og syndikalisternes handle måde, Københavns borgerrepræsentations indskriden, samt afskedigelsen af ministeriet Liebe og udnævnelsen af ministeriet Friis. Urolighedernes omfang og politiets og militærets aktivitet belyses i relation til spørgsmålet om revolutionsfare.

For så vidt havde det været hensigtsmæssigt, om hver enkelt af de nævnte komponenter blev behandlet hver for sig; men eftersom påvirkningen af dem foregik løbende, og da én komponents reaktion oftest fik konsekvenser for den næstes handle måde, er en historisk kronologisk fremstillingsform anvendt. For at råde bod på dette forhold opsummeres i sidste afsnit hver enkelt komponents udvikling gennem hele handlingsforløbet.

Den politiske situation var i marts 1920 efter danske forhold usædvanlig spændingsfyldt. Fra snart sagt alle sider angrebes ministeriet Zahle både offentligt og skjult. De offentlige angreb gjaldt ministeriets krigstidsindgreb, der krævedes indstillet til fordel for førkrigstidens liberalisme, og de rettedes mod dets sønderjyske politik, som fandtes nationalt selvopgivende og videreførende krigens »tyskerkurs«. Den offentlige kritik gjorde uanset sin vedholdenhed og styrke intet indtryk på ministeriet, der uden at vige holdt sig til magten i kraft af sit spinkle folketingsflertal; det keredede sig ikke om, at oppositionen – og indenfor denne især Venstre under J. C. Christensens ledelse – frustrerede. De skjulte anslagsplaner mod ministeriet havde dette ingen fornemmelse af. Afskedigelsen kom derfor ganske overraskende for Zahle og hans kolleger. Derimod var kongen for så vidt vel forberedt,

som han gennem længere tid havde været inddraget i planer om enten at formå ministeriet til at udskrive valg eller i modsat fald fremtvinge dets afgang, idet han dog stedse var vaklende og et bytte for skiftende påvirkninger.

Det er karakteristisk for omstændighederne ved påskekrisen, at mange af komponenterne så at sige har haft hver sin opfattelse af årsagerne til krisens opkomst, dens udvikling og løsningen på den. En stor del af begivenhederne udspillede nemlig på forskellige planer, og hver aktør kendte kun lidt af helheden; p. g. a. intersemodsætningerne og den hele tilspidsede situation viste hver enkelt komponent ret stor diskretion. Det er således typisk, at Zahle i sin alderdom ikke forstod, hvorfor kongen efter sin afskedigelse af ham sendte bud efter Niels Neergaard, når denne dog ikke blev statsminister, ligesom det er karakteristisk, at Liebe efter i tre uger at have været designeret statsminister et par dage før afskedigelsen gik ud fra som givet, at aktionen var opgivet eller i det mindste udsat. På afskedigelsesdagen mødtes Zahle og Liebe på samme barberstue og vekslede kordiale bemærkninger uden at ane, hvad der ventede dem som nybarberede.

Stauning kom om eftermiddagen intetanende ind til hovedstaden fra sit sommerhus ved Køge for af Borgbjerg at blive stillet overfor en fuldbyrdet kendsgerning i form af en generalstrejkebebudelse, som heller ikke De samvirkende Fagforbund var blevet spurgt om. Syndikalisterne gik først imod generalstrejken, men svingede så om. På arbejdsmarkedet var en storlockout altså pludselig blevet forøget med udsigten til en generalstrejke, hvad hverken kongen, H. N. Andersen eller andre af ministeriet Zahles fjender havde tænkt sig. Arbejderne, der havde regnet med en dårlig overenskomst, fik af taktiske grunde uventet en yderst imødekommende modpart, hvorefter DsF af samme årsager måtte trække forhandlingerne i langdrag, selv om man naturligvis gerne ville opnå de forbedringer, der var udsigt til.

Københavns borgerrepræsentation forvandlede pludseligt fra et lokalpolitisk organ til en landspolitisk forsamling, der i det hjempermitterede folketings sted vedtog, hvad der reelt var mistillidsdagsordener til den siddende regering, og hvor oven i købet flertalsgruppen og oppositionen ville det samme omend hver på sin facon. Liebe og hans ministerkolleger så sig afskediget omtrent ligeså hovedkulds som Zahles og med de samme følelser overfor kongen som disse, hvorefter et ministerium Friis dannedes med en del af de personer, som havde været på tale, da Liebes ministerliste i sin tid i hemmelighed var blevet sammensat. Lockout og generalstrejke kunne afvikles, men nu følte syndikalister og venstresocialister sig bedraget. Politiet, der i »statskupregeringen« kort levetid og i generalstrejkens tegn havde haft et relativt sikkert greb om hovedstadens befolk-

ning, fik nu en farlig tid med voldsomme optøjer, skønt der var dannet en regering, hvis parlamentariske basis var anerkendt af alle, og selv om arbejdskonflikten var løst.

Det er også typisk, at den internationale kommission delte sig i to fraktioner, hvoraf den ene uden den andens vidende og imod dens intentioner havde intim kontakt med Danevirke-kredse i København og Flensborg-gruppen og var med til at drive dem frem til handling mod ministeriet Zahle. Mange andre træk af tilsvarende karakter kunne fremdrages og vil blive det i afhandlingen.

For aktørerne var billedet af påskekrisisens begivenheder kalejdoskopisk og uoverskueligt både under processen og efter; proportionerne blev forskudt, og det var, som mutationer pludseligt beherskede historien. Takket være det arkivmateriale, der har stået til rådighed ved udarbejdelsen af denne bog, er det i det hele lykkedes at tilvejebringe et adækvat grundlag for at kunne forstå de faktorer, der var bestemmende for hændelsesforløbet. Af de mange ofte forvirrende og modsætningsfyldte enkeltheder opstår en syntese.

Hovedkilden til påskekrisisens forhistorie er forskellige privatarkiver, rige på samtidigt materiale i form af dagbogsnotater og samtidige breve. Det drejer sig i første række om folketingsmand Jens Vanggaards og dr. med. Valdemar Harløfs arkiver; førstnævnte havde nær forbindelse med kabinetssekretær C. P. M. Hansen og kan dermed kaste lys over kongens og hans nærmeste omgivers overvejelser, sidstnævnte var With-kredsens bindeled til J. C. Christensen, en anden af krisens nøgleskikkelser. Både Vanggaard og Harsløf var meget centrale personer i den extraparlamentariske modstand mod ministeriet Zahle. Givtige arkiver for krisens forhistorie er også statsminister Otto Liebes, generaløjtnant Erik Withs og overkirurg, dr. med. Ionas Collins arkiver. For de øvrige henvises til kildefortegnelsen.

Intet af dette stof synes udarbejdet med henblik på vildledning af eftertiden, som f. eks. C. N. David gjorde det i 1863 i omtalen af sin virksomhed som skjult rådgiver for Christian 9.⁴⁷ Tværtimod er disse kilder ret åbenhjertige og troværdige. De kildekritiske problemer har derfor ikke været uovervindelige, også fordi det i de fleste tilfælde har været muligt at finde verifikation i andre kilder.

Til de sider af det sønderjyske spørgsmål, som har relation til påskekrisen, har et udmærket materiale kunnet hentes i de danske, norske, svenske, tyske og engelske udenrigsministeriers arkiver. Flensborggruppens aktivitet er foruden i de allerede nævnte kilder belyst bl. a. i Peter Graus dagbog og i bogen »Slesvig delt« (1922), der rummer betragtninger og optegnelser fra flere af de aktive grænsepolitikere.

De politiske partiers og regeringens overvejelser og forholdsregler bely-

ses af partiprotokollerne, der dog er af vekslende værdi (magrest er oppositionens), og af forskellige politikeres optegnelser. Først og fremmest er her P. Munchs trykte erindringer og optegnelser en kilde af høj værdi, fordi han var en erfaren og rolig iagttagere. Det samme gælder de noget mere kortfattede notater fra bl. a. Niels Neergaards, Herman Triers og H. P. Hanssens hænder.

Ministeriet Liebes handlinger og overvejelser fremgår af Liebes beretning (Jyske Samlinger 1964, s. 282–309), Konows erindringer (II, 1967) og Hjerl Hansens beretning. Arbejderbevægelsens modstand belyses gennem De samvirkende Fagforbunds arkiv og *Social-Demokraten* samt for syndikalisterne vedkommende af *Solidaritet*. Urolighedernes omfang kan bedømmes ud fra ordenspolitiets akter suppleret med oplysninger i Hærens arkiv.

Hertil kommer undertiden ret væsentlige supplerende data fra memoirelitteratur, rigsdagstidende og dagspressen. Der henvises i almindelighed til kilde- og litteraturfortegnelserne og noteapparatet. Om pressen som kilde i relation til denne bog kan jeg henholde mig til de af Erik Rasmussen i »Statslånskrisen 1919« (1957) s. 11 f. fremførte betragtninger.

Drømmen om Danmark til Danevirke

Fra den dag i 1864, hvor det stod klart, at vi ville miste hertugdømmet Slesvig, blev det en livssag for stærke kræfter i det danske folk at genvinde det tabte. For enhver nationalt indstillet dansker blev det sønderjyske spørgsmål som en pæl i kødet. Atter og atter dukker det op i de ledende politikeres overvejelser for lige så hyppigt at blive henlagt¹. Tyskland forekom uovervindelig stærk. Kun en storkrig, hvor det led nederlag, syntes at kunne give os Sønderjylland tilbage, og hvornår ville den komme, og hvis den kom, hvem ville da vinde?

I 1914 udbrød verdenskrigen, og et håb tændtes. I stærkt nationale kredse begyndte man i private drøftelser for alvor at tænke på genforeningen og navnlig på, hvor langt mod syd grænsen i givet fald skulle drages. I 1916 indbød den unge konservative politiker Aage Kidde en kreds af interesserede til et møde på sin bopæl i København². Kidde var formand for den sønderjyske studenterforening »Hejmdal« og medlem af bestyrelsen af foreningen »To Løver« og havde helt fra sine skoledage været stærkt engageret i den sønderjyske sag³. Til stede var den vendsysselske storbonde, folketingsmand Jens Vanggaard, som havde medtaget sine partifæller landstingsmand N. Jensen-Toustrup og folketingsmand Rasmus Hansen-Stavnsbjerg (H. P. Hanssens svoger) som repræsentanter for forbindelsen til sønderjyderne. Desuden kom venstrefolketingsmændene H. C. Hegelund-Lange og Jens Westergaard samt kaptajn Harald Arnesen-Kall, der indtil 1915 havde været adjudant hos kongen, chefen for generalstabens efterretningsvæsen, kaptajn Erik With og formanden for »To Løver«, rektor H. P. Hansen. Efterretningstjenesten deltog, fordi kun den under de rådende krigsforhold kunne skaffe pålidelige oplysninger om tilstandene i Sønderjylland, og vel også fordi den havde gode forbindelser til de allierede legationer⁴.

I virkeligheden var hermed i princippet den konstellation tilvejebragt, som i 1920 ved sin hemmeligholdte, systematiske påvirkning af kongen havde den største betydning for, at krisen kom til udbrud, nemlig kombinationen af officerer fra adjudantstab og efterretningsvæsen, sønderjyske foreningsmænd og oppositionspolitikere; endnu manglede sønderjydernes egne talsmænd – og etatsråd H. N. Andersen. Det skyldtes ingen tilfældighed, at repræsentanter for regeringssiden ikke var til stede. Siden

1913 havde Det radikale Venstre gennem ministeriet Zahle haft regeringsmagten støttet af Socialdemokratiet. Udenrigsminister var Erik Scavenius, og hans og forsvarsminister P. Munchs navne var til det yderste forhadte i den kreds, der mødtes hos Kidde. Den første var ansvarlig for »tyskerkursen«, et udtryk man til stadighed støder på i denne og tilsvarende kredses sprogbrug som betegnelse for ministeriets udenrigspolitik, og den anden opfattedes som eksponent for defaitisme og national selvpogivelse. Fra radikal og socialdemokratisk side var intet godt at vente i den sønderjyske sag, mente man ⁵.

Mødet hos Kidde var omgærdet med stor hemmelighedsfuldhed, og meningen med det var, at der med henblik på fremtidsmulighederne »skulle knyttes tråde mellem rigsdag, sønderjyske foreninger, Sønderjylland og efterretningsvæsenet, senere om muligt suppleret med en udenrigspolitisk forbindelse«, hedder det i Vanggaards version ⁶. Kilderne tier iøvrigt om mødets forløb; men drøftelserne har sikkert været ført i bred almindelighed.

Ved en indiskretion – Vanggaard antager af Kidde ⁷ – fik statsminister Zahle kendskab til dette første møde, hvad der skræmte rigsdagsmændene med undtagelse af Vanggaard og Jensen-Toustrup fra at fortsætte. Sidstnævnte døde imidlertid 7. juli 1916, og tilbage som fast og pålidelig støtte i Venstres rigsdagsgruppe var da kun Vanggaard. I årene efter det første møde hos Aage Kidde fortsatte kredsen sine sammenkomster, stadig uden at noget konkret program blev udformet. Andre personer førtes ind i kredsen, således var f. eks. tidligere konseilspræsident Niels Neergaard et par gange i 1916 med til møder med Vanggaard m. fl., hvor With holdt foredrag, og hvor han – ifølge Vanggaard – bjergtog Neergaard. Det bør dog anføres, at ved de lejligheder, hvor Neergaard var til stede, blev der mest talt om krigssituationen i almindelighed og kun momentvis om Sønderjylland ⁸.

Andre end de her nævnte var naturligvis optaget af det sønderjyske spørgsmål, og interessen steg efterhånden, som krigen måtte antages at nærme sig sin slutning. Således tog oberst J. M. C. R. Skade initiativet til et møde 18. januar 1918 i den på Als fødte skotøjsfabrikant Jørgen Petersens hjem i København, hvor man drøftede, hvad der burde gøres »for at forberede det danske folk til at tage stilling til det sønderjyske spørgsmål«. Mødet blev indledningen til en række sammenkomster, i hvilke højesteretssagfører Otto Liebe i al fald en enkelt gang deltog, og hvor han ydede kontant støtte til Jørgen Petersens sønderjyske aktiviteter ⁹.

Deltagere i disse møder var fra først af foruden Jørgen Petersen og oberst Skade, rektor H. P. Hansen, de to venstremænd læge, dr. med. Valdemar Harsløf og sekretær i Dansk Fiskeriforening Jens Videbæk, kontorchef i Industrifagene Valdemar Helsing, der var stærkt konservativ og til-

hørte kredsen omkring dagbladet *Riget*, som i 1913 var gået op i *Hovedstaden*, og Aage Kidde. Helsing ophørte dog snart med at deltage i møderne, og også Kidde gled ret hurtigt ud. Man havde næppe fuld tillid til ham, uagtet han i 1918 blev medlem af folketinget¹⁰. Iøvrigt døde han allerede 29. december 1918. Senere optoges bl. a. Jens Vanggaard, greve Bent Holstein, historikeren, mag. art. Vilhelm la Cour, skibsreder for dampskibsselskabet »Torm« C. Kraemer, kaptajn, s. å. oberstløjtnant Erik With, grosserer Aage Møller og overretssagfører Chr. Manthey-Wagner. Den Kreds, der i 1916 var begyndt at holde møder hos Kidde, var altså nu gået op i »Sønderjysk Kreds af 1918«, som den fra januar 1919 kaldte sig¹¹.

Foreningen »To Løver«, hvis ledelse foruden af rektor H. P. Hansen og Kidde bestod af overkirurg, dr. med. Jonas Collin, overretssagfører O. T. Krarup, politiinspektør Aage Steffensen, ekspeditionssekretær F. R. Høegh Brask og stud. jur. J. Christmas Møller, holdt også lukkede fortrolige møder om Sønderjylland ud fra »en kommende løsning med sydlig orientering«. I forbindelse med With hjælp man sønderjyder, som deserterede fra tysk krigstjeneste¹².

Man lod det imidlertid ikke have sin forbliven ved interne rådslagninger. Da man gik ud fra, at ententemagternes legationer var regeringen uvenligt stemt p. g. a. dens velvillige neutralitetspolitik over for Tyskland, søgte man forbindelse med de engelske, franske og amerikanske legationer i København for at influere på dem. Allerede før krigens udbrud havde man etableret sådanne kontakter med de vestallierede gesandter, især den franske, og man søgte dengang at interessere dem for en løsning i overensstemmelse med de ovennævnte kredses ønsker¹³. I forlængelse af disse bestræbelser søgte With, rektor H. P. Hansen og Jonas Collin mod krigens slutning ved gentagne samtaler med allierede diplomater at påvirke disse til fordel for en Danevirke-løsning. 31. januar 1918 mødtes Collin, H. P. Hansen, gymnastikdirektør N. H. Rasmussen, malerægteparret Agnes og Harald Slott-Møller og den 80 år gamle filantrop Johs. E. Schrøder (bror til højskoleforstander Ludvig S.) således med den franske militærattaché Roger Prevost, den amerikanske marineattaché John A. Gade og en amerikansk diplomat, Sikeland, for at få dem til at virke i deres hjemlande¹⁴. I marts 1918 talte Collin med Alexandre Conty, den franske gesandt, som også With havde forbindelse med¹⁵. Det kan således nævnes, at da Conty mente, at nogle reklameskilte ved Kolding indeholdt kode-tegn til brug for tyske agenter, fik han gennem Collin With til at undersøge sagen. Det viste sig, at tegnene var akkordmærker fra skiltene fremstilling¹⁶.

Et andet eksempel på den nære forbindelse kan anføres. 11. maj 1918

blev departementschef i udenrigsministeriet, kammerherre Julius Clan som formand for en delegation sendt til USA for at forhandle om en handels- og skibsfartstraktat med USA, hvorved den af ententemagterne i 1917 etablerede standsning af varetølsforhold til Danmark kunne hæves. Opgaven var vanskelig, fordi den amerikanske regering nærede mistillid til den danske regering p. g. a. »tyskerkursen«. Clan skulle derfor i første række forklare og forsvare den danske regerings politik. Danevirke-folkene mente nu, at Clan i virkeligheden var udsendt for at instruere vore diplomatiske og konsulære repræsentationer om ministeriets sønderjyske politik. Det er tænkeligt, at Clan har benyttet sig af lejligheden til at give danske konsulere o. a. informationer; men det er utænkeligt, at disse drejede sig om sønderjysk politik, der var tabu til langt ind i oktober 1918. Kaptajn Gade lovede dog at sørge for, at Clan blev »skygget« af detektiver, som skulle finde ud af, hvad han fremførte ¹⁷.

En anden amerikansk diplomat, som stod Danevirke-bevægelsen nær, var udsendt vicekonsul E. Gjessing. Han var født i Tønder og havde gået i skole sammen med rektor H. P. Hansen og i sine unge dage stået i Akademisk Skyttekorps med With; senere var han emigreret. En bror til ham var godsforvalter på Gråsten. Allerede i efteråret 1919 rejste Gjessing tilbage til USA, hvorfra han i kode ville sende telegrammer om forhold af interesse til Collin. Nøglen hertil fremsendte han gennem skibsreder A. P. Møller. En eventuel telegramvirksomhed har dog ikke efterladt sig arkivalske spor, men USA havde på dette tidspunkt heller ikke særlig interesse for Danevirke-bevægelsen ¹⁸.

Det intime samarbejde mellem denne og ententelegationerne fremgår tillige af, at Collin og rektor H. P. Hansen skaffede disse agenter. Da man således fra det engelske gesandtskab ønskede en pålidelig mand i Fredericia til at rapportere tyske skibsbevægelser gennem Lille Bælt, fik Collin og H. P. Hansen selve byfogden, Valentiner Branth, til at påtage sig opgaven ¹⁹. Han havde sammen med H. P. Hansen været medlem af Akademisk Skyttekorps, hvad iøvrigt flere andre Danevirke-folk også havde, f. eks. With, Manthey-Wagner, Aage Kidde, Vilhelm la Cour, J. Christmas Møller, ritmester C. A. Kraft, højesteretssagfører E. Harboe, generalintendant G. P. Brammer og mange andre. Det vil dog næppe være korrekt at gøre Akademisk Skyttekorps ansvarlig for forberedelsen af påskekrisen. Den var en af mange sammenslutninger, hvor de stærkt nationale mødtes ²⁰.

With tog sig særligt af militærattachéerne. Som chef for efterretningsvæsnet kendte han dem særdeles vel; efter ministeriets opfattelse alt for godt. I foråret 1918 klagede den tyske gesandt, grev Brockdorff Rantzau over, at With forsynede ententen med spioner. En retslig undersøgelse viste vel, at efterretningsvæsnet havde haft en agent, bemeldte gymnastik-

Erik With (1869–1959) var samtidig med sin tjeneste i hæren skoleforstander for Akademisk Skyttekorps 1901–03 og chef for samme 1911–17. I 1908 blev han kaptajn, og han var 1911–18 chef for efterretningsvæsenet. Oberstløjtnant blev han 1918, oberst 1924 og som sådan chef for generalstabens taktiske afdeling 1927. 1930 udnævntes han til generalmajor. I 1931 gennemførte statsminister Th. Stauning på trods af radikal modstand hans udnævnelse til generalløjtnant og hærchef. Kongen ønskede ham meget; men P. Munch mener dog også, at Stauning lå under for den zünftige og joviale officers ligefremhed.

Foto 1927.

direktør N. H. Rasmussen, som også samvirkede med ententens legationer; men der fremkom ingen beviser for, at With havde været klar over dette forhold. Imidlertid betragtede P. Munch i forvejen With som en fantast, hvis indberetninger han læste med stille undren, og da sagen efter ministeriets opfattelse på pinlig måde havde henledt det endnu krigsførende Tysklands opmærksomhed på os, benyttede man sig af Withs advancement til oberstløjtnant til at forflytte ham til Holbæk som bataljonschef²². Det gik ikke stille af, idet generalstaben protesterede og subsidiært ønskede, at With skulle blive i København, for at den kunne drage nytte af hans erfaringer som efterretningschef. Heller ikke dette ønske blev imødekommet, hvorimod Munch nok kunne gå med til, at With blev på Sjælland. Ifølge Withs egne oplysninger var det dog stadig i realiteten ham, der ledede efterretningsvæsenet, fordi han havde størsteparten af kilderne og hverken kunne eller ville afgive dem. Efter anmodning fra generalløjtnant Palle Berthelsen var With en gang om ugen i generalstaben. Dennes chef, generalmajor E. O. N. Castonier og den nye efterretningschef, kaptajn N. F. H. Sylow, karakteriseredes af Collin som gode, og i hans arkiv kan man da også finde akter fra de tyske myndigheder, som efterretningstjenesten har opsnappet og derpå stillet til rådighed for Danesvirke-bevægelsen²³.

Havde With næret højst uvenlige følelser overfor det radikale ministerium, er det ikke for meget sagt, at han efter sin forvisning hadede ministeriet, og især forsvarsminister Munch. »Min retsfølelse blev krænkede på en måde, der er gået mig meget nær. . .« skrev han. Forflyttelsen til Holbæk blev heller ikke lettere at bære ved, at With gik 3000 kr. ned i løn, så at hans økonomi blev anspændt²⁴. Det er givet, at Withs følelse af personlig krænkelse var et incitament for ham til at søge ministeriet fjernet²⁵.

Men det er også sikkert, at hans tilslutning til Danevirke-linjen er af ældre dato end forflyttelsen. Allerede 26. marts 1917 udarbejdede han et fortroligt memorandum med titlen »Realpolitiske betragtninger angående Sønderjyllands genforening med Danmark«. Han fremhævede her, at en stærk »slesvignisme«, dvs. en slesvigsk selvstyrebevægelse, var under udvikling, og denne kunne efter hans opfattelse bedst modvirkes ved et Danmark til Danevirke i modsætning til en nordligere grænse. Han skrev også, at efter et tysk nederlag ville et af Europas krav være, »at Kielerkanalen som maritim-strategisk vandvej tages ud af Tysklands hånd, og spørgsmålet om Kielerkanalens internationalisering ved at inddrage den i en neutral zone ligger da lige for«. Et selvstændigt Slesvig var i strid med Europas interesser, fordi det ville skabe et stykke Tyskland nord for den omtalte kanalzone. Efter Withs anskuelse ville det da være rimeligt at lade kanalzonens nordgrænse gå langs Danevirke-linjen. Ved at anbringe stærke danske tropestyrker syd for linjen Flensborg-Tønder ville man kunne skabe »forøget sikkerhed mod den fare, som en tysk national propaganda i fred vil rumme ved krigsbrud«²⁶.

Der var ikke megen realpolitik i kanalzonetankerne. Snarere var de udtryk for en tilbøjelighed til at forberede sig på en eventuel ny krig ud fra den lige afsluttedes forudsætninger. Selv om kilderne intet direkte udsagn har om, at dette memorandum blev givet til ententens militærattachéer, kan man gå ud fra, at Withs påvirkninger af dem skete efter de deri anførte synspunkter.

Også den nysnævnte Valdemar Harsløf deltog i henvendelserne til de fremmede magters legationer. Han nærede en brændende kærlighed til Sønderjylland og ønskede, at genforeningen måtte komme til at omfatte hele det gamle hertugdømme. På et tidspunkt før oktober 1918²⁷ udarbejdede han et memorandum på engelsk, hvori han fremførte den opfattelse, at Slesvig måtte tilbagegives Danmark som en retfærdighedshandling og ikke kun som en afstraffelse af Tyskland. Han hævdede også, at danskheden de sidste årtier var trængt længere og længere mod syd, og at en afstemning efter ententens sejr ville give dansk flertal langt mod syd, måske endog helt ned til Kielerkanalen – begge påstande, som var helt uden forbindelse med de faktiske forhold. Ganske bortset fra en eventuel

Valdemar Harsløf (1867-1943) blev cand. theol. 1892, cand. med. 1898 og dr. med. 1907 på en afhandling om mavesår. Han praktiserede fra 1905 i Brønshøj, for hvis menighedsråd han var formand 1912-22. Han arbejdede bl. a. for Ydre Mission og den sønderjyske sag; fra 1919 var han således formand for Sønderjysk Forening for København samt medlem af overbestyrelsen for De samvirkende sønderjyske Foreninger. Harsløf søgte uden held valg til folketinget for Venstre 26. april 1920 og en række af de følgende valg. I en årrække var han formand for Venstre i hovedstaden og medlem af Den danske Grænseforenings hovedbestyrelse.

Foto 1920.

afstemning argumenterede Harsløf dernæst af historiske og strategiske grunde for en grænse ved Ejderen i al fald ikke nordligere end Danevirke. Hvis denne løsning forbandtes med oprettelsen af en neutral, internationaliseret kanalzone, ville den også være i ententens interesse og til gavn for verdensfreden, mente han ²⁸.

Da Tysklands nederlag i oktober 1918 var en kendsgerning, udkrystalliseredes synspunkterne, og offentligheden fik nu et indblik i dem. Ministeriet ønskede ikke på nogen måde at optræde aggressivt over for Tyskland. Det var udenrigsminister Erik Scavenius faste overbevisning, at vor sydlige nabo snart ville være på fode igen, og det kunne da blive farligt for os, hvis vi ikke havde været tilbageholdende i genforeningssagen. Fremdeles mente ministeriet og de to partier – Det radikale Venstre og Socialdemokratiet – som bar det, at et stort tysk mindretal i de genforenede landsdele ville blive et bestandigt uromoment ²⁹.

Ministeriets sønderjyske ekspert var historikeren, lektor, mag. art. H. V. Clausen, hvis undersøgelser viste, at man ikke kunne påregne dansk flertal længere end til en linje umiddelbart nord for Flensborg og Tønder ³⁰. I oktober 1918 udarbejdede han sammen med museumsdirektør, dr. phil. M. Mackeprang, professor, dr. phil. Aage Friis og den tidligere

konservative folketingsmand, undervisningsinspektør, dr. phil. H. L. Møller og i forståelse med ministeriet og den nordslesvigske politiker H. P. Hanssen en adresse, hvori Nordslesvig og kun denne landsdel krævedes tilbagegivet Danmark efter afstemning. Det var tanken underhånden at samle underskrifter på adressen; men da planen kom offentlig frem, og de københavnske sønderjyske foreningsformænd advarede mod at underskrive, frafaldt initiativtagerne tanken ³¹.

Det er ikke meningen her at skildre genforeningsprocessens skiftende faser; men det skal fremhæves, at alle rigsdagens partier i et lukket rigsdagsmøde 23. oktober 1918 stemte for en udtalelse, hvori det hed, »at ingen anden ændring i Slesvigs nuværende stilling end en deling efter nationalitetsprincippet stemmer med det danske folks ønske, følelse og interesse«. Der var nok tvivl i sindet hos mange konservative politikere; men afstemningen var klar og utvetydig, og ministeriet havde fået en massiv tilslutning til sin politik: kun at tage, hvad der havde dansk flertal. Udtrykket »nationalitetsprincippet« kan retfærdigvis ikke tolkes på anden måde. I Berlin virkede samtidig Aage Friis og H. P. Hanssen over for den tyske regering efter de samme retningslinjer ³².

Danevirke-tilhængerne frygtede for, at den danske regering ved direkte forhandling med Tyskland ville træffe en afgørelse efter Clausen-linjens principper, der jo også støttedes af sønderjydernes betydeligste leder, H. P. Hanssen. Derfor talte Vanggaard i november 1918 med Alexandre Conty, der ifølge Vanggaard hadede Erik Scavenius og var let at vinde for kredsens synspunkter. Flere samtaler fulgte på, og Vanggaard affattede et responsum om det slesvigske spørgsmål, som Conty lod oversætte og videresende til det franske udenrigsministerium med sin anbefaling. Heri gik Vanggaard ind for en grænselinje ved Sli-Danevirke-Husum ³³. Den samme grænselinje var Conty selv gået ind for i en indberetning til sin regering, hvori han også argumenterede for Kielerkanalens neutralisering. Prins Georg af Grækenland og til Danmark, med hvem Conty åbenbart havde forhandlet, havde sagt ja til at være chef for kanalzonens internationale kontrol ³⁴. Forbindelsen til det franske gesandtskab, der ikke blev mindre, da Paul Claudel 16. august 1919 afløste Conty, fik betydelig indflydelse på, at påskekrisen opstod ³⁵.

Af Danevirke-tilhængerne følte det som et nederlag, at H. P. Hanssen ved et møde i Åbenrå i den sønderjyske vælgerforening 17. november 1918 fik tilslutning til sin grænsepolitik: At Nordslesvig afgrænsedes med en linje omtrent som den nuværende grænse, og at der skulle foretages en bloc afstemning i dette område; tilstødende distrikter i Mellemslesvig, der begærede det, skulle have ret til en særlig afstemning ³⁶.

Ved et møde 10. december 1918 i Fredericia af flere hundrede Danevirke-tilhængere fra hele landet svarede Harsløf nu offentligt med at for-

Jens Vanggaard (1875–1945) var medlem af folketinget for Hjørring amt 1910–43 (Venstre). Af uddannelse var han landbrugskandidat, og 1901–18 ejede han en 10 tønder hartkorn stor gård ved Hjørring. Han var bl. a. aktiv inden for De danske Skytte- og Gymnastikforeninger og det sønderjyske foreningsarbejde. Vanggaard var formand for det udenrigspolitiske nævn 1926–29 og 1932–35, 1. næstformand for folketinget fra 1932 og fra 1934 tillige statsrevisor. Han var stærkt konservativ og national, hvad hans erindringer, »Oplevelser, Mennesker, Synspunkter« (1945), vidner om.

Foto 1922.

kynde kanalzone-tanken og et dermed forbundet forslag om Danmark til Danevirke – i givet fald uden afstemning³⁷. På initiativ fra H. P. Hanssen søgte man i Askov 4.–5. januar 1919 at forlige de forskellige opfattelser³⁸. Modsætningerne var dog for store, og i stedet for afspænding fik man de kommende måneder den hæftigste kamp. Denne blev ikke mindre ved, at regeringen samme måned sendte H. V. Clausen til Paris for at være rådgiver for gesandten, kammerherre H. A. Bernhoft under fredskonferencens behandling af det slesvigske spørgsmål. For at modvirke Clausen og tale mellemslesvigernes sag rejste Collin og Holstein kort efter til Paris³⁹.

Ved disse begivenheder var Danevirke-bevægelsen trådt offentligt frem. Da Collin gik til Paris medbragte han en fuldmagt, som viser, hvilke foreninger der sluttede op bag Danevirkelinjen. Det var »To Løver« ved rektor H. P. Hansen, »Sønderjysk Samfund« ved Chr. Manthey-Wagner, »Den sønderjyske Kreds 1918« ved Jørgen Petersen, »Sønderjysk Centralforening« og »Foreningen Sønderjyderne« begge ved sagfører M. J. Mandal Bertelsen, »Foreningen Dannebrog« ved skoledirektør, dr. phil. Niels Bang, »Hejmdal« ved kaptajn J. Hostrup-Schultz og »De samvirkende sønderjyske Foreninger« ved tandlæge Axel Carstens⁴⁰.

Til denne kreds sluttede sig de allerede nævnte Harsløf, Holstein, Krae-

mer, Aage Møller, Skade, Videbæk og With og i løbet af 1919 nu også skibsreder A. P. Møller, ritmester, kammerjunker O. F. G. R. van der Maase, brygger Vagn Jacobsen og tidligere siamesisk viceadmiral, kammerherre A. du Plessis de Richelieu, der nu var konservativ landstingsmand og formand for bestyrelsen for DFDS, B & W og Landmandsbankens bankråd, samt generalmajor Hjalmar Ulrich; de to sidste var begge født i Sønderjylland ⁴¹.

I Sønderjylland omfattede oppositionen mod H. P. Hanssen fra november 1918 bl. a. »Mellemslesvigsk Udvalg«s formand, grosserer J. C. Paulsen og dets sekretær, redaktør Andreas Grau, som dog ikke af Danevirke-tilhængerne betragtedes som helt pålidelig ⁴², samt mænd som købmand J. M. Ferdinand, købmand J. E. Bossen, advokat Chr. Ravn og redaktør Ernst Christiansen, *Flensborg Avis*. Til denne gruppe hørte meningsmæssigt gårdejer Peter Grau, advokat Johannes Andersen og redaktør, cand. theol. Holger Andersen, som fra Flensborg leverede artikler til *Ribe Stiftstidende* ⁴³.

Imidlertid indtrådte der fra begyndelsen af 1919 en spaltning i oppositionen mod ministeriets og H. P. Hanssens politik. Flensborg-bevægelsen skilte sig ud. Sjælen i denne bevægelse var Vilh. la Cour, der i tidskriftet *Grænsevagten* og som lederskribent ved dagbladet *København* – fra 1918 ejet af et interessentselskab med den konservative industrimand Alexander Foss som deltager ⁴⁴ – gik ind for at samle opmærksomheden om Flensborg, der under alle omstændigheder burde sikres for Danmark. Privat henstillede la Cour indtrængende til Danevirke-bevægelsens ledere at lade enhver tanke om Sli-Danevirkegrænsen falde. Efter hans og meningsfællers opfattelse lå den eneste mulighed for at få mere end Nord-slesvig i at koncentrere alle kræfter om Flensborg alene ⁴⁵.

Flensborg-bevægelsen lededes af »Komiteen for Flensborg og Mellemslesvig«, og dens medlemmer var grosserer A. Peschcke Kædt, oberstløjtnant Ejnar Rønning, overretssagfører Peter Paulsen, forlagsboghandler P. H. Fergo, professor, dr. phil. Knud Fabricius og Vilh. la Cour ⁴⁶. Andre navne kunne anføres; men det er iøvrigt ikke muligt nøje at holde de to bevægelsers tilhængere ude fra hinanden – heller ikke altid på lederplanet, idet nogle havde sympatier begge steder, ofte med Danevirke-linjen som primært ønske og Flensborg som et alternativ, med hvilket man i givet fald kunne lade sig nøje.

Flensborg-bevægelsen virkede i begyndelsen af 1919 ved store møder, hvor man vedtog en adresse, der krævede afstemning i Flensborg; i givet fald ønskede man dog byens genforening med Danmark uden afstemning. I begyndelsen af marts 1919 stod det klart, at der ville komme en sådan afstemning, og det dæmpede stridighederne mellem Flensborg-bevægelsen og Danevirke-bevægelsen ⁴⁷. Det blev nu en tid den sidstnævnte, som

J. C. M. R. Skade (1860–1928) deltog på et tidligt tidspunkt i bestræbelserne på at skaffe Danmark mest muligt af Slesvig. Han deltog i det sønderjyske foreningsarbejde i København og blev With-kredsens fjerde og mindst aktive medlem, i al fald at dømme efter de bevarede arkivalier. Skades militære løbebane sluttede med udnævnelsen til oberst og chef for kystartilleriregimentet 1917. Efter sin afsked i 1922 fungerede han i to år som chef for krigsinvalideskolen i Sønderborg.

Foto 1921.

trådte stærkest frem for offentligheden ligeledes ved massemøder og vedtagelse af en adresse, der samlede 116.000 underskrifter på et ønske om, at »Danmark får overdraget landet til den historisk-nationale grænse (dvs. Danevirke), men således, at der ved afstemning gives de distrikter, der måtte føle sig brøsthedne ved at knyttes til Danmark, adgang til at komme til Tyskland, når flertallet af de stemmeberettigede udtaler sig derfor«⁴⁸.

Samtidig fortsatte Danevirke-bevægelsen med underhånden at påvirke ententelegationerne til fordel for sin grænsepolitik. I begyndelsen af marts 1919 udarbejdede With et nyt memorandum, som afleveredes til de nævnte legationer, der i oversættelse sendte dem til deres respektive regeringer. Memorandumet, som var holdt i patetiske vendinger (»Folkets hjerte hamrede i takt med slagmarkens våbenlarm« osv.), tog indledningsvis afstand fra den hidtil førte »tyskerkurs«, hvis historiske baggrund forklaredes. Nu var imidlertid den tid forbi, »da vi lister omkring som ængstelige bangebukser og knap nok tør tale højt i vort eget land«. Tyskland var slået, og de allierede burde give os den grænse, der var til størst gavn såvel for dem som for os, nemlig ved Slien-Danevirke-Trenen. Skulle afgørelsen hvile på selvbestemmelsesretten, måtte dog også »den praktiske politiks krav« gøre sig gældende. Hvad de gik ud på, var der for With ingen tvivl

om; det var af historiske og forsvarsmæssige grunde Danevirkegrænsen under alle omstændigheder. Med moderne militære midler var det en velegnet forsvarslinje, især hvis den forbandtes med oprettelsen af en kanalzone.

Skønt With således lagde op til hele områdets genforening med Danmark uden afstemning, måtte han alligevel regne med en sådan. Derfor burde der gives god tid til dansk oplysningsarbejde især i Angel og Mellemlesvig over til Ejdersted, og den danske hær burde besætte hele området. »Den danske hær har i mindet om dens heltmodige kamp i 1864 fortjent denne honnør, selv om den nusiddende danske forsvarsnihilistiske regering ikke ønsker, at dette skal ske. Det vil genoprette ånden i hæren, der har lidt megen ydmygelse under Danmarks neutralitet under krigen«, hed det. Tysk civiladministration skulle sættes ud af funktion, og den del af Slesvig, som gik tilbage til Danmark, burde ikke pålignes den statsgæld, der hvilede på Tyskland fra det øjeblik, krigen brød ud. »Der er ingen tvivl om, at alle nationalt indifferente personer i blandingsdistrikterne da vil stemme for Danmark«, og With mente, at der herved ville blive dansk flertal i området.

Interessant er Withs stærke understregning af de forsvarsmæssige hensyn. Han fremhævede, at et svagt forsvarsvæsen ville tvangsorientere Danmark mod syd. For at undgå dette måtte vi have en hær med en krigsstyrke på mindst 250.000 mand; men da With må have indset, at et sådant krav var ganske uigennemførligt ad sædvanlig parlamentarisk vej, foreslog han, at »en militærkommission af krigserfarne officerer på Folkeforbundets vegne, ud fra de krav, der stilles til Danmark, undersøger her på stedet, hvilke militære foranstaltninger der vil være nødvendige«. Skulle undersøgelsen gøre store militæranskaffelser nødvendige, kunne vi måske få overdraget krigserobret militærmateriel. Gennem 40 års kampe om forsvarssagen havde det vist sig, at Danmark ikke evnede at løse den på en måde, der var betryggende, når man tog hensyn til landets beliggenhed som vogter af indgangen til Østersøen. Skulle forsvarssagen påny rejses, var det p. g. a. den stærkt voksende antimilitarisme nødvendigt, at de allierede magter rettede henstillinger til os, sluttede Withs memorandum⁴⁹.

Havde forsvarsminister P. Munch fået kendskab til dette forsøg på ikke blot at påvirke ententen til en mod den danske regerings ønsker rettet grænsepolitik, men også at få England og Frankrig til at blande sig i vor forsvarspolitik med krav om en hær af en hidtil ukendt størrelse, kan der næppe være tvivl om, at Withs militære løbebane havde fået en brat ende. Men ententelegationerne var som nævnt ikke regeringen venlig stemt og fortav naturligvis Withs henvendelser. Derimod må i al fald den franske legation have været skeptisk indstillet overfor With, thi den forhørte sig om det pågældende memorandum hos kommandør Henri Konow, der

havde været fransk marineofficer og derfor stod legationen nær; Konow havde da karakteriseret With som en fusentast ⁵⁰.

Ikke desto mindre var ententemagterne og især Frankrig villige til at lytte til Danevirke-folkene. Det fremgår f. eks. af, at det franske udenrigsministerium ønskede en deputation af sydslesvigere til Paris, i hvilken anledning legationen tilsagde Vanggaard til en samtale omkring 1. april 1919. I dette og andre anliggender korresponderede Vanggaard med Holstein, der var i Paris sammen med Ionas Collin, og brevene blev befordret fra det franske gesandtskab som kurérpost, for at den danske regering ikke skulle få kendskab til samspillet mellem legationen og Danevirke-folkene ⁵¹. Og det fremgår end tydeligere af, at Holstein og Collins bestræbelser kronedes med held. De arbejdede på at få fredskonferencen til at holde afstemning ikke blot i 1. og 2. zone (Nordslesvig og Flensborg med Mellemslesvig), men også i en 3. zone, der gik helt ned til Sli-Danevirke-linjen ⁵². 7. maj 1919 gik fredskonferencen med til at oprette et sådant afstemningsområde, hvad der naturligvis fremkaldte henrykkelse i Danevirke-tilhængerens lejr og en modsvarende vrede i regeringens ⁵³.

Sejren var imidlertid kortvarig; ved et møde i rigsdagen 12. maj 1919 fik regeringen Venstre med til en protest, og 13. juni slettedes 3. zone ikke blot som afstemningsdistrikt, men også som rømningsområde, hvilket sidste forhold Danevirke-tilhængerne senere tillagde stor betydning for det dårlige afstemningsresultat i 2. zone. Faktisk var hermed Danevirke-håbet bristet; fortvivlelsen var stor hos dets tilhængere. Vanggaard satte sig således ved sit skrivebord og græd, da han fik underretning om, at 3. zone var strøget ⁵⁴.

Optakten til påskekrisen var hermed gået ind i sin anden fase. Det var fra da af sikringen af 2. zone med Flensborg, kampen gjaldt, og herom var både Danevirke- og Flensborg-tilhængere nu enige ⁵⁵. Det var dog i tiden indtil påsken 1920 Danevirke-folkene, som udfoldede de mest energiske bestræbelser i så henseende.

CIS udnævnes

I løbet af sommeren 1919 skærpedes modsætningerne. Hertil bidrog bl. a. H. P. Hanssens udnævnelse til minister for sønderjyske anliggender 25. juni 1919. Den nordslesvigske Vælgerforening spaltedes i Åbenrå-gruppen, der støttede H. P. Hanssen, og Flensborg-gruppen, som stod i nær forbindelse med de kongerigske modstandere af ministeriets sønderjyske politik. Fra august 1919 trådte denne deling helt klart frem ¹.

Situationens tilspidsning skyldtes naturligvis også, at afgørelsens stund syntes at nærme sig. Den internationale Kommission, Commission Internationale de Surveillance du Plebiscite Slesvig (forkortet CIS), skulle sammensættes for ifølge Versailles-fredens § 109 at være klar til før og under afstemningerne at styre de to zoner og derpå gøre indstilling til fredskonferencen i Paris om grænsedragningen. De allierede magter skulle udpege tre, Norge og Sverige hver et medlem. På begge sider anså man CIS' sammensætning for meget betydningsfuld, og der udspillede i foråret 1919 en mindre kamp mellem den danske regering og Danevirke-tilhængerne om besættelsen af posterne i CIS.

Særligt havde ministeriet grund til at frygte for den mand, som Frankrig ville udpege. 4. april 1919 indberettede vor gesandt i Paris, at man måtte regne med, at det blev Conty ². Erik Scavenius var ikke uvidende om Contys forbindelse med ministeriets fjender, og han tilskrev da straks Bernhoft, at han var betænkelig ved Conty, der havde »fraterniseret med og opmuntret de yderliggående«. Efter Scavenius' opfattelse kunne han få vanskeligheder med udførelsen af hvervet, hvilket naturligvis skal forstås i relation til den danske regering ³. Det reelle i sagen var dog, at den danske regering ikke havde nogen mulighed for at influere på den franske regerings dispositioner ⁴, og den måtte tage til efterretning, at Bernhoft 21. juni meddelte, at de tre allierede kommissærer ville blive de herværende gesandter. Den af gesandterne, som havde været længst akkrediteret, skulle være formand. Det var Conty; men han blev rapelleret i juli 1919, og dermed rykkede den britiske gesandt, Sir Charles Marling, op. Fransk kommissær blev da Paul Claudel, der hurtigt viste sig af samme observans som sin forgænger ⁵. Noget forsøg på fra ministeriets side at øve indflydelse på den engelske eller amerikanske kommissærs udnævnelse har ikke kunnet efterspores.

Ministeriets utryghed modsvarede af optimisme hos Danevirke-folkene. 18. maj meddelte den amerikanske marineattaché, John A. Gade, Collin, at man kunne være sikker på ikke blot det franske medlem, men også de to øvrige allierede. Han havde konfereret med den engelske udenrigsminister, A. Balfour, og den amerikanske repræsentant ved fredskonferencen i Paris, præsident Wilsons fortrolige rådgiver, oberst E. M. House. Gade karakteriserede dem begge som velsindede og forstående⁶. Ganske uanset, hvad man skal lægge i Gades samtale med de to statsmænd, fik den ingen betydning. USA ratificerede ikke fredstraktaten, og spørgsmålet om en amerikansk kommissær bortfaldt. Engelsk kommissær blev som nævnt Marling, der ikke sympatiserede med Danevirke-bevægelsen, hvad man dog næppe har været klar over i foråret 1919, da Marling først var tiltrådt i København 15. marts 1919⁷.

Størst aktivitet udfoldedes imidlertid m. h. t. den norske og svenske kommissær. Allerede i marts 1919 bragte P. Munch under sit ophold i Paris problemet på bane overfor Bernhoft, idet han førte den fremtrædende svenske politiker, landshøvding, friherre Louis de Geer frem⁸. Bernhoft ventilerede derpå hans kandidatur over for den svenske envoyé, greve Albert Ehrenswärd. Senere spurgte Bernhoft direkte Scavenius, om han officielt skulle søge de Geers kandidatur fremmet, men hertil svarede ministeriet, at det ikke direkte ville udpege den norske eller svenske kommissær, men gerne vide, hvem der kunne komme på tale, inden afgørelsen var truffet⁹. Bernhoft forstod naturligvis meget vel, hvad meningen var og gik da også ufortøvet til sin svenske kollega, som telegraferede til sin regering, at Danmark gerne så de Geer som kommissær¹⁰. Samtidig præparerede Scavenius i København den svenske envoyé, friherre Joachim Beck-Friis. Han sagde, at den danske regering håbede, at den svenske kommissær ville handle i den danske regerings ånd og undgå at skabe skæbnesvangre nationalitetskonflikter for hele Skandinavien og kun med omvendt fortegn udgøre en fortsættelse af det ulykkelige misforhold på den dansk-tyske grænse. I sin indberetning herom sluttede Beck-Friis sig ganske til Scavenius' opfattelse og beklagede, at en fåtallig, men højlydt del af det danske folk ikke så faren ved en masseindlemmelse af tyskere¹¹.

Den danske gesandt i Sverige, O. C. Scavenius, Erik Scavenius' fætter, var imidlertid ikke tryk ved Louis de Geers kandidatur. O. C. Scavenius havde i begyndelsen af april haft en samtale med den svenske udenrigsminister Johannes Hellner (i den liberal-socialdemokratiske regering Nils Edén), hvorunder denne havde bragt de Geer på bane, hvad der viser, at den svenske regering var rede til at lytte til den danske regering; men O. C. Scavenius fandt de Geer nærmest ententevenlig og foreslog i stedet udenrigsminister Hellner at overveje den moderate højrepolitiker, landshøvding Oscar von Sydow, der havde været indenrigsminister i ministeriet

Hammerskiöld 1914-17. Dette meddelte O. C. Scavenius straks sin fætter i en indberetning med følgende karakteristik af Sydow: »Jeg tror, at hans sympatier i hvert fald har været på Tysklands side, men hans udtalelser i så henseende har vist altid været neutrale«. Hermed var sagen klar. Erik Scavenius satte en rød streg under de citerede linjer og besluttede sig for at lade de Geer falde ¹².

Til gengæld synes ministeriets fjender at være gået ind for ham. Noget kunne nemlig tyde på, at den franske gesandt har ønsket at krydse planen om von Sydow og sikre sig en mere congenial kollega i CIS. I al fald lod den franske legation gennem sin danskfødte kancellisekretær, Eduard Hansen, som stod Danevirke-kredsen nær, 26. maj Collin spørge, om man kunne acceptere de Geer ¹³. Danevirke-folkene havde vist nok oprindeligt ønsket Beck-Friis, hvis mening de åbenbart ikke har kendt, og han synes også at have lovet at indtræde, hvis det blev nødvendigt ¹⁴. Via fru Helga Matzen, der var enke efter den kendte provisoriepolitiker Henning Matzen, og hvis hjem spillede en vis rolle som mødested for diplomater og Danevirke-folk, lod man den norske gesandt J. Irgens skaffe oplysninger om de Geer ¹⁵. Hvad årsagen end har været, så løb disse bestræbelser ud i sandet.

31. maj 1919 anmodede den franske gesandt i Stockholm på vegne af de derværende italienske, britiske og amerikanske missionschefer og efter regeringsinstruks officielt den svenske regering om at udpege et medlem af CIS ¹⁶. Regeringen spurgte straks von Sydow, der accepterede, og 11. juni indberettede O. C. Scavenius dette med bemærkning, at udenrigsminister Hellner havde forsikret, at Sydow så på det slesvigske spørgsmål på samme måde som den danske og svenske regering. Hellner udbad sig Erik Scavenius' accept, hvad denne ikke ønskede at give, fordi den danske regering som nævnt ikke officielt ville influere på udnævnelsen af CIS. Hellner frafaldt da også sit ønske ¹⁷.

Sideløbende hermed forberedtes også udnævnelsen af en norsk kommissær. Efter anmodning fra ministeriet spurgte den danske gesandt, kammerherre Otto Krag, 1. april udenrigsminister Niels Claus Ihlen (i den radikale Gunnar Knudsens ministerium), om denne kunne nævne en passende kandidat, hvad Ihlen dog ikke på stedet kunne eller ville ¹⁸. Da Ihlen i påsken var i København tog Scavenius sagen op over for ham og har formentlig givet udtryk for de samme synspunkter som overfor Sverige. Den norske regering overvejede at finde frem til en egnet fylkesmand, fordi den danske regering havde understreget, at stillingen også var administrativ; men problemet var, at deres sprogkundskaber var for dårlige ¹⁹. Derfor bragte den i begyndelsen af maj den radikale, fhv. stortingspræsident Joh. Ludv. Mowinckel subsidiært justitiarius i Trondhjems overret F. V. N. Beichmann i forslag. Otto Krag indberettede dette 6. maj 1919 og bemærkede, at Mowinckel almindeligt ansås for at være tysk-

venlig. Også Beichmann var dog egnet. Regeringen i Norge foretrak Mowinckel, hvad den danske gjorde, kunne der ikke godt være tvivl om; men der lå en vanskelighed i, at Mowinckel sikkert ville have svært ved at løsgøre sig fra sit øvrige arbejde ²⁰.

Mowinckels kandidatur måtte byde Danevirke-folkene meget imod. De besluttede at øve pres på den norske regering, og i denne anledning rejste prinsesse Thyra, som hørte til den kreds, der kom i Helga Matzens hjem, i maj 1919 til Norge for – rimeligvis gennem sin bror, kong Haakon – at virke for »den rette besættelse af pladsen«. Man synes at have betragtet den norske gesandt i København, J. Irgens, som en brugbar mand ²¹.

Heller ikke kong Christian var tilfreds med Mowinckel. Han fik kopier af alle væsentlige indberetninger fra de for os centrale legationer og havde derfor læst Otto Krags indberetning af 6. maj. Kongen tog den som et udtryk for, at den »tyskvenlige« Mowinckels kandidatur var fremkaldt af den danske regering. Åbenbart er kongen vendt tilbage til sagen og har irriteret Scavenius, der sendte kongen en redegørelse, skønt Mowinckels kandidatur da var bortfaldet. Scavenius understregede, at karakteristikken af Mowinckel var Ihlens ikke gesandts, ligesom Scavenius fremhævede, at han selv havde nægtet at udtale sig om, hvem den norske eller svenske regering burde udpege ²². Det sidste var i al fald en sandhed med modifikationer. Formelt havde Scavenius ikke bragt nogen i forslag; men reelt havde han og hans medarbejdere, der kendte hans tanker og handlede i hans ånd, søgt at gøre sig gældende, hvilket også ud fra regeringens og et stort folketingsflertals synspunkter måtte anses for rimeligt. Men det skabte altså vanskeligheder i relationen til kongen, der efter krigen var på vagt over for en fortsættelse af »tyskerkursen« ²³.

Også fra anden side var man imod Mowinckel. Da den norske udenrigsminister overfor den franske gesandt berørte muligheden af hans beskikkelse, reagerede den franske regering skarpt overfor den norske gesandt i Paris, Wedel Jarlsberg. Han indberettede 19. 6. 1919, at den franske regering havde bedt ham om at gøre »alvorlige forestillinger« om ikke at udnævne Mowinckel, hvem man betragtede som »germanofil«. Den franske regering henstillede til den norske at vælge en person, som kunne være behagelig også for ententen og ikke én, der ville vække uvilje og forargelse. Wedel Jarlsberg sluttede sig til det franske ønske, der faldt helt sammen med hans egen indstilling. Så tidligt som i oktober 1918 havde han overfor sin regering udtrykt håb om, at Danmark ville få hele Slesvig (og Sverige Ålandsøerne), idet han mente, at Norge herved med held kunne kræve Spitzbergen, Murmanskysten og en oversøisk koloni, hvorhen Norge kunne dirigere sin udvandring og hente råstoffer ²⁴.

Da den norske regering 18. juni – altså inden Wedels demarche – fra ententelegationerne fik en tilsvarende henvendelse som den svenske om at

udpege et medlem af CIS, spurgte den Mowinckel. Formodningen slog da til, idet han p. g. a. sine private forretninger sagde nej. Den svenske gesandt i Oslo, friherre Frederik Ramel, fulgte med interesse de norske overvejelser. For den svenske regering måtte det nemlig være af betydning, at den norske kommissær havde samme syn på det slesvigske spørgsmål som sin svenske kollega. Da Mowinckels kandidatur bortfaldt, og Beichmann rykkede op, nævnte Ramel under en samtale med Ihlen i stedet stiftamtmand Löcken i Hamar; han var medlem af den norske renbetesdelegation og havde åbenbart vundet tillid på svensk side. Ihlen medgav da også, at han var et emne ²⁵.

Om det er prinsesse Thyras rejse eller den norske regerings egne overvejelser, der førte til resultatet, har det ikke været muligt at klarlægge; men i al fald beskikkedes 27. juni generaldirektøren for Norges telegraf- og statstelefon Th. Heftye som medlem af CIS. Han var ingeniørofficer af

Sir Charles Marling (1862–1933) havde før han kom til Danmark bl. a. været generalkonsul i Sofia og chargé d'affaires i Madrid og Athen. I 1919 blev han overordentlig gesandt og befuldmægtiget minister i København. Sin diplomatiske løbebane endte han i Haag. Hans indberetninger til den engelske udenrigsminister, lord Curzon, er en vigtig kilde til belysning af brydningerne indenfor CIS. Marling var strengt neutral og ønskede at følge afstemningsresultatet.

Paul Claudel (1868–1955) havde i en årrække gjort tjeneste i Østen, indtil han i 1917 blev gesandt i Brasilien. I 1919 byttede han embede med Alexandre Conty og kom til København »til protestantismens og polarnattens mørke«. En af hans væsentligste opgaver var at hævde Frankrigs anseelse i Danmark og modvirke den tyske indflydelse. Dette mente han at kunne opnå ved at arbejde for, at Danmark fik mest muligt af Slesvig. Også temperamentsmæssigt var Marling og Claudel modsætninger; Marling rolig og reserveret, Claudel ilter og entusiastisk.

Thomas Heftye (1860–1921) sluttede sig til Claudel. Ifølge Marling var Heftyes antityske følelser hans eneste ledetråd i CIS. Heftye var af uddannelse ingeniørofficer, 1900–02 var han militærattaché i Paris, og han fungerede 1903–05 som militærkonsulent ved statsrådsafdelingen i Stockholm. I to korte perioder havde han været forsvarsminister i Blehrs regering (1903) og Gunnar Knudsens (1908). Fra 1905 var han telegrafdirektør. Som sådan organiserede han med stort fremsyn det norske telefon- og radiovæsen.

Oscar von Sydow (1873–1936) var derimod enig med Marling. Sydow var en administrativ kapacitet af rang. 1911 blev han efter flere års indflydelsesrig tjeneste i det svenske indenrigsministerium landshøvding. 1914–17 var han civilminister i Hammerskiölds »Borggårds-regering« og 1917–34 påny landshøvding, nu i Gøteborg län. Februar til oktober 1921 var han statsminister i et moderat-konservativt forretningsministerium.

C. Brudenell Bruce havde den daglige ledelse af CIS' mange administrative funktioner. Grænsepolitisk stod han Danevirke-bevægelsen nær, hvad Marling dog ikke synes at have været klar over. I 1934 udsendte Bruce en pjece med titlen: »Danmark venter«, hvori han kritiserede den danske administration af Nordslesvig og nu foreslog, at landsdelen fik selvstyre.

Den internationale kommission malet 1922 af Harald Slott-Møller. Fra venstre Oscar von Sydow, Thomas Heftye, Paul Claudel, Charles Marling og Brudenell Bruce. Billedet hænger i folketinget; radikale og socialdemokratiske medlemmer var imod ophængningen, dels fordi maleren og hans hustru havde været aktive i Flensborg-bevægelsen, dels fordi udsigten gennem vinduet viste Flensborg. Det var Jens Vanggaard, der tog initiativet til anskaffelsen.

uddannelse og havde i et par korte perioder i 1903 og 1908 været forsvarsminister²⁶. Valget var for så vidt uangribeligt, som Heftye var en administrativ kapacitet; men det skulle hurtigt vise sig, at han ikke delte den danske og heller ikke sin egen regerings anskuelser. Formentlig har den norske regering ikke været bekendt med Heftyes synspunkter, hvis disse overhovedet har været artikulerede på tidspunktet for udnævnelsen.

Dagbladet *Hovedstaden*²⁷, der stod Danevirke-bevægelsen nær, skrev, at man på de allieredes vegne burde glæde sig over, at den ententefjendtlige skibsreder Mowinckel havde sagt nej. Sydow burde være gået samme vej, da han som indenrigsminister i Hammerskiølds regering havde været med til at føre en ententefjendtlig politik, der var kommet til udtryk i regeringens noter og ved den svenske regerings spærring af Kogrundsrenden i Øresund sommeren 1916²⁸.

Kulissekampen var altså endt uafgjort 2-2, hvilket var uheldigt, da der herved opstod usikkerhed om CIS' holdning; begge de stridende parter i Danmark mente at kunne påberåbe sig kommissionen. Claudel og Heftye var stemt for at gå videre, end den danske regering ønskede, mens formanden, Marling, og Sydow var regeringsvenlige. Til gengæld viste det sig, at Danevirke-bevægelsen fik en fordel ved besættelsen af generalsekretærposten. Den tildeltes legationssekretær ved det britiske gesandtskab i Oslo, C. Brudenell Bruce, der tidligere havde været attaché i København, og som var gift med en datter af havnekaptajn, kommandør C. F. Drechsel; hun havde forbindelse med Danevirke-bevægelsen²⁹.

2. august 1919 begyndte CIS sit arbejde i København, hvor den forblev, indtil den den 26. januar overførtes til Flensborg. Den internationale Kommission havde ikke opholdt sig mange dage i København, før Danevirke-tilhængerne optog kontakt med den. Blev der dansk flertal i 2. zone, var der ingen tvivl om, at den ville blive tilkendt Danmark, og at regeringen ville modtage den. Men dersom flertallet stemte tysk, gjaldt det om at få CIS til alligevel at give os 2. zone eller i al fald Flensborg. Det hed i fredstraktaten, at der ved grænsedragningen skulle tages geografiske og økonomiske hensyn, og sådanne syntes at tale for, at Flensborg, hvis opland lå nord for byen, gik til Danmark, hvad også historiske grunde indicerede, fordi byen så sent som i 1867 havde dansk flertal. Men denne synsmåde deltes ikke af ministeriet, og derfor søgte Danevirke-tilhængerne at påvirke CIS og kongen, for at denne også kunne øve indflydelse på CIS. Planerne om gennem kongen at få ministeriet Zahle styrtet, havde endnu ikke taget fast form³⁰.

Omkring 1. oktober 1919 lovede kabinetssekretær C. P. M. Hansen Bent Holstein at virke for, at Marling kunne komme til frokost hos kongen, for at han (Marling) »om muligt kan blive lidt bedre orienteret i det slesvigske spørgsmål og komme til en rigtigere forståelse af dets udenrigs-

politiske betydning og rækkevidde«, som Holstein udtrykte det i et brev til Vanggaard. Marling var da også 24. oktober hos kongen ³¹.

Marling havde altså omvendelse behov; men forsøgene herpå mislykkedes. Om det skyldtes contra-påvirkning fra det radikale ministerium eller en fuldstændig uafhængig vurdering får stå hen. Marling ville lade afstemningsresultatet være afgørende for sin stillingtagen. Efter Danevirke-folkens opfattelse var Marling en magelig anlagt »retrætediplomat«, der ønskede at undgå besvær. På den anden side synes det, som om han endnu i efteråret troede på en vis styrke i den danske bevægelse i Flensborg ³².

I november 1919 havde Claudel en samtale med Collin og Holstein, hvorunder han udtrykte sympati for Danevirke-linjen og bebrejdede oppositionen, at den hidtil havde været alt for veg. Tiden var nu inde til at vise, hvad den duede til, sagde han. I landstinget havde den flertal, og der kunne man give ministeriet et mistillidsvotum; selv om dette blev forkastet i folketinget »vil man dog i udlandet kunne fastholde, at flertallet i den danske folkemening er oppositionens – og et sådant flertal (landstings) vil der absolut blive taget hensyn til i London og Paris«, erklærede den franske gesandt overfor Holstein ³³.

Tanken om et landstingsmistillidsvotum kom senere til at spille en vis rolle i kampen mod ministeriet, formentlig har dog andre fået tanken samtidig med Claudel. Referatets rigtighed forudsat kan det overraske, at han så kategorisk turde udtale sig om, hvorledes de engelske og franske regeringer i så tilfælde ville reagere. I al fald kunne han ikke have sikker viden om, hvad den førstnævnte regering ville foretage sig i en hypotetisk situation; men hans ord blev troet.

Claudel havde hermed indledt sit intime samarbejde med den udenrigsopposition, som stræbte ministeriet efter livet. Det var en samvirken, som denne opposition tillagde den største betydning, hvorved Claudel meget bidrog til krisens opkomst. Man kan diskutere, om han overskred det officielt knæsatte diplomatiske decorum ved således at forhandle med og fungere som rådgiver for de nævnte kredse, der modarbejdede den officielle og parlamentariske regering, men næppe, at en sådan fremgangsmåde er hyppigt forekommende. Man kan gisne om Claudels (og Contys) motiver, som formentlig i et vist omfang har været dikteret af et ønske om at lette presset på Frankrigs nye østgrænse ved at skabe en permanent dansk-tysk grænsestrid. Det var i hvert fald Sir Charles Marlings opfattelse. Han bemærkede i en indberetning, at Claudel formentlig i overensstemmelse med almindelig fransk politik ville etablere en konstant kilde til dårlige relationer mellem Tyskland og dets naboer ved at få draget en grænse, som Tyskland ville protestere imod som stridende med Versailles-traktaten ³⁴.

Tanken om ministeriet Zahles fjernelse

Det var en nærliggende tanke for Danevirke-kredsen at søge ministeriet Zahle fjernet, som situationen var. Allerede under den såkaldte statslåns-krise i marts 1919 var Vanggaard stærkt for ministeriets afgang. Da det på et vist tidspunkt (3.-4. marts) trak op til, at Venstre skulle danne et mindretalsministerium, fik Vanggaard de to konservative politikere Asger Karstensen og Johan Knudsen til at bede J. C. Christensen om, at den tidligere gesandt i Rusland, Harald Scavenius, som Vanggaard anså for vor mest ententevenlige diplomat, og landbrugsorganisationsmanden Th. Madsen-Mygdal måtte blive optaget i ministeriet; sidstnævnte dog angiveligt fordi han var mod enhver form for socialradikalisme¹.

Argumentationen er interessant, fordi den viser, hvorledes ikke blot nationalpolitiske, men også økonomisk-politiske grunde indgik i motiverne. Ministeriet var især p. g. a. indenrigsminister Ove Rodes restriktioner, rationeringer og andre planøkonomiske indgreb samt sociale støtteforanstaltninger for mange kommet til at stå som udtryk for en maskeret socialisme. Nu var krigen forbi, og man ønskede, som berørt i indledningen, liberalisering, hvad ministeriet kun nølende gik med til, fordi det stadig fandt tilstandene unormale. Det skabte en overordentlig uvilje mod ministeriet.

Der knyttedes den komplikation til de to politikeres henvendelse til J. C. Christensen, at de samtidig bad om, at agrarpolitikeren P. P. Pinstrup og bladudgiver fru Marie Lassen, som stod Danevirke-kredsen nær, ikke blev optaget i ministeriet, fordi et for stærkt jysk præg af dette, ville være en belastning for Det konservative Folkeparti. Iøvrigt var Marie Lassen i almindelighed ikke vel lidt. Da J. C. Christensen imidlertid satte stor pris på hende, var situationen intrikat, og han erklærede da også afvejende, at han tog, hvem han ville².

Som bekendt kom der intet venstreministerium ud af krisen. I stedet fremsatte kongen sin meget omtalte erklæring: om ikke at udnævne et ministerium, der ikke var i overensstemmelse med folketingets flertal³. Vanggaard mente, at erklæringen var blevet til på ministeriet Zahles initiativ, hvilket ikke var tilfældet. Det var Kongen selv, der havde udarbejdet udkastet til erklæringen, men Zahle og kabinetssekretær Krieger havde derpå set den og givet den en mere absolut form⁴. Ifølge C. P. M. Hansens oplysninger til Vanggaard var Kriegers stadige tale: »Oppositio-

nen duer ikke, man kan ikke stole på den«⁵. I al fald havde den jo ikke flertal i folketinget, og kongen ville trods alt være bedre dækket af et ministerium med flertal i folketinget end af et, der havde det i landstinget – for slet ikke at tale om et forretningsministerium. Der kunne derfor være god grund for kabinetssekretæren til at råde kongen til ikke at udnævne et venstreministerium, som forholdene var.

J. C. Christensen blev imidlertid dybt krænket over kongens handlemåde; han følte det som en ydmygelse, at han på kongens opfordring den ene dag havde sammensat en ministerliste, for den næste at få besked om, at den alligevel ingen interesse havde. Det fik betydning for J. C. Christensens standpunkt i marts 1920⁶.

Det radikale ministerium blev altså siddende. At det var en uklog beslutning set ud fra partimæssige interesser, viste sig et år efter. Men bortset fra Edvard Brandes, som jævnlige omgikkes med tanken om at demissionere, var ministeriet nok i nogen grad præget af den opfattelse, at det ville være en ulykke for Danmark ikke at blive styret af en radikal regering⁷. Det undervurderede herved den opdæmmede irritation. Det er ubestrideligt, at ministeriet som helhed rummede megen politisk og saglig dygtighed; men man kan også være for dygtig, især hvis man demonstrerer sin overlegenhed, hvad mange i oppositionen mente, i al fald Scavenius gjorde⁸. Det var således vel en sejr, ministeriet vandt ved at få 3. zone slettet; men Venstre følte sig overlistet ved måden, på hvilken det skete. H. P. Hanssens udnævnelse var vel også en sejr for ministeriet; men den øgede uviljen. De fleste i Venstre havde hidtil betragtet H. P. Hanssen som fremtidig venstremand; hans optagelse i et radikalt ministerium fremkaldte nu vrede mod ham i Venstre. Da de radikale stadig viste »sejrglæde og overmod«, som Vanggaard sikkert med et gran af sandhed siger, æggede det til øget modstand⁹. Departementschef i udenrigsministeriet, kammerherre Herluf Zahle, der i efteråret 1919 gik til Sverige som gesandt, ramte centralt, når han overfor den svenske udenrigsminister erklærede, at han var enig med ministeriet Zahle i dets sønderjyske politik, men at det havde skortet det på taktisk smidighed og psykologisk blik¹⁰. I det politiske spil kan ydmyghed undertiden fremme både taktik og politik; men de radikale betjente sig ikke deraf.

En anden vigtig faktor til forståelse af baggrunden for påskekrisen er Det konservative Folkepartis og Venstres gradvise svingning bort fra 1918-erklæringen. Den fuldbyrdedes først for de konservatives vedkommende. Adskillige af dem havde næppe nogensinde haft hjertet med i erklæringen¹¹; men partiet var lidet homogent, og under de intense drøftelser i sommeren 1919 rakte partiet fra folk på højre fløj som Richelieu, der ønskede Danevirke-grænsen uden afstemning, over Alexander Foss, rigsdagsgruppens formand, landstingsmand Emil Piper og til Asger Karsten-

sen og L. V. Birck på venstre; sidstnævnte stod helt på ministeriets side i grænsespørgsmålet, en holdning han ikke fraveg¹². I løbet af efteråret 1919 samlede partiet sig efterhånden om Flensborg-standpunktet. Formanden for partiets folketingsgruppe, Johan Knudsen, erklærede sig i november 1919 på partiets vegne for Flensborgs genforening med Danmark, selv om der var tysk flertal i byen¹³.

Venstres vandring bort fra 1918-erklæringen var betydelig langsommere. Oprindeligt var hele partiets rigsdagsgruppe – bortset fra Vanggaard – klart for erklæringen. Da gruppen i oktober 1918 således for første gang diskuterede grænsespørgsmålet, erklærede J. C. Christensen, at der kun kunne blive tale om Clausen-linjen, hverken mere eller mindre, og han betegnede Flensborg som en ren tysk by. Det var et standpunkt, den indflydelsesrige politiker landstingsmand Jørgen Pedersen, udgiver af *Fyns Tidende*, også energisk hævdede¹⁴.

J. C. Christensens synspunkt var i logisk overensstemmelse med hans udenrigspolitiske bestræbelser, som de havde manifesteret sig gennem de Lütkenke samtaler, fordi Clausen-linjen, som H. P. Hanssen havde gjort til målet for sin politik, jo også måtte være den mest acceptable grænse for tyskerne, når de ikke kunne få en nordligere gående grænsedragning. Det var dog næppe det væsentligste for J. C. Christensen nu, hvor Tyskland var slået. Afgørende har det nok været, at J. C. Christensen ganske enkelt af overbevisning stod på nationalitetsprincippet, hvortil kom, at hans politiske bestræbelser i disse år gik ud på næsten for enhver pris at holde Venstre sammen. I sin lange politiske virksomhed havde han oplevet flere spaltninger af Venstre; først i 1911 var det sidste brud blevet nogenlunde repareret, og så sent som i 1913 havde han følt sig tvunget til at hindre Klaus Berntsen i at fortsætte som konseilspræsident. I sin alderdom ønskede han ikke at sætte den under krigen tilvejebragte enighed over styr. Han var derfor på forhånd indstillet på at tage hensyn til H. P. Hanssen, hvis hele politik måtte antages på dette tidspunkt bedst at kunne samle Venstre¹⁵.

I forholdet til partiet var J. C. Christensen som en general, siger Vanggaard. Han beherskede det i al fald, når Klaus Berntsen og vel især Niels Neergaard var med ham, og også Neergaard var på denne tid tilhænger af H. P. Hanssens politik¹⁶. Alle vigtigere spørgsmål forbeholdt J. C. Christensen sig selv afgørelsen af, idet han væsentligst kun rådførte sig med de to. Sager som den sønderjyske kom ikke engang for i bestyrelsen. Rigsdagsgruppen fik nok lov at snakke med »om den almindelige politiske husholdning«, som Vanggaard udtrykker det. I de mere betydningsfulde forhold blev den derimod præsenteret for det færdige resultat, »når det – altid i hast – skulle vedtages i partimødet, for vedtagelse skulle der jo til«¹⁷.

Vanggaard, der stod isoleret med sit Danevirke-standpunkt, havde det følgelig ikke let, når han søgte at drive Venstre frem mod en mere aktiv kurs. Hans taktik var den at udnytte sine gode forbindelser inden for Det konservative Folkeparti for at få dette parti til at tage »de rigtige standpunkter« og derved trække Venstre med¹⁹. Stod Vanggaard til en begyndelse alene i rigsdagsgruppen, havde han i al fald uden for en værdifuld medhjælp i Marie Lassen.

Påvirket af hende og ikke mindst af Vanggaard selv og af mellemslesvigerne begyndte J. C. Christensen i løbet af 1919 »at spejde mod syd«. Det var således ham, der indbragte den Danevirke-adresse, der i juni havde samlet 116.000 underskrifter²⁰. Også Neergaard kom i skred; Vanggaard hævder at have »ført Neergaard til Flensborg«²¹. Det skal nok tages med et vist forbehold; men under det lukkede rigsdagsmøde 12. maj 1919 – såvel ved det forudgående partimøde – erklærede Neergaard dog, at han havde tvivlet om ønskeligheden af at få Flensborg, hvad han nu ikke længere gjorde²². Imidlertid gik Neergaard i stå på Flensborg – efter Vanggaards mening fordi man forsømte at påvirke ham, mens J. C. Christensen begyndte – omend »såre frygtsomt og famlende« – at beskæftige sig med befolkningen ned til Danevirke²³. Der skal nok ikke lægges for meget heri. Vanggaard såvel som de øvrige Danevirke-folk var tilbøjelige til at ligge under for ønsketænkning, og J. C. Christensen har næppe på noget tidspunkt for alvor tænkt sig en grænse så langt mod syd. H. P. Hanssen, der i slutningen af februar 1920 talte med J. C. Christensen, fik det indtryk, at han bl. a. under påvirkning af folkestemningen var »langt ude«, uden at dette udtryk nærmere præciseres. J. C. Christensen var da nok blevet usikker over for Clausen-linjen, men havde ikke gjort sig noget alternativ ganske klart. Til pressen sagde han, at han godt kunne acceptere Flensborgs genforening med under 50 % danske stemmer, men undlod dog klogeligt at sige noget om, hvor langt under²⁴.

I bestandig opposition til ministeriet befandt også kong Christian sig. Allerede i 1915 gav han over for den ham nærtstående overintendant, senere generalintendant Gerhard Brammer udtryk for ønsket om at komme af med ministeriet Zahle i tilfælde af en genforeningssituation. Kongen mente, at det var muligt at få Tysklands løfte om Nordslesvig, hvis vi holdt os neutrale og bagefter blev en slags vasalstat af Tyskland. »Men«, havde han sagt, »det går jeg *aldrig* med til«. Hans almindelige uvilje mod ministeriet var også kommet frem under samtalen med Brammer, til hvem han havde beklaget sig over, at ministeriets medlemmer var »så åbenhjertigt ateistiske«²⁵.

Kongen mente, at han – skønt konstitutionel – havde både ret og pligt til personligt at gribe aktivt ind og træffe afgørelser også i sager af kontroversiel karakter. Det kom f. eks. i juni 1914 frem i spørgsmålet om

Christian 10. (1870-1947) fik sin uddannelse i hæren og interesserede sig stærkt for alle sider af militærvæsenet. Som officer gjorde han tjeneste flere steder i landet. Han var 24 år, da Estrup måtte gå af, og der er ingen tvivl om, at han sympatiserede med sin farfars politiske forestillinger, men ikke med sin fars. Ved sin tronbestigelse i 1912 tog Christian 10. som valgprog: »Min Gud, mit land, min ære« – ord, som var en realitet for ham. Efter påskekrisen holdt han sig til en ukontroversiel linje; men han kunne næppe nogen sinde slippe tanken om sit personlige ansvar.

Fotografiet er taget ved kongens 25 års jubilæum som premierløjtnant.

de kongevalgte landstingsmænds opløselighed, hvor han uden om Zahle fik nationalbankdirektør Ussings tilsagn om i givet fald at danne et forretningsministerium, og det sås af de vanskeligheder, forsvarsminister P. Munch havde med ham i sager vedrørende forsvaret²⁶. Hertil kom, at kongen ikke mindst under indtryk af sin af alle anerkendte rolle under mineudlægningskrisen 5. august 1914 vel nok havde dannet sig det indtryk, at han, hvis ord ved den lejlighed havde været udslagsgivende, var i besiddelse af særlige statsmandsevner. I juni 1917 havde de radikale ved at lade kongen nægte minister Chr. Rottbøll at demissionere²⁷, hvorved de undgik en ophævelse af kontrolministerordningen og udskrivning af valg, påny gjort kronen til et afgørende led i beslutningsprocessen. Der ligger en skæbnens ironi i, at de radikale ministre i 1920 faldt for kongens hånd. Sålænge ministeriet havde sine to stemmers flertal i folketinget, følte kongen sig dog bundet af sin nysnævnte erklæring fra marts 1919, også fordi han ikke havde sikkerhed for, at oppositionen ville overtage regeringen.

Nøglen til forståelsen af kong Christians personlighed er, at han følte sig som officer. »Jeg er med liv og sjæl soldat!« sagde han til den tyske gesandt Ulrich von Brockdorff-Rantzau. Han var præget af officerens konservative samfundsopfattelse, han havde dennes æresbegreber, og han

besad dennes pligtfølelse. De, der levede op til disse idealer, havde kongens sympati, og han lyttede til dem, omend han stedse betragtede dem som sine tjenere²⁸. Til disse egenskaber kom – som vel hos de fleste fyrstelige personer – en dyb slægtsfølelse med en deraf flydende interesse for dynastiet. Det fik betydning for kongens syn på grænsepolitikken, hvilket fremgår af hans udtalelser til Edv. Brandes i efteråret 1918. Han ytrede her vel, at han ville rette sig efter rigsdagen, men sagde også, at der kunne blive tale om en personalunion mellem Danmark og Slesvig, og at han jo egentlig var hertug af Slesvig, hvad der fik Brandes til at svare: »Ja, i titlen«²⁹. Kongens ord kan vanskeligt tolkes på anden vis, end at han fremfor en delvis indlemmelse ville foretrække hele hertugdømmet Slesvigs løsrivelse fra Tyskland med påfølgende personalunion med Danmark. Under drøftelserne om 3. zone i maj 1919 fandt ministrene ham overbevist om Danevirke-politikken³⁰, og i juni vægrede han sig ved at underskrive H. P. Hanssens udnævnelse til minister³¹. Det var altså klart, at kongen ikke var nogen ven af Slesvigs deling.

Det var dronningens kabinetssekretær C. P. M. Hansen heller ikke, og han var derfor rede til at bringe Danevirke-tilhængernes synspunkter til kongens kundskab³². C. P. M. Hansen var i 1906 blevet knyttet til daværende kronprins Christians hof på Sorgenfri, og ved tronskiftet i 1912 blev han, der var en dygtig økonom og administrator, chef for intendanturen samt dronningens kabinetssekretær, en stilling, der ikke havde været besat siden dronning Louises død i 1898. Ved kgl. resolution bestemtes det tillige, at C. P. M. Hansen i tilfælde af kongens kabinetssekretærs forfald skulle fungere som dennes stedfortræder, en bestemmelse vist nok uden fortilfælde³³. C. P. M. Hansen, som i 1895 og 1902 havde været senior i Studenterforeningen, var af observans konservativ, og han var af den anskuelse, hvad det kommende halve års begivenheder viste, at kronen af forholdene kunne tvinges til at blive en aktivt handlende faktor³⁴.

Dette synspunkt deltes ikke af kongens kabinetssekretær, kammerherre Antonius Michael Napoleon Krieger, dattersøn af fabrikerjer Michael Drewsen på Silkeborg, og en myndig og stort skåret personlighed. Krieger havde 1898–1910 været departementschef i indenrigsministeriet og havde som sådan lært P. Munch at kende; uden at være radikal havde han fortsat sin omgang med Munch, efter at denne var afgået som indenrigsminister, og Krieger selv var blevet udnævnt til kabinetssekretær hos kong Frederik 8. Noget tillidsfuldt forhold var der ikke mellem kongen og den fra faderen arvede kabinetssekretær. De var ikke congeniale, og Kriegers opfattelse af det konstitutionelle monarki faldt ikke sammen med kong Christians, men nok med Frederik 8's. Kongen gik da også straks efter sin tronbestigelse af og til uden om Krieger og benyttede hof-

A. Krieger (1858–1940) følte sig næppe nogensinde som fyrstetjener, men derimod som embedsmand. Han blev ansat i indenrigsministeriet 1883 og gjorde tjeneste dér i 27 år, deraf 12 som departementschef, inden han i 1910 afløste kabinetssekretær, gehejmekonferensråd F. V. F. Rosenstand. Samarbejdet med kong Christian faldt ham ikke altid let, og det ser ud til, at kongen overvejede at lade ham falde efter påskekrisen. Krieger holdt dog stillingen til 1936, hvor han afgik med titel af ekscellence.

Foto ca. 1930.

marskal William Rothe ³⁵. Med ministeriet samarbejdede Krieger derimod udmærket som formand for et udvalg vedrørende indførelse af dansk ret i Sønderjylland ³⁶.

C. P. M. Hansen var ingen ven af det radikale ministerium, hvis forbliven ved magten, han mente skyldtes bolsjeviktruslen – samt en betydelig skamløshed hos ministrene. Allerede i maj 1919 var han i kontakt med Collin ³⁷. C. P. M. Hansen havde ved flere lejligheder fungeret som kongens kabinetssekretær, når Krieger var på ferie eller var syg, og netop fra 26. november 1919 til 16. januar 1920 havde den 61-årige Krieger en sygdomsperiode ³⁸, hvilket gjorde det muligt for C. P. M. Hansen i højere grad end ellers at gøre sin indflydelse gældende. Han var iøvrigt også under normale forhold næsten dagligt til referat hos kongen og dronningen. Det er helt klart, at C. P. M. Hansen var kongens rådgiver i den prekære situation, der nu opstod.

I november 1919 besluttede oppositionen nemlig at løbe storm mod ministeriet. Udgangspunktet var statsminister Zahle efter oppositionens mening utilfredsstillende svar på nogle udtalelser af rigskansler Bauer om grænsedragningen ³⁹. I folketinget red ministeriet stormen af; men i landstinget vedtoges 3. 12. en misbilligelse af ministeriets sønderjyske politik ⁴⁰. I en samtale med kongen 19. november havde Vanggaard indviet ham i den

C. P. M. Hansen (1874-1955) var efter sin juridiske eksamen oprindelig ansat i finansministeriet. Såvel hans farfar som hans far var persona grata ved hoffet, og selv var han fra 1906 og til sin død knyttet til det. Han deltog i et omfattende social-filantropisk arbejde; men først og fremmest var han dog hofmand. Han havde megen forståelse for kong Christian 10.s psyke, og denne rådførte sig til sin død hyppigt med ham i politiske og andre forhold. C. P. M. Hansens loyalitet overfor kongen var ubetinget.

Foto ca. 1930.

taktik, oppositionen ville anvende, og da afstemningen i landstinget havde fundet sted, søgte kongen gennem H. N. Andersen kontakt med den fremtrædende konservative politiker, landstingsmand Alexander Foss, der 6. december havde en timelang samtale med ham på Sorgenfri ganske som seks år tidligere, hvor Foss havde sat kongen op mod ministeriet. Kongen spurgte nu utvetydigt Foss om, hvorledes han kunne blive ministeriet kvit, ligesom han sagde, at han havde været stemt for at opfordre Zahle til at skaffe sig et tillidsvotum i folketinget. Kongen havde håbet, at Zahle da ville komme i mindretal, fordi nogle ville bryde ud; men han havde ombestemt sig. Hvorfor sagde kongen ikke; men man tør formode, at han var blevet klar over, at ministeriet ville vinde en dagsordendebat i folketinget. I stedet havde han foreslået Zahle at styrke sin stilling ved et valg; men det havde statsministeren ikke følt trang til.

Foss henlede nu kongens opmærksomhed på hans udtalelse under statslåns-krisen. Når kongen dengang havde erklæret at ville holde sig til et ministerium udgået af folketingets flertal, havde han også krav på at vide, om dette flertal svarede til vælgerne flertal, især når man henså til, at de kommende begivenheder sikkert ville blive de mest betydningsfulde i kongens regeringstid. Foss gav derpå kongen anvisning på, hvorledes han kunne forholde sig, hvis ministeriet på kongens krav nægtede at ud-

skrive valg. Han kunne da efter Foss' opfattelse enten offentligt meddele, at han ønskede valg og derved bringe ministeriet under pres, hvilket ville vække uhyre begejstring, eller han kunne tage et forretningsministerium, f. eks. under Ussing, hvis eneste opgave da skulle være at udskrive valg. Kongens krav om valg ville vise, at hans stilling konstitutionelt betød mere, end folk troede.

Kongen var ikke blind for den af Foss anviste udvej og mente, at departementscheferne måtte kunne tage de øvrige ministerier. Helst ville han dog vente til efter afgørelsen i Sønderjylland og så tale med Zahle og J. C. Christensen. Foss rådede imidlertid kongen til straks at tale med J. C. Christensen, hvad kongen var betænkelig ved, fordi han frygtede for rygtedannelser, hvis han sendte bud efter ham.

Kongen søgte i stedet gennem C. P. M. Hansen føling med J. C. Christensen, der dog ikke mente, at der for øjeblikket var mulighed for at gøre noget. Kongen måtte altså foreløbig se tiden an ⁴¹.

Røret på rigsdagen var med til at nære kritikken mod ministeriet i befolkningen. Inspireret af Vanggaard vedtog f. eks. Sæby-kredsens Venstre en resolution ⁴²; men mange andre grupper og enkeltpersoner protesterede også mod ministeriets sønderjyske politik ⁴³. Den betydeligste protestbevægelse i slutningen af 1919 kom fra Den danske Landmandsforening. Det er karakteristisk, at denne sammenslutning var en yderligtgående agrarbevægelse stiftet i 1917 i protest mod reguleringspolitikken. I december 1919 holdt dens lokalafdelinger møder, hvor man drøftede det betimelige i ved en henvendelse til kongen at søge at få folketinget opløst og dermed ministeriet fjernet motiveret ved hensynet til den sønderjyske sag. De fleste lokalforeninger vedtog at støtte denne tanke og at vælge delegerede til et fællesmøde i København, hvor sagen skulle finde sin endelige afgørelse. De sønderjyske foreninger støttede disse bestræbelser, hvad også enkelte Venstreforeninger gjorde ⁴⁴.

Den konservative landstingsmand, professor H. O. G. Ellinger advarede mod den bevægelse ude i landet, der – som han udtrykte det – ville styrte ministeriet Zahle ved direkte henvendelse til kongen. Denne kunne nemlig kun give svar under det siddende ministeriums ansvar, dvs. Zahles, og ingen kunne være interesseret i at bringe kongen i en så ubehagelig situation. Direkte henvendelse til kongen var ukorrekt og burde undlades, mente Ellinger, der altså ikke har regnet med muligheden af, at Zahle kunne blive taberen ved en sådan fremgangsmåde. Redaktør Hans Jensen, *Sorø Amtstidende*, kaldte dem, der ville gå direkte til kongen, for »vindhase og uklare hoveder«, og *Politiken* søgte dels at latterliggøre, dels at bagatellisere bestræbelserne ⁴⁵.

For kongen var sagen ikke let, thi ved at modtage sådanne henvendelser kunne han vanskeliggøre sit forhold til ministeriet; men på den anden

side var det heller ikke behageligt for ham at lade vejen for den virkelig loyale del af befolkningen spærre. Kongen kunne så som påpeget af Ellinger og Hans Jensen med statsministeren ved sin side afgive ministeriets svar, hvilket ville være strengt konstitutionelt; men det kunne på den anden side virke ødelæggende for kronens omdømme i den del af befolkningen, der talte dens venner. Ellinger, Hans Jensen og andre tog imidlertid fejl, selv de ivrigste monarkister veg ikke tilbage fra at bringe kongen i en sådan situation. Ellinger m. fl.s argumentation gjorde ikke indtryk, dertil var vreden mod ministeriet for stor.

Dette var i midten af december i en indre krise, som kongen søgte at udnytte. Finansminister Brandes, der ofte viste træthed og irritation over sin vanskelige post, var meget utilfreds med Det radikale Venstres ønske om, at han skulle fremsætte et forslag om grundskyld⁴⁶. Da kongen havde vished for, at han måtte regne med at få en henvendelse fra Den danske Landmandsforening, tilkaldte han 13. december Brandes, som var den eneste minister, med hvem han stod på en fortløbig fod, gjorde ham bekendt med den kommende henvendelse og sagde, at nu var målet nået, hvorfor regeringen måtte udskrive valg. Brandes gav kongen ret og meddelte, at han havde indgivet sin demissionsbegæring til statsministeren og kun lovet at forblive en kort tid på betingelse af, at der kom valg senest i januar.

I denne situation kom Alexander Foss påny ind i billedet. Han spiste 13. december frokost med Brudenell Bruce, der regnede med muligheden af dansk flertal i Flensborg; alligevel diskuterede de ud fra eventualiteten 2/3 tyske og 1/3 danske stemmer. Bruce karakteriserede sig selv som mere og mere neutral, men fandt dog, at det under alle omstændigheder måtte være i Englands interesse, at Danmark fik Flensborg. Om Marling sagde han, at han så på det slesvigske spørgsmål som diplomat, dvs. at han agtede at holde sig til den danske regering.

Foss betragtede denne sidste oplysning som så væsentlig, at han dagen efter – dvs. 14. december – skrev et brev til kongen, hvori han refererede Bruce's synspunkter med understregning af, at CIS ville rette sig efter den danske regering, fordi den ikke ville risikere at blive afvist. Blev der ikke dansk flertal i Flensborg ved afstemningen, var byen altså afhængig af den danske regering. Derfor måtte denne væk inden afstemningen, skrev Foss. Kongen burde kræve valg, fordi det ville give en ny regering; den nuværende kunne vanskeligt sidde et krav herom overhørig. Foss mente, at øjeblikket var inde nu i forbindelse med Landmandsforeningens adresse, og kongen ville da styrke sin stilling hos alle andre end republikanere og kommunister. Under et besøg samme dag (14. december) hos H. N. Andersen tilskyndede denne stærkt Foss til at sende brevet, så det kunne være kongen i hænde, inden han skulle tale med Zahle 15. december. H. N.

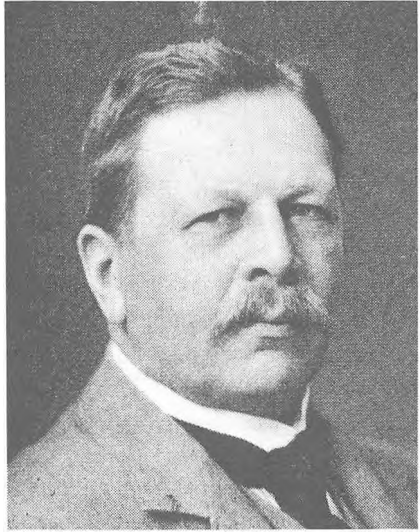
Andersen orienterede i denne forbindelse Foss om uenigheden mellem Brandes og Zahle og om, at Marott og Moesgaard-Kjeldsen truede med at bryde med deres partier. Til stede hos H. N. Andersen var enkekejserinde Dagmar og prins Valdemar, kongens farbror. Kejserinden synes ikke at have ytret sig, mens prins Valdemar utvetydigt imødegik Foss' opfordring til kongen. Prinsen insisterede på, at kongen ikke kunne være den, der skulle forlange valg eller udnævne et forretningsministerium, idet han som argument anførte, at »ministrene kunne jo nægte at parafere«. Øjensynlig har prins Valdemar ikke været opmærksom på, at det var praksis, at det tiltrædende ministerium kontrasignerede såvel sin egen udnævnelse som det afgåendes demission; mere væsentlig var derfor hans andet argument, at folket selv havde krævet parlamentarismen. Han betragtede med andre ord et kongeligt indgreb som stridende med den parlamentariske statsskik. Efter samtalen var det Foss' vurdering, at kongen nu satte sin lid til, at ministeriet selv ville hjælpe ham til valg.

Foss fulgte H. N. Andersens råd og sendte brevet, som kongen må have fået 15. december⁴⁷. Dette i forbindelse med Brandes' oplysning om sin stilling kunne kun animere kongen til at være skarp overfor Zahle under deres samtale samme dag. Under denne viste Zahle megen vrede over Landmandsforeningens henvendelse og kongens ønske om at besvare den. Zahle krævede først, at kongen afviste deputationen, og da han ikke kunne komme igennem med dette krav, insisterede han på, at kongen skulle afgive ministeriets svar, og at han (Zahle) skulle være til stede. Kongen og Zahle enedes da om, at Zahle udarbejdede et svar, som kongen skulle have til godkendelse i god tid. Kongen bragte også Brandes' afgang på bane, men led her den skuffelse, at Zahle meddelte ham, at kongen måtte have misforstået Brandes, hvis demission ikke lå for. Hermed var i virkeligheden muligheden for et regeringsskifte væsentlig forringet. Det kan naturligvis diskuteres, om Brandes' afgang overhovedet ville have sprængt ministeriet. Hans kolleger var beredt på, at han ville demissionere og havde da talt om eventuelt at optage folketingsmand K. H. Kofoed i regeringen i forbindelse med en rokade⁴⁸. Et andet forhold svækkede også baggrunden for kongens indgreb, nemlig den spinkle sejr, H. P. Hanssen vandt 13. december i tilsynsrådet for Den nordslesvigske Vælgerforening. Dennes mindretal, Flensborg-gruppen, urgerede kraftigt for, at ministeriet Zahle blev styrtet⁴⁹.

Da Zahle kom med sit udkast, afviste kongen det og foreslog i stedet, at en mindre deputation blev modtaget af ham uden at få noget egentligt svar, og at han derpå henviste den samlede deputation til at søge statsministeren og tingformændene, hvad Zahle accepterede. Set fra kronens synspunkt var dette et ganske behændigt kompromis, fordi det lod kongen alene med deputationens ledere, og ovenikøbet nu med ministeriel dæk-

Alex. Foss (1858–1925) repræsenterede Det konservative Folkeparti i folketinget 1915–18 og i landstinget fra 1918 til 10. august 1920. Han var af uddannelse civilingeniør og lagde sine fleste kræfter i erhvervslivet, dels i F. L. Schmidt & Co., dels gennem sine talrige tillidshverv. Han var således bl. a. formand for Jernindustriens Sammenlutning 1904–14, og 1911–21 ydede han en betydelig indsats som formand for Industriforeningen og Industrirådet. Foss er kaldt »viljen og organisatoren i dansk industri«, var altså en mand af format, der havde en fremtrædende position uafhængig af sin politiske virksomhed. Måske netop derfor havde han relativ let adgang til kongen, jf. H. N. Andersen. Fra slutningen af januar 1920 var han alvorligt syg og stod derfor udenfor påskekrisisens begivenheder.

Foto ca. 1915.

ning. Når Zahle gik med til denne løsning, kan det kun være, fordi han har villet undgå konflikt med kronen på et tidspunkt, hvor ministeriet var vanskelig stillet såvel udadtil som indadtil. Med det syn, Zahle havde på det konstitutionelle kongedømme, måtte han i princippet være imod, at kongen alene modtog en politisk, ovenikøbet mod den siddende regering vendt adresse. Statsretligt er det interessant, at Zahle således gik med til at opgive den mundtlige kontrasignatur. Kongen eksponerede sig altså ret kraftigt, men uden at hidføre et brud, og når han ikke tog dette nu, skyldtes det dels, at Brandes svigtede (eller at kongen havde misforstået ham), dels at han ikke gennem J. C. Christensen havde kunnet få klarhed over, hvorledes han og Venstre ville stille sig, hvilket naturligvis vanskeligt kunne tolkes som andet end negativt⁵⁰. Tanken om et forretningsministerium var ikke fremme ved denne lejlighed i nogen udarbejdet form, fordi hele planen snarere byggede på, at Zahle p. g. a. Brandes' demission og situationen iøvrigt ville have kontrasigneret en opløsning af folketinget.

Krisen var altså undgået. Landmandsforeningens delegeretmøde suppleret med repræsentanter for forskellige nationale foreninger vedtog 19. december at overbringe kongen sine ønsker. Dette skete dagen efter, hvor rektor, dr. phil. J. K. Larsen, Marselisborg Skole, som ordfører for en 12-mandsdeputation foredrog resolutionen, hvori det hed, at ministeriet Zahles sønderjyske politik havde fremkaldt almindelig uro og utryghed. Ministeriet burde derfor indfri sit løfte om at udskrive valg, når krigen

var forbi. Folket kunne ikke anerkende ministeriet Zahles ret til at afgøre det sønderjyske spørgsmål, da dette ministerium ikke havde fået noget mandat hertil. Ifølge *Nationaltidende* havde kongen været meget glad og imødekommende og havde længe – dvs. en halv times tid – talt med deputationen.

Fra kongen tog denne sammen med yderligere et halvthundrede tillidsmænd til statsminister Zahle; men her havde man dog fundet det opportunt at lade en husmand, nemlig Kr. Jensen, Brandstrup, være ordfører. Han var formand for Den danske Landmandsforening i Viborg amt. Zahle afviste kravet og sagde, at ændringer i grundloven og valgloven måtte gennemføres, før der kunne blive tale om at udskrive valg. Ifølge *Nationaltidende* havde Zahle været yderst arrogant overfor den noget ubehjælpssomme husmand, der benyttede lejligheden til at kalde ministeriet for husmændenes fjende, hvad der opirrede Zahle. Han sluttede foretrædet med et »Glædelig jul«, hvorpå han skred ud af lokalet. Selv om Zahle med god grund kunne føle sig krænket over de faldne ord – få var en mere helhjertet ven af husmændene – var hans optræden dog uklog, fordi den bagefter udnyttedes i oppositionspresen til angreb på »de ministerielle stormægtigheder«⁵¹.

Kongen havde tilsyneladende vundet en sejr, fordi han havde kunnet give deputationen indtryk af, at han havde megen forståelse og interesse for dens ønsker. Men dette var ikke risikofrit, fordi det gav øget håb til ministeriets fjender om dettes fjernelse ved kongens hjælp. Reelt havde kongen heller ikke opnået meget, fordi ministeriet stadig blev siddende, uden at nogen valgdag var aftalt. Kongen affandt sig med situationen, men hans irritation overfor ministeriet steg, efterhånden som afstemningen i 1. zone nærmede sig. Mange af påskekrisens elementer findes i decemberkonflikten; når denne ikke escalerede, skyldtes det først og fremmest, at afstemningerne endnu ikke havde fundet sted.

Til næsten alle sider var ministeriet omgivet af modstandere; men i folketinget havde det flertal, og så længe det var tilfældet, følte det sig sikker i sadlen. Det mente sig også under en forpligtelse til at blive ved magten for at sikre Sønderjyllands genforening efter nationalitetsprincippet. Det er den socialdemokratiske politiker C. N. Hauges vurdering, at oppositionen i virkeligheden allerede på dette tidspunkt havde overtaget; den fik det mere og mere i de første måneder af 1920⁵².

4.

Planerne konkretiseres

I tiden op til afstemningen i 1. zone forholdt Danevirke-folkene sig afventende. With karakteriserede således sin egen situation med ordene: »Jeg sidder som den vrede Achilleus i teltet og venter på øjeblikket«¹. Han må altså have forestillet sig ministeriet som Troja og P. Munch som en anden Hektor – og sig selv som den udslagsgivende kraft. Det sidste kunne der være noget om. Det skyldtes i høj grad Withs vedholdenhed, at planerne om ministeriets ombringelse i den grad udarbejdedes og vedligeholdtes. I venteperioden indtil afstemningen holdt han forbindelsen ved lige med sine diplomatiske kontakter; han bearbejdede således den amerikanske militærattaché, oberst T. W. Hollyday, og chefen for CIS' paskontor i København, den svenske kommandørkaptajn Peyron². Det ville være nyttigt, hvis kredsen relativt frit kunne rejse mellem kongeriget og Slesvig uden hensyn til de restriktioner, der var fastsat for at hindre ikke-sønderjydernes agitation. Peyron kunne With, som han udtrykte det, »holde varm« ved nogle af de oplysninger om bolsjevikisk virksomhed, som With qua efterretningschef var kommet i besiddelse af³.

Let var det ikke at sidde med hænderne i skødet, og Danevirke-folkene førte et stort antal samtaler med hinanden, med C. P. M. Hansen og andre, og i midten af januar overvejede Venstre og konservative en fællesaktion eventuelt i form af en adressedebat; men det blev ved tanken⁴. Regeringen havde jo flertal i folketinget, og afstemningen var nært forestående.

I 1. zone fandt den sted 10. februar 1920 og gav som bekendt til resultat, at 75 % stemte dansk, resten tysk. Den danske sejr var ventet, og Nordslesvigs genforening var hermed sikret. 14. marts skulle afstemningen i 2. zone foregå. Ministeriet var fast besluttet på at håndhæve 1918-erklæringen og kun modtage de områder af 2. zone, som havde dansk flertal. Men ville der være det noget sted? I ministerielle kredse troede man det ikke, idet man stolede på H. V. Clausens prognoser og H. P. Hanssens vurdering, hvis rigtighed for 1. zones vedkommende lige var bevist. Andre mente at kunne spore et dybtgående stemningsskifte i zonen og troede på dansk flertal⁵. Sandheden er dog nok den, at de fleste også i Danevirke-kredse ikke regnede med muligheden af et dansk flertal hverken i Flensborg eller uden for⁶; men af hensyn til den forestående afstem-

ning i 2. zone fortav man imidlertid sin pessimisme og gav i stedet udtryk for optimisme for at støtte de danske mest muligt. Så meget større måtte vanskelighederne blive med bagefter at affinde sig med det dårlige afstemningsresultat.

Danevirke-kredsen genoptog få dage efter afstemningen i 1. zone planerne om fjernelsen af ministeriet Zahle parlamentarisk eller ikke-parlamentarisk, hvad der viser, at den ikke kan have været overbevist om 2. zones danskhed. Som situationen var, kunne det kun ske gennem et kongeligt indgreb; men forudsætningen herfor var, at kongen kunne være sikker på, at oppositionen ville dække ham. Det konservative Folkeparti frygtede man i så henseende ikke for; vanskelighederne lå i Venstre, og navnlig hos J. C. Christensen, som Ionas Collin allerede i maj 1919 havde søgt at påvirke⁷; men som så sent som december 1919 ikke havde fundet tiden moden.

Afgørende for planernes genoptagelse blev det besøg, Claudel i slutningen af februar 1920 aflagde i København. Han førte her samtaler med regeringen, om hvilke han aflagde beretning til Danevirke-kredsen. Ifølge Withs version skulle Claudel have sagt til ministeriet, at CIS, når det havde truffet sin bestemmelse m. h. t. grænsen, ikke ville spørge den danske regering, men henvende sig direkte til den danske rigsdag og det danske folk⁸. Af Scavenius' referat til Munch fremgår, at Claudel skulle have sagt, at CIS kunne tænke sig at forhandle med regeringen og således skaffe sig besked »om det danske folks stemning, idet han havde antydnet, at oppositionen kunne inddrages derunder. . .«⁹. De to versioners forskellighed kan skyldes, at Claudel ikke lagde vægten på det samme begge steder, eller at den anden part bed bedre mærke i det for den pågældende mest behagelige. Uagtet divergenserne var det væsentlige, at oppositionen kunne tænkes inddraget. Til Danevirke-kredsen havde Claudel også sagt, at man skulle arbejde på at svække regeringen, men ikke kaste den før efter afstemningen for ikke at miste arbejderstemmer i Flensborg¹⁰.

With følte sig meget opmuntret ved Claudels synspunkter. I et brev til Vanggaard gav han 28. februar udtryk for tro på, at Flensborg ville få et dansk flertal; når Flensborg gik til Danmark, ville Angel følge efter, og »3. zone kommer marcherende ganske af sig selv«. Efter afstemningen »dræber vi Zahles ministerium i et Braavalla-valgslag, og jeg vil i tanken sætte Munchs hoved på en stage. . .«. Efter valget ville så J. C. Christensen komme til for at føre 3. zone hjem, skrev han¹¹.

Bortset fra forvisningen om, at ministeriet Zahle ville lide nederlag under et kommende valg, kan man vist nok karakterisere Withs øvrige udsagn om Angel og 3. zone som hallucinationer.

Det fremgår ikke, om With selv har talt med Claudel. Men det gjorde i al fald Ionas Collin, som Claudel tilkaldte for at sige, at CIS så med

betænkkelighed på situationen i Flensborg, hvor man ikke ventede mere end ca. 30 % danske stemmer. Han oplyste også Collin om, at CIS var delt; han og Hefstye var »på dansk side«, Sydow på tysk; om Marling ville han ikke udtale sig. Claudel lagde Collin på sinde, at CIS ikke kunne udsætte sig for en desavouering, hvorfor den måtte tage hensyn til den siddende danske regering. CIS ville komme til København nogle dage efter afstemningen – omkring 18. marts – for at forhandle, inden den tog standpunkt. Derfor måtte Collin og hans fæller se »at skaffe os en ministerkrise mellem 14. og 18. marts«. Claudel havde også refereret en samtale med H. P. Hanssen, som havde givet udtryk for, at med 40 % eller deromkring måtte Danmark tage Flensborg, og med Scavenius, som havde holdt på nødvendigheden af flertal; Scavenius havde dog tilføjet, at faldt der 49 eller 49½ % danske stemmer, »så kan vi jo tale om det«¹².

Claudel nøjedes ikke med at gøre sine synspunkter gældende overfor Danevirke-bevægelsen. Han kaldte også to folketingsmænd fra regeringspartierne til sig; det var den socialdemokratiske redaktør E. Marott og den radikale godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen. Begge var imod ministeriets opfattelse i grænsespørgsmålet. Ifølge deres redegørelse til Niels Neergaard havde Claudel sagt omtrent det samme, måske lidt stærkere betonet CIS' vilje til uanset afstemningen at give Danmark Flensborg, bl. a. fordi den fandt Clausen-linjen umulig af geografiske og økonomiske grunde. Han havde også overfor dem understreget nødvendigheden af et minister-skifte. Tillige var Claudel i audiens hos kongen, overfor hvem man tør formode, at han har ytret sig på lignende måde¹³.

CIS' generalsekretær, Bruce, var også i forbindelse med Marott, der gav ham oplysning om, at ikke blot han selv og Moesgaard-Kjeldsen, men også socialdemokraten A. C. Meyer ville stemme imod regeringen i Flensborg-spørgsmålet¹⁴. Det sidste synes grebet ud af luften; i al fald oplyser Meyer i sine erindringer, at han søgte at tale Marott til fornuft¹⁵, og da krisen tilspidsedes i slutningen af marts, var Marott som bekendt den eneste socialdemokrat, der sprang fra.

Danevirke-folkene handlede ufortøvet. Allerede kl. 17 1. marts 1920 holdt de et hemmeligt møde i »Løveburet«, dvs. »To Løvers« mødelokale i Studenterforeningens bygning. Til stede var foruden Collin generalintendant Brammer, Mandal-Bertelsen, Manthey-Wagner, rektor H. P. Hansen, N. Bang, Vangaard og Harsløf samt oberstløjtnant Einar Rønning, der repræsenterede forbindelsen til Flensborg-bevægelsen¹⁶. Derimod var With ikke til stede, uden at grunden til hans fravær er omtalt i kilderne; men han måtte engang imellem passe sin bataljon i Holbæk.

Fælles for de mænd, der her mødtes, var, at de alle var dybt overbeviste patrioter. Det var fædrelandskærlige og nationalt stærkt bevidste mænd,

som af overbevisning mente at gavne landet – nationen ville de sige – ved den konspiration, de nu og den følgende tid gennemførte. Ord som »riget, kronen og sværdet« eller »Gud, konge og fædreland« var for dem realiteter. Det parlamentariske system havde de fleste af dem ikke forståelse for, og tilhørende bourgeoisiet, som de næsten alle gjorde, viste de svigtende evne til at vurdere folkelige bevægelser styrke, navnlig arbejderernes. Derfor så de ikke, at de ved deres handlemåde kunne sætte kræfter igang, som ikke let igen bragtes under kontrol.

Men der var ikke tvivl i deres sind om det berettigede i det, de nu gik igang med. På mødet foreslog Rønning, der forinden havde drøftet spørgsmålet med Brammer, at man henvendte sig til kongen for at formå ham til at lade Zahle gå. De øvrige mødedeltagere var enige i, at man nu fik kongen »til at optræde«. Samtidig skulle man på den ene side lade J. C. Christensen forstå, at kongen ønskede, at han (J. C. C.) ville handle, og på den anden side få J. C. Christensen til at styrke kongen, ja, »så at sige give ham initiativet«¹⁷. Det sidste synspunkt bundede i en sikkert rigtig psykologisk vurdering af, at kongen skulle have indtrykket af selv at bestemme. Det var simpelt hen en *conditio sine qua non* at sikre sig J. C. Christensens medvirken eller i det mindste accept.

Det var ingen let opgave, Danevirke-folkene i Løvekælderen havde sat sig. Man drøftede, hvem der kunne gå til kongen. Egentlig havde det været naturligt, om det blev With, der på officersrskolen havde været klassekammerat med kongen, og som var primus motor. Men kongen havde ingen særlig omgang med sin ungdoms klassekammerater, og Withs rang var for lav til, at han havde naturlig adgang til kongen. Brammer synes ikke at have været på tale; selv fandt han, det skulle være en selvstændig og uafhængig mand, og den eneste, kredsen mente at kunne pege på, var Det kgl. Landhusholdningsselskabs præsident, tidligere frikonservativ landstingsmand, forpagter Chr. Sonne; men om hans holdning vidste man intet. Det fremgår ikke af kilderne, om Sonne i givet fald også skulle danne ministerium, eller om han kun var udset til at påvirke kongen; men man tør formode, at han også var tiltænkt posten som statsminister. Det aftaltes, at Brammer og Vanggaard skulle henvende sig til ham, mens Harsløf skulle gå til J. C. Christensen¹⁸. Harsløf var som nævnt venstremand, og Vanggaards mening var jo J. C. Christensen velbekendt. Iøvrigt havde With nogle dage forinden ønsket, at Vanggaard skulle føle sig for hos J. C. Christensen med henblik på, om denne ville lade sig kalde til kongen¹⁹.

Først 4. marts kl. 15 lykkedes det Harsløf at træffe J. C. Christensen. Venstres leder må ikke have følt sin stilling helt let, og jo mere krisen de næste tre uger tilspidsedes, desto mere må den have givet ham anledning til selvransagelse. Skulle han lade personlige følelser diktere sin hand-

J. C. Christensen (1856–1930) var medlem af folketinget 1890–1924. Han var minister for kirke- og undervisningsvæsen 1901–05, konseilspræsident og forsvarsminister 1905–08 og forsvarsminister i ministeriet Holstein-Ledreborg 1909. I forbindelse med salget af de danske-vestindiske øer optoges han som minister uden portefølje («kontrolminister») i ministeriet Zahle 1916–1918. Efter valget i april 1920, der bragte Venstre til magten, ville J. C. Christensen ikke selv danne regering, men gik i stedet ind i ministeriet Neergaard som kirkeminister indtil 1922.

Foto ca. 1918.

lemåde, kan der ikke godt være tvivl om, hvad han ville have gjort. Dette billede tegnede sig sikkert for J. C. Christensen: I 1905 havde de radikale svigtet sammenholdet i Venstre anført af Zahle, som J. C. Christensen foragtede; i 1908 havde de udnyttet Albertikatastrofen til meget personlige angreb på ham for siden at rejse rigsretssag mod ham; under mineudlægningsdiskussionen 5. august 1914 havde de betvivlet hans patriotiske sindelag; i juni 1919 havde Erik Scavenius søgt at ramme J. C. Christensen og derigennem hans og Venstres mistænkeliggørelse af de radikales sønderjyske politik ved at offentliggøre den såkaldte »Smedelinje-samtale«, der gik tilbage til 1917, hvor J. C. Christensen under en spadseretur på Smedelinjen i København havde opfordret Scavenius til at søge særforhandlinger med Tyskland om Sønderjyllands afståelse²⁰; og så sent som 14. september 1919 havde de offentliggjort dokumenterne om J. C. Christensens ansvar for de vovelige Lütkeneske forhandlinger i tillid til, at de ville kompromittere J. C. Christensen netop i de kredse, der bebrejdede regeringen »tyskerkursen«²¹.

Men de radikale havde undervurderet J. C. Christensens styrke og position. Denne ejendommelige, sammensatte natur, der var præget af en overordentlig raffineret taktisk sans og forståelse for det politiske livs vilkår parret med et vist enfold, der havde bragt ham vanskeligheder,

var som en klippe i dansk politik. Disse forsøg på at løbe storm mod ham, rokkede ham ikke, tværtimod styrkede det ham blandt hans egne, der forbitredes over disse nye udslag af radikal træskhed. Karakteristisk er *Berlingske Tidendes* kommentar: »Og derfor bliver Smedelinje-affæren så overmåde lærerig for naive sjæle. Den giver som i en nøddeskal den radikale ånds væsen og forklaringen på den radikale politiks held. Den er *syndikalismen*, brud på alle forudsætninger, misbrug af modpartens tillid, midlet helliget ved målet, som er magt, magt for enhver pris«²². Danevirke-folkene viste i denne situation en lykkelig evne til at fortrænge indtrykket af »maskepi med tyskerne«. De indså, at mod J. C. Christensen kunne de intet gøre på det politiske plan. Efter deres mening burde ministeriet af patriotiske grunde ikke have offentliggjort de Lütkense forhandlinger, fordi de kunne skade os i ententens øjne²³.

For J. C. Christensen ville der ligge en stor retorsion i at blive statsminister i et genforeningsministerium; men har han haft tanken, betvang han sig. Skulle han tænke på Venstre, måtte han afveje den fordel, partiet kunne opnå ved at komme til magten, med den ulempe, der ville være forbundet med Venstres åbenlyse deltagelse i en ikke-parlamentarisk aktion. For J. C. Christensen har det sikkert stået klart, at Venstre måtte betræde en mellemvej. Det gjaldt for ham om at puste til ilden, men sagte og med årvågenhed; den skulle være under kontrol, så at den kunne slukkes eller bringes til eksplosivt udbrud alt efter, hvad der ville gavne Venstre. Heraf følger J. C. Christensens nølende, forsigtige og tilsyneladende tvetydige politik; den var i virkeligheden velberegnet.

Harsløf nærrede ikke stort håb om at få noget særligt ud af sit møde med J. C. Christensen. Vanggaard havde sagt, at lykkedes det at opnå en virkelig politisk samtale med J. C. Christensen, så måtte man kalde ham Mads. Han havde også pålagt Harsløf at være forsigtig, fordi J. C. Christensen ikke satte pris på, at yngre ville informere ham i politik. Harsløf overvejede derfor nøje, hvorledes han skulle belægge sine ord. Han meddelte J. C. Christensen, at han kom sendt af de sønderjyske foreninger for at give ham underretning om Claudels udtalelser, som det iøvrigt viste sig, at J. C. Christensen allerede kendte fra to andre sider. Harsløf tilføjede, at kongen nu vist gerne ville se et regeringsskifte; men at han (kongen) måtte være sikker på, at Venstre og de konservative ikke faldt ham i ryggen. Harsløf gav udtryk for, at man ikke vidste andre, som kunne vise vej, og at man følte sig i våde og ansvarstyngede.

J. C. Christensen udviklede under samtalen, at det sønderjyske spørgsmål var blevet forkludret. Det var efter hans opfattelse en uhyre fejl, at man ikke havde tilrettelagt sagen, som ententen fra først havde tænkt: som en sag mellem den og Danmark og ikke mellem os og Tyskland. Kom der henvendelser til os fra Sydslesvig, kunne vi have henvist til ententen

og derved slippe for en mængde besværligheder. Han mente derfor, at sagen var vanskelig ²⁴.

Kongen kendte imidlertid hans stilling, da J. C. Christensen havde været hos ham den foregående aften (3. marts). Grunden til kongens henvendelse til J. C. Christensen var utvivlsomt det mistillidsvotum, landstinget samme dag havde vedtaget til ministeriet på baggrund af en forespørgsel fra den konservative børskommissær Jul. Schovelin vedrørende statsminister Zahles administration af Færøerne ²⁵. J. C. Christensen havde sagt til kongen, at man uden diskussion burde tage, hvad ententen ville give os, også et Flensborg med tysk flertal; men for øjeblikket var der intet at gøre, og man burde vente til efter afstemningen i 2. zone. J. C. Christensen synes at have slået på muligheden af, at ministeriet til sidst ville finde vanskelighederne så store, at det demissionerede frivilligt ²⁶.

Til Harsløf – og sikkert også til kongen – sagde han dog tillige, at der i og for sig ikke behøvedes noget lejlighedsspørgsmål til at fælde ministeriet. Det var naturligt, om kongen ønskede at høre folket, inden en så vigtig sag som genforeningen blev afgjort. Han kunne i givet fald udmærket af Zahle forlange opløsning, og hvis denne nægtede dette, da indsætte et forretningsministerium. Dette burde bestå af ikke-partipolitikere; partierne stod da lige, og valgene kunne give et nyt grundlag for en regeringsdannelse. En sådan fremgangsmåde ville være ganske parlamentarisk, mente J. C. Christensen ²⁷.

J. C. Christensens udtalelser både til kongen og Harsløf er – uanset forskel i formuleringerne – centrale til forståelse af påskekrisen. De kunne kun bestyrke kongen i de synspunkter, som Alexander Foss, With-kredsen og andre var ivrige efter at bibringe ham, og de kunne kun opmuntre Harsløf og hans fæller til at fortsætte deres bestræbelser.

Skønt Harsløf trængte ind på J. C. Christensen for at få ham til at nævne navne på mulige statsministre, undgik denne omhyggeligt dette ²⁸. Han ville sikkert ikke løbe nogen risiko for at blive udpeget som den, der havde creeret lederen af et forretningsministerium under disse forhold. I stedet talte han om statslånskrisen i 1919; dengang var kongens ønske om et forretningsministerium strandet på personspørgsmål. Nationalbankdirektør Carl Ussing og overpræsident Frederik de Jonquières havde sagt nej, lensgreve Mogens Frijs havde ifølge J. C. Christensen nok villet, men forlangte af partierne, at det ikke skulle komme til valg. Det havde Venstre ikke villet acceptere, »for det var jo det, det kom an på« ²⁹.

Harsløf fik det indtryk, at J. C. Christensen, når alt kom til alt, ville foretrække Frijs; men han var i Afrika, som Harsløf mismodigt bemærkede. Han førte da tidligere departementschef i statsministeriet og statsrådssekretær, professor Frantz Dahls kandidatur frem – uden at det fremgår, om det var i forståelse med kredsen ³⁰. J. C. Christensen fandt,

at både hans person og position var god nok; men at han var for svag til en sådan post. Harsløf havde hertil indvendt, at der ikke krævedes meget ben i næsen, fordi den pågældende kun skulle opløse folketinget og udskrive valg – en bemærkning, der viser, at Harsløf undervurderede de mulige reaktioner fra regeringspartierne og fagbevægelsens side. J. C. Christensen afviste da også Harsløfs påstand med, at der kunne opstå situationer, som nødvendigjorde handlekraft, ligesom valgets udfald kunne blive uklart, så at den pågældende kunne blive nødt til at fortsætte. Sonnes navn synes ikke at være nævnt.

J. C. Christensen berørte i samtalen også sin egen placering: »Jeg er såmænd ikke bange for at tage ansvaret selv, men jeg er kommet til det resultat af mine overvejelser, at det er politisk klogest, at det bliver et upolitisk forretningsministerium, der udfører denne mission«³¹. Det var ganske det samme standpunkt, han havde indtaget under statslåns-krisen³², og motivet var sikkert det samme: Han ville komme til at stå i spidsen for en – omend kortvarig – mindretalsregering og blive skydeskive for en række ubehagelige angreb. Det odium var det af partipolitiske og personlige grunde bedre, at andre påtog sig.

Samme dag (4. marts) havde generalintendant Brammer inviteret Sonne til sig, hvor han og Vanggaard søgte at overtale ham til at gå til kongen for at få ministeriet fjernet og en udvej åbnet for Flensborgs genforening. Brammer havde den foregående dag (3. marts) været hos kongen og fået et gunstigt indtryk af hans holdning³³. Efter Vanggaards opfattelse var Brammer taktisk uheldig overfor Sonne, idet han for stærkt havde fremhævet de mindre gode udsigter for afstemningen i Flensborg. Sonne sagde nej med den motivering, at han ikke var sikker i sit standpunkt m. h. t. Flensborg-spørgsmålet, og derfor ville han – som gentleman – ikke agere i sagen. Vanggaard mente, at man lige så godt kunne opgive Sonne straks. Han var som bestyrelsesmedlem for intimt knyttet til Landmandsbanken, der for Danevirke-kredsen stod som eksponent for »tysskerkursen«³⁴.

Samme aften (4. marts) kl. 19,30 samledes kredsen hos grosserer Aage Møller, og denne gang var såvel Skade som With med. Da Vanggaard kom, modtog man ham med ordene: »God dag, Mads Vanggaard!« Det var rigtigt, at det var lykkedes at få en politisk samtale med J. C. Christensen, der under denne havde udtrykt sympati for et forretningsministerium til udskrivning af valg; men han havde ikke givet noget tilsagn om atter at gå til kongen, og noget personligt initiativ iøvrigt ville han ikke tage. Da hertil kom Sonnes afslag, synes kredsen at have spaltet sig. Vanggaard, Harsløf, Skade og With, der hæftede sig ved det positive i J. C. Christensens udtalelser, ville gå videre, mens de øvrige »fandt det for fantastisk«, som Harsløf skrev i sin dagbog³⁵.

Man drøftede dog, hvem man i givet fald kunne bruge som statsmi-

nister og var standset ved generalinspektøren for ingeniørtropperne, generalmajor Hjalmar Ulrich, hvis personlige egenskaber fandtes at gøre ham velegnet til opgaven; men som var uheldig, fordi han var militær. Skade havde insisteret på, at en mand skulle skaffes, og kunne Ulrich ikke bruges, da måtte en fra kredsen træde til³⁶.

På vejen hjem fra mødet fulgtes Vanggaard og With med hinanden, og sidstnævnte havde da pludselig nævnet højesteretssagfører Otto Liebe som statsministeremne. Han var gift med en kusine til With, hvorved de havde et vist kendskab til hinanden. Vanggaard accepterede tanken og ringede næste morgen til Harsløf, der sluttede sig til. Harsløf telefonerede derpå til Skade, som efter en formentlig søvnløs nat nu var nået frem til at foreslå professor Vilhelm Andersen. Det kunne Harsløf dog ikke gå ind på, idet han i stedet bragte Liebes navn frem. Dette vandt da også Skades tilslutning.

Vanggaard, Harsløf, Skade og With aftalte samtidig at mødes søndag 7. marts kl. 16,30 efter den planlagte demonstration. De fire var enige om, at det beroede på dem, om man kom videre. Og blandt dem var det With, der bestandig drev på, så at det er berettiget at tale om With-kredsen, som betegnelse for de fire nævnte med Collin og enkelte andre som en art »ydre« With-kreds³⁷.

Withs virkestrang var utæmmelig. Den vrede Achilleus var kommet ud af sit telt.

Påvirkning af den offentlige mening

Hånd i hånd med disse hemmelige planer gik en systematisk påvirkning af den offentlige mening. Det gjaldt om at ægge oppositionen til handling, når afstemningen 14. marts var overstået. Man betjente sig på dette område af to virkemidler, dels ledende artikler i den del af pressen, som støttede tanken om en videregående grænsepolitik, og dels demonstrationer og lignende massetilkendegivelser, der skulle tjene til at vise, at befolkningen i Danmark ikke var enig i ministeriets grænsepolitik, hvilket derpå kunne understreges i bladenes reportager og kommentarer. I denne sammenhæng må også de samme blades fyldige og stærkt stemningsprægede beretninger fra 2. zone nævnes.

Sigtet med hele denne virksomhed var ikke blot påvirkning af oppositionspolitikere – også kongen holdt aviser og læste med opmærksomhed og tilslutning de artikler, der understregede, at en konstitutionel konge havde ret og pligt til i givet fald at gribe ind. Her kunne han se de synspunkter bekræftet, som man underhånden forebragte ham.

Venstrebladene var ret tilbageholdende i sin støtte til en aktiv grænsepolitik, fordi partiet endnu stod på 1918-erklæringen, men var naturligvis alle i en klar, almindelig opposition til ministeriet. Det gælder f. eks. *Fyns Tidende*, men også *Frederiksborg Amtsavis* og *Aarhus Amtstidende*, og der er ingen grund til at formode, at de øvrige venstreblade ikke forholdt sig på samme måde. En mere prononceret holdning i den sønderjyske sag indtog det af Marie Lassen udgivne *Aalborg Amtstidende*¹.

Uden for partierne var *Flensborg Avis* redigeret af Ernst Christiansen, som stod helt på Danevirke-standpunktet, og *København*, der var redigeret af Harald Witzansky, men fra 1918 ejet af et interessentselskab, i hvilket den konservative industrimand, landstingsmand Alex. Foss, som tidligere omtalt deltog². Witzansky havde forbindelse med Danevirke-bevægelsen. Han deltog således sammen med bl. a. rektor H. P. Hansen og Manthey-Wagner i det møde hos grosserer Jørgen Petersen 29. februar 1920, hvor man besluttede sig til at arrangere folketøget 7. marts³. *Københavns* grænsepolitiske lederartikler var fra 10. november 1918 til 26. april 1920 skrevet af Vilhelm la Cour. Han stod som nævnt på Flensborg-linjen og deltog ikke i Danevirke-kredsens hemmelige bestræbelser på at få ministeriet fjernet. Fra 1. februar 1920 var han nemlig i Sønderjylland, hvorfra han

i reportageform skildrede forholdene i afstemningstiden. I ledende artikler, som også var skrevet af la Cour, krævede *København* ministeriet fjernet. Herom var både Danevirke- og Flensborg-tilhængerne enige ⁴.

De konservative provinsaviser tilsluttede sig også dette krav og var parat til at gå vidt i grænsespørgsmålet. Det gælder f. eks. *Aarhus Stiftstidende* og *Fyens Stiftstidende* og sikkert også de øvrige konservative blade, idet dog *Aalborg Stiftstidende* var noget mere tilbageholdende ⁵. Særlig intim tilknytning til Danevirke-bevægelsen havde *Ribe Stiftstidende* gennem sin redaktør, Carl d'Obry Willemoës, og sin medarbejder i Flensborg. Holger Andersen ⁶.

De toneangivende i konservative blade var dog *Berlingske Tidende* og *Nationaltidende*. Mens *Berlingske Tidendes* reportager – især Charlotte Haslunds fra Flensborg – var farvede, viste lederartiklerne en ret moderat og tilbageholdende opfattelse; om dets sympatier kunne man dog ikke være i tvivl. Bladets redaktør var Chr. Gulmann; en væsentlig del af det politiske stof varetoges af Anders Vigen og Svenn Poulsen; formand for bladets bestyrelse var overformynder M. P. Friis, der efter påskekrisens udbrud søgte at mægle. Efter dennes afvikling dementerede bladet utvetydigt, at Friis havde nogen indflydelse på dets redaktionelle linje ⁷. Snarere fulgte bladet sin ikke-fronderende tradition, dog ikke uden undtagelser som den citerede artikel om Smedlinje-episoden viser.

En ganske særlig rolle spillede *Nationaltidende*. Bladet havde oprindelig stået på konservatismens venstrefløj og ofte skuffet Danevirke-folkene ⁸; men fra 1918 indtrådte Andreas Buntzen, der havde forbindelse med Danevirke-kredsen og samvirkede med den, i bladets ledelse, og fra december 1918 begyndte han lempeligt at svinge bladet over i Danevirke-retning. Hvad *Nationaltidende* gav udtryk for, svarer ret nøje til de forestillinger, man gjorde sig i With-kredsen, og som denne fremførte for kongen. Ved sin tone afspejler bladet ligesom *København* ret pålideligt den ophidsede, ja hadefulde stemning, som rådede i regeringsmodstandernes kreds. Et typisk udtryk for anskuelse, som ikke blot nærredes af With-kredsen, men sikkert af de fleste konservative og talrige venstremænd, er *Nationaltidendes* leder 6. marts 1920, der bar overskriften »Vil I svigte dem?« Den var skrevet som en optakt til den til næste dag planlagte demonstration og var iøvrigt ret moderat i sit ordvalg i sammenligning med andre af bladets artikler.

Indledningsvis slog artiklen fast, at den forestående afgørelse betød mest for vore forposter mod syd, der ved egne landsmænds valenhed eller uagtsomhed nu risikerede at blive afskåret fra at komme hjem til moderlandet. Videre skildredes, hvorledes navnlig de danske i Flensborg med den største sjælsstyrke havde holdt ud på trods af den øgede tyske tilvandring. I håb om forløsningens stund havde de danske nu sat alt andet til side og var uden smålige hensyn til egne interesser og egen risiko

gået ind i det sidste slag for danskheden. Skulle disse mennesker ikke komme til Danmark, ville de være prisgivet økonomisk boykotning og forfølgelse med myndighedernes billigelse. En sådan skæbne ville være urimelig for en befolkning, der gennem årtier havde udholdt et hævn-gerrigt og hensynsløst prøjsisk tvangsstyre. At *Nationaltidende* frygtede for tysk flertal ved afstemningen, kommer tydeligt frem i fortsættelsen, hvori det hedder, at ententemagterne var villige til at give os 2. zone; skulle derfor »det danske folk fejgt og slapt lade denne mulighed fare, blot af eftergiveness overfor en regering, der ved, at den i dette for nationen så vigtige øjeblik ikke er i overensstemmelse med folkets flertal, og dog på trods af alle frihedsdoktriner vedbliver at klamre sig til magten?!« Da ministeriet var rede til at tage, hvad der måtte få dansk flertal, kan denne passus ikke tolkes på anden måde, end at det gjaldt om at forberede sig på at få 2. zone helt eller delvis og under den ene eller anden form, også selv om afstemningsresultatet blev ugunstigt.

Lederartiklen sluttede med at hæve sagen op over det rent nationalpolitiske: »Et folks nationale sundhed måles på dets indre sammenhold og dets beredvillighed til at bringe ofre for at bevare denne. Det danske folk må i denne store stund forstå, at det ikke kan prisgive den bedste og dyrebareste del af sit eget folkelegeme uden derved at dømme sig selv til vedvarende fremtidig kraftesløshed. Kampen for Flensborg er, som forholdene har udviklet sig, ikke mere blot kampen om erhvervelsen af en stor og fremtidsrig by og et vigtigt punkt ved Østersøen, den er for det danske folk tillige blevet den afgørende prøve for den nationale livskraft: Er dette et folk, eller er det blot en flok individer, der taler samme sprog?« I morgen skulle hovedstadens befolkning vise, at det langt overvejende flertal af det danske folk ikke svigtede sydslesvigerne.

Der kunne således ikke være tvivl om, at demonstrationen ikke blot skulle være en solidaritetsmanifestation til gavn for afstemningen, den var også et led i bestræbelserne på ved kongens hjælp i givet fald at få fjernet ministeriet Zahle, når tiden dertil var inde.

Dette fremgår også klart af forløbet af 7. marts-demonstrationen, der med stort arrangementstalant var tilrettelagt af Manthey-Wagner og Christmas Møller. I Cirkus-bygningen talte Manthey-Wagner, Marott, hvis Flensborg-sympatier nu også kom frem offentligt, rektor H. P. Hansen og redaktør A. Svensson. Manthey-Wagner udtalte bl. a.: »Nu går vi om et øjeblik ned til vor konge og beder ham med sikker hånd at styre skibet sydsydvest, således at vi, når festen er endt, kan kaste det ene af statsskibets mægtige ankre i Flensborg havn«. I samme retning udtalte de øvrige talere sig, f. eks. rektor H. P. Hansen, der med henvisning til geografiske og økonomiske forhold sagde, at Flensborg under alle omstændigheder burde til Danmark⁹. Udtalelserne viser, hvorledes Dane-

virke-folkene samlede alle kræfter om Flensborg, og de indebærer også – som påpeget af Ove Rode – »en appel til den personlige kongemagt om nu at styre statsskibets ror«¹⁰.

Mødet blev overværet af ca. 2.000 mennesker, men langt flere gik til Amalienborg, hvor slotspladsen snart fyldtes. Antallet er svært at angive nøjagtigt, idet opgivelserne svinger fra 10.000 over 30.–40.000 til 100.000. Det sidste tal er formentlig for højt, hvad der i denne forbindelse er af underordnet betydning¹¹. En folkedemonstrations succes er ikke kun afhængig af deltagerantallet; naturligvis må der være flere end på Fritz Jürgensens bekendte tegning: »Rid længere borte, du! Vi er jo et helt regiment«; men blot der er nok til, at demonstrationsområdet har nået en rimelig fyldningsgrad, vil det afgørende være, om der er en tilstrækkelig opstemt atmosfære til stede, og om den valgte form iøvrigt er psykologisk relevant overfor den, til hvem man henvender sig. Der må være sangbund, og det var der.

Det vidste Danevirke-folkene naturligvis, og de fik det bekræftet så sent som onsdag 3. marts. Da var generalintendant Brammer hos kongen for på de sønderjyske foreningers vegne at bede ham være hjemme, når folkeetoget kom. Kongen tog særdeles godt mod forslaget, men bad om, at folkeetogets henvendelse til ham ikke måtte være officiel; den måtte helst komme »spontant og beskedent«. Da Brammer var på vej ud i forgemakket, kaldte kongen ham derfor tilbage og sagde: »Du kan jo gerne på søndag på skrømt telefonere til mig – vi må jo støtte hinanden«. Kongen ville altså have argumenter, hvis ministeriet rettede bebrejdelser mod ham¹².

Kongen fik overrakt en adresse, der krævede Flensborgs genforening med Danmark, folkemængden sang »Kong Christian«, og hurraråbene bølgede op om kongen. Ifølge *Nationaltidende* svarede denne fra balkonen: »Jeg takker Dem alle for den hyldest, De i dag har bragt mig, og jeg beder Dem være fuldt forvisset om, at jeg nærer de samme følelser som De. Også jeg ønsker, at alle danske igen må komme hjem til vort gamle fædreland. Jeg mener, at vi med fuld tillid kan se fremtiden imøde. End er der en Gud foroven, der råder for Danmarks sag. Et leve for vort fædreland«¹³. De øvrige blades referat stemmer med mindre stilistiske varianter med det her gengivne.

For en umiddelbar betragtning synes kongens tale at være holdt i almindelige vendinger; det var kun rimeligt at ønske alle danske hjem, så meget mere som dette teoretisk kunne tænkes at ske gennem afstemningen 14. marts. Men skønt talen analyseret ord for ord intet kontroversielt rummer, var den et svar på en henvendelse fra en kreds af mennesker, der ønskede Flensborg hjem uanset afstemningsresultatet. Derfor kunne kongens svar let opfattes – og blev opfattet – som en forsigtig

formuleret tilslutning til disse krav. Den imødekom den forventning, der var udtalt på folkemødet. Havde kongen ønsket at undgå denne opfattelse, kunne han have haft statsministeren ved sin side, hvilket havde været muligt, da folketøget som nævnt var anmeldt i forvejen¹⁴, eller han kunne have nøjedes med at takke for hyldesten og udbringe et leve for Danmark. Men kongen ønskede netop at holde ministeriet udenfor. Det undlod at reagere, rimeligvis fordi man ganske undervurderede styrken hos ministeriets fjender; men man havde mærket sig kongens udtalelser med en vis uvilje¹⁵.

Nationaltidende fulgte bl. a. i en ledende artikel 8. marts demonstrationen op med forstærkede angreb på ministeriet, der beskyldtes for at stræbe efter at ønske så lidt som muligt af Sønderjylland, ligesom det sloges fast, at det danske folks flertal ikke var enigt med regeringen. Derpå fulgte den i indledningen omtalte passus, om at regeringen var udgået af det mindste af landets fire politiske partier, og at den sad i det ene ting med et yderst knebent flertal, som kun tilvejebragtes ved ministrenes stemmer, etc. »Er der nogen som helst, selv den mest forblindede partifanatiker, der vover at påstå, at dette er et parlamentarisk fyldestgørende grundlag for en regering til at udøve magten i et for folket så betydningsfuldt øjeblik?«, spurgte bladet. Statsministerens tilsagn om i givet fald at lade en folkeafstemning afholde afvistes, fordi den ville være værdiløs, »når han først ved ivrig brug af hele det diplomatiske apparat, som en regering råder over, har forkludret og forspildt selve det, hvorom folkeafstemningen skulle dreje sig«.

Den statsretlige argumentation er behandlet og skal ikke tages op igen. Uviljen mod en folkeafstemning – og ministeriets tilbud derom – lader sig let forklare ved den fiasko, afstemningen 14. december 1916 om salget af de dansk-vestindiske øer havde været for de samme kredse, som nu misbilligede ministeriets sønderjyske politik. Der kan også være grund til at standse op ved lederartiklens næste påstand, der sagde: »Den nuværende regering har lovet at udskrive valg snarest mulig efter krigens afslutning; dette løfte har det ikke holdt«. Ifølge sagens natur måtte Danes virke-tilhængerne stræbe efter et folketingsvalg, thi der kunne som nævnt ikke godt være tvivl om, at det ville bringe tingets højre halvdel til magten, hvad der kunne give håb om en mere aktiv grænsepolitik. Men hvad havde den radikale regering lovet? I Det radikale Venstres valgpløje fra 1918, som i følge oplysninger af Ove Rode udsendtes i 100.000 eksemplarer, stod der: »Det er ministeriets og Det radikale Venstres opfattelse, at når krigen er til ende, og de af krigssituationen følgende forhold tillader det, bør der foregå nye valg til folketøget, hvor man upåvirket af ekstraordinære forhold kan træffe sit valg mellem de forskellige partiers ansøkelser. Før dette nye valg vil det være rigtigt at gennemføre en ny

valglov, der i højere grad end den nuværende sikrer, at partierne repræsenteres i folketinget i forhold til deres vælgertal, og at folketingets flertal kommer til at svare til vælgernes flertal«¹⁰.

Der kan således ikke være nogen tvivl om, at ministeriet i al fald på dette punkt ikke svigtede sine valgløfter. Det kunne hævde, at »de af krigssituationen følgende forhold« eller »extraordinære forhold« stadig forelå, og navnlig kunne det med fuld ret henvise til forhandlingerne om valglovsrevisionen, der netop i martsdagene 1920 var gået ind i en afgørende, men endnu uafsluttet fase. Lige så klart er det imidlertid, at Det radikale Venstre af almindelige partimæssige interesser ikke ønskede valg på dette tidspunkt; der var ingen grund til frivilligt at begå harakiri. Ikke destomindre spillede de her fra *Nationaltidende* citerede påstande en stor rolle i de kommende ugers debat; de var velegnede til at fremkalde indtrykket af et ministerium, der på et tvivlsumt grundlag klæbede til taburetterne bare for at kunne afvise de danske sydslesvigere.

Men *Nationaltidendes* ledende artikel indeholdt også et andet tema, der var henvendt direkte til hin enkelte, men i dette spil meget betydningsfulde person, nemlig kongen. Bladet skrev: »I parlamentarismens moderland og mønsterland, England, opfatter man kongedømmet som et udtryk både for nationens selvbevidsthed udadtil og dens politiske samvittighed indadtil. Skulle der komme et punkt, hvor det parlamentariske maskineri er ved at gå i stå eller komme ud af sporet, kan kronens bærer bringe det i lave igen ved at benytte sin ret til at tage et andet ministerium, der foretager den fornødne appel til den øverste instans, vælgerfolket. – Den samme grundlovmæssige ret og den samme pligt har også Danmarks konge. . .«

Dette døde punkt var man efter bladets overbevisning nu kommet til. Folkets flertal ønskede genforening med Flensborg og derfor også en regering af samme mening. »Kong Christian den Tiende udtalte i går til de forbipasserende skarer, at hvad Københavns borgere følte, det følte også han. Kongeord skal ikke vendes og fortolkes, og disse ord er i sig selv så klare, at ingen misforståelse er mulig. Danmarks konge tænker i spørgsmålet om Flensborgs tilbagevenden som flertallet af det danske folk. . . Det bliver da kongens parlamentariske opgave – og i følge hans egne ord i går bliver det en opgave, han opfylder med glæde – gennem øjeblikkelig udskrivning af valg, enten ved dette ministerium eller, hvis det ikke er villigt, ved et andet, at æske folkets egen afgørelse i Danmarks store sag. . .« Og stadig henvendt til kongen sluttede artiklen: »Folket har talt gennem sin hovedstad; nu venter det på svar«¹⁷.

Tydligere kunne det ikke siges. Ordvalget var foretaget med velberåd hu. De anførte argumenter passede ind i kongens forestillingsverden, som Danevirke-folkene var bekendt med.

I den tyske legation iagttog man med ængstelse den måde, på hvilken den overvejende del af pressen behandlede dette også for Tyskland så vitale problem. I sidste instans blev det nemlig Tyskland, der måtte betale prisen. For dog i et vist omfang at komme op imod den antityske stemning ydede det tyske gesandtskab en medarbejder ved *Politikens* telegramredaktion 500 kr. om måneden (svarende til en lektors gage) for at fremme tyske interesser i bladet, nemlig ved at hindre eller neddæmpe tyskjenndtlige telegrammer og fremme tyskvenlige. Den pågældende medarbejder var kun 20 år og var først blevet ansat ved bladet i 1919, hvad der viser, at det tyske gesandtskab må have følt sig i bekneb. *Politikens* redaktion, hvis udenrigspolitiske afdeling lededes af Nic. Blædel, var uvidende om arrangementet, og det er iøvrigt ikke muligt at spore noget resultat af bestikkelsen ¹⁸.

6.

Otto Liebe

Til det aftalte tidspunkt efter demonstrationen 7. marts mødtes Harsløf og With da hos Skade, mens Vanggaard p. g. a. bortrejse ikke kunne deltage. Mødet fandt sted i Skades tjenestebolig i Kastellet, der rummede 1. generalkommando, 1. division og 1. regiment foruden andre militære enheder. Det kan forekomme paradoksalt, at der således planlagdes et anslag mod regeringen netop på det sted, der var centrum for landets forsvarsmagt. På mødet besluttedes, at With skulle tale med Liebe kl. 17 samme dag og derpå pr. brev straks underrette Harsløf, som så skulle opsøge J. C. Christensen og høre dennes mening.

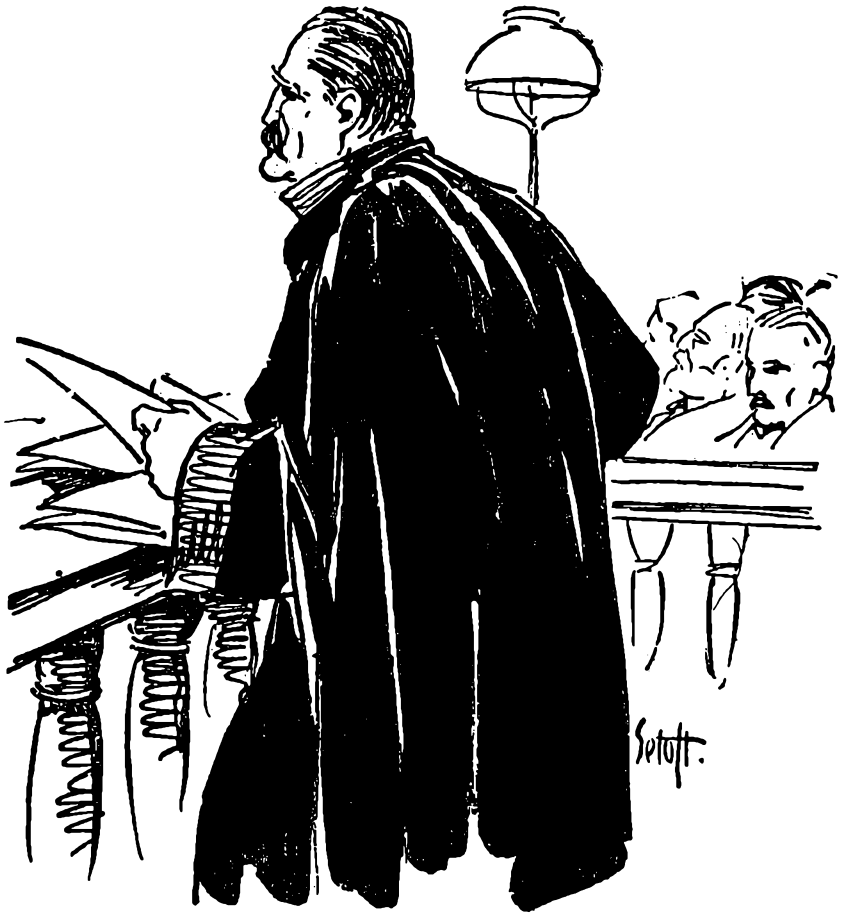
Den mand, With nu begav sig til, bar et meget kendt højrenavn. Han var nemlig søn af højesteretsadvokat, gehejmekonferensråd C. C. V. Liebe, der 1869-94 var en fremragende formand for landstinget; men skønt Otto Liebe således var udgået fra et stærkt politisk miljø, havde han aldrig gjort sig bemærket i det politiske liv. Efter studentereksamen i 1877 læste han en tid italiensk og kunsthistorie, og 1878-79 var han i Rom, hvor han i timevis kunne sidde på en søjlestump på Forum Romanum og læse Cicero på originalsproget. Først i 1879 gik han igang med det juridiske studium, men til gengæld blev han også cand. jur. på 2½ år. Han læste derpå statsret og socialøkonomi, dog uden tanke på at gå den videnskabelige vej; hans hu stod ubetinget til praktisk virksomhed. 1889 fik han bestalling som højesteretsadvokat, og han overtog kort efter faderens ansete sagførerforretning, der blandt sine klienter talte kongehuset. Kun afbrudt af længere rejser til Balkan, Rusland, Canada, USA og Meksiko passede han sin advokatvirksomhed, der bragte ham i Privatbankens bankråd og i ledelsen af andre erhvervsvirksomheder. Han procederede ofte for højesterets skranke og havde således under krigen været beskikket anklager i en meget omtalt krisesag mod grosserer A. Peschcke Kæedt, hvor han især efter *Social-Demokratens* mening havde optrådt, som var han forsvarer. Liebe havde utvivlsomme konservative sympatier, og 1897 og 1898 havde han ved borgerrepræsentant-valgene været opstillet på »Borgerlisten«, som dog ingen fik valgt; men han havde i 1898 sagt nej til et folketingskandidatur for Højre. 1910-19 var han formand for Den danske Sagførerforening ¹.

With forklarede Liebe, at indflydelsesrige kredse, som han stod nær, længe havde ønsket ministeriet fjernet, for at et forretningsministerium kunne udskrive valg. CIS foragtede ministeriet og især Erik Scavenius og kunne ikke ventes at stille et »for Danmark gunstigt forslag«, så længe dette sad. Man havde på et møde drøftet statsministeremner, og alle var enige om, at Liebe var manden, sagde With ².

Liebe blev vel først yderst overrasket og udbad sig betænkningstid, inden han svarede With; men hans beslutning blev i virkeligheden truffet hurtigt: »Det var ikke udelukkende hensynet til den slesvigske sag, der var afgørende for mig, det var lige så meget min dagligt voksende væmmelse ved det Zahleske – eller rettere Rodeske – regimente. Dets undertrykkelse af initiativ og arbejdslyst indenfor erhvervslivet samt dets logren for arbejderstandens uheldigste elementer igennem den kritikløse uddelelse af arbejdsløshedsunderstøttelse«, skrev Liebe i sin til Rigsarkivet overdragne beretning, der tydeligt viser, hvor sammensat uviljen mod ministeriet var ³. Withs vurdering var derfor rigtig, når han til Harsløf berettede, at Liebes betænkneligheder var af platonisk art og til at overvinde, når han og Harsløf tirsdag 9. marts sammen skulle mødes med ham. Til da havde Liebe krævet positiv besvarelse af en underhåndsforespørgsel til kongen om, at denne ville acceptere ham. Det samme måtte også J. C. Christensen og Det konservative Folkeparti gøre. With bad Harsløf klare det sidstnævnte spørgsmål ⁴.

Af Withs brev til Harsløf – men ikke af Liebes beretning – fremgår det, at han og Liebe under samtalen 7. marts også havde drøftet ministerposter, og af denne første og ufuldstændige ministerliste fremgår det, at man i With-kredsen tænkte sig et decideret Danevirke-ministerium. With havde nemlig fremført Harsløfs kandidatur som en selvfølge samt rektor H. P. Hansen som undervisningsminister, den fremtrædende søfartsmand A. O. Andersen som handelsminister og tidligere gesandt i Petrograd Harald Scavenius som udenrigsminister. Liebe skulle på sin side have udtrykt ønsket om With som forsvarsminister. »Jeg syntes det også og mener uden personlige hensyn, at jeg med mine forbindelser vil være til nytte«, hed det i brevet, der fortsatte: »Jeg kan sige Dem, at vi to sikkert kan lave hele ministerlisten«. Derfor pålagde With Harsløf ikke at nævne denne for J. C. Christensen, de konservative eller nogen anden; »det hele skal springe som en bombe«. Kongens holdning ville With skaffe sig underretning om mandag 8. marts ⁵.

With indhentede straks et tilsagn fra Harald Scavenius, hvorimod skibsreder A. O. Andersen sagde nej med den motivering, at han i forbindelse med sin rederivirksomhed havde en række pengetransaktioner for just i disse uger. Med samme motivering afslog også den nyudnævnte direktør i DFDS, Kay Reinhard ⁶, der af profession var søofficer, at indtræde i

Otto Liebe (1860–1929) var et af sin tids største advokatnavne. Han udfoldede en rig virksomhed i skranken. Som procedør er han karakteriseret som værende i besiddelse af både klarhed og patos og med et skarpt blik for en sags muligheder.

Tegning af Valdemar Setoft i Nationaltidende ca. 1919.

ministeriet som marineminister, hvad With bad ham om, for at han i givet fald selv kunne nøjes med krigsministeriet ⁷.

Det fremgår ikke klart af det tilgængelige kildemateriale, hvorledes With ved denne lejlighed skaffede sig forbindelse med kongen. Vangaard skriver i sin beretning, at With straks efter 7. marts »begyndte med et efterretningsvæsen til kongen« nemlig ved, at With på rideture med kongens tidligere adjutant, ritmester C. A. Kraft informerede denne, som derpå lod oplysningerne gå videre til kongen ⁸. Kraft var i 1915 blevet adjutant hos kongen, idet han tillige gjorde tjeneste i overkommandoens efter-

C. A. Kraft (1876–1964) hørte ikke til påskekrisisens centrale skikkelser; men han er typen på de mellemmand, som en konspiration, som den With-kredsen foretog, ikke kunne undvære. Han var diskret og loyal og søgte ikke selv at drive politik. Kraft udgik af hæren i 1923 efter forsvarsreduktionen og var derpå revisor i Dansk Esso.

Foto 1917.

retningssektion. Han var en fremragende rytter, hvad der gav ham et interessefællesskab med kongen⁹. Denne satte pris på Kraft, med hvem han drøftede også politiske forhold. Efter at Kraft i 1919 var fratrådt som adjutant, blev han lærer ved rideskolen i København, og kongen opretholdt da forbindelsen med ham. De mødtes af og til for at samtale om forhold, der lå kongen på sinde. Kraft spillede cello i det lille orkester, som kronprins Frederik samlede en gang om ugen. Ved sådanne lejligheder har Kraft også kunnet give kongen underretning om With-kredsens synspunkter¹⁰.

Højest sandsynligt var det gennem Kraft, at With nu fik kongens godkendelse af Liebe, idet With ikke på noget tidspunkt synes at have haft direkte kontakt til C. P. M. Hansen; men denne blev underrettet 9. marts om, at der var et forretningsministerium parat med Liebe og Harald Scavenius¹¹. Derimod blev Krieger endnu holdt uden for. Tidspunktet for henvendelsen til kongen var gunstigt, idet denne endnu var under indtryk af gårsdagens demonstrationer og hyldest.

Også Harsløf løste sin opgave. Han traf mandag 8. marts kl. 11 J. C. Christensen, der straks accepterede Liebe, som han fandt meget bedre end Frantz Dahl. J. C. Christensen lovede at henlede kongens opmærksomhed på Liebe, dersom kongen spurgte ham. Samtalen foregik i en hjer-

telig atmosfære, J. C. Christensen klappede Harsløf på skulderen, kaldte ham »kære« og opfordrede ham til at komme igen, hvad Harsløf sikkert med rette opfattede som en tilkendegivelse af, at J. C. Christensen accepterede ham som mellemmand. Det er klart, at J. C. Christensen måtte være interesseret i at blive holdt løbende underrettet om det anslag mod ministeriet, der var under udvikling ¹².

Det var et meget betydningsfuldt løfte, J. C. Christensen havde givet With-kredsen. Selv om Liebe som statsminister ikke var opfundet af J. C. Christensen, måtte det for kongen være af den største betydning, dersom denne også anbefalede Liebe. Da Liebe som omtalt krævede J. C. Christensens samtykke, gjorde dette det muligt for kredsen at arbejde videre.

Mandag kl. 16,30 havde Harsløf derpå en samtale med den konservative folketingsmand, højesteretssagfører Emil Harboe, der lovede at skaffe svar fra Det konservative Folkepartis formand, landstingsmand, proprietær Emil Piper. Harboe ville selv foretrække et politisk ministerium under J. C. Christensen, men i mangel heraf et upolitisk. Han anså Dahl for bedre end Liebe, uden at Harsløf anfører nogen motivering; men når J. C. Christensen ikke ønskede ham, måtte man forsøge med Liebe. Det var Harboes opfattelse, at Piper ville sige, at Det konservative Folkeparti efter hele sin stilling var rede til at samarbejde med ethvert ministerium, som kongen udnævnte. Dette holdt også stik, hvad Harboe underrettede Harsløf om den følgende dag, tirsdag 9. marts kl. 13. Harboe føjede til, at bag det formelle svar lå et varmt ønske om, at planen ville lykkes ¹³.

Samme dag (tirsdag 9. marts) kl. 16,30 var Harsløf og With hos Liebe, der fik underretning om det positive resultat af sonderingerne, og med hvem man nu gennemdrøftede problemerne. Liebe understregede, at han ikke ville påtage sig noget som helst ansvar for ministeriet Zahles fjernelse. Han ville kun træde til, når man stod overfor et fait accompli, hvorefter forretningsministeriet alene skulle administrere, opløse folketinget, tilrettelægge valg og derpå gå af ¹⁴.

Ganske bortset fra, at Liebe ved at give sin kontrasignatur på ministeriet Zahles afskedigelse overtog det formelle ansvar for denne, ville han ikke deltage i det forberedende arbejde. With, Harsløf og deres fæller måtte gøre alt parat, så at Liebe først behøvede at vise sig det minut, hvor hans kontrasignatur var nødvendig for at bringe udviklingen over stag. Han har intet oplyst om sine motiver til dette standpunkt; men dels kunne det hele jo løbe ud i sandet, og dels har han formentlig følt sig hævet over medvirken i det undergrundslignende arbejde, ligesom han rimeligvis ikke ønskede at blive beskyldt for at nære ministerambitioner.

Af Liebes beretning – men ikke af Harsløfs dagbog – fremgår det, under hvilke omstændigheder han kunne tænke sig at træde til. Han

forestillede sig, at landstinget havde vedtaget et mistillidsvotum til ministeriet, og at et sådant votum kun var faldet i folketinget med nogle få stemmer, deriblandt ministrenes. I så fald mente Liebe, at kongen havde ret til at kræve valg. Det var et synspunkt, der hørte hjemme i Højres forestillingsverden i den periode, hvor Liebes far havde været formand for landstinget; men som udviklingen siden 1901 havde fjernet sig fra¹⁵.

De tre var enige om, at kongen efter afstemningen i 2. zone 14. marts skulle sammenkalde statsrådet og her forlange valg. Dersom ministeriet accepterede dette, kunne aktionen afblæses; i modsat fald skulle kongen meddele, at han tog et forretningsministerium. Liebe var da parat til at træde til; men alt måtte være parat. Kongen måtte ikke lede efter mændene, som skulle være der straks samme dag. Det blev pålagt Harsløf at bestyrke J. C. Christensen i at indprente kongen denne taktik, »når han blev kaldt til kongen«. Den sidste sætning viser, at man øjensynlig har været sikker på at have fuldt herredømme over kongens handlemåde, men at man på den anden side var ængstelig for kongens reaktion i en højspændt situation.

Liebe slog også straks ned på et andet centralt punkt, nemlig spørgsmålet om finansloven. Hvis folketinget opløstes engang i marts, uden at finansloven var vedtaget, skulle der ifølge grundlovens § 46 forelægges en midlertidig finanslov, som efter Liebes vurdering kunne tænkes nægtet. Harsløf foreslog at vente med at opløse, hvad Liebe afviste. »Ingen af os ville kunne tage en debat op. Og sidde som Per Tot kunne man ikke«, sagde han. J. C. Christensen måtte afæskes en udtalelse om dette problem.

Endelig talte man om ministerporteføljernes fordeling. Liebe insisterede fortsat på Withs overtagelse af forsvarsministeriet »for at have hans hjælp og bistand som den, der kender alle disse ting og har forbindelserne« – en udtalelse, der viser Withs betydningsfulde rolle i aktionen. Det blev pålagt Harsløf at overvinde J. C. Christensens formodede uvilje mod With qua militær. With ønskede på sin side Harsløf som indenrigsminister, fordi man ville lægge de sønderjyske anliggender ind under dette; men Liebe foretrak stiftamtmand Waldemar Oxholm til denne post og tilbød i stedet Harsløf finansministeriet. Det var utvivlsomt en manøvre fra Liebes side, der sigtede til at spænde Harsløf ud. Dennes yderligtgående standpunkt i grænsespørgsmålet bød Liebe imod. Harsløf, der var uden politisk, økonomisk eller administrativ erfaring, sagde da også nej med henvisning til, at han ikke turde påtage sig forhandlinger om et nyt statslån, som det forlød, ministeriet forberedte. Motiveringen viser, at i al fald Harsløf åbenbart har forestillet sig, at forretningsministeriet skulle have videregående opgaver end blot at udskrive valg. Hermed var Harsløfs kandidatur i realiteten ude af billedet, selv om den blev bragt på bane senere, og Liebe afbrød forbindelsen med ham. Som finansminister

kom i stedet direktør for Det sibiriske Kompagni H. P. Hjerl Hansen på tale; formentlig var ideen Liebes. Der skete henvendelse til Hjerl Hansen, som fik tilbud om enten finansministeriet eller handelsministeriet. Han optog henvendelsen positivt, men krævede betænkningstid¹⁶. Det ser ud til, at With til finansministerposten havde tænkt sig direktøren for De nordiske Kabel- og Trådfabrikker, H. P. Prior, som ingen ven var af ministeriet Zahle¹⁷.

Andre navne, som bragtes på bane, var KFUM-spejdernes formand, rektor for Stenhus Kostskole, H. Edv. Hass; han var Harsløfs svoger og blev efter alt at dømme foreslået af denne og accepteret af With, der kan have kendt ham fra Holbæk. Som kirkeminister bragtes – formentlig af Harsløf – den grundtvigske sognepræst i Nørup ved Vejle Sophus Sørensen på bane. Han havde 1916 taget sin afsked som biskop over Århus stift i protest mod den radikale regerings holdning til pastor Arboe Rasmussen, som trods dommen af 9. maj 1916 blev konstitueret i Vålse¹⁸. I denne sag havde Liebe været defensor; om det var af denne grund, at han i stedet nævnedes biskop Chr. Ludwigs får stå hen; i hvert fald ville Liebe foretrække ham. Ludwigs var grundtvigsk, meget nationalt indstillet og havde kritiseret ministeriets kirkepolitik¹⁹.

Som landbrugsminister nævnedes godsejer, kammerherre Niels Juel til Meilgård og som minister for offentlige arbejder tidligere Højre-folketingsmand, maskinfabrikant, civilingeniør Holger Neergaard, uden at det af kilderne fremgår, hvem der førte deres kandidatur frem.

Det aftaltes, at Harsløf med det samme skulle søge J. C. Christensen og With Holger Neergaard; Harsløf skulle straks aflægge rapport til With. Derpå skulle J. C. Christensen kaldes til kongen og først herefter Liebe²⁰.

Samme dag (tirsdag 9. marts) kl. 19,30 traf Harsløf J. C. Christensen, der opholdt sig hos Marie Lassen. Hun var anset for at øve en ikke uvæsentlig indflydelse på J. C. Christensens politiske og taktiske standpunkter, og da denne øjensynlig kunne iagttage en vis usikkerhed hos Harsløf i anledning af hendes tilstedeværelse, erklærede han: »Jeg har ingen politiske hemmeligheder for fruén, og hun er vant til ikke at sladre af skole«.

Harsløf fremførte da sine spørgsmål, og J. C. Christensen svarede, at han ikke troede, at de radikale og socialdemokraterne vovede at nægte finansloven, som jo iøvrigt snart ville være færdig i folketinget; og var den først kommet til landstinget, var der ingen risiko mere²¹.

M. h. t. ministeremnerne godkendte J. C. Christensen straks Harald Scaenius som ententevenlig; med mange omsvøb førte Harsløf derpå Withs kandidatur frem med understregning af, at det var ham, der havde alle trådene i sin hånd, hvorfor hans profession ikke burde komme ham til skade. J. C. Christensen havde intet mod With; efter hans og Marie Las-

sens opfattelse var Withs spektakler med ministeriet en anbefaling. Iøvrigt lagde J. C. Christensen ikke vægt på personspørgsmålet, når blot det var præsentable mennesker, som han udtrykte det. Det hele var efter hans anskuelse kun et overgangsstadium, i hvilket maskinen skulle bringes over det døde punkt ²².

Der er næppe tvivl om, at denne udtalelse rummer nøglen til forståelsen af J. C. Christensens holdning i krsedagene. Det var ham ligegyldigt, hvilke personer der kom i ministeriet, når blot statsministeren var stærk nok til at drive et valg igennem, som af alle ventedes at give Venstre-konservativt flertal i folketinget. Hvor meget J. C. Christensen har troet på muligheden af, at planerne kunne lykkes, fremgår ikke; men det måtte være i Venstres interesse at holde alle muligheder åbne.

J. C. Christensen bekræftede sin vilje til at gå til kongen og animere ham til at kræve valg, hvis Harsløf kunne foranledige ham tilkaldt. Af hensyn til J. C. Christensens bortrejse måtte det ske dagen efter – dvs. onsdag 10. marts ²³.

Kl. 21 mødtes With og Harsløf for at udveksle oplysninger, og det aftaltes, at With skulle gå til »sin forbindelse med kongen« (formentlig Kraft), for at denne kunne tilkalde J. C. Christensen næste dag. With havde fået afslag fra Holger Neergaard, der ikke var Flensborg-mand; efter hvad han skulle have sagt af frygt for spartakistbevægelsen. With havde så drøftet andre emner med Holger Neergaard, der frarådede en person ved navn Marstrand – måske civilingeniør Vilhelm Marstrand, der i 1919 havde publiceret et værk med titlen »Grænsespørgsmålet I-III«; i stedet tilrådede han Windfeld-Hansen – måske fabrikant, cand. pharm. J. A. Windfeld-Hansen ²⁴.

Det var derefter meningen, at With samme aften skulle opsøge Liebe. Men han traf ham ikke og skrev i stedet i et brev, at J. C. Christensen på Withs foranledning ville blive kaldt til kongen næste dag kl. 9 (10. marts), samt at Liebe selv snarest derefter ville blive tilsagt. I brevet refererede With iøvrigt J. C. Christensens udtalelser til Harsløf, idet han fremhævede, at J. C. Christensen ikke havde indvendinger mod hans egne aspirationer om forsvarsministerposten. Han meddelte også, at Holger Neergaard havde sagt nej til at indtræde i ministeriet med den motivering, at han var usikker i Flensborg-spørgsmålet. »Jeg sagde, at ministeriets medlemmer alle måtte være Flensborg-mænd«, skrev With ²⁵.

Liebe reagerede omgående på Withs udtalelser ved i et brev af 10. marts at fastslå, at det efter hans opfattelse ikke gjorde noget, at Holger Neergaard var usikker overfor Flensborg, når han blot ikke principielt var mod at tage mere end 1. zone. Efter Liebes opfattelse var det snarere en fordel, at »de forskellige anskuelser« var repræsenteret i ministeriet, der jo kun skulle forberede sagen, men ikke selv have den endelige afgø-

relse. Liebe var altså mod at give ministeriet et udpræget Flensborg- endsige Danevirke-præg, hvad der som omtalt også var kommet frem i hans modstand mod Harsløf; men hvorledes Liebe kunne forestille sig, at få »de forskellige anskuelser« repræsenteret i ministeriet, er svært at se. Da baggrunden for hele aktionen var en reaktion mod, at ministeriet Zahle ville foregribe det sønderjyske spørgsmål, kunne man vanskeligt tænke sig, at nogen repræsentant for H. P. Hanssen-linjen ville gå ind i et sådant ministerium. Liebes forhåbninger herom viser, hvor ringe forståelse af det politiske liv, han havde. Men de viser også, at grænsespørgsmålet ikke bevægede ham særlig stærkt, hvad derimod væmmelsen ved det »Rodeske regimente« gjorde ²⁶.

»En anstrengende, men god dag!« noterede Harsløf, da han sent om aftenen 9. marts kom hjem. Det var heller ikke lidt, han og With havde opnået: Venstre og konservative havde stillet sig velvilligt til aktionen, en statsminister med de rette personlige egenskaber godkendt af oppositionen og af kongen samt de første ministerposter dækket. Alt dette var i grunden gået ret nemt; men unægtelig var den vanskeligste del af opgaven tilbage: Fjernelsen af ministeriet Zahle under de rette omstændigheder.

7.

Rigsdagen og 12. marts-erklæringen

Sideløbende med bestræbelserne på at drive kongen frem til handling anstrengte Danevirke-folkene sig også for at påvirke oppositionspartierne til aktion på rigsdagen. Vel havde Piper og J. C. Christensen underhånden erklæret sig villige til at godkende et forretningsministerium under Liebe; men det var en hypotetisk accept, hvis forvandling til en realitet faktisk krævede oppositionspartiernes aktive optræden på rigsdagen. Det havde Liebe forlangt, og det ville styrke kongens intentioner rent bortset fra, at en kraftig tilkendegivelse fra Venstre og konservative imod ministeriets grænsepolitik i almindelighed ville gøre baggrunden for Danevirke-folkenes bestræbelser gunstigere.

Oppositionspartierne kunne imidlertid ikke reagere på Harsløfs underhåndshenvendelser; de måtte have en ydre anledning. En sådan gjaldt det da om at tilvejebringe. Et led heri var påvirkningen af den offentlige mening, så at det kunne fremføres, at befolkningen ønskede en aktiv grænsepolitik; undlod Venstre og konservative at lade sådanne manifestationer få følger på rigsdagen, kunne de befrygte at distancere sig fra de vælgere, der traditionelt stemte på Venstre og Det konservative Folkeparti. Der er ingen tvivl om, at demonstrationen 7. marts øvede indflydelse på de konservative politikere, formentlig i mindre grad på Venstres, der havde så få vælgere i hovedstaden ¹.

For at fremme oppositionspartiernes aktionsvilje tog man et andet instrument i brug, der både kunne tjene en funktion i den offentlige debat og altså påvirke rigsdagen, og samtidig tvinge denne til konkret stillingtagen, nemlig indsendelse af adresser. I begyndelsen af marts sendte Mellemlesvigsk Udvalg og 602 tillidsmænd i 2. zone en adresse til rigsdagen, hvori man anmodede om at formå regeringen til overfor de allierede magter at kræve 3. zone rømmet for tyske tropper og myndigheder ². Denne henvendelse blev af sønderjyske foreninger i København støttet i en skrivelse af 9. marts, der dagen efter offentliggjordes i dagspressen. Den var underskrevet af Mandal Bertelsen, rektor H. P. Hansen, Harsløf, Manthey-Wagner, N. Bang, Axel Carstens og V. Aage Møller ³.

Ministeriet var på det rene med, at hele denne bevægelse gjorde indtryk på kongen, og 10. marts kl. 11,30 havde Zahle og Scavenius en samtale med ham ⁴. Anledningen var, at ministeriet ventede et folketog til

Amalienborg 14. marts om aftenen, når afstemningsresultatet forelå⁵. Ministeriet regnede kun med 25 % danske stemmer i Flensborg (og iøvrigt i hele 2. zone), og man var da ængstelig for, hvad kongen ville sige til demonstranterne. Under samtalen meddelte de to ministre kongen Claudels henvendelse om, at CIS evt. ville give os hele 2. zone med henvisning til geografiske og økonomiske grunde, hvad dog ministrene næppe selv troede på, og de forklarede kongen, at det ikke gik an at give løfter til de folk, der eventuelt ville demonstrere 14. marts. De to ministre pålagde ham at sige, at man måtte vente. Ifølge P. Munchs optegnelser sluttede kongen sig hertil og havde i det hele ingen indvendinger ud over, at han ikke ville have Amalienborgkvarteret afspærret søndag 14. marts. Da uoverensstemmelser skal være ret udtalte, før Munch registrerer dem som sådanne, kan det ikke udelukkes, at kongen atter har berørt ønskeligheden af et valg⁶.

Kongens holdning, som Munch refererer den, var dog ikke udtryk for, at han samtykkede i ministeriets synspunkter. Hans tilsyneladende forsigtighed skrev sig sikkert fra, at J. C. Christensen et par timer forinden havde dæmpet ham ned under sit foretræde. Uanset Liebeplanen fandt J. C. Christensen stadig ikke tiden inde⁷. Nogen førstehåndskilde til audiensens forløb er ikke tilgængelig. J. C. Christensen har så vidt vides intet efterladt sig, og kongens arkiv er utilgængeligt. Imidlertid er det muligt på grundlag af tre andre kilder at danne sig et indtryk af samtaleforløbet. Ifølge Niels Neergaard, der bygger på J. C. Christensens oplysninger til sig 27. marts, var han (J. C. C.) 2–3 uger⁸ før ministeriet Zahles afskedigelse hos kongen, med hvem han drøftede mulighederne for et forretningsministerium, og J. C. Christensen havde ved denne lejlighed nævnt Liebe som mulig statsminister. Kongen skulle da – stadig ifølge J. C. Christensens meddelelse til Neergaard – have sat sig i forbindelse med Liebe og erfaret, at han var villig, hvis det blev nødvendigt⁹. Kongen havde til J. C. Christensen udtrykt glæde over, at han vidste, at han dog »havde én at holde sig til« i påkommende tilfælde¹⁰.

With oplyste 13. marts – formentlig med Kraft som kilde – Harsløf om, at J. C. Christensen til kongen havde talt om, at rigsdagen skulle fremkalde aktionen, hvilket ikke strider mod J. C. Christensens meddelelse til Neergaard. Sandsynligvis har J. C. Christensen en tid endnu ønsket at afvente den mulighed, at ministeriet i den grad ville føle sig trængt op i en krog, at det foretrak at indgive demissionsbegæring.

Ifølge C. P. M. Hansens oplysninger til Vanggaard havde J. C. Christensen frarådet, at kongen foretog sig noget. Situationen var efter hans mening endnu ikke moden, og han skulle have ytret til kongen, at man burde vente til afstemningen i 2. zone var overstået. Dette synspunkt deltes af C. P. M. Hansen, der bedømte oppositionens stilling som usikker, hvorfor

han endnu holdt igen, skønt han betvivlede ministeriets parlamentariske basis¹¹.

De tre kilder om J. C. Christensens audiens supplerer uden modsigelser hinanden og sandsynliggøres yderligere ved Harsløfs oplysninger om sine samtaler med J. C. Christensen før 10. marts. Herefter må det anses for godtgjort, at Venstres leder var rede til at acceptere et forretningsministerium i stedet for ministeriet Zahle, og at han anbefalede kongen Liebe som statsminister, men også at vente til efter 14. marts med at gøre noget. Ganske uanset, hvilke forudsætninger J. C. Christensen opstillede for Liebes tiltrædelse, er det klart, at hans anbefaling havde den største betydning for kongen. Ved overhovedet at gå ind på tankegangen fik J. C. Christensen, der var oppositionens stærke, ja dominerende leder, et øget medansvar for den kommende udvikling. Men det er på den anden side klart, at kongen ikke har turdet skride til aktion *nu* efter J. C. Christensens udtalelser. Konflikten med ministeriet var altså endnu på et embryologisk stadium.

Udviklingen løb imidlertid ind i en ny fase, da partilederne på rigsdagen torsdag 11. marts underhånden drøftede situationen på baggrund af den samme adresse, som havde fremkaldt kongens nysnævnte reaktion. Her enedes alle partier efter nogen diskussion om en udtalelse, som J. C. Christensen havde forfattet og fået sin rigsdagsgruppes godkendelse af dagen før¹², og hvis indhold viser, at han ikke har fundet det muligt eller rimeligt at søge at få rigsdagen til at gribe ind overfor ministeriet, men nok at få den til at udtrykke sig mere »nationalt«¹³. I erklæringen hed det med henvisning til adressen, at tinget udtalte »sin forvisning om, at ligesom de allierede magter ved bestemmelserne i fredstraktaten vedrørende Sønderjylland har skaffet vort folk oprejsning for mange års lidelser og uret, for hvilken oprejsning alle danske føler en dyb og inderlig taknemlighed, således vil de også ved den endelige fastsættelse af Danmarks sydgrænse træffe en retfærdig afgørelse, som det danske folk med tillid kan give sin tilslutning og med glæde tage imod«¹⁴.

Erklæringen oplæstes i begge ting allerede torsdag 11. marts om eftermiddagen, men sattes først til behandling den følgende dag. Sammenholder man udtalelsen med rigsdagsbeslutningen af 1918 vil man se, at vendingen »en deling efter nationalitetsprincippet« er udgået. Nu taltes kun om »en retfærdig afgørelse«. Det var prisen, regeringspartierne havde måttet betale for at opnå enstemmighed. Men hvad betød »retfærdig«? Udtalelsen lod sig fortolke; den kunne hævdes at forudsætte afstemningsresultatet fulgt; men andre kunne påstå, at Flensborg burde tilbagegives os, fordi byen var blevet fortrysket efter 1864.

Venstre og konservative ville altså ikke gå med til at opretholde 1918-beslutningen, hvilket viser, at de var i skred; men det må understreges, at

dette ikke nødvendigvis indebar, at de to partier under alle omstændigheder ville tage 2. zone helt eller delvis. De kredse, som krævede 2. zone, var netop dem, i hvilke de to partier skulle hente deres stemmer. Det var derfor taktisk klogt at vise dem denne imødekommenhed; den foregreb ikke afstemningsresultatet, men stillede de to partier frit, så at de til sin tid ud fra antallet af danske stemmer og ud fra en vurdering af hele den foreliggende politiske situation kunne foretage de mest hensigtsmæssige træk. Derfor er der heller ingen modsætning mellem det, J. C. Christensen havde sagt til kongen og Harsløf, og 12. marts-erklæringen; denne gav derimod J. C. Christensen større bevægelsesfrihed end 1918-udtalelsen.

Når på den anden side socialdemokrater og radikale accepterede den vagere udtalelse, skyldtes det vel, at selve den samlede rigsdags enighed kunne siges at tilsløre en spirende uenighed mellem ministerium og den hele opposition i grænsespørgsmålet og derfor reelt være en støtte for dette. Faktisk lagde udtalelsen afgørelsen i CIS' hånd, og Claudel måtte have mindst to mere med, før denne efter et dårligt dansk afstemningsresultat kunne tænkes at tilbyde os f. eks. Flensborg. Ministeriet kan have følt sig sikker på, at dette ikke ville ske ¹⁵.

J. C. Christensen oplyste senere, at de radikale havde søgt at få udtalelsen ændret; men da de konservative ville have den skærpet, »holdt det ene sværd det andet i skeden« ¹⁶. Erklæringen var altså blevet til i et gensidig forsøg på at binde modparten og tilvejebragte ikke klarhed, selv om Slengerik næste dag i folketinget sagde, at »indholdet er ganske klart og tydeligt, at ingen kan tage fejl deraf, så en videre analysering deraf er ganske overflødig« ¹⁷.

Under en kortvarig forhandling i tingene konfirmeredes udtalelsen enstemmigt fredag 12. marts. Da denne i realiteten var vedtaget ved partiernes rådslagning den foregående dag, faldt der ingen polemiske bemærkninger fra de to gange fire ordførere, selv om der nok var forskel i tonen, når talen var om de danske i 2. zone ¹⁸.

Spørgsmålet er, hvad adressens indbringelse for rigsdagen 10. marts og dennes erklæring af 12. marts betød for Danevirke-kredsens planer. Selv forlod Harsløf for nogle dage det politiske centrum i København, idet han onsdag 10. marts om aftenen rejste til Flensborg sammen med sin hustru. Om bord på skibet og i Flensborg hørte han rygter om, at regeringen ville blive styrtet 16. marts ¹⁹; om rygterne stammede fra deltagerne i den planlagte aktion eller kun var fantasier over den konservative presses kommentarer, lod og lader sig ikke afgøre. Atmosfæren var både i København og Flensborg feberagtig og ophidset, og under sådanne forhold vil mange rygter let opstå og vinde tiltro. På den anden side var jo efterhånden en del personer inddraget i aktionsplanen, hvorfor det ikke kan udelukkes, at rygterne stammede derfra.

Fredag 12. marts traf Harsløf Bent Holstein, som var pessimistisk m. h. t. udsigterne for 2. zones genforening, hvad han forblev, efter at han nu blev sat ind i de hemmelige planer. Også Vanggaard var ængstelig; efter hans anskuelse ville den enstemmige rigsdagsudtalelse vanskeliggøre den planlagte aktion.

Senere på dagen mødtes Harsløf med Peter Grau, der fortalte, at Andreas Grau havde haft en samtale med en af de norske korrespondenter i Flensborg, Emil Frøen fra *Norske Intelligenssedler* ²⁰, der af Heftye havde fået oplyst, at meningerne i CIS var ændret efter Claudels tilbagekomst fra København. Man skulle nu være utilbøjelig til at give Danmark Flensborg med dansk mindretal. Siden England og Tyskland var kommet i forhandling med hinanden, blæste der en forkert vind, havde Heftye sagt. Han anså det for nødvendigt, at Marott rejste til den svenske statsminister Hjalmar Branting og så også gerne, at man sendte en mand til den norske statsminister Gunnar Knudsen. Vanggaard, Harsløf og P. Grau var enige om, at dette omslag forklarede ministeriets villighed til at gå ind på resolutionen ²¹.

P. Munchs optegnelser rummer ingen notater om 12. marts-erklæringen og dens baggrund; men fra J. C. Christensen ved vi som nævnt, at de radikale ville have den ændret. Når ministeriet trods alt gav efter og ikke tog en konflikt, har det sikkert beroet på dets almindelige vurdering af forholdene og af CIS – og ikke på en bedømmelse af Englands og Tysklands indbyrdes relationer og disses mulige indflydelse på CIS.

Vanggaard skrev nu til J. C. Christensen og Harsløf til Skade om situationen, og senere på aftenen 12. marts mødtes på Jernbanehotellet Bent Holstein, Marott, Harsløf, Vanggaard, P. Grau og Frøen. Hotellet stod på gloende pæle, efter at A. Grau kort forinden havde spyttet på Anker Kirkeby fra *Politiken*, og selskabet var i sig selv et udtryk for den ekstraordinære situation; her sad ved samme bord og i skøn samdrægtighed en til det yderste konservativ repræsentant for det højeste aristokrati sammen med en socialdemokratisk redaktør, en vendsysselsk venstrebonde og en norsk radikal journalist.

De forsamlede herrer så kun to muligheder: enten måtte man søge at skabe et flertal mod regeringen i folketinget, hvad man dog fandt næsten ugørligt efter partiernes enstemmige rigsdagserklæring, eller man måtte fortsætte den planlagte aktion med kongen, hvis mod man dog mente svækket efter rigsdagserklæringen. Den af Danevirke-folkene fremkaldte rigsdagsbeslutning virkede med andre ord i første omgang om ikke lam-mende, så dog forvirrende på dem. Men efterhånden som de seks omkring bordet på Jernbanehotellet i Flensborg havde fået sundet sig, enedes de hurtigt om, at man burde betjene sig af kongen og gå videre med de tidligere lagte planer herom. Det bestemtes derfor, at Marott og Harsløf

skulle rejse til København »for at handle«. Harsløf var ikke tilfreds med, at Vanggaard ville blive i Flensborg ²².

Kl. 22 rejste Marott og Harsløf i bil til Kolding. På vejen punkterede denne; men uheldet mildnedes ved, at man så Anker Kirkeby drage bort i bil ledsaget af en gendarm! Lørdag 13. marts om morgenen var de i København, og kl. 19,30 mødtes hos Skade i Kastellet Harsløf med With, der fik en redegørelse for Heftyes udtalelser. Disse drøftedes på baggrund af rigsdagserklæringen og den natten til 13. marts i Berlin udbrudte kontrarevolution (Kappkuppet). Harsløf gjorde den samme opfattelse gældende som i Flensborg; at rigsdagen nu umuligt kunne forventes at fremkalde en aktion ²³.

Hvad With mente om situationen efter 12. marts-erklæringen, fremgår af et brev, han 13. marts sendte til ritmester Kraft. With betragtede erklæringen som en taktisk sejr for regeringen, fordi denne ikke på nogen måde blev bundet og derfor kunne sige nej til CIS; samtidig gav erklæringen det udseende af, at man ville bøje sig for CIS, hvilket kunne berolige ententen ²⁴. Men With opgav ikke i mindste måde kampen. Tværtimod er det som hver modstand, han mødte, skærpede hans kampvilje, energi og foretagsomhed. For resten havde han næppe noget tidspunkt troet særlig meget på en rigsdagsaktion. Mens Harsløf var i Flensborg, havde With ufortrødent arbejdet videre på at skaffe ministre. Med besvær havde han fået tilsagn fra Hass, ligesom skibsfører M. N. Suenson havde erklæret sig villig til at overtage handelsministeriet. Juel havde sagt »omtrent ja« ²⁵, og Oxholm, som Liebe insisterede på som indenrigsminister, havde With 12. marts skrevet til ²⁶. Som trafikminister foreslog Harsløf direktør for statens tilsyn med den tekniske undervisning, tidl. vejbygningsprofessor ved Polyteknisk Lærestanstalt Alfred Lütken ²⁷.

Efter Withs oplysninger til Harsløf synes denne nu at have været på tale som kirkeminister. Om det er Withs tanker eller Liebes, fremgår ikke af akterne; som omtalt var Liebe meget tilbøjelig til at tage Harsløf med, hvorimod With og Harsløf følte sig gensidigt forpligtet overfor hinanden p. g. a. deres snævre samarbejde. Harsløf var imidlertid ikke interesseret i denne post. Han ville, som situationen nu var, foretrække at blive minister for sønderjyske anliggender; som vi ved, var det denne post, Liebe sidst af alle ville give ham. Harsløfs motivering var, at dette ministerium var for vigtigt til at give til en mand, der ikke var kendt med det sønderjyske spørgsmål og dets personer. With og Skade gav udtryk for, at de var enige heri ²⁷.

With oplyste også, at han havde underrettet kongen om sin vurdering af forholdene. Det skete gennem det nysnævnte brev til Kraft ²⁸, som denne ville forebringe kongen tirsdag 16. marts ²⁹. Heri skrev With med hen-

visning til sin fortolkning af 12. marts-erklæringen, at ministeriet Zahle måtte bort, og at omtrent alle poster i et forretningsministerium var besat. Det var »et stærkt ministerium med dygtige og agtede mænd«. Videre hed det, at i det for landet så vigtige sønderjyske spørgsmål måtte de tre afgørende faktorer: konge, regering og rigsdag være således, at de hver for sig repræsenterede det, de skulle. Nu havde kongen talt, og folket forstod ham og glædede sig. Regeringen havde derimod talt tvetydigt, og ingen tillid bar den oppe; folketingets flertal var som regeringen. For at få klarhed, måtte der udskrives folketingsvalg. Withs argumentation var, som man vil se, identisk med *Nationaltidendes*, som den var kommet frem i lederartikler 8. og 11. marts.

With slog dernæst på kongens fornemmelser som »hertug af Slesvig«, altså hans uvilje mod Slesvigs deling, idet han skrev, at det ikke alene drejede sig om 2. zone: en ny regering kunne klogt manøvrere således, at 3. zones mulighed for engang at stemme sig tilbage til Danmark ikke forspildtes. »Men bliver regeringen siddende blot 1 måned endnu, bliver også dette fremtidens Danevirke-håb ødelagt for stedse«, hed det.

Af koncepten til Kraft fremgår også, at Danevirke-kredsen var bange for, at ministeriet ville sno sig uden om et valg ved at tilbyde folkeafstemning om grænsen. Dybest set kan afvisning af folkeafstemning ikke siges at være i logisk overensstemmelse med Danevirke-bevægelsens gentagne gange fremførte påstande om, at folkets flertal krævede en anden grænsepolitik end ministeriets. Kun et valg kunne give mulighed for en mere aktiv grænsepolitik, hvad der ganske sikkert var en rigtig betragtning; thi mens det vel var tvivlsomt, om der kunne samles et flertal i befolkningen mod ministeriet på grænsesagen, så var det så godt som givet, at et almindeligt valg ville bringe de radikale ud, fordi al restriktionsvreden samtidig ville kunne finde udløsning, sådan som det faktisk skete ved valget 26. april 1920.

With, som åbenbart var nervøs for, at kongen ville ligge under for et evt. folkeafstemningstilbud, pålagde derfor Kraft at sige kongen, at de konservative og Venstre var mod referendum, fordi det kun var en galgenfrist. Referendum var kun et spørgsmål og et svar. »Men ofte kan man spørge, så svaret bliver det, man ønsker«, skrev han. Og selv om rigsdagen blev medbestemmende ved spørgsmålets affattelse, ville det blive den siddende regering, der skulle drage konsekvenserne af afgørelsen, og så var man lige vidt.

Det, der burde ske, var derfor, at regeringen i slutningen af den kommende uge (dvs. omkring fredag-lørdag 19.-20. marts) skulle stilles over for et bestemt krav om valg enten udført af ministeriet eller af et forretningsministerium. Nægtede Zahle dette, var forretningsministeriet – som kunne træde frem på tre timer – rede til at udskrive valg, og efter dette

vige sædet for et parlamentarisk ministerium. Følgelig ville det være særdeles ønskeligt om kongen »ganske diskret« talte med J. C. Christensen og Marott onsdag 17. marts. Sidstnævnte ville da have været hos Branting for at formå den svenske regering til at påvirke Sydow og udtale sympati for, at Flensborg blev dansk.

Brevet sluttede med, at With bad Kraft om at møde sig på Københavns hovedbanegård tirsdag 16. marts kl. 18,39, ligesom han henstillede, at Kraft beredte sig på en samtale onsdag formiddag. Inden denne ville With have konfereret med Harsløf, som da havde været hos J. C. Christensen, samt med Vanggaard, og han ville have modtaget brev om Marotts mission til Sverige³⁰.

Withs taktik var i modstrid med de betingelser, som Liebe havde stillet, idet de forudsatte mistillidsvotum i landstinget osv., hvilken mulighed With nu ganske så bort fra. Når han alligevel turde love kongen et forretningsministerium på tre timer, må han have regnet med, at Liebe ikke kunne undslå sig, selv om aktionen forløb på en anden måde. Ved at acceptere With-kredsens henvendelse havde Liebe selv et medansvar for aktionen; det ville da være svært at lade kongen i stikken.

Også kabinetssekretær Krieger var nu orienteret; det havde kongen selv gjort 10. marts uden dog at meddele ham detaljer om With-kredsen. Liebe følte sig derfor ilde til pas, da Krieger lørdag 13. marts bad ham opgive sin adresse under en forretningsrejse til stamhuset Egholm. Tiden var efter Liebes opfattelse endnu ikke inde, og han mente, at Krieger ved denne lejlighed havde fået indtrykket af, at han var primus motor i aktionen. Således forklarede han sig i al fald senere Kriegers fjendtlige holdning. For Krieger har det dog sikkert været mere end tilstrækkeligt, at Liebe overhovedet ville påtage sig statsministerposten³¹.

Krieger må have følt sig i en ubehagelig stilling, da han fik underretning om de hemmelige planer; men til en kabinetssekretærs dyder hører evnen til at resignere. Vi ved, at han misbilligede ikke-parlamentarisk adfærd, og at han stod på en god fod med det radikale ministerium, og nu fik han besked om at holde sig rede til i givet fald at skikke bud efter Liebe for at denne skulle danne et ikke-parlamentarisk forretningsministerium. Han måtte på den ene side være loyal overfor kongen, der havde udnævnt ham, thi kabinetssekretærembedet besættes af kongen alene uden ministeriel parafering, og han måtte på den anden side se for sig de angreb for partiskhed, antiparlamentarisme osv., kronen kunne udsætte sig for.

Han fortalte imidlertid intet til ministrene og kunne ikke gøre det uden for stede at ødelægge sit forhold til kongen. Vi kan gætte, at han har regnet med, at det hele ville løbe ud i sandet, eller at der ville være mulighed for enten at forpurre planerne, hvis det for alvor trak op til deres

gennemførelse, eller på en eller anden måde at bringe situationen under kontrol, sådan som han faktisk prøvede det 29. marts.

Kabinetsekretær C. P. M. Hansen indtog derimod en direkte positiv holdning til With-kredsens bestræbelser. Vanggaard vidste, at han var kongens fortrolige m. h. t. aktionsplanerne, og at han kendte alle Withs breve og meldinger. Derfor dyrkede Vanggaard ham ikke mindst de sidste 14 dage før krisen. De konfererede hyppigt også telefonisk og brugte herunder dæknavne for det tilfælde, at uvedkommende skulle lytte med. På et tidspunkt havde Vanggaard nær røbet planens detaljer for Krieger, som ikke kendte dem. Vanggaard havde glemt at opnotere C. P. M. Hansens hemmelige telefonnummer og ringede da til adjutantstaben, som ved en fejltagelse gav ham Kriegers nummer. »Jeg kunne først ikke begribe, at han ikke kunne kende mig på min benævnelse og på røsten; jeg måtte da til at sige mit navn, og nu gik det hele op for mig, at det var en frygtelig fejltagelse, og at jeg stod over for Krieger«. Vanggaard havde dog samlet sig og talt om muligheden af et kongeligt telegram til en veterans guldbryllup. Bag efter følte C. P. M. Hansen sig for hos Krieger, der ikke havde fattet mistanke³². Det lille incident giver et indblik i den atmosfære, i hvilken planerne om styrtelsen af ministeriet Zahle blev til.

With, Harsløf og Skade lagde efter Withs redegørelse for sine handlinger en slagplan for de kommende dage. Samme dag – altså lørdag 13. marts – om aftenen skulle Marott rejse til Stockholm³³, hvorfra han kom tilbage til København mandag 15. marts; denne dag kl. 12 skulle Harsløf da have en samtale med ham og pr. brev rapportere hans oplysninger til With for at denne kunne lade dem gå videre til kongen. Harsløf skulle forberede Marott på at blive kaldt til kongen. Tirsdag 16. marts kl. 19 skulle With komme til København med underretning om flensborgernes og CIS stilling; derpå skulle Harsløf gå til J. C. Christensen, som ventedes hjem fra Oslo samme dag og orientere ham herom og om Marotts rejse samt tale med ham om finansloven, der kom til 3. behandling i folketinget onsdag 17. marts. Denne dag (17. 3.) måtte J. C. Christensen, Marott og Liebe indstille sig på at gå til kongen. Torsdag 18. marts ville finansloven være færdigbehandlet i folketinget, og fredag 19. marts skulle slaget stå³⁴.

Liebe selv forholdt sig passiv. Han ønskede ikke at henvende sig til nogen om at indtræde i det påtænkte forretningsministerium, da han, som han udtrykte det, »ikke stod i direkte forhold til kongen«³⁵. Det var heller ikke nødvendigt, eftersom With arbejdede med al fornøden energi – endda på trods af en generende blindtarmsbetændelse. I brev søndag 14. marts aflagde han rapport til Liebe. Han gengav heri udførligt sit brev til Kraft/kongen, idet han bad Liebe om, at fremkomme med de samme betragtninger, hvis han blev kaldt til kongen i slutningen af ugen. With foreslog i brevet Alfred Lütken som trafikminister, og da Harsløf ikke ville

være kirkeminister, professor, dr. theol. Valdemar Ammundsen til denne post. Formentlig har Lütken sagt nej; i al fald dukker etatsråd Monberg få dage efter op som emne. Han og Ammundsen blev dog ikke spurgt før tidligst 18. marts³⁶. With pålagde i et samtidigt brev til Harsløf denne ikke over for Liebe at nævne, at Lütken og Ammundsen var Danevirke-mænd, hvad Liebe ikke ville have billiget³⁷.

I brevet til Liebe understregede With nødvendigheden af, at det sønderjyske ministerium blev selvstændigt p. g. a. det intensere arbejde, og at Harsløf havde særlige betingelser for at bestride netop denne post, bl. a. fordi han ville blive de sønderjyske foreningers repræsentant i ministeriet³⁸. With formanede Harsløf til, hvis han kom til at tale med Liebe, da at betone, at han (Harsløf) stod meget venligt til H. P. Hanssen, fordi Liebe som nævnt lagde vægt på ikke at komme i et modsætningsforhold til ham³⁹.

Samtidig skrev With til Vanggaard, at det ikke blot drejede sig om Flensborg, men om Danevirke-håbet; forretningsministeriet skulle holde spørgsmålet om Danevirke åbent til den næste regering og fremtiden, som han udtrykte det. Det var Withs håb ved dette brev at få Vanggaard til »at larme lidt i politiske kredse og i pressen«⁴⁰.

Disse breve skrev With på afstemningsdagen. Spændingen var næsten ikke til at holde ud for Danevirke-tilhængerne. Jo større dansk stemmetal især i Flensborg, des bedre baggrund for kravet om 2. zones genforening. Men som det fremgår, havde With og hans fæller ikke været til sinds at afvente afstemningsresultatet. With sluttede sit brev til Harsløf med ordene: »Nu må alle jern glødes«. Forberedelserne var gjort, og rigsdags-erklæringen af 12. marts havde ikke hæmmet disse. I *Berlingske Tidende* foruddiskonterede Charlotte Haslund fra Flensborg de kommende begivenheder i et telegram, hvori det hed, at det gik som løbeild, at Zahle havde demissioneret. Rygtet kunne ikke nedslås, sagde hun; men dets eneste baggrund var den kendsgerning, at Marott havde forladt byen⁴¹.

»Nu er det Danmarks vilje, det gælder«

Søndag 14. marts fandt afstemningen sted i 2. zone. 80 % stemte tysk, kun 20% dansk. I Flensborg var der ca. 27.000 tyske stemmer mod 9.000 danske, dvs. ca. 75 % mod 25 %. Resultatet var klart og utvetydigt; ganske uanset at afstemningsreglerne ved en fejl var til gunst for tilrejsende tyskere, kunne den tyske sejr ikke bortforklares¹. Fortvivlelsen blandt de danske i Flensborg var dyb og ægte². Hurtigt fattede de sig imidlertid. Peter og Andreas Grau rejste straks 14. marts om aftenen til København sammen med Vanggaard og Holstein, og mandag 15. marts kl. 11 fulgte Ernst Christiansen efter. Han noterede i sin dagbog: »Nu er det Danmarks vilje, det gælder«³. De danske flensborgere havde altså ikke opgivet håbet, men trådte fra da af direkte ind på den politiske skueplads i København. Selv om de københavnske Danevirke-folk havde været forberedt på tysk sejr, så var størrelsen af denne dog nedslående. De første timer efter kundgørelsen af stemmetallene var mange af dem næsten lammede. Mænd som Holstein og Vanggaard var forknytte, bemærker Harsløf i sin dagbog. Men i al fald én kunne ikke drømme om at give op, og det var With. Han satte sig straks til sit skrivebord i Holbæk for at opildne sine venner i København. Til Harsløf skrev han, at det nu var mere nødvendigt end nogensinde, at der kom valg, og at ministeriet forsvandt, thi spurgte CIS dette, om vi ønskede Flensborg, blev svaret nej. Med et nyt ministerium ville den derimod føle sig opmuntret til at tilkende os byen. For With var der heller ikke stor forskel på at tage Tønder med 30 % danske og Flensborg med 25 %. Parolen måtte efter hans opfattelse nu være, at de 9.000 danske i Flensborg ikke måtte prisgives Tyskland. »Ministeriet Zahle er så blameret, at det vil være dumt og forbryderisk at lade denne regering have nogen som helst indflydelse på de kommende sønderjyske begivenheder«, skrev han⁴.

Inden Harsløf havde fået dette brev, deltog han i de første rådslagninger, idet han mandag 15. marts kl. 11,30 i Studenterforeningen mødtes med Vanggaard, Holstein, Andreas og Peter Grau. I modsætning til de andre var Peter Grau ikke opgivende. Men inden man drøftede, hvad der kunne gøres, fik man under et påskud Andreas Grau praktiseret bort, og kl. 13 sluttede den nu tilkaldte Marott sig til dem i »Løveburet«⁵.

Marott afgav en detaljeret redegørelse for resultatet af sin rejse til Sve-

rige, hvor han havde haft foretræde for både statsminister Branting og udenrigsminister Palmstierna. Kilderne oplyser intet om tidspunktet; men det må have været søndag 14. marts, altså inden afstemningsresultatet var kendt. Marott havde givet dem en redegørelse for Sønderjyllands forhold og situationen nu. Palmstierna synes ikke at have haft noget særligt kendskab til problemstillingen og havde udspurgt Marott om Prag-fredens § 5. Branting havde ifølge Marotts referat været bevæget og sagt, at han måske måtte kalde von Sydow hjem til konsultation inden afgørelsen⁶. De to ministre havde dog også bemærket, at der havde udviklet sig et meget intimt samarbejde mellem de tre nordiske regeringer, som intet foretog sig isoleret, hvilket også var af betydning i denne sag. Derfor måtte deres modtagelse af Marott være en absolut hemmelighed⁷.

Marotts vurdering var, »at han havde det bedste indtryk af sin samtale«⁸. Virkeligheden var dog, at han intet reelt havde opnået, hvad ministrenes understregning af hensynet til den danske regering viser. Det er også indlysende, at det svenske, socialdemokratiske ministerium måtte være meget tilbageholdende med at modarbejde ministeriet Zahle, der var holdt oppe af Socialdemokratiet. I så fald måtte der foreligge tungtvejende udenrigspolitiske grunde; men det var ikke i svensk interesse at medvirke til at fremkalde tysk uvilje mod et skandinavisk land. Det fremgår også tydeligt af akterne både i det svenske og det danske udenrigsministerium, at den svenske regering fortsat delte den danske regerings syn på grænsespørgsmålet⁹. Dette forhold udelukker ikke, at Marotts mission havde betydning; det indtryk af sympati fra Brantings og Palmstier-nas side, han tog med sig hjem og viderebragte, virkede som en moralsk støtte, selv om de to svenske politikere formentlig kun har vist almindelig interesse og høflighed overfor en fremtrædende dansk partifælle.

Senere under mødet kom Ionas Collin til stede i »Løvekældereren«. Han meddelte, at han den næste dag (tirsdag 16. marts) ville tage til Flensborg for at tale med CIS. Af dennes medlemmer havde Claudel overfor Vanggaard givet udtryk for forskrækkelsen over, at Marott var rejst fra Flensborg. Claudel troede, at han var kaldt hjem af partiet »for at lægges i lænker«. Vanggaard havde beroliget ham, og Marott erklærede nu, at han den følgende dag ville tage sit særstandpunkt frem i det socialdemokratiske partimøde, så at man ikke skulle sige, at han faldt partiet i ryggen. Senere trak Harsløf Marott til side og fik med besvær overtalt denne til at lade sig kalde til kongen onsdag 17. marts, fordi det ville styrke kongen at erfare Marotts standpunkt af hans egen mund. Marott insisterede på, at hans audiens måtte ske absolut hemmeligt, og på at kongen intet måtte få at vide om rejsen til Stockholm¹⁰. Det sidste forbehold var for så vidt overflødigt, som kongen rimeligvis gennem Kraft havde kendskab til rejsen.

Det var Danmarks vilje, det gjaldt; men J. C. Christensens mening var særdeles vigtig, for at denne kunne komme til udfoldelse. Derfor var det betydningsfuldt at få opklaret, hvilke forestillinger han gjorde sig efter afstemningen. Et brev fra ham til With og en samtale med Harsløf giver oplysning herom. With havde nemlig skrevet til J. C. Christensen torsdag 11. marts, hvor jo Harsløf var rejst til Flensborg, og gjort rede for nogle betæneligheder, Liebe samme dag havde givet udtryk for¹¹. Åbenbart har Liebe ikke følt sig helt overbevist af Harsløfs referat af sin samtale med J. C. Christensen tirsdag 9. marts, for With skrev, at Liebe var ængstelig for, hvad der skete, hvis forretningsministeriet blev dannet inden finanslovens vedtagelse. Liebe frygtede, »at folketingsmajoriteten da skulle skabe vanskeligheder og ville meget nødigt stå overfor en debat i tinget, som ville give folketingsmajoriteten lejlighed til at kaste sig ovet det nye ministerium for at mistænkeliggøre dette i folket«.

Liebe håbede også, skrev With, at de love, som var nødvendige for statsmaskineriets gang, enten var vedtaget eller henlå i udvalgene. With understregede, at Liebe ville give ministeriet en fuldstændig upolitisk farve og sørge for, at det kom til at repræsentere alle anskuelser om det sønderjyske spørgsmål; »ikke fordi han mener, at personerne overhovedet vil komme til at virke politisk, men kun administrativt; men fordi han søger i enhver henseende at give ministeriet en sådan sammensætning, at det kan mødes med tillid og sympati af majoriteten i vort folk og ikke frembyder begrundede angrebspunkter«.

Blev Liebes frygt fjernet, kunne hans virke overfor tinget indskrænkes til i første møde at oplæse det åbne brev, inden rigsdagen blev hjemsendt. Brevet sluttede med at oplyse, at Liebe holdt sig fuldstændig tilbage, at kongen ikke talte med ham, og at With sørgede for at samle de nødvendige ministre¹².

Dette brev lå til J. C. Christensen, da han mandag 15. marts kom hjem fra Oslo. Han svarede straks With: »Finanslovforslaget går nu til lands-tinget i denne uge, så dermed er den vanskelighed til en side. Øvrige vanskeligheder kan vel også ryddes af vejen, når nødvendigheden kræver det«¹³. Svaret er typisk for J. C. Christensen. Han gik ind på Withs tankegang og syntes villig til at yde bistand til at »rydde vanskeligheder af vejen« på rigsdagen, hvad der kun kunne tolkes positivt; men i den sidste sætning havde han reserveret sig, idet han altid med henvisning til denne ville kunne undslå sig for medvirken, hvis han fandt en sådan inopportun. På den anden side var J. C. Christensen dog sikkert klar over, at With og hans fæller efter dette brev ikke ville opgive deres planer. Han fremmede dem altså atter, men med mulighed for selv at springe fra.

Derfor var det næppe J. C. Christensen særlig velbehageligt, at Harsløf – uden at kende brevet til With – senere på dagen (mandag kl. 15)

trængte ind på ham for at få klar besked. J. C. Christensen stod ifølge Harsløf fast på at ville have Flensborg, dersom ententen tilbød os byen; men han forekom Harsløf mere forbeholden og mindre villig end før til selv at optræde. »Kongen måtte gøre det«, fremhævede han. Stemmetalene havde gjort indtryk på J. C. Christensen. Han havde ventet lidt mere overalt, sagde han, idet han tilføjede: »Jeg ville svært gerne have Vesterhavsøerne«. Han sagde også, at han ikke ville deltage i nogen af de planlagte demonstrationer, samt at han ikke var sikker på at kunne holde sit parti samlet om en mere aktiv politik. Videre gav han udtryk for, at kom det til valg nu, måtte valgparolen ikke blive for eller imod Flensborg, idet radikale og socialdemokrater så ville hyle op om annektonister og fremmane tyskerfrygten med henvisning til de mange tyskere i Flensborg. Parolen skulle være, at alt blev lagt i CIS' hånd. Da Harsløf hertil sagde, at man da måtte have en regering, der ville tage, hvad CIS bød, erklærede J. C. Christensen sig enig ¹⁴.

Samtalen med Harsløf bekræfter tolkningen af brevet. Også overfor Harsløf var J. C. Christensen positiv uden at love noget for sit eller sit partis vedkommende. »Kongen måtte gøre det«; *hvordan* han skulle gøre det, sagde J. C. Christensen intet om; men udtalelsen kunne af Danevirke-folkene ikke opfattes på anden måde, end at det beroede på dem, og at J. C. Christensen stiltiende accepterede dette. Han har dog næppe forestillet sig, at CIS efter afstemningsresultatet ville give os Flensborg, hvorfor han har vurderet det som risikofrit at udtale sig, som han gjorde. Det var sikkert også klog taktik at undgå et isoleret opgør om Flensborg; der lå flere stemmer i under en valgkamp at kunne slå på andre strenge – ikke mindst restriktionshadet, og en kommende venstre-regering ville ikke stå så forpligtet i grænsespørgsmålet. J. C. Christensens taktiske fornemmelse var kommet til udfoldelse under samtalen med Harsløf.

Andreas Grau talte mandag 15. marts med Niels Neergaard for at høre, hvad denne mente om udsigterne til en rigsdagsaktion. Neergaard havde samme opfattelse som J. C. Christensen, at rigsdagen på grundlag af afstemningen ikke kunne forlange 2. zone eller Flensborg, og han spurgte, om Flensborg-gruppen kunne tænkes at acceptere en »mellemtilstand på nogle år« og derpå definitiv afstemning, idet han forestillede sig muligheden af, at CIS ville foreslå denne udvej; men et sådant forslag burde ikke komme fra Danmark, da det indeholdt en afvigelse fra fredstraktens ord. Andreas Grau svarede ja og nævnte, at Harboe havde været inde på samme ide ¹⁵.

Det var med andre ord internationaliseringstanken, der blev fremsat som et alternativ; men endnu var Flensborg-gruppens folk ikke rede til at gå ind for den.

I sit brev til Harsløf 15. marts skrev With, at pressen måtte instrueres.

Det var næppe nødvendigt, thi der var i høj grad tale om en gemytternes overensstemmelse med i al fald *Nationaltidende*. I sin lederartikel 15. marts fulgte den – uden at det er muligt at afgøre, om det var efter egen tilskyndelse – Withs parole om, at de danske i Flensborg ikke burde prisgives. Hvis CIS ville tilbyde Danmark Flensborg, ville svaret fra det danske folk blive ja. »Motivet til denne klare og bestemte holdning hos det danske folk er i øjeblikket ikke så meget hensynet til Flensborg bys økonomiske fremtidsmuligheder, men langt mere den knugende bekymring for, hvorledes det skulle gå vore landsmænd dernede under fremmedherredømmet«, skrev bladet, der fortsatte: »Vi har fra selve valgkampen set tilstrækkeligt af tysk brutalitet og hensynsløshed til at vide, hvilke kår der nu vil vente de danske, der så modigt satte alt ind på at redde sig hjem til Danmark, såfremt de alligevel skulle fordømmes til at blive tyskere. – Det er denne tanke, der piner og nager og intet øjeblik giver ro. Nej, det bør ikke ske, det må ikke ske! De tilbageblivende danskes lod i et tysk Flensborg ville blive så frygtelig, at alene tanken derom ville kunne ødelægge al glæden og taknemligheden over genforeningen med den øvrige del af Sønderjylland«.

Nationaltidende appellerede derpå direkte til ententemagterne, hvortil »det danske folk vender sig bedende, idet det anråber dem om at befri de danske i Flensborg. Kunne Frankrig tænke sig at lade blot en eneste lorrainer blive tilbage under tysk herredømme, når det havde muligheden og evnen til at befri ham? Og det er jo ganske det samme, der her er tale om«. Artiklen sluttede: »I dette øjeblik repræsenterer ministeriet Zahle staten, men ikke folket. Og det er netop folket, hvis skæbne det her drejer sig om. Og derfor har vi også lov til at vente, at ententemagterne i deres ophøjede stræben efter at lade denne fred bringe erstatning og oprejsning for alt det onde, der er øvet, i denne vigtige sag vil lytte ikke til, hvad repræsentanterne for den danske stat i deres kolde hjerteløshed vil kunne sige, men til det ønske, der med elementær kraft stiger frem af det danske folks angstfuldt bankende hjerte, ønsket om at frelse Flensborg hjem til Danmark«!

Berlingske Tidende bragte samme dag et telegram fra sin medarbejder i Flensborg, Charlotte Haslund, i hvilket Ernst Christiansen udtalte sig på linje med det foran citerede: »Vi kan ikke tænke os, at de allierede magter vil sætte sig ud over et ønske fra Danmarks side. . . Afgørelsen ligger i det danske folks hænder. Dets stemme er det, som nu må lyde. Hurtigt og kraftigt«. I en lederartikel udtrykte bladet forvisning om, at CIS ville regne med andre argumenter end blot afstemningstallene; men artiklen var iøvrigt ret moderat og sluttede med at udtrykke tillid til CIS' »retfærdighedsfølelse og autoritet«¹⁶.

Disse synspunkter blev i de følgende to uger gentaget igen og igen,

især i *Nationaltidende*, *København* og *Flensborg Avis*. En formelig trommeild mod ministeriet begyndte efter afstemningsdagen, og samtidig hermed arrangeredes offentlige demonstrationer. Den første af disse fandt sted allerede mandag 15. marts om aftenen. På dette tidspunkt kom nemlig redaktør Jens Jessens enke, Marie Jessen, sammen med Ernst Christiansen til København med Korsør-ekspressen, og de blev straks efter ankomsten af en stor menneskemængde ført til Amalienborg slotsplads. Det havde været tanken at modtage dem i Studenterforeningen; men i stedet blev nu Ernst Christiansen i guldstol båret til kongen, mens råbene taktfast lød: »Flensborg hjem!« eller »Ned med Zahle!« Den stemning, der fremgår af avisernes referater, påkalder for en senere generation de opstemte demonstrationer 5. maj 1945 til sammenligning.

Kongen kom frem i et åbent vindue, og Ernst Christiansen bad i en kort tale om, at danskerne syd for grænsen ikke blev efterladt i elendighed. Han sluttede med ordene: »Jeg lægger vor sag i Danmarks konges og det danske folks hænder!«

Ernst Christiansen blev nu løftet op til vinduet og uden forsøg på at tale, så folkemængden kunne høre det, sagde kongen ifølge *Nationaltidende*: »De kan være rolig. Deres sag er i gode hænder. Jeg er sikker på, at den løsning, den internationale kommission og de allierede magter træffer, vil blive tilfredsstillende for Dem og det danske folk«¹⁷.

Nationaltidende slog samtidig i en lederartikel kongens tale stærkt op: »Man vidste fra folketogsdagen, at kongen delte sin hovedstads befolkningens ønsker og håb i den sønderjyske sag. Nu fik man tillige at vide, at Hs. Maj. nærer fuld fortrosthed til, at den endelige løsning af det sønderjyske spørgsmål vil blive til både flensborgernes, den danske hovedstads – og vi kan tilføje: næsten hele det danske folks – tilfredshed.

Et sådant kongeorde efter afstemningen var netop, hvad de tusinder, som ikke kan bære over deres hjerte, at et stort tal af landsmænd voldgives undertrykkelse og hævn, havde håbet og ventet. Og ikke én var i tvivl om dets betydning. Det gav »Flensborg hjem!«-råbene ny styrke og klang. . .«

Spørgsmålet var, hvad kongen havde sagt. *Nationaltidendes* referat falder sammen med *Københavns*, hvorimod *Politikens*, *Berlingske Tidendes* og *Kristeligt Dagblads* referater ikke anførte den sidste og afgørende sætning. Det var næppe særligt heldigt, at kongen fremførte sine bemærkninger til Ernst Christiansen gennem et åbentstående vindue og uden at tale højt. Nu kunne der rejses strid om, hvilken formulering kongen havde givet sine ord.

Sikkert ud fra et ønske om at holde kongen fast ved en konstitutionel linje bestred *Politiken* således 17. marts, at han havde udtalt den pågældende sætning, hvilket foranledigede Ernst Christiansen til samme dag

at fremkomme med en erklæring, hvori han tilbageviste *Politiken*. Helt præcist kunne han ikke huske kongens ord; men *Nationaltidendes* referat var det rigtigste, »idet kongens ord utvivlsomt var en forsikring om, at både de danske flensborgere og det danske folk kunne nære tillid til de hænder, hvori sagen er lagt, og til den forestående afgørelse«¹⁸. Udtalelsen svækker noget, men ikke helt, *Nationaltidendes* gengivelse. Alle forhold afvejet kan man nok formode, at kongen i realiteten udtalte sig som gengivet i *København* og *Nationaltidende*. At Ernst Christiansen ikke utvetydigt ville fastholde den første version, kan skyldes hensynet til kongen, hvis ord jo var blevet genstand for kritik. Men han kan også have handlet under indtryk af den audiens, han, Peter og Andreas Grau, bankdirektør P. Thomsen, Marie Jessen og sporvognskonduktør J. Christensen havde tirsdag 16. marts sammen med kgl. konfessionarius Fenger¹⁹. Under denne synes kongen nemlig kun at have udtalt sig i almindelige vendinger, såsom at man skulle have tillid til CIS' afgørelse, til Gud, selv om det ikke straks så lyst ud²⁰.

Kongens udtalelse 15. marts fik et efterspil, idet Zahle drog den frem i statsrådsmødet onsdag 17. marts. Han sagde her, at det var nødvendigt at bøje sig for udfaldet af afstemningen, selv om den var en skuffelse. Det var ministeriets standpunkt, og Zahle måtte derfor beklage, at kongens udtalelser havde givet anledning til meddelelser om, at han havde en anden opfattelse. Statsministeren lod kongen forstå, at fortsattes »Flensborg-hjem« demonstrationerne, ville de blive mødt med moddemonstrationer af en helt anden styrke. Kongen svarede bekymret, at han ikke havde sagt det, man tillagde ham, og at han ikke havde været klar over, at han talte med Ernst Christiansen. Ove Rode mente, at et dementi var nødvendigt, hvad Scavenius tilsluttede sig, og Edvard Brandes foreslog da, at kabinetssekretariatet udsendte et sådant, hvad kongen tiltrådte²¹.

Erklæringens ordlyd blev følgende:

»I anledning af nogle i pressen fremkomne referater angående Hans Majestæt Kongens udtalelser ved de på Amalienborg stedfundne folkedemonstrationer, er Ritzaus Bureau fra kabinetssekretariatet bemyndiget til at meddele, at Hans Majestæt kun har udtalt sig i fuld tilslutning til den af rigsdagen den 12. d. m. vedtagne beslutning«.

Både Scavenius og Rode var utilfredse med denne ordlyd, idet den oprindelige version havde nævnet Ernst Christiansens navn, hvad kongen senere på dagen havde fået Zahle til at stryge. Zahle havde også været villig til at slette ordet »kun«; men kabinetssekretær Krieger fandt det nødvendigt, at ordet kom med²².

Det er et ejendommeligt mummiespil, der udspillede ved dette dementis tilblivelse, hvor kongens kabinetssekretær krævede en stærkere formulering end statsministeren. Forklaringen er lige for. Zahle anede intet om, at man

Erik Scavenius (1877–1962) var diplomat. Han var udenrigsminister i ministeriet Zahle 1909–10 og igen 1913–20. Han var medlem af landstinget 1918–20 og 1925–27. I 1940 blev han atter udenrigsminister og 1942–43(45) tillige statsminister. Han beklædte således vigtige politiske poster i afgørende situationer. Hvad han fandt var saglig rigtigt, søgte han at gennemføre uden hensyn til folkestemningen – undertiden i en form, der kunne virke udfordrende. Nogen egentlig interesse for det indre politiske spil havde han ikke, og da frykten for Tyskland i 1918 var borte, blev han en anstødssten for mange.

Foto ca. 1918.

var i færd med at lægge en tidsindstillet bombe under hans ministerium, og øjensynlig så han heller ikke, at en formulering uden ordet »kun« ville kunne opfattes som en mere vidtgående fortolkning af 12. marts-erklæringen, end det radikale ministerium kunne acceptere, hvilket sidste Rode og Scavenius indså. Krieger derimod var bekendt med kongens grænsepolitiske forestillinger og, hvad der i denne situation var af særskilt vigtighed, med hans forbindelse med den Withske kreds og hans godkendelse af Liebe som eventuel statsminister. Intermezzoet viser, hvilken iver Krieger lagde for dagen for at holde en for skiftende indskydelser svingende konge fast ved en klar parlamentarisk linje. Jo mere decideret dementiet blev, jo vanskeligere måtte det blive for kongen at fravige ministeriets grænsepolitik og udnævne et forretningsministerium.

Rimeligvis har Krieger i disse dage haft en art forbundsfælle i H. N. Andersen, med hvem kongen lige efter afstemningen i 2. zone stod i daglig forbindelse²³. Har Krieger følt, at han ved denne lejlighed vandt en lille sejr for parlamentarismen, tog han imidlertid fejl i den forstand, at han i så fald undervurderede kongens modtagelighed for påvirkning fra With-kredsen, der energisk og ufortrødent arbejdede videre.

9.

Situationen uafklaret

Inden det ministerielle dementi var blevet udarbejdet, havde With og Harsløf påny konfereret med hinanden. Det skete som aftalt tirsdag 16. marts kl. 19,30 på Løngangsstrædes Missionshotel – gadenavnet synes symbolsk. Her underrettede With Harsløf om, at Liebe nu øjensynlig var ved at få skrupler¹. Samme dag havde With nemlig fået brev fra Liebe, hvori denne karakteriserede afstemningen i 2. zone som en stor skuffelse. »Når man ikke kan regne med mere end knapt 30 % danske i Flensborg – jeg havde håbet på 40 eller 45 – står det for mig som yderst tvivlsomt, om man overhovedet skal ønske, at kommissionen tilbyder os Flensborg«, skrev han, idet han tilføjede, at han ikke var ene i denne opfattelse; mange, der før afstemningen brændte af iver for at få Flensborg, gjorde det ikke længere. Derfor måtte man se tiden an.

Liebe føjede til, at skulle det på et senere tidspunkt vise sig, at et forretningsministerium var ønskeligt, så måtte dette vogte sig for »ved valget af sine medlemmer at tage udpræget stilling i grænsespørgsmålet – jeg tror, man derved kom til at skade i stedet for at gavne«. Han sluttede sit brev med at anmode With om at komme til en samtale onsdag aften².

På hotellet lå imidlertid besked til With fra Liebe om at ringe til denne allerede tirsdag aften. Harsløf og With tolkede dette som et yderligere varsel om, at de – eller måske kun Harsløf – var Liebe for yderligtgående, og de gisnede på, at Krieger stod bag. Harsløf erklærede da, at sagen ikke måtte strande på ham; men With holdt på at ville gøre sig solidarisk med Harsløf. At de to frygtede for, at Liebe helt ville springe fra, fremgår af en bemærkning fra Harsløf om, at man »i værste fald« måtte falde tilbage på general Ulrich.

Mens Harsløf på Grand Café ventede i spænding, gik With til Liebe. Det ses af dennes nys nævnte brev til With, at Liebe var stærkt tvivlende; men faktisk var han skeptisk allerede før afstemningen i 2. zone. Det fremgår af et brev, han søndag 14. marts sendte til sin hustru. Heri gav han udtryk for, at sagen ville trække længere ud – sandsynligvis til efter påske. Måske ville det hele løbe ud i sandet, hvad han ikke skulle græde over³. Øjensynlig har Liebe været noget svingende, hvilket ikke er uforståeligt, når man betænker hele den uafklarede situation.

Da With kom tilbage til Harsløf (tirsdag 16. 3.), der i mellemtiden

havde fået selskab af de af With tilkaldte Holstein og Vanggaard, kunne han meddele, at Liebe var vendt tilbage til at ville, men var usikker m. h. t. taktikken. Han ville nu helst have en foranledning gennem en eller anden form for »rigsdagsbevægelse«. With måtte tillige rykke ud med, at Liebe havde udtalt sig imod Harsløf, som han fandt havde taget for skarpt offentligt til orde mod H. P. Hanssen, ligesom Harsløfs kommende opstilling for Venstre i hovedstaden bekymrede ham. Forhåbentlig ville denne hans vurdering af Harsløf ikke føre med sig, at Hass faldt fra, havde Liebe tilføjet.

Vanggaard sagde nu, at det ville være umuligt at rejse nogen som helst bevægelse på rigsdagen, hvad der viser, at Venstre som parti ikke på dette tidspunkt overvejede aktion. For With-kredsen gjaldt det nu om at få Liebe til at indse, at dette ikke nødvendigjorde en aflysning af planerne. Det aftaltes derfor, at Vanggaard skulle skrive et brev til With om J. C. Christensens vurdering. Vanggaard skulle tillige få J. C. Christensens godkendelse af og ønske om Harsløf som minister, så at også dette kunne blive nævnt i brevet, som det aftaltes, at With skulle sende videre til Liebe⁴.

Vanggaard holdt aftalen, idet han sendte det pågældende brev til With/Liebe 17. marts. Brevet er en behændig udnyttelse af J. C. Christensens udtalelser, der væves sammen med Vanggaards egne betragtninger på en sådan måde, at Liebe måtte få det indtryk, at J. C. Christensen bestemt ønskede en aktion. I brevet hed det, at Vanggaard havde talt med J. C. Christensen og resultatet var, at det ikke kunne hjælpe »at rode mere med rigsdagen«. Landstingets udtalelse om Zahle 3. marts var mere end grundlag nok for, at man ikke kunne tillade, at han »i denne tid førte statsskibets ror«. J. C. Christensen var også forbavset over de radikale og socialdemokraternes nye illoyalitet ved at holde møder mod Flensborg. Vanggaard skrev videre: »... han er fuldt og helt med i sagen for at redde Flensborg«. Dette – mente Vanggaard – fremgik også af, at J. C. Christensen havde godkendt en artikel af Vanggaard i *Berlingske Tidende* 16. marts (aften), og som med J. C. Christensens samtykke ville blive rundsendt til hele Venstre-pressen. »Han udtalte, at han havde lovet kongen sin støtte, og det stod han fast ved«. J. C. Christensen var også indforstået med, at valget ikke specielt kunne føres på Flensborg-spørgsmålet. Til sidst hed det – stadig som om J. C. Christensen talte: »Men der må ventes til finansloven er færdig i folketinget, men da må det også springe, ellers redder vi ikke Flensborg, heller ikke andre kombinationer går den nuværende regering med til«⁵.

I virkeligheden var der her tale om, at With-kredsen benyttede sig af, at Liebe ikke selv ønskede at forhandle med nogen. Det er forståeligt, at han ikke ville føre sig frem; men det havde været det sikreste, om Liebe

selv havde talt med J. C. Christensen allerede på dette tidspunkt. I en vurdering af, hvad J. C. Christensen virkelig mente og gav udtryk for, hæmmes man naturligvis stærkt af, at han ikke har efterladt sig andet end brevet af 15. marts til With. Men selv om dette kan tolkes som ret positivt, er der dog et spring til Vanggaards massive udnyttelse af sin samtale med J. C. Christensen.

Ernst Christiansen dannede sig sikkert et mere korrekt indtryk, da han tirsdag 16. marts efter hans og Peter Graus audiens sammen med Andreas Grau i rigsdagen havde en samtale med J. C. Christensen, Niels Neergaard og Klaus Berntsen; de fik kun ringe trøst og passiv støtte⁶. Neergaard karakteriserer i sine optegnelser slesvigerne som ret moderate. Han og J. C. Christensen advarede mod Flensborg-hjem-agitationen, der kun ville fremkalde moddemonstrationer; planer om en midlertidig ordning for 2. zone berørtes ikke ved denne lejlighed. Ifølge J. C. Christensens referat til Venstres rigsdagsgruppe havde han og Neergaard manet dem til forsigtighed og til ikke at søge at drage de politiske partier ind i striden, men at holde sig til CIS⁷. Det er klart, at Venstre måtte være interesseret i at undgå appeller, som det måtte afvise, fordi det ikke ønskede at gå ind for en aktion. Det kunne bringe partiet i klemme i forholdet til dele af vælgerkorpset og give Det konservative Folkeparti lejlighed til at stille sig foran Venstre. For J. C. Christensen gjaldt det om at lade sorteper gå videre – i dette tilfælde til CIS.

Samme dag talte Niels Neergaard med greve C. W. Ahlefeldt-Laurvig, der havde været udenrigsminister 1908–09 og 1910–13, og som sådan indtaget en forsigtig holdning over for Tyskland i det sønderjyske spørgsmål. Han ville modsætte sig at tage 2. zone, selv om CIS tilbød os den, sagde han ifølge Neergaards optegnelser. Han havde talt med en pålidelig mand, der i flere dage indtil mandag 15. marts havde færdedes med CIS, og som berettede, at stemningen i denne var svinget om efter afstemningen. Sydow og Marling var ubetinget mod at give os 2. zone, Heftye følte sig isoleret og modløs, og Claudel skulle nu tale om Tiedje-linjen. Ahlefeldt havde »i den sidste tid« et par gange været i selskab med kongen, som havde udtalt sig hensynsløst mod ministrene. Dersom rigsdagen dog blot ville røre på sig, skulle det snart have en ende, havde han sagt⁸.

For J. C. Christensen og Niels Neergaard var der ingen tvivl om, at de skulle afholde sig fra at få rigsdagen til »at røre på sig«, og Neergaard måtte føle sig bestyrket heri efter sin samtale med Ahlefeldt. Venstres rigsdagsgruppe vedtog da også samme dag enstemmigt en udtalelse stilet til Venstres organisationer, hvori det hed, at Venstre på rigsdagen ikke ville deltage i offentlige møder om det sønderjyske spørgsmål, men henholdt sig til rigsdagens beslutning af 12. marts med Neergaards motivering af partiets stilling vedrørende 2. zone. I virkeligheden havde Neergaard ved

denne lejlighed kun fremsat nogle forbindtlige, men ganske uforpligtende vendinger («Måtte da den afgørelse, der efter fredstraktaten skal træffes på grundlag af folkeafstemningen og under hensyn til de økonomiske og geografiske forhold, falde således ud, at deres og vort håb ikke bliver gjort til skamme»). Vanggaard oplyser intet om sin holdning til udtalelsen, og efter Venstres rigsdagsgruppes protokol var man i det nævnte møde alene optaget af at drøfte valglovsforhandlingerne⁹.

Andreas og Peter Grau og Ernst Christiansen fik samme dag endnu en skuffelse. Den eneste konservative folketingsmand, der gik imod sit parti, var professor L. V. Birck, hvorfor de aflagde ham et besøg. Det var forgæves. Ernst Christiansen noterede bagefter i sin dagbog, at Birck »rolig vil ofre de danske flensborgere«¹⁰. Bircks motivering var, at han ikke ville modtage Flensborg med så stort et tysk stemmetal¹¹ – eller som han udtrykte det på mødet i Studenterforeningen 17. marts: Vi kunne ikke tage Flensborg støttet på franske og engelske bajonetter, men måtte bygge alene på rettens idé¹². Lørdag 20. marts udsendte han yderligere gennem Ritzaus Bureau følgende udtalelse: »Idet jeg indser, at mit syn på, hvad der kræves for at sikre samfundet indadtil (dvs. værn mod storkapitalens sammenslutninger) såvelsom min overbevisning om, at den regering, der vil modtage Flensborg på trods af selvbestemmelsesretten, vil bringe Danmarks sikkerhed og selvstændighed i fare, kan jeg forudse, at jeg ikke vil være i stand til altid at bøje mig for flertalsbeslutninger indenfor partiet«.

Efter denne udtalelse udtrådte Birck af Det konservative Folkeparti på opfordring fra partiets gruppeformænd i rigsdagen, men blev dog stående i valggruppe med dette¹³.

Det konservative Folkepartis holdning kom onsdag 17. marts til udtryk i en udtalelse, som sagde: »Det konservative Folkeparti står fast på det én gang indtagne standpunkt, at hvad de allierede magter måtte tilbyde Danmark af 2. zone, er Danmark rede til at modtage med glæde«¹⁴. Partiet lagde altså meget mere ind i 12. marts-erklæringen end regeringspartierne; men selv dette taget i betragtning, syntes der ikke at være meget håb for Flensborg-hjem-ønskerne. Liebe var reserveret og ønskede »rigsdagsrøre«, i CIS havde afstemningsresultatet også gjort indtryk, og Venstre ville ikke aktionere. De udsendte sønderjyder havde kun kongen, de konservative og With-kredsen at støtte sig til. At det skulle vise sig tilstrækkeligt, var svært at se tirsdag 16. marts.

Næste dag (onsdag 17. marts) mødtes Peter Grau og Ernst Christiansen med With, med hvem de drøftede, om der var noget at stille op. With foreslog dem at sende kongen et brev, som han var parat til at koncipere. De to sønderjyder accepterede tanken, og følgende brev afgik til kongen:

»Nu slår Flensborgs skæbnetime.

Meget tyder på, at kommissionen vil være villig til at tilbyde Danmark

Flensborg og i hvert fald dele af 2. zone, såfremt den kan gå ud fra, at Danmark ikke afslår at tage imod den gamle danske by.

Det nuværende ministerium har én gang afvist de sejrende magters tilbud, da det gjaldt afstemning i landet ned til den gamle danske grænselvold. For anden gang vil dens magter ikke udsætte sig for en sådan skuffelse.

Vi beder derfor indtrængende Deres Majestæt ufortøvet at kalde et nyt ministerium, som vil give det danske folk lejlighed gennem valg at tilkende-give sin vilje.

Det er vort tillidsfulde håb til vort folk, at det ikke vil give sine sydligste mest udsatte og hårdest prøvede landsmænd til pris for en ubarmhjer-tig fjendes ødelæggelse, og med samme tillid imødeser vi Deres Majestæts beslutning.

For alle i Flensborg og 2. zone er det med største uro og bekymring, at vi ser ministeriet Zahle sidde som landets regering og kongens råd i denne skæbnetime – og for os står dets forbliven som Flensborg tabt.

Allerunderdanigst

E. Christiansen

På Mellemslesvigsk Udvalgs vegne

Peter Grau

Formand for Flensborggruppen
i Vælgerforeningens¹⁵

Da Harsløf og Holstein ved 17-tiden besøgte With på Løngangstrædes Missionshotel, viste han dem dette brev. Han var ved godt mod og beroligede de andre med, at kongen stod godt. Muligvis har With på dette tidspunkt ikke kendt kabinetssekretariatets dementi; men dette afficerede iøvrigt ikke Danevirke-folkene synderligt. De har ment det gennemtrumfet af ministeriet mod kongens opfattelse, som de jo var vel bekendt med.

Samme aften fandt et nyt demonstrationsmøde sted i Studenterforeningen, hvor Ernst Christiansen, Andreas og Peter Grau, advokat Johannes Andersen, Haderslev, bankdirektør Thomsen, professor Edvard Ehlers, professor Knud Fabricius, Vilhelm la Cour, folketingsmændene, højesterets-sagfører E. Harboe og overtelegrafist A. Abrahamsen, landstingsmand, admiral A. Richelieu, Marott, den som radikal kendte rektor magnificus, professor, dr. med. Thorkild Rovsing og Birck talte. Alle var for Flensborgs genforening med Danmark undtagen Birck, der var ved at blive pebet ud og få prygl. Professor Ehlers fremhævede, at vi ville få tilbudt Flensborg, »men forud ville ententen forhøre sig underhånden, om vi ville modtage det. Og det gjaldt da om, at vi til den tid havde et andet ministerium«¹⁶.

Dagen efter (torsdag 18. marts) afholdtes yderligere demonstrationsmøder i tre store københavnske biografteatre. Talerne var A. og P. Grau, Knud Fabricius, Vilhelm la Cour, Manthey-Wagner, Ernst Christiansen,

gårdejer Damgaard (Mellemslesvig), advokat Johs. Andersen, Kloppenborg-Skrumsager, gårdejer N. J. Gotthardsen og redaktør A. Svensson, og fælles for dem var dels angrebene på regeringen, dels et i patetiske vendinger fremført krav om, at de dansksindede i 2. zone ikke udleveredes »til udslettelse«¹⁷.

Den samme argumentation anvendtes af *Nationaltidende*, hvis ledende artikel torsdag 18. marts giver et adækvat udtryk for disse stemninger: »Er der nogen som helst dansk mand, hos hvem hjertet ikke vil krympe sig i livet af sorg og skam ved tanken om, at han nu skulle kaste broen af lige foran de danske, der netop havde håbet at komme med over og med hjem, men som nu skulle overgives det frygtelige preussiske fremmedherredømme – for bestandigt? Ville det ikke være det rædselsfuldeste barbari at give disse mennesker efter 55 års længsler og lidelser et håb, næsten en vished, og så i det næste øjeblik støde dem ud i mørket? Nej, således kan, således må ingen dansk mand handle!

Og vi behøver det jo ikke. Den danskhed, som afstemningen i anden zone har vist at være til stede, er så livskraftig, at man trygt tør bygge på den for den fremtidige nationale udvikling i Danmarks grænseland, når dette bliver vort til danskhedens yderste linie«.

Nationaltidende hævdede også, at fredstraktaten ikke forudsatte, at Danmark ville »have betænkeligheder ved – end sige svare nej til – at modtage, hvad de allierede magter giver os«. Skulle der opstå tvivl om grænse-dragningen havde statsminister Zahle iøvrigt lovet at lægge afgørelsen i rigsdagens eller direkte i det danske folks hænder, skrev bladet. Den første påstand var der næppe meget hold i, eftersom vi naturligvis ikke kunne fraskrive os retten til at tage forbehold overfor en alt for sydgående grænse, hvilket regeringen heller ikke på noget tidspunkt havde. Den anden påstand var derimod rigtig og ganske selvfølgelig for en regering, der stod på parlamentarismens grund. Zahle havde under rigsdagsdebatten november-december 1919, som *Nationaltidende* henviste til, i begge ting sagt, at i tilfælde af betænkeligheder ville regeringen ikke søge en afgørelse uden rigsdagens medvirken¹⁸. Bladets udtryk »direkte i det danske folks hænder« forklaredes ikke nærmere og måtte – set på baggrund af oppositionens krav i marts 1920 – nærmest give associationer i retning af valg. Zahle havde imidlertid udtrykkelig kun talt om en folkeafstemning. En sådan havde den konservative gruppeformand Johan Knudsen bragt på bane, og ministeriet havde accepteret tanken, idet Zahle tilføjede, at gik afstemningen regeringen imod, ville den træde tilbage. Imidlertid ønskede oppositionen ikke nu en folkeafstemning, fordi den som nævnt frygtede for en gentagelse af Vestindien-fiaskoen.

Et eksempel på den meget oppiskede stemning er *Nationaltidendes* lederartikel for 20. marts. Her gennemgikkes den radikale regerings hele

synderegister: Edvard Brandes havde løjet om salget af Dansk-Vestindien, Zahle havde for sin utroværdighed fået mistillidsvotum i landstinget, under krigen havde ministeriet »boltret sig i den vildeste enevælde . . . I kraft heraf har ministeriet kunne frembringe almindelig usikkerhed og utilfredshed i handelslivet, tømme statskassen og mangedoble borgernes skattebyrde ved udsættelse af dovenskabspræmier og lignende sindrige foranstaltninger«. Zahle kaldtes »denne lille parodi på en selvhersker« og »overdespot«, og der sondredes mellem »hvide« og radikale. Artiklens egentlige hensigt var en tolkning af begrebet selvbestemmelsesret; efter bladets mening tolkede de radikale denne som »tyske fanatiske præsters og skolelæreres selvbestemmelsesret til at bringe danske landsmænd i trællekår«. Når ententens indstilling om grænsen ville blive sendt Danmark til godkendelse, så måtte der herved forstås det danske vælgerfolk og ikke ministeriet Zahle. Lederartiklen sluttede: »Det er smukt af *Politiken* at løfte selvbestemmelsesrettens banner, men denne ædle stræben må ledes i den rigtige retning. Det er selvbestemmelsesret vi vil have, men det er det danske folks selvbestemmelsesret . . .«

Det var tanken, at de store møder skulle have været fulgt af en landsomfattende kampagne for Flensborgs genforening med Danmark; men før biografmøderne 18. marts besluttede man at aflyse denne. Officielt motiveredes aflysningen med, at de flensborgske ledes nærværelse hjemme var nødvendig¹⁹. De virkelige årsager var andre. Den 17. marts havde Det radikale Venstre og Socialdemokratiet besluttet at foranstalte moddemonstrationer i form af store møder, der skulle vise, at Flensborg-hjembevægelsen gav et urigtigt billede af det danske folks opfattelse.

Ved udsigten til, at Flensborg således skulle gøres til stridens genstand på store offentlige møder, opgav Flensborg-hjembevægelsen at arrangere flere møder, og regeringspartierne nøjedes da med at afholde tre allerede berammede møder (21. marts), hvorved ligevægten mellem pro-et contra-møder var opretholdt²⁰. Det er ikke vanskeligt at forstå, hvorfor Flensborg-hjem-tilhængerne gik med til denne mødemæssige våbenstilstand. Satte nemlig regeringspartierne deres fulde styrke ind på en mødekampagne, ville befolkningen blive delt på en sådan måde, at man kunne befrygte, at modstanden mod Flensborg ville manifestere sig stærkest. Uden møder kunne Flensborg-hjembevægelsen altid ved sin intense underhånds-virksomhed overfor opposition, CIS og kronen opretholde forestillingen om, at bortset fra de nuværende magthavere og deres nærmeste meningsfæller ønskede »folket« Flensborg hjem.

En anden grund til at aflyse møderne var, at den nordslesvigske vælgerforenings hjemmевærende medlemmer af Flensborg-gruppen var i færd med at foretage en taktisk ændring, der fik stor betydning for de kommende dages politiske udvikling: Kravet om 2. zones internationalisering.

Internationaliseringstanken

På et møde i Gram 16. marts, hvor ifølge Ernst Christiansen også Åbenrå-gruppen var repræsenteret, enedes man om en udtalelse, hvori det hed: »Det er ikke retfærdigt at udlevere de danske i 2. zone. Landet bør i 10–15 år stilles under international overhøjhed med selvstyre og økonomisk fællesskab med Danmark. Derefter holdes en ny afstemning«¹.

Efter disse retningslinjer var Saars forhold ordnet, og det var ikke noget uklogt træk at bringe dette forslag frem, thi som stemmetallene lå i 2. zone, kunne man regne med stærk modstand mod Flensborgs indlemmelse. Ikke blot regeringspartierne, men også en stor del af Venstre måtte formodes at gå imod². Internationaliseringstanken var i virkeligheden tænkt som en maskeret indlemmelse, hvad formuleringen også viser; men den var velegnet til at få de mere usikres tilslutning. Tyskland havde haft et halvt århundrede til at fortyske 2. zone, af hvilken grund det kunne forekomme rimeligt, at man nu en tid lod den henligge som en art neutral område, for at dansk og tysk kunne brydes på lige vilkår. Kunne man få ikke blot Danevirke- og Flensborg-bevægelsens mænd, men også H. P. Hanssens tilslutning, ville det være svært for ministeriet at modsætte sig tanken.

Torsdag 18. marts tog fire af initiativtagerne til Gram-udtalelsen: Mads og Jørgen Gram, J. Hørlück og Jens Hoyer³ til København, hvor de havde en samtale med H. P. Hanssen. Bagefter mødtes Ernst Christiansen med dem hos Ionas Collin. Ifølge Ernst Christiansen oplyste de, at Hanssen ikke stillede sig afvisende overfor internationaliseringstanken, hvis det tidligere nævnte mødefelttog ville blive aflyst. H. P. Hanssen havde dog ønsket betænkningstid. Kl. 17 var de fire atter hos ham, hvor også fhv. landdagsmand Nis Nissen var kommet til stede. H. P. Hanssen sagde nu nej, hvad der ifølge Ernst Christiansen skulle have faldet ham svært⁴.

Ove Rode har bestridt denne fremstilling. Han talte under folketingets møde samme dag med H. P. Hanssen efter dennes første møde med de fire sønderjyder, og han havde på dette tidspunkt overfor Rode givet udtryk for sin opfattelse, nemlig at internationaliseringsplanen lå udenfor fredstraktaten, at den ville betyde fortsat uro, at en afstemning om 15 år ikke

kunne tænkes at få så gunstige forhold som nu, da opløsningstilstanden i Tyskland virkede til fordel for os, og at den ville kunne gøre besiddelsen af 1. zone usikker ved at give tyskerne mulighed for fortsat agitation for Tredje-linjen. Når de fire atter skulle mødes med H. P. Hanssen hang det ifølge Rode ikke sammen med tvivl i H. P. Hanssens sind, men udelukkende med, at han skulle give dem besked om, hvorvidt regeringspartierne ville afløse deres moddemonstrationer, hvilket Rode erklærede at ville anbefale⁵.

Der kan næppe være tvivl om, at Rodes version i realiteten er den rigtige. Det er meget muligt, at H. P. Hanssen har fundet det taktisk klogt ikke klart at udtrykke sin uvilje mod internationaliseringstanken i den første samtale, men at han var imod den fra første færd, kan der efter hans almindelige grænsepolitiske opfattelse ikke være tvivl om. Muligvis har de fire – stemningsbevægede, som de var – ligget under for ønsketænkning⁶.

Danevirke-folkene var ikke begejstrede for det forsøg på at få forlig med H. P. Hanssen, Gram-resolutionens tilhængere foretog, og de var heller ikke lige straks glade for internationaliseringsbestræbelserne. De er »en forstyrrelse af vore planer«, noterede Harsløf i sin dagbog, og han og Collin åndede først lettet op, da de erfarede, at en henvendelse fra de fire sønderjyder til J. C. Christensen ikke havde ødelagt noget. Han havde været venlig, men intet sagt. Samme dag (torsdag 18. 3.) havde J. C. Christensen dog givet udtryk for vaklen m. h. t. aktionen med Liebe.

Også With mente, at de fire sønderjyders bestræbelser kunne spege trådene. Han var derfor ivrig for at slå til og følte sig i så henseende opmuntret af Claudel; denne vil gøre alt, hvad vi ønsker, sagde With til Harsløf, Holstein og Vanggaard torsdag aften⁷. I virkeligheden var With dog af taktiske grunde ikke helt utilfreds med, at internationaliseringstanken blev ført frem. Det fremgår af et brev, han skrev til Liebe 17. marts, men først afsendte 18. marts. Det kan ikke fastslås, om With på dette tidspunkt kendte Gram-resolutionen; men den konservative presses fælleskorrespondance talte dog allerede 16. marts om Saar-mønstret, og de i brevet anførte synspunkter ligger ret nær op ad dette. Givet er det i al fald, at With 18. marts må have kendt resolutionen⁸.

»Det synes som om den mulighed, højesteretssagføreren gerne så, virkelig foreligger, og det vil sikkert også for Danmark være det bedste«, skrev With, idet han forsikrede, at vel var han med liv og sjæl Danevirke-mand (navnlig ud fra strategiske betragtninger); men han stirrede sig ikke blind på denne tanke. With gik også ind på Liebes betæneligheder, idet han skrev, at det efter afstemningsresultatet stod ham klart, at Flensborgs genforening med Danmark kunne skaffe os en meget vanskelig stilling overfor Tyskland. På den anden side stred det mod alle Withs følelser at udlevere de 13.000 danske; men hele problemet kunne nu måske løses ved,

H. P. Hanssen (1862–1936) var sønderjydernes betydeligste leder. Han var i 1888 drivkraften, da Den nord-slesvigske Vælgerforening blev oprettet, og udgav fra 1893 dagbladet *Hejmdal*. Hans politik brød med protestpolitikken, og som medlem af den præjisiske landdag 1896–1908 og af den tyske rigsdag 1906–19 opnåede H. P. Hanssen ved smidighed og taktisk sans store resultater. Til gengæld beskyldtes han af sine modstandere for opportunisme, og da han i 1919 blev udnævnt til minister i den radikale regering for at forberede den praktiske side af genforeningen, mødtes han med en hadefuld modstand i Danevirke- og Flensborg-kredse, der tillagde ham de sletteste motiver. 1924–26 var han medlem af folketinget for Venstre.

Foto ca. 1920.

at 2. og 3. zone efter forslag fra Claudel blev gjort til en stødpudestat under engelsk overhøjhed med afstemning om nogle år. Muligvis ville vi få Flensborg tilbudt; men dette ville ikke være farligt, da byen i så fald var isoleret fra det egentlige Tyskland.

Efter Withs mening ville en valgkamp derfor ikke nødvendigvis komme til at stå på »Flensborg hjem« eller »Flensborg tysk«. »Der vil blive givet rum for andre muligheder, og disse vil virke beroligende på sindene«. With manudcerede herefter Liebe i indholdet af forretningsministeriets kgl. åbne brev om valget. Det burde rumme en tilkendegivelse af, at kongen og ministeriet stod på rigsdagsresolutionens grund, at valget ikke drejede sig om Flensborg hjem, da andre løsninger fremsat af CIS var mulige, at valget blev udskrevet, fordi kongen inden CIS' afgørelse ønskede en regering og en rigsdag, der hvilede på folkeviljen, således som denne formede sig efter afstemningen i begge zoner, og at valget var nødvendigt, fordi sønderjyderne i 2. zone ikke skulle kunne påberåbe sig, at afgørelsen blev truffet af en regering og en rigsdag, der ikke var det rette udtryk for det danske folks ønsker og vilje.

With mente herved at kunne opnå, at valget ikke blev, hvad han kaldte et »nationalvalg«, men et almindeligt valg, hvor alle de politiske hensyn spillede ind. Lidenskaben ville gå af vælgerne, der blev mere nøgterne, »når deres nationale følelser spædes op med politiske interesser og personlige

hensyn«. Om kongen skrev With, at han lod til at stå fast på sit ønske om at lade ministeriet gå efter finanslovens 3. behandling i folketinget, så meget mere som Mellemslesvigsk Udvalg og Den nordslesvigske Vælgerforenings Flensborg-gruppe havde anmodet ham herom. Kongen havde udtrykt sin glæde over, at Liebe »ville danne ministeriet hurtigt, når kongen kaldte«⁹.

Brevet var psykologisk velberegnet, og With fulgte det op fredag 19. marts under lange konferencer med Liebe. Da denne fortsat modsatte sig Flensborgs indlemmelse, har With øjensynlig ganske bevidst accentueret den i brevet omtalte internationaliseringstanke, men således at byen kom med i den nævnte stødpudestat. Det var i al fald det indtryk, Liebe fik; lørdag 20. marts skrev han til sin hustru: »Han [With] deler så ganske min mening med hensyn til umuligheden af at »tage« Flensborg efter den sørgelige afstemning. Men der findes nok en mellemvej«¹¹.

Takket være internationaliseringsplanen lykkedes det With at fastholde Liebe. Selv om han regnede med muligheden af, at Zahle gav efter, eller at kongen faldt fra, skrev Liebe dog udtrykkelig til hustruen: »Det trækker op til at blive alvor . . .« – omend han først ventede aktion om et par uger¹². Det er klart, at With måtte lægge stor vægt på at bevare Liebe som statsministeremne, dels fordi han havde de rette personlige kvalifikationer, og dels fordi han var accepteret af kongen, de konservative, Venstre og Danevirke-folkene.

På den anden side var internationaliseringstanken ikke populær hos Danevirke-tilhængerne, og da With lørdag 20. marts skrev til Harsløf om sit møde med Liebe, fortav han ganske, hvad der var forklaringen på, at Liebe ikke trak sig tilbage. Derimod skrev han, at det var lykkedes ham at få Liebe bort fra tanken om mistillidsvota i begge ting samt dannelsen af et ministerium J. C. Christensen, så at man stadig stod på den tidligere aftale om, at kongen skulle tilkalde J. C. Christensen og Piper og derefter Liebe. Liebe havde gjort gældende, at aktionen først måtte iværksættes, når finansloven var vedtaget i landstinget. Man kunne nemlig nok hjemsende rigsdagen, men ikke folketinget alene; Liebe nærede derfor frygt for, at folketinget holdt møde under landstingets finanslovsbehandling og faldt over kongen med beskyldning for grundlovsbrud og krav om republik.

Aktionen ville derfor trække ud til lørdag 27. marts, senest mandag 29. marts, skrev With. Han og Liebe var enige om, at rigsdagen kunne hjemsendes, uden at man straks udskrev valg; man måtte nemlig høre, hvad CIS havde at byde og bruge dette, således at den hede stemning for og imod Flensborg fordampede.

Den eneste antydning af Withs taktik overfor Liebe var en bemærkning i brevet om, at han troede at få professor Valdemar Ammundsen med i ministeriet. Han havde ganske vist vist sig at være mod at tage Flensborg; men hed det: »Dette er mig mindre væsentligt, thi hovedsagen er

ministeriet bort, så snakker vi om resten bag efter og kan vel finde en løsning ved forhandling med kommissionen«¹³.

Det skyldtes atter Withs initiativ og energi, at aktionsforberedelserne påny kom over en krise. Netop i ugen efter afstemningen kan hans helt afgørende betydning for aktionens planlægelse ses. Han var ikke blot den, der holdt alle trådene i sin hånd, han gød også mod i de sjunkne ånder. Regelmæssigt rejste han til København, og var han i sit eksil i Holbæk, afgik en jævn strøm af depecher fra hans hånd og telefoniske budskaber fra hans mund. Den hele aktivitet og arbejdsform har sikkert fundet inspiration i hans virksomhed som efterretningschef.

II.

Claudel griber ind

Fredag 19. marts havde With en samtale med Claudel, der onsdag 17. marts om aftenen var kommet til København. With rapporterede samtalen kortfattet til Harsløf og mere udførligt til Vanggaard. With havde søgt at påvirke Claudel til fordel for Flensborgs indlemmelse i Danmark og 2. og 3. zone under Folkeforbundet, men i toldunion med Danmark, hvorved området efter Withs mening ville blive fordansket i løbet af 15 år, idet vi også skulle kunne gøre regning på at få civiladministrationen. Men da ministeriet Zahle ville modsætte sig en sådan løsning, ville »Clausens sorte streg« i al fremtid blive grænsen mellem dansk og tysk. Derfor måtte ministeriet væk.

Claudel kendte udmærket disse synspunkter, som han tilsluttede sig, og han tilføjede: »Danmark vil freden ved ikke at tage Flensborg; men dette er dødens fred, thi kravet om Tiedje-linjen kommer straks, og derpå stormer de H. P. Hanssens kastel i Åbenrå, thi den stemte tysk«. Claudel oplyste også, at CIS ville komme til København 31. marts for at forhandle med regeringen, ikke rigsdagen, som man af formelle grunde ikke kunne forhandle med. Hvad Claudel havde sagt herom tidligere, var altså bortfaldet ¹.

Lørdag 20. marts kaldte Claudel Ionas Collin til sig, og overfor ham udtalte han sig endnu mere åbenhjertigt, måske fordi den franske legation var blevet advaret mod With, men derimod kendte Collin fra hans Paris-færd. Efter samtalen skrev Collin straks et referat til Harsløf. Ifølge dette havde Claudel sagt, at han havde kendskab til, at der forberedtes et ministerskifte, hvad han karakteriserede som »en for Danmark og dets venner ... ganske overordentlig glædelig kendsgerning«. Ententen så med afgjort mistillid på det nuværende ministerium, hvorved dens holdning overfor Danmark uundgåeligt blev noget påvirket i uheldig retning. Et nyt ministerium ville altså for Danmark »betyde et bedre forhold til dem, der behersker største delen af verden«.

Videre sagde Claudel, at han samme dag (lørdag 20. 3.) havde fået en meddelelse, som kunne tyde på, at ministerskiftet kunne tænkes at trække ud til en af de første dage i april eller endog til efter påske. Dette ville efter gesandtens opfattelse være en meget stor ulykke, fordi planen kunne sive ud, og modtræk iværksættes, og fordi CIS' arbejde ikke

Paul Claudel var ved sin ansættelse i Danmark mere kendt som digter end som diplomat. Hans forfatterskab præges helt af hans omvendelse til katolicismen i 1886. Claudels betydeligste indsats er en række helgen- og martyrdramaer inspireret af hans lidenskabelige tro. I anledning af 100-året for hans fødsel i 1968 arrangerede Bibliothèque Nationale i Paris en stor udstilling bl. a. af hans manuskripter. Den rummede også indberetninger fra Danmark, men ingen af særlig betydning. Den franske legations arkiv er nemlig stadig højt klassificeret.

Foto 1931.

kunne trækkes så længe ud. Der blev lagt stærke pres på CIS for at fremskynde arbejdet, hvilket den måtte imødekomme. Claudel havde dernæst sagt: »Men en forhandling mellem kommissionen og det nuværende ministerium kan kun føre til et for Danmark meget uheldigt resultat«. Han sluttede samtalen med Collin med ordene: »Jeg har bedt Dem komme for at sige Dem dette, og for at bede Dem i Danmarks interesse at søge gennemførelsen af de lagte planer fremskyndet – jo mere, des bedre, thi et ministerskifte vil påvirke også kommissionsarbejdet særdeles heldigt«.

Så vidt det efter kildematerialet lader sig klarlægge, betegner Claudels opfordring til Collin hans mest konkrete indgriben til fordel for aktionsplanerne. Det har ikke været muligt at se, hvem der har orienteret Claudel om, at Liebe først fandt det opportunt at sætte ind om et par uger; men det kan ikke udelukkes, at det var With, som har håbet derved at få argumenter i hænde overfor Liebe ².

I de samme dage var Bruce også i København. Hvad han mente om situationen meddelte han redaktør Ernst Christiansen 21. marts og amts-assessor P. Chr. von Stemann 22. marts, samme dag, som han rejste til København for at lade sin hustru indlægge på professor Thorkild Rovsings klinik. Man har lov til at formode, at Bruce fremførte de samme synspunkter i hovedstaden. Efter hans opfattelse var Flensborg tabt for Danmark,

ligesom han heller ikke troede, at England ville overtage noget protektorat over 2. zone. Danskerne burde blive enige overfor Paris og ikke komme med 3-4 forskellige krav, ellers ville spillet være tabt over for det enige tyske ønske om Tredje-linjen. CIS ville godt give os Aventoft, Sdr. Løgum, Ladelund og Medelby af hensyn til afvandingen og Tønders opland. Men CIS ville ikke risikere et afslag fra den danske regering, som man ikke følte sig sikker over for³. Selv om disse fire landsogne i sammenligning med Flensborg måtte forekomme Danevirke-bevægelsen en beskeden vinding, har Bruce's opfattelse virket i samme retning som Claudels; begge gav jo udtryk for uvilje imod ministeriet Zahle.

Men ellers var der en bemærkelsesværdig forskel på Claudels og Bruce's vurdering af mulighederne. Bruce anså Flensborg for tabt, hvad Claudel efter sine udtalelser til Collin ikke gjorde. Desværre rummer CIS' arkiv intet om dens grænsepolitiske overvejelser⁴; men et brev fra Oscar von Sydow til udenrigsminister E. K. Palmstierna 18. marts giver et sikkert troværdigt indblik i disse. Rimeligvis har CIS slet ikke drøftet grænsedragningen før efter afstemningen 14. marts, hvilket er meget forståeligt, og derefter havde der indtil 18. marts kun fundet et par forberedende diskussioner sted. Sydow understregede, at alle hidtidige beslutninger havde været enstemmige.

Efter Sydows vurdering var der udsigt til, at man kunne blive enige om at foreslå grænsen mellem 1. og 2. zone som den endelige, måske med nogle af Sydow foreslåede minimale justeringer p. g. a. geografiske og økonomiske forhold. Sydow måtte dog indrømme, at denne enighed ikke var ubetinget. I virkeligheden var nemlig kun Marling* og Sydow fast besluttede på denne afgørelse, både af h. t. fredstraktaten, og fordi Flensborg og 2. zones inkorporering i Danmark efter deres anskuelse ville skabe et tysk irredenta farligt for freden, når Tyskland atter var blevet stærkt. Flensborg var en tysk by, skrev Sydow. Selv på trods af, at bestemmelserne om tilrejsendes stemmeret favoriserede tyskerne, var tallene efter Sydows mening entydige, idet man i den anden vægtskål skulle lægge den fristelse, der var til at stemme dansk p. g. a. de elendige forhold i de kommende års Tyskland.

Om Claudel sagde Sydow, at han gerne ønskede en anden løsning; men det var dog hans vurdering, at Claudel, som han karakteriserede som klog og oplyst, indså det umulige i at foreslå nogen anden grænse. Derimod nærrede Heftye yderligtgående anskuelser, og man mærker på

* Denne skrev i en indberetning 20. 3. 1920 til den britiske udenrigsminister, Earl Curzon: »Den afgørende tyske sejr har i det mindste én fordel ved, at den fjerner al vanskelighed med at trække den fremtidige dansk-tyske statsgrænse, som må blive 1. zones sydgrænse med sådanne modifikationer, som lokale forhold kræver. Disse modifikationer er imidlertid få og betydningsløse.« (Confidential Print nr. 30, jf. Documents nr. 426).

Sydows brev, at de to var modpoler (som Marling og Claudel) ⁵. På trods heraf mente Sydow, at enighed kunne nås. Han siger i sit brev intet om hvorledes; men sikkert har han ment, at stemmetallene og den danske regerings syn ville få de to andre kommissærer til at bøje sig for Marling og ham selv ⁶. Palmstierna tilsluttede sig på den svenske regerings vegne helt Sydows synspunkter ⁷. Marott havde altså intet haft ud af sin rejse.

Spørgsmålet er da, hvorledes man kan forklare den diskrepans, der øjensynligt er mellem Claudels udtalelser til på den ene side Sydow og på den anden side til With og Collin. Hans udtalelser til de to danskere er ganske entydige, og Sydow, der var en nøgtern bedømmer, har næppe heller misopfattet ham. Om årsagen kan man kun gisne; men utvivlsomt har Claudel over for Sydow på baggrund af sine to kollegers mening, stemmetallene og den danske regerings holdning måttet erkende vanskeligheden ved at gå videre end til 1. zone; men var den danske regering ryddet af vejen, forelå en ny situation, hvor f. eks. internationalisering kunne komme på tale, og under alle omstændigheder har han betragtet det som en fordel fra et fransk synspunkt at få ministeriet Zahle-Scavenius ryddet af vejen til fordel for en ententevenlig regering. Sydow vidste givetvis intet om Claudels forhandlinger med Danevirke-folkene i København.

Sikkert er det imidlertid, at Claudels demarche omgående satte fart i Danevirke-tilhængerne, og påny var det J. C. Christensen, man måtte bearbejde. With skrev i sit brev til Vanggaard, at han ikke kunne øjne nogen anden mulighed, end at ministeriet Zahle blev fjernet senest 30. marts. Ellers ville det fremtvinge den afgørelse, som det ønskede, gennemføre et kompromis om valgloven og derpå udskrive valg som ministeriet ville gøre til et kampvalg for og imod Flensborg. Hvis der derimod sad en anden regering, kunne denne hjemsende rigsdagen og vente med at udskrive valg, indtil den gennem forhandling med CIS havde klarlagt alle foreliggende muligheder i grænsespørgsmålet. Den kunne dernæst – evt. i forståelse med J. C. Christensen – affatte et valgbudskab, der hindrede de radikale i at bruge valget som kampvalg om Flensborg. Efter dette ville det formentlig blive J. C. Christensen, der kom til at træffe den endelige afgørelse i grænsesagen.

Men inden ministeriet Zahles afskedigelse måtte landstingets behandling af finansloven være tilendebragt senest lørdag 27. marts. With kunne også oplyse Vanggaard om, at kongen stadig stod fast på et ønske om, at ministeriet Zahle skulle gå, fordi det ikke måtte føre forhandlingerne med CIS, da kongen ikke fandt det værdigt til at være Danmarks genforeningsministerium, og fordi det ikke måtte forberede valget. Kongen ville den dag, »han sender Zahle hjem«, skikke bud efter J. C. Christensen og Piper og tale med dem, inden han kaldte Liebe. With måtte dog tage ét forbehold: stillingen kunne ændres ved, at »en eller flere hofrotter«

gnavede kongen så stærkt i benene, at han blev usikker – »og regeringen har jo ogsaa sine hjælpere dér«. With tænkte formentlig på kabinetssekretær Krieger og H. N. Andersen.

Hvis J. C. Christensen ikke havde ændret anskuelse, ville kongen stå fast. Det var derfor With en hjertesag at vide, hvad J. C. Christensen nu mente. På en følgeseddel skrev With: »Jeg vil anse det for rettest, om J. C. ser dette brev. Han må holdes til. Kan I lave den således, at landstinget kan blive færdigt med finansloven på fredag, da kunne kanonen gå af lørdag«⁸. Også Collin henstillede til Harsløf, at han orienterede J. C. Christensen⁹.

Søndag 21. marts om morgenen ringede Harsløf til With og fortalte om Claudels udtalelser til Collin. Efterretningen herom syntes til Harsløfs sorg ikke at påvirke With. »Ikke før lørdag«, bemærkede han lakonisk. Harsløf vedblev med at udtrykke frygt for udsættelsen og fremhævede Claudels krav om fremskyndelse i håb om at forurolige With – men øjensynlig forgæves. Dog, en halv time efter »virkede giften«, som Harsløf bemærkede; With ringede, at han ville komme til København straks.

Kl. 12,15 mødtes de to for sammen at opsøge Collin. Her enedes de efter megen talen og forhandlen om, at dagen måtte og skulle fremskyndes. Alle tre var ærgerlige over, at professor Edvard Ehlers havde forstyret deres cirkler. Ehlers havde nemlig også talt med Claudel – formentlig fredag 19. marts – og havde dannet sig det indtryk af gesandtens udtalelser, at CIS ville fremkomme med et tilbud, som ingen dansk regering kunne nægte at modtage. Med denne viden var Ehlers gået til J. C. Christensen, til hvem han havde sagt, at der ingen grund var til aktion i øjeblikket. Spørgsmålet var, om Ehlers indblanden havde ødelagt noget. Kl. 15,30 skulle oberstløjtnant Ramsing, Aage Møller og rektor H. P. Hansen komme til Collin, og da With lagde vægt på, at kun en meget snæver kreds kendte hans aktivitet, forlod han Collin, inden disse hans meningsfæller kom; efterretningsofficeren fornægtede sig ikke. With gik nu straks til sit forbindelsesled til kongen, ritmester Kraft, for at sætte ham ind i situationen, så at kongen kunne få besked om, at afskedigelsen af ministeriet Zahle burde fremskyndes.

Harsløf tog til den konservative folketingsmand Emil Harboe for at få tilsagn om finanslovens hurtige passage gennem landstinget. Harboe så mørkt på forholdene, idet han ikke mente, at en fremskyndelse var opnåelig, med mindre forretningsministeriet var dannet. Han mente også, at der under forretningsministeriet måtte gives rigsdagen otte dage til at enes om valg- og grundlov, inden folketinget opløstes, hvis ikke folketinget gav forretningsministeriet et mistillidsvotum. Det er bemærkelsesværdigt, at Harboe øjensynligt har regnet med muligheden af, at forretningsministeriet kunne samarbejde med folketinget, thi det forudsatte, at mi-

nisteriet Zahle var fældet ved et mistillidsvotum i folketinget. Var det ikke tilfældet, måtte folketingsflertallet formodes omgående at gå i krig med det nye ministerium, således som netop forudset af Liebe.

Det gjorde et forstemmende indtryk på Harsløf, at J. C. Christensen dagen før til Harboe havde sagt, at nu var tidspunktet for et forretningsministerium forpasset. Til overflod fik Harsløf J. C. Christensens stilling bekræftet, da han vendte tilbage til Collin. Her kunne Ramsing, der havde talt med J. C. Christensen, berette, at denne havde været ret mellemfornøjet. Han ønskede af hjertet et andet ministerium, men ville ikke i øjeblikket kunne tilråde kongen et forretningsministerium. Harsløf udlagde J. C. Christensens holdning således, at han meget gerne så ministeriet fjernet, men ikke selv ville gribe ind – en vurdering, der sikkert er rigtig; rent bortset fra at J. C. Christensen næppe på noget tidspunkt har ønsket at eksponere sig. Det er klart, at hans lyst til personligt at gøre noget måtte formindskes, dersom udsigterne til et heldigt indgreb syntes svindende.

Harsløf forlod Collin kl. 16,30 i håb om, at de andre da også ville gå, så at han kunne vende tilbage og være der, når With kom; men det lykkedes ikke. Han måtte da passe With op på gaden og få ham ind på en café. With havde nu instrueret ritmester Kraft om at sige til kongen, at så snart første behandling af finansloven i landstinget var færdig, skulle kongen sammenkalde statsrådet og her sige, at da CIS' ankomst til København hver dag kunne ventes, ønskede han en rigsdag og en regering, som var et fuldgyldigt udtryk for folket. Dette skulle kongen nærmere motivere med hensynet til sagens alvor, med at ingen skulle kunne bebrejdes det resultat, der blev nået i det sønderjyske spørgsmål, og af hensyn til kongens ord til sønderjyderne. Kongen skulle fremhæve, at valget skulle »være absolut upartisk«, hvorfor han ønskede et forretningsministerium. Kongens indgreb måtte være en ren overrumpling, og With ville ikke forinden gå til Liebe endside til J. C. Christensen. Det skulle komme som en bombe.

Planen, der med en ikke vedtaget finanslov, kunne forekomme næsten desperat, var i alt væsentlig den samme som den, der var lagt 8. marts. Den viser, at With var parat til at bruge Liebe ud fra den antagelse, at han følte sig moralsk forpligtet til ikke at springe fra, ligesom J. C. Christensen også måtte formodes at støtte forretningsministeriet, selv om det blev dannet under andre forhold end forudsat af Liebe og J. C. Christensen.

Det aftaltes dog, at Harsløf skulle gå til J. C. Christensen den følgende dag (mandag 22.) for at recognoscere. Harsløf noterede, at han var »gruelig benøvet«, fordi så meget afhang deraf.

Mandag 22. marts blev finansloven færdig i folketinget. Hvilken vægt aktionstilhængerne tillagde dette, fremgår af, at Harsløf i sin dagbog om-

hyggeligt skrev, at vedtagelsen skete kl. 15,47. En væsentlig hindring var hermed passeret, selv om landstinget stadig stod tilbage. Derimod lykkedes det ikke straks at overvinde den vanskelighed, der lå i at udforske, hvad J. C. Christensen nu mente om situationen. Ved telefonisk henvendelse til Marie Lassen fik Harsløf at vide, at J. C. Christensen først kunne træffes næste dag kl. 19,30. Dette meddelte Harsløf With samme aften (mandag 22.) kl. 22,30 på hotellet. With havde da påny været i forbindelse med Kraft, der havde sagt ham, at kongen nu var mindre villig. Etatsråd H. N. Andersen havde stukket en kæp i hjulet. With og Harsløf var yderst nedslåede, thi aktionen stod og faldt med kongen¹⁰. Reelt måtte de indkassere endnu en skuffelse den følgende dag (tirsdag 23. marts). Denne dag kom professor Knud Fabricius hjem fra en lynrejse til Oslo¹¹. Det var redaktør Frøen, der havde presset på for at få rejsen i stand. Han havde dog ønsket Marott afsted; men da han ikke kunne, indvilligede professor Fabricius. Mandag 22. marts havde han haft foretræde for statsminister Gunnar Knudsen. Ifølge Fabricius' referat til Harsløf havde Gunnar Knudsen hørt meget velvilligt på ham, men ikke sagt meget. Han havde ytret en vis tilfredshed med den danske regering og udtalt, at Heftye stod temmelig frit. Fabricius havde givet en fremstilling af Sønderjyllands nationale forhold med særlig vægt på en udlægning af stemmetallene. Gunnar Knudsen havde stillet spørgsmål om valgmåden og udtalt sig med en vis tilfredshed om røret i Flensborg; det tydede på ideelle interesser, mens alt i Norge efter hans mening var idel materialisme.

Efter Harsløfs opfattelse var resultatet »alt i alt vist ganske tilfredsstillende«¹². Denne vurdering henter dog ikke megen støtte i Harsløfs eget referat, der ikke indeholder ét positivt tilsagn om støtte. Knud Fabricius egen bedømmelse er, at hans mission kun gav liden frugt, da Gunnar Knudsen skød sig ind under Heftye, og denne opfattelse må siges at være dækkende¹³.

Usikkerhed om J. C. Christensens holdning

Tirsdag 23. marts kl. 19,30 traf Harsløf omsider J. C. Christensen på Marie Lassens bopæl. Collin havde i et brev til Harsløf nedskrevet Claudels alarmerende oplysninger. Dem fik J. C. Christensen nu at se, og Harsløf føjede til, at den planlagte aktion stadig var den eneste udvej, samt at det var Claudels ønske og håb, at den snarest måtte finde sted. J. C. Christensen forholdt sig imidlertid hårdnakket tavs. Harsløf argumenterede så med Marie Lassen, der blev ivrigere og ivrigere. Til sidst begyndte hun nærmest at afhøre J. C. Christensen: »Hvad mener De? Synes De ikke? osv.«, skrev Harsløf bag efter i sin dagbog. Så måtte J. C. Christensen svare; men det skete meget forsigtigt. Det kom dog frem, at han gerne så aktionen; men direkte støtte den, ville han ikke. Rigsdagen kunne intet gøre, sagde han. Det kunne alene kongen; men ville han, spurgte J. C. Christensen? Lejligheden havde været der, da kongen måtte dementere sin udtalelse til Ernst Christiansen, sagde han; men det er ikke muligt at afgøre, om J. C. Christensen mente det; bemærkningen var jo risikofri. Alle tre var enige om kongens svaghed. »Han er en Bernadotte«, sagde Marie Lassen. J. C. Christensen sluttede samtalen med at sige, at han ikke kunne eller turde tage ansvaret for at opfordre kongen til handling, således som denne havde behandlet ham. »Men vil han selv handle, da vil oppositionen ikke falde ham i ryggen«¹.

Da Harsløf blev fulgt til døren af Marie Lassen, sagde hun: »Det er underligt med I. C., at han er så ængstelig for at tage aktivt fat, han er blevet gammel. Skønt efter kongens behandling kan han heller ikke gøre det . . . ved den store krise [om statslånet i marts 1919] tiggede og bad han I. C. om hjælp. Den sidste dag tog han I. C. om halsen og sagde: De må hjælpe mig ud af dette. Men dagen efter, da I. C. troede, nu skulle det ske, udtalte han den berømte [Der kan evt. stå »berygtede«, T. K.] udtalelse om ikke at tage et ministerium mod folketingets flertal«².

Harsløf var overordentlig tilfreds med sin samtale. Han skrev i dagbogen: »Jeg er nu klar over, at I. C. skal slet ikke spørges, før sagen er en kendsgerning«. Men det er et spørgsmål, om der var særlig grund til tilfredshed, thi ret beset havde J. C. Christensen ikke sagt ret meget, og det skulle vise sig, at Harsløf ikke var helt på det rene med, hvilken opfattelse kongen og J. C. Christensen havde af hinandens standpunkt.

Fra J. C. Christensen tog Harsløf til Vanggaard, der imidlertid var hos kabinetssekretær C. P. M. Hansen. Kl. 22 kom Vanggaard oprømt tilbage. Han havde talt i halvanden time med C. P. M. Hansen, der sagde, at kongen stod godt. Han ventede kun på signalet. Vanggaard havde også drøftet personspørgsmål med C. P. M. Hansen, der ikke havde haft noget imod Harsløf, men derimod var bange for With – hans gamle ven – fordi denne var »for langt ude imod tyskerne«. Vanggaard havde da taget With i forsvar ³.

Vanggaard og Harsløf var enige om, at nu måtte aktionen gå af uden tøven. Med J. C. Christensen ville man ikke tale. Til With, der for en gangs skyld var langt nede, ringede man »et trøstens ord« ⁴. Når Vanggaard havde lagt sig i selen tirsdag 23. marts skyldtes det bl. a. Withs påvirkning om morgenen denne dag. Han havde påny udmalet de tragiske følger af den radikale regerings forbliven og karakteriserede rent ud H. P. Hanssen som en slyngel, der af hensyn til Åbenrås økonomiske interesser ville undgå enhver forbindelse med Flensborg ⁵. Desværre oplyser Vanggaard intet om sine mulige samtaler med J. C. Christensen efter modtagelsen af Withs lange brev af 20. marts.

Derimod er det muligt at få et klart billede af, hvad der i denne afgørende fase bevægede Vanggaard. Som politiker var han klar over, at afskedigelsen af et, hvad han kaldte »endnu i formen parlamentarisk ministerium«, lå i »forfatningens periferi«. Særlig vanskelig var det efter kongens 1919-erklæring. »På den anden side virkede mulighederne af at vinde dele af 2. zone eller internationalisering med uimodståelig kraft og satte betænkelighederne i baggrunden«, skriver han i sin beretning ⁶.

Han var derfor ikke bange for at tilråde ministeriet Zahles afskedigelse, når finansloven var vedtaget. Det valg, som forretningsministeriet skulle udskrive, ville sikkert gå godt set fra Venstres synspunkt. Gik det mod al forventning galt, og kongen måtte tage Zahle igen, var dette selvfølgelig meget ydmygende; men også dette kunne kongemagten efter Vanggaards mening bære, »da indsatsen var øvet ikke af indrepolitiske grunde, men for at frelse de danske i 2. zone, og jeg anså det nødvendigt for kongen og hans fremtid, at der nu blev gjort en indsats« ⁷. Udtalelsen viser, at man var klar over, hvor højt spil, man lagde op til. Parlamentarismen og kronen kom i virkeligheden i anden række, Flensborg genvundet i første.

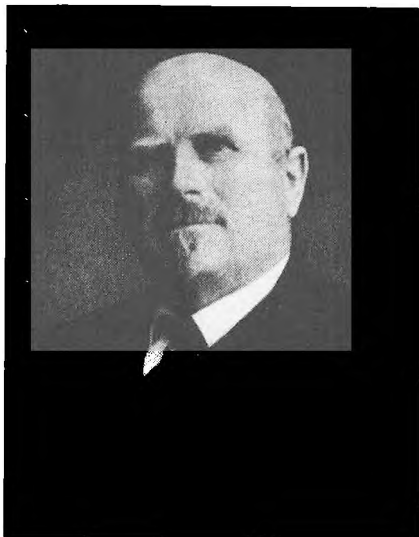
Vanggaard var altså rede til nu sammen med With og Harsløf at slå det sidste slag. Forberedelserne hertil gik man i gang med den følgende dag, onsdag 24. marts. Vanggaard modtog om formiddagen With og satte ham ind i det dagen før passerede, og kl. 14 mødtes With med den designerede udenrigsminister Harald Scavenius, som til Withs tilfredshed havde fuldt rede på, hvorledes han ville tage sagen i London og Paris. Kl. 15,30

aflagde With beretning herom til Harsløf på Missionshotellet; begge var enige om, at udsigterne var gode. With gik derpå til Liebe for at informere ham, og Harsløf tog kl. 20,30 ud til Vanggaard.

Her viste sig en komplikation. Vanggaard havde nemlig i forståelse med With aflagt beretning til C. P. M. Hansen om J. C. Christensens ytringer til sig og de endnu mere positive udtalelser, som denne havde brugt overfor Harsløf. Efter C. P. M. Hansens opfattelse måtte der imidlertid foreligge en misforståelse, idet kongen havde den opfattelse af J. C. Christensens udtalelser (3. marts), at han (J. C. C.) skulle give signalet, når situationen var der, mens J. C. Christensen antagelig havde ment, at når situationen var der, måtte kongen slå til. Om C. P. M. Hansens vurdering af kongens opfattelse er korrekt, er i sig selv mindre væsentligt – J. C. Christensens er formentlig den rigtigere – men den fik betydning for With-kredsen.

Harsløf og Vanggaard ringede nu til C. P. M. Hansen; men han fastholdt sin opfattelse og udkastede den tanke, at J. C. Christensen skulle have betragtet Harsløf som en homo novus, der forvekslede ønsker med virkelighed, og som J. C. Christensen havde ladet snakke. Vanggaard blev meget pessimistisk: »Han har vist snydt Dem, den gamle rævepels«, sagde han til Harsløf. Heller ikke With, der kom til stede kl. 22,30 kunne lide denne vending; men de fik C. P. M. Hansen til næste dag (25. marts) at søge at få kongen til at klare sagen op. Det skete også, idet kongen gennem H. N. Andersen og Madsen-Mygdal (formentlig ØK-direktøren Johannes M.-M., bror til politikeren Thomas M.-M.) lod J. C. Christensen spørge. Han svarede, at kongen ikke skulle lade sig vildlede af rygter, kun forholde sig roligt og endelig ikke provokere ministeriet⁹. Marie Lassen dannede sig ved denne lejlighed det indtryk, at H. N. Andersen svækkede J. C. Christensens aktionslyst, skønt hun advarede ham mod etatsråden⁹. »Slaget er tabt«, sagde Vanggaard, da han torsdag 25. marts havde fået undsætning fra C. P. M. Hansen. Kl. 18 fik Harsløf telefonisk besked om det passerede. På dette tidspunkt opholdt With sig hos Vanggaard, så også han var orienteret¹⁰.

Under sine samtaler med medlemmer af With-kredsen havde J. C. Christensen sagt, at han ikke selv kunne gøre noget, men samtidig givet det bestemte indtryk, at han gerne så, at kongen skred ind, og at han, hvis dette skete, ville støtte aktionen. Dette havde styrket With-kredsens planer. Samtidig fik With-kredsen gennem C. P. M. Hansen det indtryk, at J. C. Christensen havde udtrykt sig således over for kongen, at denne regnede med, at J. C. Christensen ville give signal, når tiden fandtes moden. Det er ikke underligt, at With-kredsen følte sig konfunderet over denne konfrontation, talte om dobbeltspil og følte sig holdt for nar. Hvad J. C. Christensen stræbte efter, var naturligvis at holde alle muligheder åbne. Han tilrådede ikke direkte kongen aktion, men har på den anden side heller

H. D. Kloppenborg-Skrumsager (1868–1930) stammede fra Københoved i Sønderjylland; men han havde lært landvæsen på Sjælland og været på Askov Højskole og andre danske skoler. Han sad i den præsiske landdag 1908–18 og i Haderslev kreds dag (senere amtsråd) 1916–21. 1. oktober 1920 valgtes han som venstremand til landstinget, hvor han sad til 1928. I 1927 skrev han skuespillet »Landeværn«, der opførtes på Folketeatret i København. I november 1918 stod han på H. P. Hanssens standpunkt, men svingede over og blev en af sydslesvigernes mest fremtrædende talsmænd.

Foto ca. 1920.

ikke ønsket at formane ham til at følge den opfattelse af parlamentarismen, som ministeriet havde. Han har heller ikke villet holde With-kredsen tilbage, men æggede den i virkeligheden. Kun ved klart og utvetydigt at have advaret kongen og samtidig sagt fra over for With-kredsen eller ved lige så betingelsesløst at have engageret sig i konspirationen kunne J. C. Christensen have undgået det skær af dobbeltspil, der nu faldt over ham. Men få sig selv til at redde ministeriet Zahles liv kunne han ikke, så lidt som at gå ind i aktionen. Begge dele kunne skade Venstre overordentligt, og det er ejendommeligt, at With-kredsen, der dog talte en venstrepolitiker som Vanggaard, ikke kunne ræsonnere sig frem til J. C. Christensens motiver.

Givet er det, at J. C. Christensens stilling, som den opfattedes af With-kredsen 25. marts, fik betydning for Liebe. Han regnede nu ikke med, at der foreløbig kunne blive brug for ham, hvorfor han belavede sig på at rejse til Sverige for at hente sin hustru hjem fra et kurophold i Leksand¹¹. Aktionen gik altså i stå for Liebes vedkommende, som Harsløf bemærker; men »vi andre fortsatte jo på en lidt anden basis«. Opgive planerne hverken ville eller kunne man¹².

»Venstre vil ikke«

Torsdag 25. marts kl. 19 mødtes bl. a. Harsløf, Vanggaard og Collin hos grosserer Aage Møller. Man var i vildrede, Vanggaard turde ikke udtale sig, og stemningen var i det hele taget, da stud. jur. Christmas Møller kl. 21 telefonerede fra Flensborg, at Kloppenborg-Skrumsager og Peter Graud den følgende dag ville komme til København, fordi – som han sagde – der var indtrådt en vending.

Efter afstemningen 14. marts havde man såvel i Sønderjylland som i kongeriget været i tvivl om den rette taktik for at opnå større eller mindre dele af 2. zone genforenet med Danmark; men internationaliseringsplanen vandt dog frem på bekostning af det absolutte krav om Flensborgs øjeblikkelige genforening. Lørdag 20. marts kl. 12,45 havde Ernst Christiansen, som dagen før var kommet tilbage til Flensborg, en samtale med Hefteye. Denne oplyste, idet han pointerede ikke at tale som medlem af CIS, at han havde hindret en drøftelse af de enkelte valgresultater ud fra den betragtning, at det var bedst først at klare den almindelige stilling. Han forsikrede, at han ville gøre, hvad han kunne for at hindre »en prisgivelse af de danske«. Det samme skrev Hefteye i en indberetning af 27. marts til det norske udenrigsdepartement, overfor hvilket han fremhævede, at han anså det for sin pligt at søge efter løsninger, som kunne give majoriteten dens ret og samtidig sikre minoriteten mod undertrykkelse. I indberetningen slog Hefteye fast, at det efter afstemningen ikke ville være muligt for CIS at lægge nogen del af 2. zone ind under Danmark – bortset for mindre reguleringer af grænsen p. g. a. geografiske og økonomiske forhold. Hefteye lagde sig altså ikke fast på nogen bestemt løsning, og hans udtalelser udelukker ikke, at han kan have tænkt sig muligheden af en internationalisering. De danske flensborgere anså ham i al fald for en forbundsfælle. Samtidig med, at Hefteye således rent faktisk opmuntrede Flensborg-gruppen, udtalte den norske udenrigsminister Ihlen sin støtte til den danske regering, idet han forsikrede den danske gesandt, at den norske regering fandt det skæbnesvangert, om Flensborg kom til Danmark ¹.

Søndag 21. marts kl. 12–13,15 havde Ernst Christiansen som nævnt foran en samtale med CIS' sekretær, Brudenell Bruce, der havde udtalt sig i overensstemmelse med Hefteye, men tilføjet, at CIS kun havde mandat til at foreslå, ikke afgøre en grænselinje. Man kom også ind på interna-

tionaliseringstanken, om hvilken Bruce sagde, at den kun var tænkelig, hvis den internationale stat både gik længere nord på og syd på, hvilket viser, at internationaliseringstanken ikke var ufarlig for den genvundne 1. zone. Ernst Christiansen havde erklæret sig mod, at Holsten skulle med ind under det internationaliserede område og sagt, at i Nordslesvig ville ingen nøjes med mindre end at komme til Danmark.

Ikke desto mindre enedes Mellemslesvigsk Udvalgs bestyrelse m. fl. flensborgere samme aften om at tilvejebringe en petition om internationalisering. Teksten til denne petition blev udarbejdet den følgende dag (22. marts) af et udvalg bestående af P. Gad, A. Grau, A. Svensson, Holger Andersen og Ernst Christiansen. I udtalelsen, der var en tilslutning til Gram-udtalelsen af 16. marts, hed det: »Vi nærer den tillid til den høje internationale kommission og de sejrende magter, at den danske befolkning ikke under nogen omstændighed kan udleveres til dens hidtilværende undertrykkere, der ikke af nogen garanti på papiret vil lade sig hindre i at prisgive dem til en tøjlesløs hævn, hvis forløbere allerede nu truer på forskellig måde«².

Senere på dagen havde P. Grau, Kloppenborg-Skrumsager og Ernst Christiansen på hotel »Flensburger Hof« (CIS' domicil) en samtale med Heftye. »Han er kun en af fire og kan kun gøre lidt«, skrev Ernst Christiansen, der øjensynlig nu tvivlede på Claudel. Om det var berettiget, er svært at afgøre; Claudel havde som nævnt foran 19.–20. marts i København haft drøftelser med Collin o. a. og her givet udtryk for, at en aktion hastede. På den anden side synes Claudel at være kommet pessimistisk hjem fra København, hvad Ernst Christiansen fik et tydeligt indtryk af, da han tirsdag 23. marts talte med ham efter tilbagekomsten til Flensborg. Han var i det hele, som Niels Neergaard meget rigtig bemærker, »digterisk bevæget«³ over begivenhederne og over, at han selv skulle være med til at træffe en så betydningsfuld afgørelse. Ernst Christiansen noterede herom i sin dagbog: »Han ser endnu mørkere på stillingen end de andre«. Claudel havde oplyst, at CIS forhandlede om garantier for det danske mindretal*; den kunne næppe sysselsætte sig med videregående ønsker⁴.

Torsdag 25. marts var P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager hos CIS for at overrække denne et memorandum, hvori man beklagede sig over uregelmæssigheder ved afstemningen og iøvrigt fremhævede de historiske

* Herom indberettede Marling til Earl Curzon 23. 3. 1920, at han ventede forfølgelser mod det danske mindretal i 2. zone. Da han mente, at det var myndighederne i Berlin, som ville inspirere hertil, fandt han, at den bedste løsning var at gøre Mellem- og Sydslesvig samt Holsten til en autonom stat, hvilket han iøvrigt mente, var den eneste permanente løsning af det slesvig-holstenske spørgsmål, også fordi den ville gavne britiske interesser. Marling var rede til i så fald at foreslå en »udretning« af grænsen i Danmarks disfavør. (Confidential Print nr. 47, jf. Documents nr. 427).

og geografiske hensyn, som talte for Flensborgs forbliven ved Nordslesvig⁵. I byen gik der rygter om, at CIS snart ville afgive indstilling til fredskonferencen om hele 2. zones forbliven ved Tyskland. Disse rygter kan meget vel have fundet næring ved, at CIS 25. marts offentliggjorde, at 29. marts var sidste frist for modtagelse af klager over afstemningen⁶.

De to sønderjyder drøftede sagen med CIS, og P. Grau har siden givet en redegørelse for kommissærernes udtalelser. Ifølge denne sagde Hefstye, at afstemningsresultatet havde været afgørende for CIS' flertal. Et forslag om at fri de danske for udlevering til Tyskland var udsigtsløst med den regering, som Danmark havde. Meget snart ville CIS fremsætte forslag om at lægge hele 2. zone til Tyskland. Sydow betegnede det som chauvinisme at lade de historiske forhold være bestemmende. CIS havde kun at håndhæve afstemningens konsekvenser. Claudel var mere positiv; men uden en ny danske regering kunne intet opnås: »Gang på gang har man sagt: »Den nuværende regering skal bort!« Men det er blevet ved snak. Nu er det højst sandsynligt for sent«⁷. Han sluttede: »Vil De handle, må De handle straks!« Marling var enig med Sydow, omend han anvendte mere afdæmpede udtryk. Bagefter talte P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager med flere af CIS' sagkyndige, bl. a. professor Paul Verrier og Mackeprang⁸.

Det har været nævnt flere gange, at CIS' medlemmer privat ikke pålagde sig nogen reservation m. h. t. at udtrykke sig om den danske regering og grænsedragningen; men dette er formentlig det mest bemærkelsesværdige tilfælde. Af P. Graus dagbog fremgår det, at han og Kloppenborg-Skrumsager talte med CIS' medlemmer enkeltvis⁹. Det kunne ellers synes rimeligt, om de to sønderjyder var blevet stedt for den samlede kommission i stedet for at gå rundt fra kontor til kontor i CIS' domicil og hente modstridende tilkendegivelser. Det kunne styrke indtrykket af, at CIS ikke var en enhed, og det gav yderligere holdepunkter for at fortsætte bestræbelserne på at få ministeriet fjernet.

Peter Grau og Kloppenborg-Skrumsager enedes derfor med Ernst Christiansen og Holger Andersen om, at de to førstnævnte sammen med Christmas Møller skulle rejse til København og oplyse »de nationale partier« om »stillingens frygtelige alvor og nødvendigheden af, nu i det yderste øjeblik, at kræve nyvalg«¹⁰. Ernst Christiansen noterede i sin dagbog: »Hvis der ikke handles, prisgives vi«¹¹.

De to sønderjyders forestående rejse blev som nævnt af Christmas Møller telefoneret til With-kredsen med den tilføjelse, at CIS mentes at være færdig snart og kunne ventes i København lørdag 27. marts for at forhandle underhånden med regering og rigsdag ud fra følgende to muligheder: enten 2. zone til Tyskland eller internationalisering¹².

Meddelelsen om sønderjydernes ankomst udløste en aktivitet, som With ikke synes at have taget del i; formentlig har han været nødsaget til at

rejse til Holbæk. Det bestemtes, at A. Svensson og Bent Holstein næste dag (fredag 26. 3.) kl. 8 skulle gå til J. C. Christensen og forberede ham på deres ankomst. Også Piper skulle adviseres, ligesom det aftaltes at modtage sønderjyderne på banegården, for at de kunne blive instrueret¹³.

Fredag 26. marts kom så P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager. Straks efter deres ankomst drøftede de situationen med Vanggaard. Nu måtte der handles, sagde de¹⁴. I løbet af dagen kom P. Grau i forbindelse med J. C. Christensen, der ikke mente, det kunne nytte, at Grau denne dag kom til stede i Venstres partimøde. Selv om J. C. Christensen tog venligt mod P. Grau, gav han altså intet håb¹⁵.

J. C. Christensens vurdering af situationen 26. marts kendes også fra hans tale ved Det sjællandsk-bornholmske Venstres årsmøde i København. Han beklagede her, at det ikke havde været muligt at danne nogen samlingsregering til løsning af den sønderjyske sag. Om afstemningen sagde han, at den havde været en skuffelse; men det var nu ententen, som skulle træffe afgørelsen på grundlag af fredstraktatens bestemmelser. Derfor var det ikke rigtigt at protestere mod at tage Flensborg; når en sag var indladt til doms, måtte retten lades i fred¹⁶. Selv om J. C. Christensen også hævdede, at den nuværende rigsdag ikke var valgt til at afgøre det sønderjyske spørgsmål, hvorfor et valg var nødvendigt, sagde han dog – i en positiv ikklædning – at man ikke måtte regne med Venstres støtte til videregående krav. Der skulle være stilhed, mens retten sad, altså burde også Flensborg-hjem kravet forstumme¹⁷. Der var altså overensstemmelse mellem J. C. Christensens offentligt fremførte betragtninger og dem, han gav udtryk for til de sønderjyske forhandlere.

P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager nøjedes ikke med at føre valgkravet frem for oppositionspartierne. De søgte også kongehuset. Kl. 14,30 havde de en samtale med, hvad P. Grau kalder »en meget højtstående person«, nemlig den russiske enkekejserinde Dagmar, der efter revolutionen i Rusland siden efteråret 1919 havde boet ved det danske hof. Hun påhørte de to sønderjyder med den største interesse og lovede i kraftige ord at gøre, hvad hun kunne for at overtale kongen¹⁸. Vanggaard oplyser uden kildeangivelse, at enkekejserinden var meget energisk i sine bestræbelser for at påvirke kongen¹⁹, og Rode tillagde også intermezzoet betydning, muligvis fordi Johan Knudsen i en samtale med ham i december 1920 hævdede, at enkekejserinden var anstifter af påskekrisen. Det er dog et udsagn, man ikke skal lægge for meget i, dels fordi Johan Knudsen næppe har haft primær viden om sagen, og dels fordi han ikke var nogen sikker bedømmer af mennesker og forhold²⁰.

I hvilket omfang kongen har lyttet til enkekejserinden, lader sig ikke afgøre på grundlag af det tilgængelige arkivmateriale. På et ret tidligt

tidspunkt efter sin ankomst til København fik hun forbindelse med With-kredsen gennem sin kammerherre, prins Serge Dolgorouky, som optog kontakt med ritmester Kraft og With. Sidstnævnte skaffede oplysninger frem om Litvinoff, der var den kommissær, som skulle have arresteret hende på Krim²¹. Formentlig har dog andre impulser været afgørende, og kongen har næppe taget særskilt hensyn til den detroniserede zaritsa²². De to sønderjyders audiens blev imidlertid kendt, og da man ikke vidste noget om With-kredsens påvirkning af kongen, har man let kunnet konstruere sig frem til en sammenhæng. P. Graus og Kloppenborg-Skrumsagers henvendelse til kejserinde Dagmar for at få den danske regering styrtet har formentlig størst interesse ved at vise, hvor hårdt trængt sønderjyderne i 2. zone følte sig.

Også deres danske venner gjorde det. Det fremgår af, at kongens bror, prins Harald, på Brammers foranledning skrev til enkedronning Alexandra af England for at få hende til at indvirke på sin søn, kong Georg, så at vi kunne få hele 2. zone i forbindelse med en neutral kanalzone²³.

For at få P. Grau introduceret for Det konservative Folkeparti henvendte Vanggaard sig til civilingeniør, folketingsmand Svend Koch, der gik til Piper for, som Vanggaard udtrykker det, »at få de konservative i gang på baggrund af Flensborg-situationen«²⁴. Der blev derpå kl. 17 holdt konservativt partimøde, hvortil P. Grau fik adgang, og hvor man diskuterede stillingen²⁵. P. Grau gav de oplysninger, han havde fået i CIS den foregående dag, og fortalte, hvor indtrængende Claudel havde forlangt en ny regering. Man var i den konservative gruppe villige til enhver støtte i retning af at kræve valg, og professor Axel Møller fremsatte støttet af Harboe et konkret forslag om en erklæring, som man hurtigt enedes om²⁶. Den lød: »Det sønderjyske spørgsmål står nu umiddelbart foran sin endelige afgørelse, uden at det danske folk – trods løfte fra ministeriets side – nogensinde har fået lejlighed til at give sin mening til kende. – Skal det danske folk få nogen indflydelse på den endelige afgørelse, er det derfor en bydende nødvendighed, at der ufortøvet afholdes valg til folketinget. – Grundlovsforslagets bortfald har udskudt tilvejebringelsen af en ny grundlov og valglov på ubestemt tid. Det konservative Folkeparti på rigsdagen kræver derfor nu som folkets uafviselige ret en øjeblikkelig opløsning af folketinget og nye valg til dette, så at de sidste afgørende forhandlinger om Sønderjylland fra dansk side kan blive ført af mænd, der nyder folkets tillid«²⁷. Harboe og Albert Abrahamsen bad indtrængende P. Grau om at holde »den samme tale« for Venstre dagen efter. Det var så meget mere nødvendigt, som de konservatives vedtagelse formentlig skete på vilkår, at Venstre gjorde det samme, hvad den følgende udvikling bekræfter²⁸.

Sønderjyderne, der var klare over, at uden Venstre kom man ingen

vegne, søgte påny kontakt med partiet, og et medlem af Venstres bestyrelse, gårdejer, folketingsmand Rasmus Andersen lovede nu at introducere P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager for Venstres bestyrelse dagen efter²⁹. Vanggaards vurdering var, at Venstre ikke var til at hugge eller stikke i³⁰. Han søgte at presse J. C. Christensen og Niels Neergaard; men de hængte sig i det formelle, at de 12. marts havde stemt for en fællesudtalelse, hvorfor de ikke nu syntes, man kunne kræve valg. Der er næppe tvivl om, at de to venstreledere brugte dette som påskud; dersom de havde ønsket det, skulle det nok være muligt for to så drevne politikere at finde udvej for at fjerne sig fra 12. marts-erklæringen; dette kunne f. eks. ske med henvisning til internationaliseringstanken, der ikke lå for 12. marts; men når de ikke ville det, skyldtes det ganske simpelt, at de var mod et Flensborg-hjem-valg, og fordi de mente, at det efter afstemningen i 2. zone ret beset ikke var muligt at gå videre end til Clausen-linjen.

For Neergaards vedkommende kommer det ret klart frem i et brev, han 23. marts sendte til sin gamle partifælle Frede Bojsen, der bombarderede ham og Klaus Berntsen med breve, som flød over af et antisemitisk raseri mod den radikale regering. I brevet skrev Neergaard, at afstemningens sprog kun kunne tydes på én måde. CIS kunne ikke give os Flensborg uden at komme i modstrid med fredstraktaten, eftersom en økonomisk og geografisk motivering på baggrund af det slette afstemningsresultat også i landdistrikterne ikke lod sig anvende. Det var ikke nogen behagelig løsning, fordi et tysk Flensborg skilt fra sit bedste opland ville være en frygtelig fare for Danmark, men ikke så stor som den, der var forbundet med at tage byen. Neergaard så kun en mulighed i, at CIS ville finde, at afstemningen led under så svære mangler, at den ikke kunne tages som udtryk for folkeafstemningen og derfor etablerede »et interim under magternes styre«. Heller ikke dette troede Neergaard på, idet han havde erfaret, at man i CIS ræsonnerede, at »når man overfor Tysklands ruin og de enkelte skatteborgeres udplyndring, tabet af handelsflåde, opland m. m., dog stemmer tysk med stort flertal, må det være, fordi befolkningens afgjorte flertal føler sig tysk og vil vedblive at være det«. Neergaards vurdering lå altså helt på linje med H. P. Hanssens. Neergaard sluttede sit brev til Frede Bojsen med at forsvare Clausen-linjen. Man måtte ikke glemme, at den enstemmigt var opstillet af den sønderjyske vælgerforenings bestyrelse, og at ikke en røst inden for rigsdagen dengang rejste sig imod den. Også da Paris-delegationen af rigsdagsmænd, sagkyndige og sønderjyder virkede i 1919, godkendtes den af alle danske partier og af alle sønderjyder – inclusive Kloppenborg-Skrumsager og Andreas Grau, skrev Neergaard³¹.

J. C. Christensen og Neergaard erklærede sig dog overfor P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager villige til at drøfte spørgsmålet i Venstres rigs-

dagsgruppe den næste formiddag. Dette tilsagn blev ikke opfattet som noget særlig positivt, fremgår det af en telefonmeddelelse, Ernst Christiansen fik i Flensborg: »Venstre vil ikke«³². Den samme opfattelse fik Albert Abrahamsen, der af Niels Neergaard erfarede, at Venstre nu ville tage sagen under overvejelse; men at han allerede nu troede at kunne sige, at Venstre ikke gik med til en aktion mod ministeriet. Han motiverede det med, at Venstre i henhold til sin tidligere stilling var vanskelig stedt, og man ville ikke styre ind i en udenrigspolitik, der var i strid med fredstraktatens bestemmelser, hvad Neergaard fandt, at internationaliseringstanken var³³.

Mens P. Grau talte for de konservative mødtes Kloppenborg-Skrumsager og A. Svensson kl. 17 i Studenterforeningen med repræsentanter for pressen for at bede dem påvirke den offentlige mening nu, hvor CIS afgørelse syntes nært forestående.

Pressemødet satte sig straks spor, hvad en gennemgang af morgenaviserne for lørdag 27. marts viser. *Berlingske Tidende* havde hidtil indtaget en ret moderat holdning; i al fald var lederartiklerne forholdsvis tilbageholdende, mens reportagerne fra Flensborg af Charlotte Haslund førte et kraftigere sprog. I en ledende artikel 17. marts (A) fremhævedes det f. eks., at der ikke kunne træffes nogen afgørelse uden om folketinget, og i anden lederartikel fra 20. marts (M) udtryktes vel sympati for den dissentierende Marott, men samtidig hed det, at tanken om Flensborg som dansk by ikke lod sig realisere; artiklen udtrykte i almindelige vendinger, at man måtte have tillid til CIS. 21. marts (M) skrev bladet, at vi måtte tage, hvad CIS gav, medmindre CIS derved misligholdt fredstraktaten eller bragte danske statsinteresser i fare. Rigtig nok anså lederskribenten dette for usandsynligt; men alligevel betød de brugte vendinger et forbehold.

I bladets øvrige spalter gaves plads for en mangesidet debat, hvor man ikke søgte at undertrykke noget synspunkt. Bircks afstandtagen fra sit parti bragtes således i en rimelig opsætning³⁴. Det samme var også tilfældet med f. eks. den gamle Højre-politiker, godsejer Johannes Hages læserbreve, hvori han, der underskrev sig som »veteran fra 1864«, forsvarede Birck og i utvetydige vendinger gjorde sig til talsmand for en grænse efter nationalitetsprincippet³⁵. Og det gjaldt en af kristeligt indstillede personer affattet adresse, der hævdede, at det stred mod kristen moral at tage noget område, som havde tysk flertal; adressen var underskrevet af bl. a. overbibliotekar H. O. Lange, professor Jens Warming, cand. theol. Poul Brodersen og en del kendte præster; bl. a. Eduard Geismar³⁶.

Denne adresse blev i samme nummer imødegået af kgl. konfessionarius, provst H. M. Fenger, der ikke mente, at det efter afstemningen 14. marts stred mod kristen retsfølelse at arbejde på at få mere med til Danmark af

Sønderjylland. Man kan gætte på, at Fenger har frygtet for, at de kristeliges adresse ville gøre indtryk på kongen. Også KFUM's formand Olfert Ricard gik imod adressen³⁷. På linje med Fenger og Ricard var en artikel af Brammer, der krævede nye ministre i kongens råd, så at de danske i 2. zone ikke blev svigtet³⁸.

Med anledning i P. Graus og Kloppenborg-Skrumsagers ankomst til København hed det lørdag 27. marts (M.) i en ledende artikel, der gik ud fra CIS' opgivelse af internationaliseringstanken som en kendsgerning, at det var naturligt, at sønderjydernes venner lagde råd op »om en politisk indgriben nu i de yderste timer ...« og dette nærmest i form af »en forespørgsel til regeringen, om den har stillet sig imod eller vil stille sig imod, at Flensborg og en større eller mindre del af landdistrikterne internationaliseres ...« Når Flensborg-gruppen ønskede udsættelse af afgørelsen, burde den »kunne påregne støtte fra den danske folkerepræsentations side«, skrev bladet, der ikke kan have tænkt på andre end Venstre.

Berlingske Tidende nævnedes videre, at det var blevet gjort gældende, at fredstraktaten intet indeholdt om en internationaliseringsperiode, hvorefter det fortsatte: »men herimod indvendes ...« – eller med andre ord, bladet distancerede sig trods alt noget fra internationaliseringstanken. Artiklen sluttede med, at mange momenter talte for en udsættelse. »Udleveres derimod Flensborg nu til Tyskland, vil det ikke alene for de danske dernede – for hvem det tillige betyder en ulykke – men også for en meget stor del af Danmarks befolkning føles som noget af en retfærdighedens uretfærdighed: *summum jus, summa injuria*. – Den sidste henvendelse, der er kommet fra det danske Flensborg til Danmark: Slip os ikke, støt os i vort ønske, vore bestræbelser for at vi ikke nu udleveres, at der bliver givet vor gamle danske bys danskhed en mulighed for en friere vækst, før den endelige afgørelse træffes – den henvendelse har i alt fald krav på den nøjeste overvejelse indenfor den danske folkerepræsentation. Og heri kan næppe ligge nogen krænkelse af kommissionens mandat eller nogen underkendelse af dens loyale bestridelse af dette«.

Artiklen er et talende vidnesbyrd om den stærkt spaltede holdning mange nationalt indstillede mennesker var præget af. På den ene side var de skuffende lave danske stemmetal, på den anden side den historiske uret fra 1864 og alle følelserne. Alt i alt var *Berlingske Tidendes* artikel dog en forsigtig tilslutning til P. Graus og Kloppenborg-Skrumsagers bestræbelser. Disse fik iøvrigt i samme nummer af bladet støtte fra Charlotte Haslund, som fra Flensborg skrev, at CIS måske først mandag 29. marts blev færdig med sin indstilling, hvorfor der i givet fald var »vundet et døgn til, at det utrolige kan ske – at den danske befolkning her kan rejse sig i et enstemmigt råb, der i sin dybe menneskelige nød måske kan fange kommissionens øren ...«

København gik kraftigere til værks. Det krævede, at rigsdagen skulle handle. »Hvis den danske rigsdag vil, så skal endnu ikke skammen komme over os. Så finder den udvej, der godkendes af de bestemmende magter og bevarer håbet for vore landsmænd«³⁹.

Artiklen brugte i det hele stærke vendinger: »Der er kun tale om det ene, at vore brødre og søstre, de, som har kæmpet ude i brændingen, som har vist den største heroisme, de, mod hvem forfølgelsen allerede er begyndt, ikke ved danske mænds råd skal ofres til udslettelse og folkelig død!

Rigsdagen må vise, at den ikke rækker hånd til denne Judas-gering. Thi her kommer Judas-navnet på sin plads. Han, som uden nødvendighedstvung udleverer sin egen slægt til tilintetgørelse, han som forråder, hvad der har åndet kærlighed mod os gennem nødens lange år og forventningens bitre timer – han er folkets Judas og skal lære sit stempel at kende«.

Judas var altså ifølge *København* det navn, som Venstre skulle bære, hvis ikke det mandede sig op til aktion. *Nationaltidende* anlagde samme betragtninger.

14.

Regeringspartierne

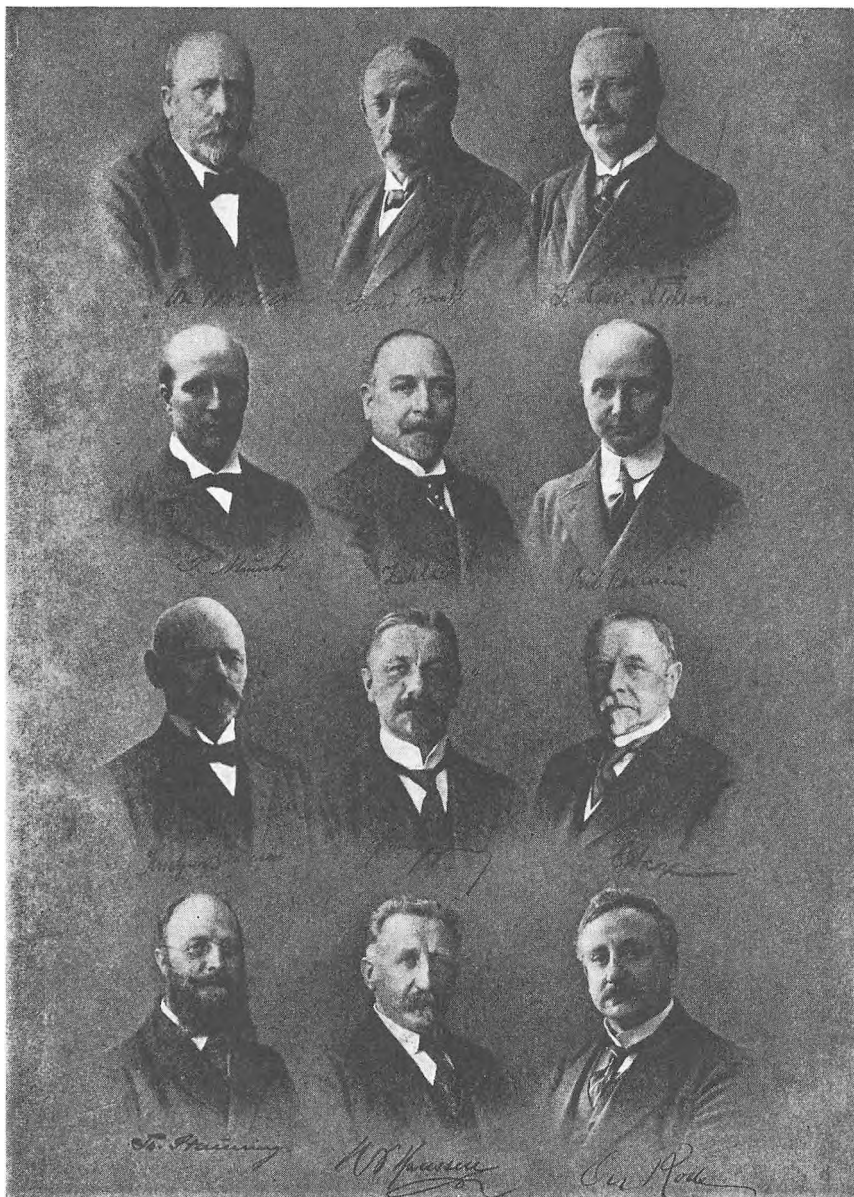
Mens der i det foregående har været redegjort for regeringspartiernes principielle grænsesyn, for deres holdning til 12. marts-erklæringen og for ministeriets demarche i anledning af kongens udtalelser til Ernst Christiansen, skal nu Det radikale Venstres og Socialdemokratiets reaktion på de sidste dages hændelser skildres.

I denne situation, hvor ministeriet angrebes på møder og i pressen, savnede de virkelig støtte i *Politiken* og *Ekstrabladet*. Det kunne vel altid regne med at få ministerudtalelser o. lign. loyalt refereret i *Politiken*; men ministeriet kunne ikke vide sig helt sikker på, om der ikke også kom andre synspunkter frem, vel at mærke, som var de redaktionelle. *Ekstrabladet*, hvis redaktør var Henrik Cavlings bror, Frejlif Olsen, havde f. eks. 9. marts givet udtryk for, at det danske folk ville sige ja til Flensborg, hvis omtrent en tredjedel stemte dansk, og CIS derfor af geografiske og økonomiske grunde ville tilbyde os byen.

Historikeren Axel Linvald, der var medarbejder ved *Politiken*, har berettet, hvorledes Henrik Cavling lå under for Flensborg-hjem-bevægelsens synspunkter og rettede i hans artikler¹, og da ministeriets medlemmer kl. 22 søndag 14. marts var samlet hos Zahle og var enige om, at det efter det dårlige afstemningsresultat ikke ville være muligt at rejse nogen bevægelse, telefonerede redaktør Valdemar Koppel fra *Politiken*, at Cavling selv ville skrive bladets kommentar, og at det ville være ud fra synspunktet, at det nu kom an på CIS. Det ville betyde, at det førende radikale organ i alt væsentligt udtrykte samme opfattelse som *Nationaltidende*. De radikale ministre blev opskræmte ved udsigten til denne desavouering, og Munch telefonerede straks til *Politikens* bestyrelsesformand, overretssagfører Oskar Johansen, som han og Ove Rode noget senere traf på bladet, hvor han var i færd med at tale Cavling til rette. Også Munch og Rode tog fat, og resultatet var, at artiklen blev ændret »omend ingenlunde klar«, som Munch bemærker².

Derimod fulgte den radikale provinspresse, hvis ledende blad var *Fyns Venstreblad*, helt ministeriets kurs. Pålidelig var også den socialdemokratiske presse^{3A}.

For ministeriet var det i martsdagene en styrke, at alle ministre i alt

Ministeriet Zahle, som det var sammensat i 1920. Øverst fra venstre: Kirkeminister Th. Povlsen (1868–1942), finansminister Edv. Brandes (1847–1931), undervisningsminister S. Keiser-Nielsen (1856–1926), forsvarsminister P. Munch (1870–1948), stats- og justitsminister C. Th. Zahle (1866–1946), udenrigsminister Erik Scavenius (1877–1962), landbrugsminister Kristjan Pedersen (1857–1927), trafikminister J. Hassing-Jørgensen (1872–1952), handelsminister C. Hage (1848–1930), minister for sociale anliggender Th. Stauning (1873–1942), minister for Sønderjylland H. P. Hanssen (1862–1936), indenrigsminister Ove Rode (1867–1933).

væsentlig synes at have været enige med H. P. Hanssen om den sønderjyske politik. Ved et ministermøde 16. februar 1920, hvor H. P. Hanssen ikke var til stede, havde der dog været opræk til uenighed^{3b}. Nerverne var tyndslidte hos flere af ministrene – ja vel hos alle bortset fra den uforstyrrelige Munch – og mest for Rodes, Zahles og Brandes' vedkommende. Brandes havde som nævnt sidst været på nippet til at demissionere i december, flere af kollegerne irriterede ham, især Scavenius og Rode, men også Zahle, og da man under ministermødet talte om Flensborg, erklærede Brandes, at vi ville blive nødt til at tage byen, hvis der blev 40 % danske stemmer⁴. Udtalelsen virkede som en rød klud på Scavenius, der erklærede, at han under ingen omstændigheder gik med til at tage byen uden dansk flertal. »Stemningen var således i det hele bevæget«, noterer Munch, hvoraf man tør slutte, at mødet havde været stormfuldt⁵. Afstemningsresultatet 14. marts løste imidlertid problemet, og Brandes rejste det ikke siden, hvilket dog ikke betød, at hans demissionslyst var aftaget.

Mens Brandes derfor udgjorde en potentiel risiko, var Moesgaard-Kjeldsen efterhånden kommet i flagrant modsætning til sit parti. Nævnt er hans og Marotts forgæves bestræbelser på i februar at presse rigsdagens sønderjyske udvalg og deres besøg hos Claudel i begyndelsen af marts. Moesgaard-Kjeldsen havde efter dette forberedt Zahle på, at han i givet fald ville gå med oppositionspartierne i en afstemning mod ministeriet, og han og Marott havde nogle dage før afstemningen i 2. zone som omtalt underrettet Neergaard herom; denne havde ladet meddelelsen gå videre til J. C. Christensen og Jørgen Pedersen.

Moesgaard-Kjeldsen, der stod alene i rigsdagsgruppen med sin dissens i det sønderjyske spørgsmål, kunne imidlertid heller ikke acceptere ministeriets økonomiske reguleringspolitik. Det kom frem i partimødet 9. marts 1920, hvor han under en diskussion om valutaloven bestemt advarede mod at båndlægge erhvervene; han synes iøvrigt ved denne lejlighed at have fået støtte fra redaktør, folketingsmand Gunnar Fog-Petersen. Da loven kom til debat i folketinget torsdag 11. marts holdt Moesgaard-Kjeldsen en tale, hvori han brød med ministeriet på dette væsentlige punkt⁶.

Han sagde bl. a., at han i den nuværende situation ikke ville være med til at gå videre ad reguleringsvejen. »Jeg finder, det er et udtryk for en ringe grad af opfindsomhed hos de mænd, som er førere på dette område, når de tror, at det samme system, som man gennemførte med held under krigen, kan anvendes med samme held efter krigen«. Senere i talen sagde han: »Jeg har mange gange hen imod krigens slutning og også i det sidste år . . . sat mig dydigt til rette for at høre på en af de ærede ordførere for Socialdemokratiet, når han sang sin lovsang over dette

C. Moesgaard-Kjeldsen (1869–1935) var medlem af folketinget 1913–20. Han var 1894–96 bestyrer af Kreditforeningens gårde Lidsø og Bindernæs ved Rødby, som han derpå købte. Han var fremtrædende indenfor en række landbrugsorganisationer. Bl. a. som formand for Ernæringsrådet havde han taget virksom del i krigstidens økonomiske politik, men kom efterhånden i åben modsætning til sit parti på dette punkt. Han sluttede sig senere til LS. Allerede i 1920 havde han svære økonomiske vanskeligheder, og kort før sin død måtte han afhænde gårdene.

Foto ca. 1920.

system. Jeg har med samme interesse for at lære og forstå hørt på de radikale ministre, som har sunget den samme lovsang, men det er endnu aldrig lykkedes mig at forstå, at der er nogen realitet i den tale, thi jeg tror ikke, at det system, der hedder socialisering, taget i dets videste betydning, overhovedet kan gennemføres⁷. Hermed havde Moesgaard-Kjeldsen brudt staven over Ove Rode, som han ganske ubesmykket kaldte socialist, og hermed er det også godtgjort, at Moesgaard-Kjeldsens ønske om at styrte det radikale ministerium – ganske som for Liebes og Vanggaards vedkommende – var dikteret af en blanding af nationale og økonomisk-politiske motiver.

Efter afstemningen 14. marts følte ministeriet sig overbevist om, at grænsespørgsmålet nu var afgjort. Allerede 17. marts fik udenrigsministeren telegram fra gesandten i Paris, kammerherre H. A. Bernhoft, som rapporterede, at man blandt franske embedsmænd og politikere anså sagen for afgjort som følge af det høje antal tyske stemmer blandt de bosiddende⁸. Hertil svarede telefonmeddelelser fra den regering nærtstående rådgiver ved CIS, Mackeprang, gående ud på, at grænsedragningen i alt væsentlig nu var fastlagt som grænsen mellem 1. og 2. zone⁹.

Da Flensborg-agitationen for alvor satte ind efter 14. marts, søgte ministeriet og regeringspartierne på forskellig vis at komme op derimod. Man regnede ikke med muligheden af, at den kunne få indflydelse på grænsedragningen, men derimod nok i almindelighed svække ministeriet. Derfor

lod man kongens udtalelser til Ernst Christiansen dementere, og da ministeriets fjender begyndte sin mødekampagne, svarede regeringspartierne på H. P. Hanssens initiativ med også at tilrettelægge møder, hvad socialdemokraterne ikke havde været begejstrede for¹⁰. En erklæring fra Det radikale Venstre 17. marts udtalte, at man ville hindre, at der dannedes en forkert opfattelse af det danske folks mening; derfor agtede man i tilsvarende omfang at arrangere møder, der skulle give »udtryk for den opfattelse, at det danske folk fastholder fredstraktatens bestemmelser og ikke ønsker tilsidesættelse af resultatet af den afstemning, Danmark har fremsat begæring om«¹¹. Torsdag 18. marts vedtog rigsdagsgruppen yderligere en udtalelse, hvori man fastholdt ministeriets sønderjyske politik. Da Moesgaard-Kjeldsen var bortrejst, kunne den vedtages enstemmigt¹².

Fredag 19. marts udsendte Socialdemokratiets hovedbestyrelse en i kraftige vendinger affattet tilsvarende erklæring, som var vedtaget den foregående dag. Da den radikale udtalelse efter Scavenius' opfattelse ikke var blevet tilstrækkelig bemærket, blev der på hans initiativ kl. 20,30 holdt partimøde for at vedtage en ny erklæring. Munch var imod dette møde, idet han fandt den tidligere vedtagelse tilstrækkelig. Det fik også et uheldigt forløb, idet Moesgaard-Kjeldsen nu deltog og stemte imod¹³. Efter mødet sagde han til Munch, at dersom partiet offentliggjorde udtalelsen uden at meddele, at han havde stemt imod, ville han udsende en erklæring, der tog afstand¹⁴.

Inden dette partimøde var de resterende Flensborg-møder som omtalt blevet aflyst, hvorfor regeringspartierne også annullerede sine, men dog af hensyn til ligevægten afholdt ét arrangeret af Studentersamfundets sønderjyske Samfund (»4S«), hvor den konservative borgmester Ernst Kaper, professor Harald Høffding, forstander Holger Begtrup og sønderjyderne Nis Nissen og Chr. Ernst Christensen alle talte i tilslutning til ministeriets politik¹⁵, og tre store offentlige møder søndag 21. marts. På disse vedtoges en af Munch udarbejdet resolution, der fastholdt princippet om den nationale selvbestemmelsesret. På det af møderne, der holdtes i Grundtvigs hus, talte Ove Rode, hvis udtalelser var et udtryk for ministeriets synspunkter. Han sagde indledningsvis: »Spørgsmålet er for Danmarks vedkommende ganske enkelt. Er et ord et ord og en mand en mand? Står skrevne løfter og bindende erklæringer fast, eller er de kun papirlapper?« Og senere hed det: »Den 17. december 1918 bad det mellemslesvigske udvalg gennem redaktør Andreas Grau Danmarks regering om i Versailles at anmode om, at mellemslesvigerne kunne få »lejlighed til at udøve selvbestemmelsesretten« og »tilkendegive, om vi ønsker at genforenes med Danmark«. Ønsket fremsførte regeringen i Versailles, og det blev fuldt ud imødekommet i fredstraktaten. Dette danske ord om selvbestemmelsesretten ligger altså ved fredstraktatens protokol. Står det fast her hjemme? Fra

de slesvigske mindretalsmænd, studenterforeningspolitikere og deres tilhængere på gaden lyder svaret: »Nej, nej. Selvbestemmelsesretten er taget tilbage. Den gjaldt til og med den 10. februar. Men den gælder ikke i marts«. Dette møde ønsker hertil kun at sige, at et ord er et ord. Vi ønskede selvbestemmelsesretten. Vi fik den. Vi forlanger, at den tabende skal respektere den, hvor Danmark sejrede. Vi vil også respektere den, hvor Danmark tabte. Den afstemning, vi begærede, gav i Nordslesvig 75 % for Danmark. Den gav i Flensborg 72 % for Tyskland, i det øvrige Mellemslesvigs kommuner mere end 80 % for Tyskland. Kun nogle få kommuner var relativt gunstige for Danmark. Afstemningen er klar, og det er usandhed at sige, at Danmark ønsker den tilsidesat. Det er en farlig lære, den vi nu hører: I Nordslesvig ønsker vi, at *flertalsafgørelsen* skal gælde og gælde for hele området. I Mellemslesvig og Flensborg forlanger vi *mindretallets diktatur*. I Nordslesvig *folkets selvbestemmelsesret*, i Mellemslesvig og Flensborg *statens magtafgørelse*. Mon ikke de konservative, der er ihærdige for at proklamere denne sondring, skulle kunne forstå, at tiden overhovedet ikke er inde til at appellere til magtafgørelsen og til mindretalsdiktaturet«.

Selv i denne ret polemiske tale kom Ove Rodes stemningsbårne sind til udtryk, hvad slutningsordene viser: »Det levende Danmark står fast. Det holder sit ord i ære. Som det kræver sin ret, giver det andre deres. Det bringer hele danskheden i Slesvig sin tak for uforgængelig troskab. Det tilsiger en tak, der tabte i Mellemslesvig, sin broderlige bistand. Det har fast i sit hjerte vort lands minder, gode og onde, fra 1000 års kampe i Slesvig, når det vendt mod fremtiden dybt bevæget ser, at endelig nu en retfærdig og varig løsning blev mulig«¹⁶. Disse ord kunne aldrig være udtalt af Scavenius; men Rode havde hjerte for sønderjyderne, og det havde været klogt, om de radikale havde ladet ham fremtræde som ministeriets talsmand i den sønderjyske sag. Thi selv om medlemmerne af »4S« og mænd som H. V. Clausen, Mackeprang, Aage Friis o. a. virkelig nærrede varme følelser for Sønderjylland, fremstod ministeriets sønderjyske politik for dets modstandere alene som koldsindig. H. P. Hanssens optagelse i ministeriet ændrede ikke ved dette forhold.

Moesgaard-Kjeldsen kunne dog ikke tie længere. Allerede lørdag 20. marts havde han udarbejdet en erklæring; men det synes som om, han har tilbageholdt den et par dage, i al fald offentliggjorde han den først i morgenbladene mandag 22. marts. Den var ganske kort, henviste til partiets udtalelse af 20. marts og oplyste, at han havde stemt imod, fordi den efter hans mening foregreb den naturlige udvikling af den sønderjyske sag. Først når CIS' indstilling forelå, kunne regeringen binde sig¹⁷. Moesgaard-Kjeldsens åbenlyse desavouering af sit parti vakte vel misnøje i det, men medførte endnu ingen sanktioner. Partiet anså det for opportunt

at tage hans erklæring til efterretning, hvilket lod sig gøre, fordi den ikke direkte krævede nogen del af 2. zone til Danmark endsigse internationalisering. Med den snævre parlamentariske margin, ministeriet havde, måtte det betænke sig på at ekskludere ham¹⁸.

For en overfladisk betragtning kunne ministeriets forbindelse med CIS synes god. Scavenius og H. P. Hanssen konfererede med dens medlemmer i København og sidstnævnte tillige i Flensborg. Claudel talte vel inden afstemningen om, at Danmark skulle have hele 2. zone¹⁹; men ministeriet synes at have ment, at dets modargumenter overbeviste ham. Det samme indtryk beholdt ministrene efter afstemningen 14. marts. Umiddelbart efter dennes afslutning talte H. P. Hanssen med Heftye og Claudel, og de gav da udtryk for vrede mod dem, der havde foregøjet CIS forhold, som ikke fandtes²⁰.

Men ministrene var ikke klare over Claudels og Heftyes uoprigtighed. De vidste intet om, hvor dybt de to kommissærer havde indladt sig med With-kredsen m. fl. Ministeriet har følt sig sikker på CIS især efter afstemningen, og har ikke haft mulighed for at gennemskue Claudels, Heftyes og Bruce's spil. En fornemmelse kan ministeriet have haft; men det følte sig så sikker i sadlen, at det skød den til side. Forhandlingerne foregik jo også i hemmelighed, og kun efterretningsvæsnet ville vel have været i stand til at informere ministeriet, hvad det ikke gjorde, fordi det samarbejdede med With-kredsen²¹.

Til gengæld havde ministeriet de midler, som normalt står til en regerings rådighed, bl. a. vore legationer, gennem hvilke man kunne virke over for de fremmede magter til fordel for ministeriets synspunkter. Zahle, Scavenius, H. P. Hanssen, Munch og Rode drøftede 19. marts, hvorledes man kunne bruge dette instrument, og man enedes om at sende de danske gesandter i Berlin, London, Paris m. fl. hovedstæder en instruks. Den afgik 20. marts, og dens indhold gav tydeligt udtryk for ministeriets anskuelser: 2. zone var klart tysk, og en genforening med Danmark ville give os et tysk mindretal på over 100.000, hvad der ville skabe uro og undergrave det retsgrundlag, på hvilket vi havde ønsket Sønderjylland tilbage. Instruksen vendte sig imod at søge garantier for det danske mindretal. Det hed videre, at Flensborg-gruppen syntes at have opgivet håbet om tilsidesættelse af afstemningen i 2. zone og i stedet ville arbejde for en internationalisering af zonen. Denne plan stred efter ministeriets opfattelse mod fredstraktaten og karakteriseredes derfor som meget fantastisk. Hvis sådanne planer omtaltes for gesandterne, instrueredes de om at fremføre, at Danmark ønskede en hurtig og definitiv afgørelse²². Ved telegram af 26. marts anmodedes gesandterne om hurtigst muligt at søge den endelige grænse-dragning fremmet²³. På en måde var der altså en for offentligheden skjult kappestrid igang, ministeriet ønskede en hurtig afgørelse, dets fjender en

udsættelse i håb om, at Danmark overfor CIS og fredskonferencen ville blive repræsenteret af en anden regering.

Ministeriets instruks af 20. marts indeholdt imidlertid også en utvetydig tilkendegivelse af, at man fra dansk side burde bestræbe sig på, at begge minoriteter efterhånden formindskedes så meget som muligt, således at der blev en ren national grænse, hvorfor den danske regering burde yde de danske sydslesvigere økonomisk og anden støtte, hvis de ville flytte til Danmark. Dette ønske var vel i logisk overensstemmelse med det radikale ministeriums grænsepolitiske opfattelse om én gang for alle at få truffet en afgørelse, der skabte ro om grænsen; men i den givne situation var det ganske overflødigt at udtale det. Det var psykologisk og uklogt, fordi det nærrede den anskuelse, som ikke få mennesker havde, at ministeriet ikke kerede sig det mindste om de danske i 2. zone. Instruksen, der tydeligvis var konciperet af udenrigsministeren selv, måtte ophidse kongen og yderligere stemme ham ublidt mod ministeriet og dermed gøre ham mere modtagelig for With-kredsens pression²⁴.

I sine erindringer skrev P. Munch i forbindelse med sin omtale af striden om rømningen af 3. zone i juli 1919: »Det var på forhånd min opfattelse bygget på tidligere erfaringer, at når der opstod en situation, som kaldte på de nationale stemninger, da kunne disse føre mange ud i en politik, hvor både fornuftgrunde og retfærdighedshensyn fejedes til side. Mit indtryk deraf forstærkedes i disse måneder i høj grad. Jeg så, hvorledes politikere, der på forhånd skulle antages at bevare ligevægten, revs med at sådanne stemningsbølger. Men tillige, at der opstod en uimodståelig tilbøjelighed hos dem til at benytte disse stemninger i den indre-politiske strid«²⁵.

Alligevel forekommer det, at Munch og hans kolleger undervurderede styrken i disse stemninger og deres magt over kongen, hvis sindelag de dog gennem syv år havde haft mulighed for at bedømme. De kan naturligvis have regnet med, at kongen kunne skræmmes tilbage; men den dybereliggende psykologiske forklaring er nok snarere, at ministrene nu havde været så længe ved magten under snart sagt alle tilskikkelser, at de efterhånden ikke længere havde fantasi til at forestille sig nogen anden tilstand. Hertil kom, at de talrige angreb havde sløvet dem. Derved kom de til at undervurdere den modstand og uvilje, som havde samlet sig mod ministeriet, der bortset fra Estrups 1875–1894 var det, som havde siddet længst.

Socialdemokratiet havde også sin udbryder, redaktør af *Fyns Social-Demokrat*, Emil Marott, der som alt behandlet deltog i Flensborg-hjembevægelsens bestræbelser på at få styrtet ministeriet Zahle. Hans motiver synes at have været idealistiske. Af historiske grunde mente han, at vi

havde krav på Slesvig ned til Danevirke, og at vi i al fald roligt kunne tage en grænse syd om Flensborg. Disse tanker »var et udslag af min trang til ved siden af social retfærdighed også at hævde vor nationale ret«²⁶.

Han tog derfor til orde i folketinget 17. november 1919; men selv om opmærksomme iagttagere på tonen nok kunne mærke, at Marott i forhold til partifællerne havde sin egen opfattelse, så var hans udtalelser dog så mådeholdne, at de ikke affødte partimæssige reaktioner²⁷. Talen blev stærkt omtalt i pressen, og Marott fik indbydelse til i december at holde foredrag i Flensborg²⁸. Dette vakte også opsigt, og efter juleferien blev Marott på et partimøde 16. januar 1920 i den socialdemokratiske folketingsgruppe angrebet for sine udtalelser. Marott hævdede heroverfor, at han stod på selvbestemmelsesrettens og fredstraktatens grund, og at han ikke følte sig i uoverensstemmelse med Socialdemokratiet²⁹.

I afstemningstiden trådte Marott i en stadig mere og mere intim forbindelse med ministeriets fjender både i København og Flensborg, idet han samtidig offentligt fremkom med mere utilslørede udtalelser. Det fremkaldte drøftelser på partimødet 12. februar, og i rigsdagsgruppens bestyrelse vedtoges det 18. februar at stille Marott overfor et ultimatum: Han måtte inden 20. februar dementere, at han var Flensborg-mand³⁰. Det må på dette tidspunkt have stået Marott ganske klart, at han satte ikke blot sit rigsdagsmandat, men også sin stilling som redaktør af *Fyns Social-Demokrat* på spil, hvis han ikke veg. Alligevel fastholdt han, og på partimøder 20. februar kom det til et opgør, der resulterede i, at Marott fik en påtale³¹. Partiet var altså langmodigt; men også Socialdemokratiet måtte tage hensyn til ministeriets snævre parlamentariske margin, så meget mere som man befandt sig i en tilspidset situation med mulig kamp på arbejdsmarkedet og med betydningsfulde forhandlinger om grundlov, valglov og genforening. Lettere var det heller ikke, fordi Marott – i modsætning til Moesgaard-Kjeldsen – var en af Socialdemokratiets mere fremtrædende skikkelser. I 37 år havde han været socialdemokratisk redaktør, fra 1896 af *Fyns Social-Demokrat*, og fra 1903 havde han repræsenteret Odense i folketinget. Socialdemokratiet måtte derfor tænke sig godt om, inden man skred til sanktioner over for ham.

Dagen efter afstemningen i 2. zone, altså 15. marts, holdt Socialdemokratiet gruppemøde; her var Marott ikke til stede, idet han som omtalt var på vej hjem fra sin hemmelige mission til Stockholm. Der var derfor nu ingen uenighed i gruppen om, at Socialdemokratiet stod på afstemningsresultatet³². Dagen efter deltog Marott imidlertid, og som han havde bebudet overfor Vanggaard, drog han her sit særstandpunkt frem, idet han ifølge partiprotokollen erklærede, at han forbeholdt sig ret til at arbejde for, at Flensborg og 2. zone blev dansk³³. Mærkelig nok er der intet refereret om mødets reaktion på Marotts udtalelse; muligvis har

Emil Marott (1856–1940) havde som så mange socialdemokratiske politikere gjort springet fra typograf til redaktør. 1884–88 var han redaktør af *Demokraten*, 1888–96 af *Horsens Social-Demokrat* og derpå af *Fyns Social-Demokrat*. Ved sit brud med partiet i 1920 satte han, der havde været en indflydelsesrig politiker (bl. a. fra 1906 medlem af finansudvalget), sin eksistens på spil. Marott kandiderede forgæves for sit eget parti, Det fri Socialdemokrati, ved de tre valg i 1920. Sine senere år ernærede han sig ved en biografbevilling og som foredragsholder og skribent.

Tegning af Erik Henningsen 1918.

man ikke kunnet nå at diskutere den p. g. a. mødet i folketinget, der begyndte kl. 13, snarere har dog partiledelsen ønsket at overveje situationen.

Fredag 17. marts kom sagen til diskussion, og folketingsmand Laust Rasmussen spurgte herunder Marott, om han agtede at fratage sit særstandpunkt nu, hvor Venstre ikke ville agitere for Flensborg. Hertil svarede Marott klart og utvetydigt nej, idet han tilføjede, at han hellere ville forlade partiet end ophøre med at arbejde for Flensborgs genforening med Danmark. Heller ikke på dette grundlag ville partiet skride til eksklusion. Man nøjedes med fremtidig at udelukke Marott fra partigruppens møder om Flensborg³⁴.

Samme aften talte Marott ved et antiministerielt møde i Studenterforeningen, hvorfor han påny dagen efter blev drøftet på det socialdemokratiske gruppemøde i rigsdagen. Her enedes man om at overveje kraftigere indskriden³⁵, og disse overvejelser fortsattes i Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalgsmøde samme dag kl. 16,30. Stauning forelagde her et forslag til en resolution, som rigsdagsgruppen havde tiltrådt, og hvori Socialdemokratiets hovedbestyrelse erklærede med alle til rådighed stående midler at ville gå mod Flensborgs indlemmelse. Stauning redegjorde i denne forbindelse for Marott-konflikten, og man enedes om at vedtage »sin skarpeste misbilligelse« af Marotts adfærd. Beslutningen konfirmeredes senere af hovedbestyrelsen og kundgjordes fredag 19. marts. Om nogen eksklusion var der stadig ikke tale³⁶.

Da erklæringen, som modsatte sig Flensborgs indlemmelse, mod Marotts vilje blev optaget i *Fyns Social-Demokrat*, fratrådte han som redaktør af bladet³⁷. Søndag 21. marts afholdtes ordinært delegeretmøde for de fynske partiforeninger, og her havde Socialdemokratiet sendt Laust Rasmussen over som en slags »offentlig anklager«, skriver Marott³⁸. Partiet har naturligvis håbet, at man ved at stille Marott overfor en kompakt modstand fra hans egne vælgere ville kunne bringe ham tilbage på den rette vej. Mødet sluttede sig også til hovedbestyrelsens fordømmelse; men de delegerede fra Marotts egen valgkreds undlod at stemme, hvad Marott opfattede som et tillidsvotum³⁹. Ganske uanset dette var Marott slet ikke indstillet på at gøre indrømmelser, og han fortsatte da også de følgende dage sit samarbejde med Flensborg-hjem-tilhængerne.

Da rigsdagen tog påskeferie lørdag 27. marts, var de to dissenterer altså stadig medlemmer af deres partiers folketingsgrupper, der navnlig for Marotts vedkommende havde vist en meget betydelig langmodighed; men de havde begge reserveret sig så stærkt overfor et ministerielt kabinetsspørgsmål, at dette medlemsskab var af temmelig problematisk karakter.

Venstres omsving 27. marts

De alarmerende tidender om CIS' forestående afgørelse og Venstres vrangvilje hensatte vel Harsløf og Vanggaard i en dyster sindstilstand; men de lå ikke på den lade side af den grund. Mens Svensson og Kloppenborg-Skrumsager holdt pressemøde, og P. Grau talte for de konservative, blev Harsløf og Vanggaard tilbage på rigsdagen for at påvirke de enkelte venstremænd. Svensson sluttede sig senere til dem og talte i 20 minutter forgæves med Sigurd Berg, der ikke var til at rokke. Til skuffelse for dem skulle folketingsmand Slebsager, der var ivrig for aktion, rejse bort, men tog dog den modvillige Søren Brorsen med sig. De tre sønderjyder forlod Christiansborg uden at have opnået noget ¹.

Mens lederskribenterne ved den dem venligtsindede presse udarbejdede morgendagens artikler, samledes With-kredsen – dog uden With – hos grosserer Aage Møller. Kilderne oplyser ikke præcist, hvem der var med; i al fald kom H. P. Hansen, Harsløf og Vanggaard samt de tre sønderjyder P. Grau, Kloppenborg-Skrumsager og A. Svensson. De tre sidste af lagde beretning om deres samtaler, og det samlede indtryk var ikke godt. Hvad skulle man stille op med Venstre? ².

I denne fase blev Vanggaards stædige fastholden af stor, ja afgørende betydning. Som det tegnede sig for ham, måtte der skabes en eller anden form for parlamentarisk baggrund for kongens indgreb. Men selv om Marott og Moesgaard-Kjeldsen havde brudt med deres partier på den sønderjyske sag, »var det umuligt«, skriver Vanggaard, »at give regeringen et virkeligt parlamentarisk nederlag ved en regulær afstemning i folketinget på en mistillidsdagsorden i det sønderjyske spørgsmål. Vi kunne nemlig ved en sådan afstemning ikke være sikker på at holde alle vore tropper. Det kunne forventes, at enkelte ville blive fraværende, og hos de konservative var professor Birck åbenlys tilhænger af regeringens sønderjyske politik!« ³

På baggrund af alle de påstande, der de følgende dage blev fremsat om, at ministeriet ikke længere havde et flertal bag sig, er Vanggaards oplysninger interessante. Alene Bircks dissens gav 71–69 ved en afstemning; men ministeriets flertal ville muligvis blive endnu større, hvis nogle af Venstre holdt sig borte. Vanggaards vurdering er sikkert rigtig. Den tvivl, der var i J. C. Christensens og N. Neergaards sind, var også at finde

hos menige folketingsmænd. Et mistillidsvotum til ministeriets sønderjyske politik, var det samme som ønsket om en videregående grænsepolitik, og om en sådan kunne hele Venstres rigsdagsgruppe næppe holdes samlet.

Man måtte så, som Vanggaard siger, »ad omveje« se at nå målet, nemlig ved at få Venstre til at udsende en mistillidsudtalelse med krav om valg; en sådan erklæring var tidligere blevet vedtaget på Venstres amtsdelegeretmøder i Nordjylland, hvor Vanggaard var valgt. Når man havde gjort det før, måtte det kunne gøres igen, og ved at gøre det netop i den foreliggende situation, kom man efter Vanggaards opfattelse til offentlig at yde direkte støtte til kongens aktion.

Let var det ikke, fordi Venstre herved kom til at påtage sig en partihavers rolle, hvad J. C. Christensen som flere gange fremhævet ikke ville, hvorimod der ingen vanskeligheder var med samtidig at få de konservative til at udsende en lignende resolution. Midlet til at få overbevist Venstre var, at Peter Grau og Kloppenborg-Skrumsager om nødvendigt nærmest tiltvang sig adgang til bestyrelses- og partimøde i Venstre. Det var vanskeligt, fordi man ikke før havde været ude for dette; men det måtte forsøges ⁴.

Vanggaard instruerede derfor de to sønderjyder med henblik på et foretræde for Venstres gruppe. Idet han bebrejdede Kloppenborg-Skrumsager, at denne ikke havde taget hårdt nok fat på de Venstre-mænd, han havde talt med, fremhævede han, at de måtte »skældes ud, gøres bange, trues, må have at forstå, at svigter de nu, så vil det gå ud over deres parti«. Men Grau måtte ikke spille alle sine kort på én gang, han skulle holde en trumf, dvs. en trussel, i baghånden. For at få sønderjyderne til at indse, at de måtte slå til, meddelte Vanggaard dem, at han havde overvejet at udtræde af partiet, hvis det kunne nytte. P. Grau erklærede siden, at Vanggaards instruktion af ham, havde været af afgørende betydning ⁵.

Harsløf understregede stærkt Vanggaards udtalelser og pålagde Grau og Kloppenborg-Skrumsager at true Venstre med, at man ville opsige partiet huldskab og troskab. Harsløf og Vanggaard havde sikkert ret i, at denne argumentation var et virksomt middel overfor Venstre, der ikke kunne være interesseret i at vanskeliggøre partiets muligheder især i Sønderjylland ved at drive potentielle venstremænd i armene på Det konservative Folkeparti. På den anden side måtte Venstre også vare sig for at give sin politik en sådan drejning, at den på forhånd afskar sig fra at bejle til H. P. Hanssens tilhængeres stemmer.

Harsløf gik endnu videre, idet han foreslog de tre sønderjyder at gå til kongen for udtrykkelig at sige ham deres mening, nemlig at det lyksborgske hus, som sønderjyderne havde elsket og håbet på, nu stod overfor sin skæbnetime, og at det nu kom an på kongen ⁶.

(Lørdag 27. marts skulle vise sig at blive en afgørende dag. I den årle morgen var Vanggaard og Bent Holstein hos C. P. M. Hansen for at orientere ham om, hvorledes situationen nu stod.

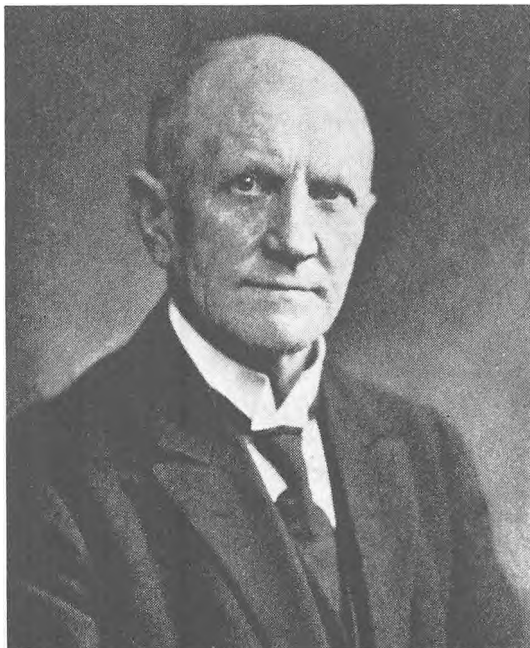
På vejen fra hans bopæl på Østerbro traf Vanggaard og Holstein Eduard Hansen, der mente, at et samme morgen i *Politiken* bragt telegram fra bladets medarbejder i Flensborg, Henry Madsen, gående ud på, at CIS allerede havde afgjort sagen, var et falsum; ellers ville man i den franske legation have vidst besked. Holstein og Vanggaard troede, at *Politiken* bragte telegrammet for at standse den aktion, som man formodede, bladet havde tænkt sig til, var i vente⁷. Herom vidste bladet intet; men i Flensborg såvel som i København gik allehånde rygter, og *Politikens* korrespondent kan da meget vel have hørt det pågældende forlydende og bragt det frem måske for at lægge en dæmper på *Nationaltidende*.

Da Vanggaard kom hen på Christiansborg, talte han med J. C. Christensen dels om telegrammet og dels om P. Grau og Kloppenborg-Skrumsagers deltagelse i Venstres bestyrelses- og partimøde. J. C. Christensen kunne nok gå med til det første; men til det andet »stillede han sig noget tvivlende, men ikke afvisende«, siger Vanggaard⁸. Derpå traf Vanggaard den konservative Albert Abrahamsen, som sagde: »Ja, nu er vi i orden; men nu gælder det jer«. Når henses til det tidlige tidspunkt – inden kl. 9 – bekræfter Abrahamsens udtalelse, at Det konservative Folkeparti i partimødet den foregående dag må være gået ind for at udsende en udtalelse med krav om valg, for så vidt Venstre gjorde noget tilsvarende. Inden kl. 9 fik Vanggaard også talt med P. Grau, der fik de sidste instrukser om fremgangsmåden i bestyrelsesmødet⁹.

Dette forløb udmærket set ud fra Vanggaards synspunkt. J. C. Christensen, der som formand dirigerede mødet, præsenterede P. Grau og gav ham ordet¹⁰. Grau skildrede besøget i CIS og sagde, at Claudel havde erklæret, at det ikke var muligt at give Danmark 2. zone eller Flensborg, med mindre den danske regering blev styrtet. De danske dernede håbede at blive forskånet for udlevering, og Grau appellerede til Venstre, som han kaldte »dette gamle nationale parti«, der burde blive sin fortid tro og slå det afgørende slag. Grau ønskede nu at komme til stede også ved Venstres partimøde, hvad J. C. Christensen var betænkelig ved. Grau udbrød da: »Jeg anmoder indtrængende derom, ja jeg kan sige, jeg forlanger det«. Resultatet blev da også, at man dispenserede fra bestemmelserne og lod Grau og Kloppenborg-Skrumsager fremføre deres synspunkter i Venstres rigsdagsgruppes møde kl. 11. Bestyrelsen nåede iøvrigt til forståelse om, at en dagsorden om internationalisering kunne man ikke støtte, ligesom det heller ikke nyttede at stille mistillidsvotum om mandagen, fordi det kun ville skaffe ministeriet en sejr¹¹.

Efter at dagsordenen for tingmøderne var behandlet, kom sønderjyderne

En rejse blev om et stykke

Peter Grau (1866–1952) fik ved sin indgriben i de politiske forhold i Københavns betydning for krisens forløb, især m. h. t. Venstres holdning. Grau var nordslesviger, men sydslesvigernes talsmand. Han var næstformand i Vælgerforeningen og formand for dens Flensborggruppe. Grau havde gået i skole i Danmark. Fra 1892 ejede han en gård i Pøl på Als. 1907 og 1912 var han rigsdagskandidat. Han var medlem af Sønderborg kreds dag, senere amtsråd 1898–1946 og havde talrige andre tillidshverv.

Foto 1932.

kl. 11.30 ind. Her talte P. Grau igen og redegjorde for danskhedens kår i 2. zone før og under krigen, valgarbejdet under vanskelige kår, den ødelæggende psykologiske og stemmetalsmæssige virkning af de sydfra kommende tyskere, valgtryk, valgresultatet og CIS' stilling, ligesom han udmalede befolkningens dybt nedtrykte stemning ved den udsigt, CIS' formodede afgørelse stillede dem i. Han sluttede derfor med at kræve, at Venstre søgte at styrte regeringen¹². Niels Neergaard undrede sig over, at han ikke forlangte, at Venstre skulle støtte en dagsorden om internationalisering¹³; men Neergaard kendte heller ikke With-kredsens taktiske overvejelser, der som behandlet netop gik ud på ikke at stille bestemte grænsepolitiske krav, men kun kræve en ny regering (og valg).

Derpå talte også Kloppenborg-Skrumsager – ifølge P. Grau med stor kraft og inderlighed og sluttede med at understrege, hvad sønderjyderne ventede sig af Venstres støtte i dette skæbnsvangre øjeblik¹⁴.

Der er ingen tvivl om, at de to sønderjydere tale gjorde et dybt indtryk på Venstre. Kloppenborg-Skrumsager var en stout sønderjysk bonde, der i 10 år indtil 1918 havde været medlem af den præjssiske landdag, og som i modsætning til den rigsmålstalende Grau betjente sig af en klangfuld sønderjysk dialekt. De fleste venstremænd havde aldrig før set ham så lidt som P. Grau. Denne var en oratorisk begavelse af lyrisk tilsnit. Ikke blot Vanggaard karakteriserer hans tale som mesterlig og dybt

gribende, også Niels Neergaard måtte indrømme, at talen var »fremragende dygtig« og præget af stor lidenskabelighed. Kun han, Jørgen Pedersen og Sigurd Berg viste ifølge Vanggaard uvilje; ellers overgav man sig på nåde og unåde, flere havde tårer i øjnene ¹⁵.

J. C. Christensen svarede på partiets vegne, at det var umuligt nu ved en parlamentarisk aktion at styrte ministeriet. Man var kun et mindretal, og derfor var det ikke hidtil lykkedes at få ministeriet væltet. En hovedgrund var også, at sønderjyderne selv til at begynde med havde set anderledes på sagen. J. C. Christensen troede heller ikke på, at det nu var muligt at samle stemmer nok, idet han fandt det tvivlsomt, om Marott og Moesgaard-Kjeldsen, når det kom til stykket, ville stemme med Venstre og konservative. Skulle afgørelsen falde ud til ugunst for 2. zones danskere, ville det være Venstre en dyb og bitter smerte; men partiet skulle gøre, hvad det kunne for at støtte og mildne deres kår. Helt grådskvalt udtalte J. C. Christensen sluttelig, at han næsten følte det, som stod han ved en kær vens begravelse ude af stand til at hjælpe ¹⁶. Det er tvivlsomt, hvor megen vægt J. C. Christensen selv har lagt på den skepsis, han udtalte om Marott og Moesgaard-Kjeldsen; men det er klart, at det var mere bekvemt at drage dem frem i stedet for at nævne muligheden af frafald blandt Venstres egne.

I virkeligheden havde J. C. Christensen ikke givet antydning af løfter i den aktuelle situation, og derfor satte Grau nu trumf på. I den yderste lidenskab svarede han, at han ikke kunne tage mod den tak, J. C. Christensen havde udtalt til de to sønderjyder, når den ikke fulgtes af handling. Nu havde man fået talemåder nok. Man bad ikke om medlidenhed eller sympati, thi den kunne ikke hjælpe, og idet han slog i bordet, føjede han til, at nu måtte Venstre vise, hvad det duede til. Det kunne ske ved at udtale sig nu, ellers var det for sent, og dommen over Venstre ville da blive hård. Gjorde man det ikke, kunne Venstre ikke betegnes som et nationalt parti. Hertil replicerede J. C. Christensen, at det var Grau ikke berettiget til at sige; men denne forlod lokalet uden at sige J. C. Christensen farvel, skønt de stod ved siden af hinanden ¹⁷.

P. Graus udtalelser fremkaldte stærk bevægelse. Mødet blev hævet, fordi der kl. 13 skulle være møde i tingene, og idet man forlod Venstres partiværelse, sagde Vanggaard til J. C. Christensen, at dette vel ikke kunne være afslutningen; men at man måtte have et nyt partimøde, hvad J. C. Christensen accepterede. Vanggaard kunne da meddele Grau, at man kl. 15 ville tage fat igen i Venstre ¹⁸. Nu – og først nu – havde J. C. Christensen omsindet sig og var rede til på en eller anden måde at støtte de to sønderjyders krav. Hvad der bevægede ham, kan vi kun gisne om. Fra modstanderside var man tilbøjelig til at mene, at alt, hvad J. C. Christensen foretog sig, udelukkende var dikteret af snu, partiegoistisk beregning, og

sikkert har da også hensynet til Venstres vælgerinteresser spillet ind for ham sammen med opfattelsen af, at rigsdagsgruppen var i skred. Selv en stærk partiformand må erkende grænser for sin magt. Men det er næppe hele forklaringen. J. C. Christensens bevægelse var sikkert ægte; hans følelser bød ham at støtte Graus krav. Formentlig har han ikke forestillet sig, at det ville udløse så voldsomme begivenheder, som tilfældet blev; men skulle en udtalelse fra Venstre bidrage til at feje det radikale ministerium bort, var ulykken ikke så stor. Vanggaard anfører iøvrigt, at J. C. Christensen på dette tidspunkt ikke var overbevist om, at en erklæring fra Venstre ville føre til et ministerskifte ¹⁹.

Samtidig med, at Venstre holdt partimøde, diskuterede også Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppe på ny situationen i et møde, der var begyndt kl. 11,45. Der foreligger intet om dette mødes forløb; men kort før mødet i tinget kl. 13 gik Johan Knudsen til J. C. Christensen og forelagde ham de konservatives udkast til udtalelse og spurgte, om Venstre ville være medunderskriver. Han sagde samtidig, at man kunne regne med, at også Marott, Moesgaard-Kjeldsen og Erhvervspartiets eneste folketingsmand, Lauritz Jensen, ville støtte den. Deres tilsagn havde folketingsmand, dr. phil. Arnold Fraenkel indhentet, da Johan Knudsen havde erklæret, at han ikke ville gå til Moesgaard-Kjeldsen p. g. a. sin despekt for ham ²⁰. J. C. Christensen fandt imidlertid, at en sådan fællesudtalelse om valg væsentlig motiveret ved hensynet til Sønderjylland var uheldig, og han sagde derfor, at de konservatives plan ikke interesserede. Man kunne drille ministeriet, ikke styrte det. Ifølge Johan Knudsen var han endog til at begynde med så afvisende, at han end ikke ville modtage en afskrift af den erklæring, de konservative påtænkte at udsende, ligesom han tilføjede, at han heller ikke havde tid til at beskæftige sig med den, da han om eftermiddagen skulle til møde på Ny Carlsberg og senere på dagen til møde i Kerteminde. Herefter skrinlagde de konservative offentliggørelsen af den planlagte udtalelse ²¹.

Under mødet i folketinget, der behandlede jernbane- og posttakster, udviklede Vanggaard for J. C. Christensen, hvilken form, man kunne give en udtalelse fra Venstre, nemlig den samme, som de nævnte jyske venstremøder havde vedtaget. Han beroligede J. C. Christensen med, at hvad partiet havde sagt før, kunne det sige igen. En sådan udtalelse kunne vedtages af de tilstedeværende rigsdagsmænd i det berammede partimøde senere på dagen. Vanggaard havde et udkast parat. J. C. Christensen accepterede tanken; men bad Vanggaard tale med Neergaard om sagen. Denne var noget modvillig, »men kunne heller ikke komme uden om det«, som Vanggaard noterer ²². Også Abrahamsen talte under mødet med J. C. Christensen ²³.

Efter at have behandlet forslag om ændringer i enkebørnsloven sluttede mødet i folketinget kl. 15,32 med, at formanden meddelte, at tinget ville holde nyt møde onsdag 14. april²⁴. Landstinget sluttede få minutter efter, og Venstres ekstraordinære partimøde kunne begynde. Inden mødet sagde Vanggaard til J. C. Christensen, at dersom resolutionen blev vedtaget, måtte man regne med, at »kuglen rullede«²⁵. J. C. Christensen havde også kontakt med Niels Neergaard; de var enige om, at en udtalelse fælles med de konservative som den, J. C. Christensen havde fået forelagt, ville man ikke gå ind for, men derimod nok en kortfattet erklæring om opløsning og valg²⁶. I partimødet motiverede J. C. Christensen dette med, at Venstres vælgere ventede en udtalelse nu, hvor CIS skulle træffe sin afgørelse. Af taktiske grunde sagde J. C. Christensen intet om en ny regering og heller intet om, at erklæringen kunne tænkes at støtte internationaliseringsbestrebelseerne. Han læste derpå resolutionen op: »Under henvisning til, at valget var et krigsvalg, og at der blev lovet, at nye valg skulle finde sted, når krigen var forbi, og ligeledes under henvisning til, at det nuværende ministerium og dets partier ikke har vælgernes mandat til at træffe den endelige afgørelse i vort nationale spørgsmål, udtaler Venstre på rigsdagen, at det nu må anses for en bydende nødvendighed, at der ufortøvet afholdes valg til folketinget«²⁷.

Udtalelsen var behændigt formuleret, idet den ikke indeholdt noget, som Venstres rigsdagsmænd ikke ord for ord skulle kunne tiltræde, og den gav ikke ét løfte om, hvordan Venstre tænkte det sønderjyske problem løst. Venstre var ganske ubundet. Men i den givne situation havde erklæringen en langt større rækkevidde, idet den kom samtidig med den konservative erklæring og Marotts og Moesgaard-Kjeldsens og på baggrund af With-kredsens kraftige påvirkning af kongen. Den gamle moderate politiker Jørgen Pedersen indså, at Venstres erklæring kunne få følger, og han var den eneste, som tog ordet med en bemærkning om, at resolutionen vel indebar, at man fik seks valg på ét år²⁸. Kunne vi tåle dette, spurgte han. J. C. Christensen svarede uden betænkning og med fasthed, at det mente han. J. C. Christensen satte derpå forslaget til afstemning, der foregik ved, at medlemmerne rejste sig. Ifølge Vanggaard kom Jørgen Pedersen dog kun halvt op af stolen²⁹.

J. C. Christensens autoritet som partiformand ses tydeligt ved denne lejlighed. Da han omsider havde besluttet sig, viste han ingen vaklen, og partiet fulgte ham. Venstres gruppeprotokol indeholder intet om det pågældende møde, og det har heller ikke været muligt ud fra andre kilder at klarlægge, hvilke af Venstres rigsdagsmænd der var fraværende. Som nævnt var Søren Brorsen og Slesbager rejst dagen før, og ved den sidste afstemning i folketinget deltog 83 af tingets 140 medlemmer, hvad der var maksimum for den pågældende dags afstemninger; i landstinget

var tallet 48 af 72. Der pågik ikke udvalgs møder; men som det ofte er tilfældet i rigsdagen, har sikkert nogle medlemmer opholdt sig uden for salen i andre gøremål. Alligevel tør man nok formode, at en del venstremænd udover de to nævnte ikke var til stede ved dagens gruppemøder, da det næppe er tænkeligt, at samtlige fraværende tingmænd skulle tilhøre de øvrige partier. Ingen af de fraværende venstremænd ses dog senere at have anket over resolutionen ³¹.

Kl. 16 modtog Johan Knudsen af et rigsdagsbud skriftlig meddelelse fra J. C. Christensen om, at Venstre alligevel havde vedtaget en resolution om valg, og at denne allerede var afgivet til Ritzaus Bureau. Kl. 16-16,30 holdt Det konservative Folkeparti møde for at drøfte den opståede situation. Under indtryk af J. C. Christensens afvisende holdning kl. 13 måtte de konservative føle sig ført bag lyset. Det kunne se ud, som om Venstre ville distancere Det konservative Folkeparti, der havde taget initiativet. Som situationen nu var, måtte de konservative naturligvis også udsende deres resolution ³².

Under folketingets opgør 11. april om påskekrisens begivenheder hævdede J. C. Christensen, at Venstre havde vedtaget sin erklæring uden at kende de øvrige vedtagelser, idet han dog tilføjede: »Vi har hørt et nys om, at de konservative ville vedtage noget, men hvori det bestod, vidste vi ikke så nøje, og navnlig vidste vi intet om, at et radikalt medlem og et socialdemokratisk medlem også ville udsende proklamationer; det var os ganske ukendt« ³³. Heroverfor erklærede Asger Karstensen, at der var »selvfølgelig en klar forståelse indbyrdes« om udsendelsen af de pågældende valgerklæringer. Dette kaldte J. C. Christensen frem med en udtalelse om, at et medlem af Det konservative Folkeparti havde henvendt sig til ham med et udkast, som man tænkte på at sætte i bladene med underskrifter; dette kunne Venstre ikke tiltræde. Senere havde Venstre vedtaget sin egen udtalelse, som den konservative folketingsgruppes formand havde fået overladt ³⁴. Nu rykkede Johan Knudsen Asger Karstensen til undsætning, idet han sagde, at J. C. Christensen havde været bekendt med den udtalelse, som det konservative parti påtænkte at udsende, dersom Venstre ville være medunderskriver eller udsende en lignende ³⁵.

Det kan forekomme at være en strid om ord, thi forskellen på »nys om« og »bekendt med« synes ikke stor. Det er klart, at J. C. Christensen 11. april måtte være interesseret i, at Venstre havde haft enten slet ingen forbindelse eller kun en løs kontakt med de konservative, fordi det modsatte kunne virke som en i fællesskab planlagt aktion. Givet er det, at J. C. Christensen var vidende om de konservatives planer, og om at man kunne formode, at de tre andre folketingsmænd ville støtte disse; men den form, under hvilken han var blevet underrettet, var så tilpas uformel, at J. C. Christensen bag efter kunne sige, som han gjorde. På samme måde for-

holdt det sig med hans manglende viden om Marott og Moesgaard-Kjeldsen. De sidste 14 dage havde J. C. Christensen vidst, at de i givet fald ville være med til at stemme for et mistillidsvotum. Deraf kunne J. C. Christensen nok slutte, at de ville gå med til nu at kræve valg; men han *vidste* det ikke, og han havde ikke talt med dem. M. h. t. de konservatives vrede kunne J. C. Christensen hævde, at der ikke forelå nogen aftale, mens Johan Knudsen har opfattet resultatet af sit møde med J. C. Christensen kl. 13 som et gentleman-agreement om intet at gøre. I al fald mente Johan Knudsen at være blevet et offer for en rævestreg fra J. C. Christensens side ³⁶.

Den konservative folketingsmand Johannes Ulrich hævdede på et vælgermøde på Møn søndag 28. marts, at valgerklæringerne skyldtes et ønske om at give udtryk for stemningen overfor sønderjyderne ³⁷. Det samme synspunkt synes Johan Knudsen, der ingen forbindelse havde med Danevirke-bevægelsen, at have næret, idet han inden resolutionernes udsendelse spurgte J. C. Christensen, om denne handling ville medføre ministerskifte. J. C. Christensen havde svaret, at det troede han ikke ³⁸. Rimeligvis har J. C. Christensen været i god tro; men der fandtes i begge partier politikere, som var sindet at bruge valgerklæringerne til et fornyet fremstød overfor kongen.

Det er imidlertid givet, at hverken Venstre eller Det konservative Folkeparti bevidst afventede lørdagens komme og rigsdagens ferie for at undgå at få valgkravet prøvet i folketinget. Der var tale om et sammenfald af tilfældigheder, hvilket bl. a. fremgår af, at de konservative var rede til at udsende deres erklæring allerede kl. 13. Dette udelukker ikke, at det var de pågældende partier velbehageligt, at rigsdagen ikke var inde – især da det senere på dagen viste sig umuligt at overbevise L. V. Birck, og også fordi den konservative folketingsmand Theodor Jensen lå syg i Frankrig og altså ikke kunne være til stede ved en mistillidsafstemning.

Kunne man imidlertid få Birck til at falde til føje, ville det være muligt i pressen og overfor kongen at fremkalde det indtryk, at ministeriet havde mistet sit flertal, fordi som nævnt Lauritz Jensen, Marott og Moesgaard-Kjeldsen underhånden havde erklæret sig rede til i givet fald at støtte et krav om valg. I så fald kunne man nemlig hævde, at stemmetallene ville stå 70–70 i et kabinetspørgsmål, hvilket var uholdbart for regeringen. Ud fra en parlamentarisk tankegang burde dette naturligvis konstateres ved en afstemning i tinget; men så længe dette var på ferie, var man garderet imod en sådan og kunne altså benytte påstanden i agitationen. På et tidspunkt efter at J. C. Christensen (formentlig ved 17-tiden ³⁹) var kommet tilbage fra sin og Neergaards audiens, som behandles senere, søgte man derfor at få Birck overbevist.

I samtalen deltog foruden Birck, Piper og Johan Knudsen og på opfor-

dring af de konservative også J. C. Christensen, der om sin og Neergaards audiens kun – og ret vildledende – oplyste, at den havde drejet sig »om en ganske anden sag«. Mødet fandt sted i Det konservative Folkepartis landstingsgruppes mødeværelse, og det var i begyndelsen Piper, der førte ordet ⁴⁰. Birck præciserede, at han kunne gå med til at kræve valg, hvis J. C. Christensen ville skrive under på en erklæring, der sikrede, hvad Birck betegnede som »en forsvarlig regeringskurs«. I erklæringen hed det bl. a., at Danmark ikke måtte modtage Flensborg eller nogen betydende del af 2. zone i strid med nationalitets- og selvbestemmelsesretten, at Danmark ikke i tilfælde af en internationalisering af zonen ikke måtte overtage nogen beskyttelse, protektorat, administrations- eller værgepligt, samt at Danmark ikke måtte kræve rettigheder for de dansksindede i 2. zone, som i analogi hermed kunne gøre det til en pligt for os at yde tyskheden i 1. zone andre rettigheder end dem, fredstraktaten og vor egen billighedsfølelse dikterede os ⁴¹.

Birck tog med andre ord forbehold overfor alle de eventualiteter, der kunne komme på tale, og erklæringen var i virkeligheden en mistillidserklæring til J. C. Christensen, som denne ikke kunne forventes at underskrive. Kom erklæringen ud, ville den også ganske ødelægge indtrykket af Venstres valgkravserklæring. J. C. Christensen sagde da også, at skønt han i princippet var enig med Birck, ville han belært af sørgelig erfaring ikke underskrive noget. Heller ikke Bircks tilbud om at stemme mod regeringen uden at oplyse, at J. C. Christensen havde underskrevet håndfæstningen, ville J. C. Christensen modtage. Hermed brød forhandlingen sammen ⁴².

Pressionen overfor Birck ophørte dog ikke. I aftenens og nattens løb blev han nogle gange ringet op fra Flensborg og indtrængende opfordret til at skifte standpunkt, hvad han afslog ⁴³. Også etatsråd H. N. Andersen lod høre fra sig; han kaldte Birck til sig og rådede ham til at følge partiet, ellers ville han efter H. N. Andersens opfattelse gøre sig umulig som højrepolitiker. H. N. Andersen havde føjet til, at der lå store opgaver for os i Flensborg ⁴⁴.

Piper og Johan Knudsen gik kl. 20 til den konservative gruppe, der ventede i folketingsgruppens værelse, og meddelte det negative resultat. Den almindelige opfattelse var, at aktionen hermed strandede, da man ikke kunne postulere, at ministeriets parlamentariske grundlag var borte. Johan Knudsen gav situationen udtryk i bemærkningen: »Regeringen kan ikke styrtes på Ritzaus gule papir« ⁴⁵.

Kongen og H. N. Andersen

Kongen kom nu mere og mere i forgrunden. P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager havde ønsket audiens lørdag 27. marts; men ret tidligt på dagen fik de at vide, at kongen var stærkt optaget hele dagen og derfor ikke kunne modtage dem. Samtidig pointeredes det, at der ikke var tale om et afslag. Kongen var enig med dem og havde fuld forståelse for deres krav¹.

Når kongen ikke havde tid til at modtage de to sønderjyder, var grunden bl. a., at han om formiddagen skulle konferere med ministrene Scavenius, Munch og H. P. Hanssen om forskellige spørgsmål². Også Brandes havde imidlertid en samtale med majestæten. Han blev kl. ca. 12,45 af kabinetssekretær Krieger anmodet om at komme til kongen, hvad Brandes da gjorde allerede mellem 13 og 13,30 – eller med andre ord: han efterkom ufortøvet anmodningen. Baggrunden for kongens henvendelse var den allerede omtalte artikel i *Politiken*, der også havde opskræmt Vanggaard m. fl. Da Zahle var bortrejst, kunne kongen ikke komme til at tale med ham og sendte da i stedet bud efter Brandes. Denne beklagede artiklen, som han dog ikke mente havde nogen reel betydning, hvad kongen bestred, fordi *Politiken* af befolkningen opfattedes som regeringens tale-rør. Brandes henstillede til kongen intet at foretage sig, før Zahle var tilbage mandag; men kongen erklærede at ville tale med J. C. Christensen og Neergaard³.

Da Brandes i 1926 fik forelagt korrekturen til Rodes bog, skrev han, at det var ham behageligst, at der kom til at stå, at han havde været hos kongen om formiddagen, altså på samme tidspunkt som kollegerne, skønt det ikke var rigtigt. Samtalen havde ifølge Brandes' brev ikke været »upolitisk«; men kongen havde ikke fortalt noget om, hvad han havde i sinde, »hvis han da vidste det, hvad jeg næppe tror. Han åbenbarede mig kun sin utålmodighed, og jeg troede, at jeg beroligede ham, forsikrede, at valgets time var nær«⁴.

Brandes' referat er uden at være usandt, dog afsvækket. Når han ikke refererede mere konkret og heller ikke ønskede frem, at han havde været hos kongen alene og efter de andre ministre, kan det forklares ved, at det kunne give næring til de rygter, som bl. a. *København* allerede 30.

H. N. Andersen, ØK, (1852–1937) er i mange henseender en sfinx i dansk politisk historie, idet han i vid udstrækning har formået at tilsløre sin aktivitet. Det var bl. a. muligt, fordi han udøvede en væsentlig del af sin indflydelse gennem kongehuset, som han via prinsesse Marie, prins Valdemars gemalinde, fik indpas hos. I 1901 var han således aktiv til fordel for et systemskifte. Bedst kendt er hans virke for ved rejser til Tyskland og England under krigen at holde vore handelsveje åbne til begge sider. Han handlede her i forståelse med Erik Scavenius, som han siden kom i et spændt forhold til. Under krisen i 1920 var han kongens nærmeste rådgiver.

Foto 1932.

marts 1920 havde bragt frem om, at Brandes var forberedt på det, der skete mandag 29. marts. Selv om det ikke var tilfældet, står det dog fast, at With-kredsens påvirkning og sønderjydernes henvendelse i forbindelse med formodninger om, at CIS stod foran afgivelsen af sin indstilling, havde spændt kongen på pinebænken. Det var altså først og fremmest p. g. a. angst for, at CIS nu ville træffe sin afgørelse, der gjorde, at kongen sendte bud efter J. C. Christensen og Niels Neergaard. Beslutningen herom blev jo truffet, før man vidste noget sikkert om valgkravserklæringerne; men udelukkes kan det naturligvis ikke, at kongen kan være blevet underrettet om, at oppositionen syntes i færd med at røre på sig.

Kongens samtale med de to venstreledere fandt sted kl. ca. 17, altså umiddelbart efter det partimøde, hvor Venstre havde vedtaget at kræve valg. Det konservative Folkeparti fik straks underretning om audiensen, idet kgl. konfessionarius Fenger telefonisk underrettede Harboe om, at han havde set de to venstremænd på Amalienborg⁵. J. C. Christensen har i folketinget under debatten 11. april 1920 givet følgende referat af samtalen: »Da vi kom til kongen, spurgte han om den politiske situation, og vi forklarede da for vort vedkommende, at valg ville være meget ønskeligt, og fortalte, at vi havde vedtaget en sådan resolution, som ville blive offentliggjort. Men vi fortalte intet om, hvad andre muligt ville gøre;

vi kunne ikke fortælle noget om, hvad vi ikke vidste, det er dog en selvfølge. Ingen af os blev opfordret til at danne ministerium, således som der er talt om i bladene . . . Hvad der ellers forefaldt under samtalen, er der ingen grund til at nævne, for det var en samtale som så mange andre, når man kommer sammen og taler om de foreliggende sager«⁶.

Overfor J. C. Christensens referat står Neergaards optegnelser, der som nævnt er affattet i juli 1920. Ifølge disse sagde kongen, at han p. g. a. rigsdagens lange påskeferie og J. C. Christensens og Niels Neergaards mulige bortrejse ville have en orienterende samtale med dem. Kongen kendte ikke de vedtagne resolutioner, »som vi meddelte ham med den tilføjelse, at det ikke var meningen at øve nogen pression på kongen, men kun at underrette kongen om partistillingen og oppositionens ønsker«. Kongen udtrykte sig i almindelige vendinger om, at man skulle stå uden forudindtagethed overfor de forskellige muligheder og søge at sikre de danske i 2. zone. Neergaard, der af J. C. Christensen havde fået at vide, at Liebe var på tale som chef for et forretningsministerium, undrede sig over, at kongen slet ikke talte om ministeriets afgang og om muligheden for en ny regering. Han sluttede deraf – ganske som Liebe – at kongen ikke tænkte på at foretage sig noget i den første tid. Neergaard skriver: »Flere gange kom han tilbage til, at han jo måtte holde sig til den lige parlamentariske linje, han én gang var slået ind på, hvad vi kun bestyrkede ham i . . .« Kongen havde også fortalt dem, at han samme dag havde talt med Brandes og sagt til denne, at han agtede at konferere med Neergaard og J. C. Christensen. Til sidst sagde kongen, at han ville føle sig beroliget ved også senere at kunne konferere med de to venstremænd. J. C. Christensen henviste da kongen alene til Neergaard p. g. a. sin rejse til Kerteminde om mandagen⁷, hvilket viser, at i al fald han må have regnet med muligheden af, at kongen snart kunne gøre brug af deres tilsagn.

Der er næppe tvivl om, at Neergaards beretning er sand. Det er klart, at J. C. Christensen under generaldebatten i folketinget om påskekrisen ikke har haft megen lyst til at oplyse, at han og Neergaard også havde underrettet kongen om de konservatives erklæring. Det ville bestyrke socialdemokrater og radikale i deres formodning om, at J. C. Christensen havde sat hele aktionen igang. Det øvrige i J. C. Christensens erklæring strider – uanset dets uldne form – ikke mod Neergaards optegnelser, og man tør altså fastslå, at kongen var klar over, at en venstregering ikke kunne dannes, da den som året før ville få et flertal i folketinget imod sig, og at han endnu ikke tænkte sig at gøre brug af Liebe. På den anden side meddelte de to venstreledere som nævnt kongen, at oppositionen nu i officielle erklæringer krævede valg, hvad kongen kun har kunnet opfatte som en krigserklæring. Han kan herefter have dannet sig det indtryk, at der nu ville være mulighed for at få ministeriet til selv at demis-

sionere, og lørdagens øvrige begivenheder kunne kun bestyrke ham i denne antagelse. Skulle denne for kongen så stærkt attråede situation indtræffe, var tiden inde til gennem et forretningsministerium at udskrive valg⁸.

Når han ikke på et tidligere tidspunkt havde slået til, skyldtes det sikkert etatsråd H. N. Andersen. Danevirke-mændene var tidligt klar over H. N. Andersens indflydelse på kongen. Prins Valdemars ældste søn, prins Aage, opfordrede således allerede i efteråret 1918 With til at vinde H. N. Andersen for sig og sine synspunkter. 22. oktober 1918 var With da også hos ØK's mægtige direktør, som imidlertid klart sagde, at han ikke ville have noget at gøre med den sønderjyske sag på dette tidspunkt. Det kunne gøre skade; men når våbenstilstanden var sluttet, ville han tage fat. H. N. Andersen synes dog ikke at have defineret, hvad der skulle forstås hermed⁹. I 1919 havde kongen udmærket etatsråd Andersen med elefantordenen p. g. a. hans fortjenester som forhandler i udlandet for den danske regering. Der er talrige andre vidnesbyrd om, at kongen satte H. N. Andersen højt. Da redaktør Willemoës i november 1919 var i audiens for at takke for ridderkorset, lod kongen ham mærke sin misbilligelse af nogle artikler, hvori *Ribe Stiftstidende* kritiserede H. N. Andersen for hans diplomatiske aktivitet under krigen. Kongen fremhævede for Willemoës H. N. Andersens patriotiske sindelag og store fortjenester.

De samme artikler skaffede Willemoës en audiens hos etatsråden selv, der følte sig krænket over dem. H. N. Andersen retlede derfor Willemoës m. h. t. sine diplomatiske missioner og holdt et længere foredrag om sine samtaler med engelske, tyske og russiske statsmænd og fyrster. H. N. Andersen erklærede, at han var en meget beskeden mand, der ikke ønskede at regere, styrte ministerium eller i det hele taget blande sig i indenrigspolitik. Om kong Christian sagde han, at denne ofte søgte hans råd, og at kongen ikke længere havde sympati for ministeriet Zahle, idet han var ilde berørt af dets måde at behandle det sønderjyske spørgsmål på. Willemoës besøg hos H. N. Andersen fandt sted 21. november 1919, altså på det tidspunkt, hvor kongens utålmodighed var ved at bryde ud i lys lue.

Om grænsesagen sagde H. N. Andersen iøvrigt, at han hørte til dem, der ønskede »så meget tilbage af Slesvig som muligt, langt længere end Flensborg og så nær Danevirke som muligt«. Han udtrykte sorg over, at ikke alle var enige herom. Om mulighederne for hans eventuelle indgriben ytrede han, at der var gået for meget politik i sagen, »og jeg vil ikke have med politik at gøre, fordi jeg ikke forstår mig på den«¹⁰. Etatsrådets vurdering af sine egne politiske evner er sikkert rigtig, men ligeså uoprigtig er bemærkningen om hans ulyst til at blande sig i dansk politik, hvad martsdagene i 1920 og begivenhederne omkring dannelsen af ministeriet Neergaard i april 1920 tydeligt viser¹¹.

Hvor H. N. Andersen under krigen havde handlet på det diplomatiske

plan i forståelse med Erik Scavenius, var han altså nu ikke længere enig med ham. P. Munch beretter da også, at det kom til sammenstød mellem dem bl. a. om danske vareforsyninger til Flensborg¹². H. N. Andersen var som kongen Danevirke-mand. Det var Willemoës også; men der foreligger intet oplyst om, at han videregav H. N. Andersens betragtninger¹³. Vanggaard kendte dem dog, idet han i sin beretning skriver: »Elefanten står på Danevirke«¹⁴. Men at man i Danevirke-kredse ingen som helst tiltro havde til H. N. Andersen, fremgår af en anden bemærkning hos Vanggaard: »Han er jødernes mand, han er i lommen på Landmandsbanken«¹⁵. Landmandsmankens direktør var Emil Glückstadt, der var formand for bestyrelsen i ØK, og havde et snævert samarbejde med regeringen. »Jøderne« var i visse antiministerielle kredse betegnelsen for ministeriet Zahle.

Det synes også klart, at H. N. Andersen oprindeligt holdt igen på kongen. Ritmester Kraft kunne således fra et selskab søndag 21. marts hos prins Valdemar på Bernstorff berette, at H. N. Andersen havde sagt til kongen, at nu da Marott og Moesgaard-Kjeldsen gik mod deres partier, kunne »rigsdagen måske klare den«. Det gjorde indtryk på kongen, for hvem denne – strengt parlamentariske – udvej naturligvis var den behageligste¹⁶. With-kredsen var meget utryg ved H. N. Andersens indblanding, fordi han var en påvirkningsfaktor overfor kongen, som man ikke havde kontrol med. Der var nemlig ingen kommunikation mellem With-kredsen og H. N. Andersen¹⁷.

Derimod arbejdede professor Thorkild Roving i forståelse med H. N. Andersen. Som et led i stormløbet mod ministeriet Zahle var han allerede 20. marts begyndt at samle underskrifter blandt radikale Flensborg-venner til en protestadresse mod ministeriet. Onsdag 24. marts fik Harsløf underretning om, at adressen snart var færdig og ventedes udsendt »en af dagene«; han opfordrede da til, at den fremskyndedes til torsdag 25. marts¹⁸. At adressen ikke kom frem denne dag, skyldtes H. N. Andersen, idet Roving spurgte ham, om en sådan adresse kunne nytte. Hertil svarede H. N. Andersen, at den ville forandre hele situationen; men samtidig opfordrede han Roving til at vente et par dage med at offentliggøre den¹⁹. Man kan vanskeligt forestille sig, at H. N. Andersen for alvor kan have ment, at en adresse med en snes navne, hvoraf kun nogle få var kendte, og hvoraf ingen havde spillet nogen særlig rolle i partiet, kunne ændre hele situationen. Vægten i etatsråd Andersens udtalelse skal lægges på det sidste led: opfordringen til at vente. H. N. Andersen har ganske simpelt ikke anset tiden for moden til et kongeligt indgreb, hvorfor det var bedst at tilbageholde adressen, til den rette situation forelå.

Dette skete lørdag 27. marts, og på denne dag synes H. N. Andersen at have skiftet opfattelse. Selv sagde han efter krisen til N. Neergaard, at det var Scavenius' gesandtinstruktion af 20. marts, der egentlig gjorde

det klart for ham, at der måtte ske en forandring²⁰. Det er umuligt at sige, om dette udsagn er rigtigt eller en efterrationalisering.

I denne sammenhæng har det møde, der lørdag 27. marts fandt sted på Ny Carlsberg, betydning. Initiativtageren var som ved de tidligere Carlsberg-møder brygger Vagn Jacobsen, der ønskede at samle en videre kreds omkring en mere aktiv grænsepolitik; men han stod, så vidt det har kunnet klarlægges, uden for With-kredsens arbejde²¹, og i al fald var Carlsberg-mødet lørdag 27. marts kl. 16,30 uden forbindelse med rigsdagsaktionen. Til stede var foruden værten, Marott, Moesgaard-Kjeldsen, P. Grau, Kloppeborg-Skrumsager, Vanggaard, Marie Lassen, Witzansky, Edv. Ehlers, Andreas Buntzen, Rovsing, kommandør C. With-Seidelin, redaktør Hans Boesgaard, *Berlingske Tidende* og en medarbejder fra *Kristeligt Dagblad*. J. C. Christensen skulle have været med, men kom p. g. a. sin og Neergaards audiens ikke til stede. P. Munch mener, at også provst Fenger deltog; men herom foreligger intet²².

Mødet var indkaldt for at drøfte internationaliseringstanken; men da Vanggaard med en halv times forsinkelse kom til stede, indså han straks, at det var »som sendt fra himlen, thi her fandtes samlet så at sige alt, hvad der skulle bruges for at understøtte de nys vedtagne rigsdagsresolutioner«. Mens Vanggaard påhørte talernes indlæg, havde han tid til at gennemtænke sit eget²³. With-Seidelin, som indledte, mente, at Danmark burde diskutere Tredje-linjen for om muligt derved lettere at opnå en internationalisering af Mellemslesvig under Folkeforbundets garanti. Man måtte have en delegation til Paris, da sagen endnu ikke var afgjort. Collins og Holsteins held året før har formentlig været baggrunden for With-Seidelins forslag, som viser, hvor langt de mest yderligtgående var rede til at gå, nemlig at ofre den sydlige del af Nordslesvig til fordel for en internationalisering. Moesgaard-Kjeldsen fandt den hidtil førte politik beskæmmende; magten lå ikke længere i Berlin, men i Paris og London. Rovsing anså valgresultatet i Flensborg for »ganske pænt«. Om CIS sagde han, at den var svag, men »i bunden velvillig mod Danmark«; men den var terroriseret af den danske regering, og man kunne ikke have tillid til den. Rovsing oplyste, at Bruce telefonisk havde meddelt ham, at CIS endnu ikke havde truffet nogen beslutning²⁴. Der var med andre ord stadig baggrund for en aktion.

Hvad mødet ville være endt med uden Vanggaards tilstedeværelse er umuligt at sige; men nu fik det afgørende politisk betydning. Vanggaard understregede vigtigheden af Venstres og konservatives resolutioner og af, at det gjaldt om at få ministeriet fjernet, dersom man skulle komme videre i det slesvigske spørgsmål. Derfor måtte Marott, Moesgaard-Kjeldsen og Lauritz Jensen slutte sig til oppositionens krav om valg. Ligeledes var

tiden inde til, at Rovsing publicerede de utilfredse radikales adresse. Alle disse erklæringer måtte bladene bringe, og de tilstedeværende pressemand måtte love at støtte erklæringerne i deres blade med »kraftige ord om, at ministeriets parlamentariske basis var forsvundet«, hvorfor der straks måtte udskrives valg. Vanggaard sluttede med at sige: »Ministeriets fjernelse er så vanskelig, at al modstand må samles og så at sige affyres i én stor salve, hvis der skal være håb om at få det væltet«²⁵.

Tanken fik tilslutning fra alle tilstedeværende, skriver Vanggaard. Marrott og Moesgaard-Kjeldsen lavede straks deres erklæring, der krævede valg med henvisning til ministeriets løfte i 1918 om valg »efter krigssituationens afslutning« og til, at vælgerne ikke havde givet ministeriet og dets partier mandat til at forestå løsningen af det sønderjyske spørgsmål²⁶. Vanggaard fik samtidig i telefonen fat på Lauritz Jensen, der tilsluttede sig Venstres partibeslutning²⁷. Han skaffede også et kendt radikalt navn til Rovsings adresse, idet han ved opringning til overlærer (dvs. skoleinspektør) Markus Hansen, Brønderslev, fik dennes underskrift²⁸. Blandt de i alt 24 underskrivere var også professor, dr. jur. Kr. Sindballe og redaktør Carl Thalbitzer²⁹. Den Rovsingske addresses underskrivere erklærede alle i 1918 at have stemt radikalt, og de protesterede mod ministeriets sønderjyske politik, idet de fremhævede, at det ville »tjene samtlige danske interesser bedst, om man lod den internationale kommission i ro undersøge afstemningens gyldighed og betydning i forbindelse med de geografiske og økonomiske forhold, der ifølge fredstraktaten skulle tages i betragtning ved grænsens fastsættelse«. Endvidere blev der mindet om valgloftet fra 1918 og krævet opløsning af folketinget, så at det kunne konstateres, om ministeriet sad inde med den fornødne tilslutning i befolkningen, inden genforeningsspørgsmålet løstes³⁰.

Alle fire udtalelser blev afgivet til Ritzaus Bureau, og hensigten var naturligvis at bringe offentligheden – og kongen – det indtryk, at ministeriet hverken havde flertal i befolkningen eller i rigsdagen. De tilstedeværende pressemand lovede at gøre deres bedste for at understøtte denne opfattelse, hvorpå Carlsberg-mødet hævdedes. Klokkeren var da antagelig ca. 18³¹. I kraft af Vanggaards politiske instinkt, der sagde ham, hvad mødet kunne udnyttes til, var With-kredsen kommet målet et betydeligt skridt nærmere.

Efter mødet tog Vanggaard sammen med Holstein til C. P. M. Hansen. Vanggaard var i højt humør, fordi det, man havde nået, syntes at være over forventning. Spørgsmålet var, om kongen kunne forventes at skride til handling på det tilvejebragte grundlag³². Det søgte Vanggaard at påvirke C. P. M. Hansen til fordel for. Hans argumentation var, at der ikke kunne skabes et bedre grundlag for ministeriets fjernelse. Situationen var efter Vanggaards opfattelse meget bedre for kongen efter offentliggørelsen

af erklæringerne. C. P. M. Hansen udtrykte da også ifølge Vanggaard glæde og taknemlighed over, at så meget var nået; men han betegnede stillingen som meget vanskelig og forklarede, at »modgående strømninger« muligvis havde gjort sig gældende³³. Der var tale om H. N. Andersen, hvis indflydelse C. P. M. Hansen frygtede; men han kunne heller ikke da vide, at etatsråden var ved at skifte mening³⁴.

Det vidste Rovsing derimod. Han telefonerede efter Carlsberg-mødet til H. N. Andersen for at diskutere hele situationen med ham. På dette tidspunkt var kongen kørt ud til H. N. Andersen, og han sad ved siden af ham under telefonsamtalen med Rovsing. H. N. Andersen havde da – ifølge Rovsings referat til Harsløf den følgende dag – holdt en underlig tale, som Rovsing opfattede som beregnet både på ham og kongen. H. N. Andersen bragte Rovsing kongens tak for hans og de øvrige radikales optræden, idet han samtidig gav udtryk for den mening, at med de forskellige erklæringer var situationen en anden; nu måtte aktionen kunne gå af. H. N. Andersen havde også udviklet for Rovsing, hvor nemt det ville være at gøre Flensborg dansk p. g. a. skibsværftet og den store handelsomsætning, og han havde tilføjet: »Og kan De gennemføre Deres universitet, så vil det gå let«³⁵.

P. Munch og Ove Rode hævder, at der skete en henvendelse fra Carlsberg-kredsen til Amalienborg sent lørdag aften, nemlig ved Rovsing og provst Fenger³⁶. Det kan naturligvis ikke udelukkes, at kongen før eller efter sit besøg hos H. N. Andersen er blevet ringet op af andre; men det tilgængelige kildemateriale giver ikke holdepunkter for anden kontakt med kongen og Carlsberg-kredsen den pågældende aften end den nys refererede telefonsamtale Rovsing-H. N. Andersen/kongen. Det er imidlertid ikke afgørende. Det er derimod den kendsgerning, at H. N. Andersen i Rovsings påhør rådede kongen til at gribe ind, fordi situationen med dagens mange erklæringer var en anden. Efter først at have været tilbageholdende og forsigtig, havde H. N. Andersen skiftet standpunkt. Navnlig har det radikale frafald sikkert gjort indtryk på ham. Et andet forhold, der gjorde det lettere at iværksætte en aktion mod et flertalsministerium – og samtidig påberåbe sig dens parlamentariske baggrund – var, at rigsdagen holdt påskeferie. Det er forståeligt, at Ove Rode i sin fremstilling lægger stor vægt på, at kravet om valg »stillede – mod alle parlamentariske grundsatninger – ikke i folketinget, men efter at folketinget var sendt hjem til en usædvanlig lang ferie«³⁷. Og »i begge ting rådede Venstre over formandsskabet og dermed over tingets indkaldelse«³⁸. Det kan rigtig nok se påfaldende ud, at valgkravene først udsendtes, efter at rigsdagen var hjemsendt; men som det fremgår af det foregående, blev beslutningerne om at udsende valgkravsresolutionerne først truffet, efter at rigsdagen var hjemsendt og uden forbindelse med denne omstændighed. J. C. Chri-

stensens modstand mod rigsdagens indkaldelse senere under krisen, har sikkert bidraget til formodningerne om, at valgerklæringerne bevidst først vedtoges sent på dagen lørdag 27. marts. Hvor stor en rolle hele problemstillingen omkring rigsdagens ferie har spillet for H. N. Andersen, lader sig imidlertid ikke afgøre på det foreliggende kildemateriale.

Spørgsmålet er, hvad H. N. Andersens motiver var til i den givne situation at råde kongen til at gribe ind, hvis man ikke vil godtage hans egne udtalelser herom. Politikeren Kai Moltke mener, at H. N. Andersen planlagde og iværksatte påskekrise for at ramme den med ministeriet samarbejdende Danske Landmandsbank, som støttede Transatlantisk Kompagni, skønt banken ellers var ØK's nære partner³⁹. H. N. Andersen skulle ifølge Moltke betragte Transatlantisk Kompagni som en farlig konkurrent til ØK. Det fremgår af det foregående, at H. N. Andersen i al fald ikke planlagde påskekrise, og der kan ikke føres bevis for, at hans tilskyndelse 27.-28. marts var dikteret af snævre økonomiske interesser. Det udelukker ikke deres tilstedeværelse f. eks. som et sidemotiv. Mere sandsynligt er det dog, at han har haft et almindeligt ønske om at komme af med ministeriet og få et mere liberalt; han kan endvidere have troet, at hans råd til kongen og dets efterlevelse ville samle sympati om monarken og dermed øge hans egen prestige hos denne, og endelig kan det ikke udelukkes, at erhvervsmatadorens lyst til også at øve politisk indflydelse kan have spillet ind. Men det må understreges, at der her er tale om gisninger, og noget udtømmende svar vil sikkert aldrig kunne gives.

med

Lørdag aften kl. 19,30 samledes With-kredsen hos grosserer Aage Møller. Til stede var foruden værten i al fald Vanggaard og Harsløf, hvorimod With selv og rektor H. P. Hansen ikke var med. Som gæster deltog Marott, A. Svensson og Kloppenborg-Skrumsager, mens P. Grau var til middag hos rektor H. P. Hansen. Dagens begivenheder blev naturligvis drøftet. »Vi var klar over, at vi havde vundet en sejr, men at den endelige sejr endnu ikke var vundet«, noterede Harsløf i sin dagbog⁴⁰. Man var nok glade; men bag den festlige stemning lurede – næret ved C. P. M. Hansens bemærkning – utrygheden ved H. N. Andersen. Man kendte endnu ikke Rovsings samtale med ham, men kun hans tidligere retarderende indflydelse på kongen. Man enedes derfor om, at Harsløf den næste dag skulle få Rovsing til at gå til kongen for at neutralisere H. N. Andersens formodede skadelige indvirken på denne⁴¹. For Vanggaards vedkommende endte dagen med, at han hos Holstein skrev breve til J. C. Christensen og C. P. M. Hansen. Desværre oplyser han ikke brevenes indhold, jf. senere⁴².

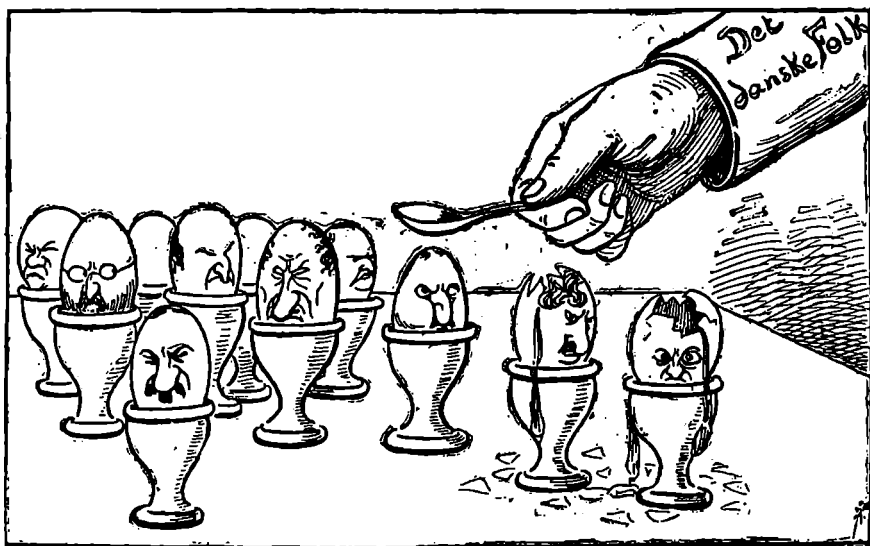
De sidste bestræbelser 28. marts

Avisernes kommentarer søndag morgen 28. marts blev med iver studeret af Danevirke-folkene ¹. De kunne være tilfredse. De redaktører, som havde deltaget i Carlsberg-mødet, holdt deres løfter. *Nationaltidende* så således helt bort fra Bircks dissens og skrev, at regeringen nu kun havde 70 af 140 mandater bag sig. »På et sådant grundlag kan et parlamentarisk ministerium ikke nægte at give vælgerne adgang til at sige deres mening«. I en anden artikel hed det, at da statsministeren var rejst til møder på Lolland, havde det ikke været muligt at skaffe klarhed over, hvad den forandrede politiske situation ville føre til. »Det må imidlertid anses for givet, at ministeriet nu ikke kan blive siddende længere. Og sandsynligheden taler for, at der ved dets tilbagetræden vil blive dannet et forretningsministerium med den opgave snarest af opløse folketinget og gennem valg skaffe basis for en parlamentarisk regering«.

Samme vurdering som *Nationaltidende* anlagde *København*. Om Birck skrev bladet i strid med sandheden, »at krav om valg nu menes at have den konservative professor Bircks tilslutning, og ministeriet sidder således ikke længere inde med folketingets flertal«. Videre hed det: »Og da regeringen ikke vil udskrive valg, må hr. Zahle begive sig til kongen og indgive sin demission«. Lederartiklen omtalte videre det samvirke mellem mennesker af vidt forskellige politiske anskuelser, der i 11. time var bragt til veje. Flensborgs skæbne var endnu ikke afgjort, og derfor måtte ministeriet gå af, så at valg kunne udskrives. »Det danske folk har krav på at blive hørt nu i et spørgsmål, den siddende regering aldrig har haft mandat til at løse«.

I samme nummer af *København* skrev den konservative politiker redaktør, cand. polit. Povl Drachmann i en artikel »Foran jerntæppets fald«, at »de nationale oppositionspartier« havde pligt til at tage et initiativ og »fri sig for meddelagtighed i den nationale judasgerning, der øves den dag, jerntæppet går ned for tragedien: Flensborg«. Da der ikke engang var tale om at kræve Flensborg hjem, men kun internationalisering, måtte enhver kunne støtte kravet om valg.

Berlingske Tidendes ledende artikel var for så vidt mere korrekt, men også så meget mere overraskende. Bladet skrev nemlig: »Ministeriet Zahle har ikke længere flertal i folketinget. 69 af tingets 140 medlemmer fra-

Nu gaar der Hul paa Skallen.

I København 28. marts 1920 tegnede A. Thies denne karrikatur, der – profetisk – udtrykte bladets forhåbninger i anledning af den tilstuedende påske. Karakteristisk nok er det Rode og Scavenius, som først har fået »en på skallen« – for at blive i bladets stil. Fra venstre Kristjan Pedersen, Stauning, Hassing Jørgensen, Munch, Brandes, Keiser-Nielsen, Zahle, Rode og Scavenius.

kender ministeriet mandat til at medvirke ved den endelige løsning af det sønderjyske spørgsmål . . . « Optællingen var i overensstemmelse med de faktiske forhold, men deraf måtte jo rigtig nok også følge, at ministeriet ikke var bragt i mindretal. Man forstår godt Vanggaards irritation, da han læste artiklen; i sin beretning skriver han, at det var »noget stringent« af *Berlingske Tidende* ikke at tælle Birck med ²; til gengæld var konklusionen ikke særlig stringent.

Bladets øvrige argumentation var den kendte: ministeriet havde ikke indfriet sit løfte om valg efter krigssituationens afslutning, hvorfor det ikke havde mandat til at lede landets politik i genforeningssagen; men derpå hed det: »Såvel moralsk som politisk er denne begrundelse af kravet om øjeblikkelig folketingsopløsning og nyvalg så selvindlysende, at den næppe kan tænkes afvist af indehaveren af den ene stemme, der nu er levnet ministeriets håb om et reelt folketingsflertal«. Formuleringen afspejler lederskribentens vanskeligheder med på engang at nævne Birck og samtidig bringe ministeriet i mindretal. Stringensen svigter på ny.

Også *Børsen* bragte erklæringerne på rad og række og nummereret fra I-V. Birck omtaltes ikke; men på den anden side påstodes det heller ikke,

at ministeriet var i mindretal. Det burde dog efter bladets mening anstændigvis ikke kunne sidde kravet overhørig. *Børsens* motivering for at støtte erklæringerne kom tydeligt frem i dets kommentarer, bl. a. i følgende: »Træder ministeriet *Zahle* tilbage, vil det i vide kredse føles som en lettelse. Det har faktisk de sidste år redet befolkningen som en mare, og man vil da ved dets bortgang ånde op i en befriende følelse af, at der nu åbnes vej for det *reorganisationsarbejde*, som tiltrænges, og for en *frugtbar genopbyggelse* der, hvor ministeriets frihedsfjendske og initiativdræbende politik har lagt kræfter og værdier øde«. Det var ikke alene Grosserersocietetets Komité, der nærrede denne anskuelse.

Det er fælles for *Nationaltidende*, *København* og også andre aviser, som f. eks. *Fyns Tidende*³, at de ganske så bort fra, at man kunne finde det naturligt, om ministeriet var bragt i mindretal ved en afstemning i folkettinget. Det turde være indlysende, at vedtagelsen af en mistillidsdagsorden i det rette parlamentariske forum ville være en meget betydelig sejr for Danevirke-folkene velegnet til at gøre indtryk på CIS og de allierede magter. Når de pågældende dagblade abstraherede fra indkaldelse af folkettinget og en derpå følgende afstemning, skyldtes det den simple omstændighed, at man meget vel vidste, at påstanden 70-70 var urigtig. Man skulle vel vare sig for at få folkettinget ind, fordi det da ville åbenbares, at stillingen var 69 mod 71, eller 69 mod 70, hvis Birck undlod at stemme, hvorhos bemærkes, at billedet kunne blive endnu mere ugunstigt for oppositionen, hvis man tager hensyn til den syge konservative og til Vanggaards frygt for ikke at kunne holde sammen på alle i Venstre. I denne forbindelse må man også huske, at ikke alle Venstres rigsdagsmænd havde kunnet være til stede i det partimøde lørdag 27., hvor man vedtog at kræve valg.

Berlingske Tidende gik i modsætning til de øvrige oppositionsblade ikke uden om dette problem, idet avisen skrev: »Formelt mangler der ganske vist endnu en afstemning i folkettinget; det er beklageligt, fordi ministeriets vilje til livet næppe vil vrage noget halmstrå, end sige da en hel påskeferie. Men på den anden side er den parlamentariske situation uimodsigeligt løsrevet fra den forankring, som ministeriet for et lille årstid siden opnåede ved kronens beslutning om kun at ville udnævne ministerier med folketingsflertal«. I hele den lange, og ikke ganske klare ledende artikel, var denne passus utvivlsomt den vigtigste, fordi den kunne tjene til at gøre det lettere for kongen at fravige sin under statslånskrisen af egen vilje fremsatte erklæring. Skønt *Berlingske Tidendes* korrekt havde fraregnet Birck, lagde den i realiteten op til et kongeligt indgreb, selv om omsvøbene var mange.

Disse fortsattes i artiklens sidste del, der talte om, at det ventede folketingsvalg ville dreje sig om for eller imod ministeriet *Zahles* sønderjyske

politik, dvs. »et valg om de synspunkter, der bør være bestemmende for Danmarks stilling til de problemer, som endnu er eller menes at kunne blive genstand for de allierede og associerede hovedmagters overvejelser efter afstemningen i 2. zone . . .« – men også kaldte hele agitationen for og imod Flensborg-hjem formålsløs, »fra den ene side nærmest en negation endog af fredstraktatens massiveste bestemmelser, fra den anden side en gennemført uforskammethed« mod CIS. Det gjaldt nu om at hjælpe dem, der ikke havde kunnet stemme sig hjem; Danmark måtte besvare »de udstødes nødråb«. Men dette tilsagn reduceredes straks med ordene: »Det ville være utilbørligt at foregøgle dem en bistand, som Danmark hverken har politisk kraft eller traktatmæssig ret til at yde. Det ville være letsindigt spil med den bitre alvor at tillægge et politisk systemskifte i Danmark bindende virkning for den afgørelse, som magterne skal træffe om 2. zone . . .«

En anden redaktionel artikel i samme nummer var øjensynlig skrevet med henblik på Birck. I den spurgtes det, om det var umuligt at finde et flertal på tinge i Danmark for Flensborg-gruppens krav »om ikke at prisgives til hævn og national undertrykkelse«. En sådan prisgivelse ville være en niddingdåd, og der taltes om rigsdagen og regeringen, »der vrister de hænder løs, der fortvivlet klynger sig til klipperanden«. Denne artikel bragtes samtidig i *Flensborg Avis*, hvad der viser det snævre samarbejde mellem Flensborg-gruppen og konservative kredse i hovedstaden.

Også Charlotte Haslund havde fra Flensborg en artikel i *Berlingske Tidende*, der rapporterede glæde i byen over lørdagens begivenheder. I den 12. time klamrede flensborgerne sig til, at kongen udnævnte en ny regering. Hun viderebragte også et rygte om, at det norske, det svenske, det engelske og det franske gesandtskab i København skulle have telegraferet til CIS om at vente med at afgive indstilling, til den politiske situation i København var afklaret. Rygtet er næppe særlig troværdigt, eftersom den franske og den engelske gesandt jo var medlem af CIS, og fordi det svenske og det norske gesandtskab ikke kunne blande sig i CIS' arbejde⁴. Skulle Sydow og Heftye instrueres, måtte det tilkomme deres respektive regeringer at gøre det. Men uformelle underhåndshenstillinger kan naturligvis altid finde kanaler og fandt det i rigt mål i 1920⁵.

Berlingske Tidendes artikler bærer tydelige vidnesbyrd af de vanskelige overvejelser, bladets redaktion må have gjort sig. På den ene side var der hensynet til de faktiske forhold, nemlig at ministeriet ikke var i mindretal, og at konkrete løfter til de danske i 2. zone måske var uopfyldelige eller uhensigtsmæssige, og på den anden side hensynet til de kredse, bladet traditionelt stod nær, og som alle krævede energisk handlen. Resultatet blev ikke klart; men forbeholdene var dog indpakkede i et sådant anti-ministerielt og af Flensborg-hjem-bevægelsen præget ordvalg, at det al-

mindelige indtryk måtte blive, at også *Berlingske Tidende* sluttede sig til aktionskravene. Reverensen for den rette parlamentariske procedure var indsat i en bisætning og – kunne det synes – i et håb om derved at bjærge den gode samvittighed.

Ove Rode skriver om *Berlingske Tidendes* og *Flensborg Avis'* fælles artikel, at denne og tilsvarende udtalelser havde til hensigt »at angribe i forvejen oprevne nerver«. Rigtigt er det i al fald, at adskillige oppositionsblade, især *Nationaltidende* og *København*, men også provinsblade som f. eks. *Jyllands-Posten* og *Aarhuus Stiftstidende*, førte en kampagne, hvis ordvalg og hele form savner sidestykke i dansk pressehistorie. Så stærkt var ønsket om at få 1864 redresseret. Mange års indestængt had og raseri mod Tyskland var nu brudt ud i lys lue, og da ministeriet stod i vejen for ønskerne opfyldelse, just som man mente, at de allierede ville hjælpe os dermed, rettedes al lidenskab mod dette, hvis popularitet de sidste års økonomiske reguleringspolitik havde slidt stærkt på.

Regeringspressen søgte at bagatellisere valgkravene. Det var således tilfældet med *Politiken*, der skrev, at de ikke var ført frem det rette sted, fordi man dér ikke ville kunne enes om nogen fællesoptræden og derfor ikke kunne iværksætte nogen parlamentarisk aktion.

Samtidig med lørdagens hektiske aktivitet i hovedstaden, udfoldedes også i Flensborg energiske, ja desperate anstrengelser for at fremtvinge en afgørelse i København, inden CIS afgav indstilling til fredskonferencen i Paris. Af redaktør Ernst Christiansens dagbog fremgår, at han lørdag 27. marts fra Jernbanehotellet, hvor de danske bladfolk boede, fik underretning om, at CIS' indstilling var færdig og skulle underskrives mandag 29. marts; senere gentoges underretningen med den tilføjelse, at indstillingen ville gå danskerne imod. »Det er alleryderste øjeblik«, noterede Ernst Christiansen⁰. Han opsøgte derpå Heftye og aftalte med denne, at han skulle anmode Bruce om foretræde for den samlede kommission før mandag middag 29. marts. Da Bruce søndag kom fra København fik han anmodningen skriftligt, hvor han lod den gå videre. Efter Ernst Christiansens opfattelse syntes Heftye at stå alene.

På et tillidsmandsmøde senere på dagen gav Ernst Christiansen udtryk for pessimisme »for at vise yderste alvor«. På dette tidspunkt fik han ved opringning fra Marott besked om, at Venstre nu havde taget standpunkt. »Et lysblink fra København«, skrev han i sin dagbog. Og lysblinket stimulerede. En på tillidsmandsmødet vedtaget udtalelse sendtes telegrafisk til formændene for folketinget og landstinget. Den danske befolkning bad heri om rigsdagens støtte, så at man ikke blev »prisgivet til sine undertrykkere«. I hvert fald burde man ikke »gives i preussernes vold som bytte for en altydsk terrorisme, der allerede har givet sig mange udslag. Kan den trofaste danske befolkning ikke komme til sit fædreland, så bør en anden

udvej søges i en internationalisering under Folkenes Forbund for et længere åremål«. Samtidig lod Ernst Christiansen trykke 10.000 eksemplarer af *Flensborg Avis* og sendte dem i bil til København⁷. Mere og mere afgørende blev nu på den ene side CIS og på den anden kongens holdning. CIS skulle formås til at vente med at gøre indstilling, og kongen måtte nu drives frem til en afgørelse. I denne sammenhæng fik sønderjydernes henvendelse til Bruce betydning, idet han gennem sin hustru lod den konservative folketingsmand Harboe sige, at afgørelsen var umiddelbart forstående, at 2. zone ville gå til Tyskland, og at der heller ikke ville blive tale om at sikre de danske dér af frygt for, at den danske regering ville afvise alt. Den eneste mulighed for nogle dages opsættelse var ifølge Bruce en anmodning herom fra oppositionspartierne. Det var ganske velberegnet at henvende sig netop til Harboe; han var nemlig formand for rigsdagens sønderjyske udvalg, og en anmodning fra ham til CIS ville derfor fremtræde med større vægt. Harboe tilkaldte om eftermiddagen Piper, professor Axel Møller, J. C. Christensen og Niels Neergaard. Sidstnævnte opponerede mod enhver direkte henvendelse til CIS, men var villig til at bemyndige Harboe til at telegrafere til Bruce. Denne mere uformelle form vedtoges. Telegrammet lød: »Meget fortroligt. Situationen her endnu ikke klar. Har talt med formændene for Venstre og konservative, J. C. Christensen og Piper, samt N. Neergaard. Alle stærkt bekymret for de danskes stilling i 2. zone. Alle herrer enige i, at det var meget ønskeligt, om afgørelsen af kommissionens indstilling kunne udsættes nogle dage«⁸.

Inden man skiltes, erklærede J. C. Christensen og Neergaard, at de ikke havde indtryk af, at kongen ville foretage sig noget de nærmeste dage⁹.

Harboe forklarede siden i det sønderjyske udvalg, at han havde regnet med, at modstanden mod valglovsændringerne forhåbentlig ville fremkalde ministerskifte, hvad de to venstreledere dog ikke havde ment¹⁰. Den nævnte motivering er næppe hele sandheden for Harboes vekommende. Han havde som påvist intim forbindelse med Danevirke-kredse, og der kan ikke godt være tvivl om, at han ved afsendelsen af sit telegram alene i tankerne havde lørdagens hændelser og disses mulige indflydelse på kongen. Men efter krisen var det af betydning at tage brodden af komplotbeskyldningen. Om J. C. Christensen og Neergaard sagde Harboe ved samme lejlighed, at de havde lagt megen vægt på, at der ikke af telegrammet kunne læses noget om, i hvilken retning situationen kunne udvikle sig, fordi de ikke havde nogen tro på virkningen og derfor måtte tage afstand fra, at telegrammet bebudede noget. Det er sikkert en rigtig gengivelse. De to venstremænds motivering var utvivlsomt, at det aldrig kunne skade at få CIS' indstilling udsat, ligesom det var svært for dem efter lørdagens partimøder ikke at være med i henvendelsen; men på den anden side ønskede de heller ikke denne affattet i for decideret en form, fordi de

ikke ønskede at binde Venstre¹¹. Det gjaldt om at være med på en måde, som ikke bagefter kunne bringe en venstreregering vanskeligheder.

Ryterne om CIS' nært forestående afgørelse nåede også frem til generalintendant Brammer dels fra oberstløjtnant Ramsing, der som sagkyndig opholdt sig ved CIS, og dels fra Bruce. Om søndagen bad redaktør Svensson, som stadig var i København, Brammer om at skaffe sig audiens; men da dette ikke kunne ordnes med så kort varsel, skrev Brammer i stedet til kongen. Udkastet lå parat, idet Manthey-Wagner havde bedt Brammer om at holde sig i beredskab¹².

I sit brev skrev Brammer, at som situationen nu lå, beroede det udelukkende på kongen, om vi skulle have valg, hvilket skabte en usædvanlig og vanskelig stilling for ham. Brammer gjorde sig derpå til talsmænd for »de hundredtusinder, der den 7. marts gik til deres konge på Amalienborg. Jeg tror ikke, at jeg tager fejl, når jeg siger, at folketøget af deltagere almindelig opfattes som en tillids erklæring til Deres Majestæt, og at man mener, at øjeblikket nu er kommet, da tilliden skal stå sin prøve, forventningen opfyldes, og mange følger – lidt højtideligt, men sandt – til, at det nu i de allerførste dage vil blive afgjort, hvorledes historien en gang vil bedømme Deres Majestæts kongegering«.

Brammers formulering var dristig, fordi den jo rummede en trussel om, at kongen i historien ville blive registreret som en dårlig konge, dersom han ikke nu skred til handling. Og for at tydeliggøre meningen føjede Brammer til, at man ofte sammenlignede stillingen i marts 1920 med stillingen den 21. marts 1848, hvor Frederik 7. meddelte folkets førere, at det gamle ministerium var opløst, »et faktum, der måske mere end noget andet vandt Frederik 7. folkets tillid og kærlighed«. Brammer måtte indrømme, at situationen var vanskeligere nu, og at »store og kloge folk« frygtede for et bagslag ved et ministerskifte på baggrund af lockout-muligheden. Men et valg ville nok også i nogen grad klare arbejderspørgsmålet, ligesom den store del af befolkningen, der ønskede et ministerskifte, ikke bagefter ville svigte kongen, skrev Brammer.

Foranlediget af Svenssons henvendelse tilføjede Brammer yderligere, at CIS' indstilling kun kunne udskydes, hvis der i løbet af mandag formiddag var sket et ministerskifte, samt at kongen, hvis han ville have yderligere oplysninger, kunne træffe Svensson i Grundtvigs Hus, telefon central 7741 mellem kl. 16 og 18¹³.

Efter at have oplæst brevet for Svensson, fik Brammer lidt før kl. 16 sin gode ven kongens adjutant, kaptajn, baron Einar Gyldenkrone til straks at overbringe kongen brevet. Det var ikke uden bæven, at Brammer foretog dette skridt, fordi han med sit kendskab til kongen indså, at det kunne få alvorlige følger, men han mente det nødvendigt, fordi valg til folketinget efter hans opfattelse var den eneste mulighed for at komme

Generalintendant G. Brammer (1870–1924) læste oprindeligt teologi, men afbrød studiet og kom på officersskolen, hvor han var klassekammerat med Christian 10. Han gik til livgarden, men overførtes p. g. a. en gigtlidelse til forplejningskorpset, hvis chef han blev i 1918. Han var kort før sin død opstillet som konservativ folketingskandidat i Østre storkreds uden at blive valgt. Brammer benyttede sig af sit bekendtskab med kongen til i forståelse med With-kredsen til at påvirke denne.

Foto 1922.

ud af »en nationalt nedværdigende stilling«¹⁴. Den anvendte argumentation var da også velegnet til at gøre indtryk på kongen; men deraf følger ikke, at Brammers brev har været udslaggivende. Det har virket sammen med al det øvrige, som kongen af sine uden for det politiske system stående rådgivere hørte i disse dage og specielt lørdag-søndag 27.–28. marts.

Et ministerium Rovsing?

Hvad angik kongen, havde Harsløf som nævnt fået den opgave at formå Rovsing til at søge ham for at neutralisere H. N. Andersens formodede skadelige indflydelse. Ved opringning fik han imidlertid at vide, at professoren sov til kl. 10, og Harsløf opsøgte da først Holstein, der kunne oplyse, at Rovsing havde talt med J. C. Christensen lørdag aften, og at J. C. Christensen og Vanggaard var blevet enige om, at det ville være godt, om Rovsing blev minister for sønderjyske anliggender i stedet for Harsløf¹. Vanggaard har imidlertid ikke haft nogen samtale med J. C. Christensen. Derimod kan han i det brev, han lørdag aften hos Holstein skrev til J. C. Christensen, have givet udtryk for ønsket om, at Rovsing blev sønderjysk minister ud fra den formodning, at det ville være taktisk fordelagtigt, om en radikal fik denne post². Ved at fremstille det som aftalt mellem Vanggaard og J. C. Christensen, der nu var rejst til Kerteminde, ville det være vanskeligere for Harsløf at søge dispositionen omstødt. Han var selvsagt misfornøjet og fremførte bl. a. Rovsings manglende sagkundskab. Holstein og Harsløf enedes om, at det nu ville være opportunt at indvi Rovsing i nogle af enkelthederne i With-kredsens plan, i al fald Liebes navn³. Incidentet viser, at både Vanggaard, Holstein og Harsløf stadig arbejdede ud fra den betragtning, at der ville blive tale om et forretningsministerium Liebe.

Kl. 11 var Harsløf da hos Rovsing, hvem han fortalte, at en kongen nærtstående person⁴ nærrede dyb ængstelse for H. N. Andersens skadelige indflydelse, hvorfor man ville bede Rovsing gå til kongen for at modvirke H. N. Andersen. Hermed var Harsløf på det nærmeste gået i en fælde, thi han vidste ikke, at H. N. Andersen og Rovsing var associerede, og at de havde talt sammen lørdag aften, hvad Rovsing nu oplyste Harsløf om, idet han referede samtalen (jf. foran). Han mente, at H. N. Andersen var god nok, fordi der var sket en svingning i hans opfattelse. Harsløf lod sig ikke overbevise, men sagde bl. a., at H. N. Andersen sikkert bevidst ville lulle Rovsing i en falsk tryghedsfølelse og lade ham løbe linen ud for så til sidst selv at svigte; herved ville hele den planlagte aktion give regeringen »en moralsk sejr af uhyre omfang«. Eller også ville H. N. Andersen, hvis det ikke kunne være andet, selv til. Rovsing forstod vel Hars-

løfs betæneligheder, ligesom han hævdede at have blik for H. N. Andersens dobbeltbundethed, men mente dog ikke, Harsløf havde ret.

Rovsing føjede den interessante oplysning til, at han i og for sig gerne gik til kongen; men da H. N. Andersen havde sagt, at han ville blive kaldet, kunne han ikke gå uden at have et nyt påskud. Med andre ord havde H. N. Andersen og kongen allerede lørdag aften regnet med muligheden af, at Rovsing skulle være statsminister for et forretningsministerium. Men det vidste Harsløf ikke, og han forlod bekymret Rovsing, som han mente fejlvurderede H. N. Andersen. Han fandt også Rovsing for sikker og for ukyndig i politik og i sin vurdering af politiske personer⁵. Havde han vidst, at Rovsing var designeret statsminister for et forretningsministerium, bag hvilket H. N. Andersen stod, var han dog næppe blevet mere rolig.

Kommet hjem fik Harsløf »uttellige opringninger« fra Flensborg om, at Heftye havde sagt, at kom der ikke senest mandag formiddag kl. 11 meddelelse om krise, ville indstillingen blive underskrevet⁶. Om eftermiddagen telefonerede Harsløf meddelelsen til Rovsing, idet han fandt, at den var et påskud til at gå til kongen. Rovsing ville dog først tale med H. N. Andersen, der imidlertid havde lagt sig syg (»politisk syg«, skrev Harsløf i sin dagbog). Senere fik Harsløf at vide, at Rovsing havde været hos kongen, og da han samtidig fra Harboe erfarede, at Zahle den følgende dag kl. 10,30 skulle til kongen, mente han, at mandagen ville bringe en afklaring, hvorfor han telefonisk bestilte With til København med første tog mandag⁷.

På C. P. M. Hanssens råd var Rovsing ved 16-tiden blevet tilkaldt, og kongen søgte nu at få ham til at gå til Zahle for at påvirke denne til at demissionere. Det var naturligvis udelukket, at Rovsing kunne få noget ud af en sådan demarche, og han sagde da også nej. Men det er vigtigt at slå fast, at kongen altså regnede med muligheden af, at Zahle nu kunne presses til selv at demissionere. I denne opfattelse var kongen blevet bestyrket tidligere på dagen. Han havde nemlig om morgenen ladet Krieger spørge Brandes, hvad denne mente. Brandes havde da endnu ikke læst morgenbladene; men da han fik valgerklæringerne refereret, udbrød han: »Ja, så må vi jo demissionere«. En sådan bemærkning fra den eneste mand i ministeriet, som kongen satte pris på, kunne kun bekræfte ham i, at det nu ville være rimeligt, at ministeriet Zahle trak sig tilbage, og at det også skulle være muligt at få Zahle til at indse dette⁸.

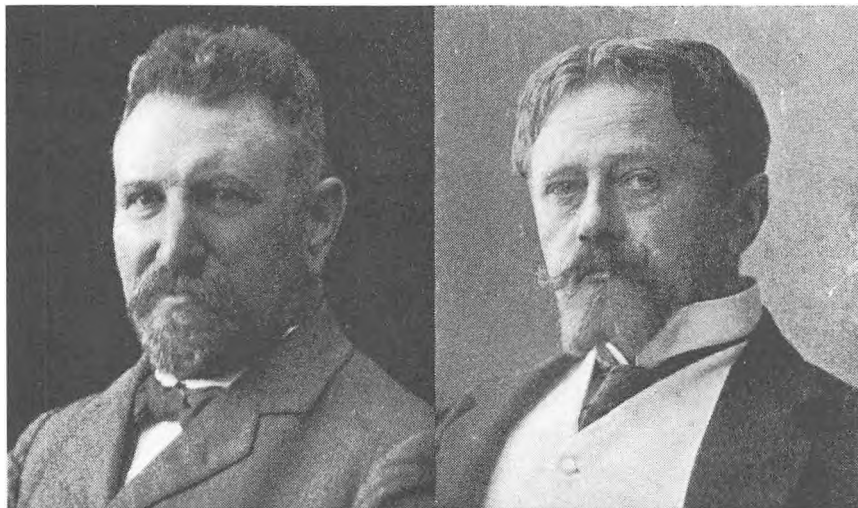
Da Moesgaard-Kjeldsen mandag formiddag var hos Niels Neergaard, fortalte han, at H. N. Andersen nu var af den mening, »at kongen burde skride ind og foranledige valg ufortøvet«. Hvis Zahle ikke ville gå ind på dette »så ministerskifte og valg«. Kongen ville nu »skride til handling«. Hvordan dette ministerskifte skulle tilvejebringes, oplyste Moesgaard-

Kjeldsen tilsyneladende ikke; men faldt ordene, som Neergaard har refereret dem, synes de at muliggøre både en form for frivillig afgang og en eventualitet som den, der indtraf. Moesgaard-Kjeldsen oplyste også, at der under H. N. Andersens deltagelse var blevet drøftet forskellige muligheder for et forretningsministerium. Selv ville H. N. Andersen ikke med; men han tænkte sig – foruden Rovsing som statsminister – at departementschef Schrøder, overformynder Friis, *Finansidendes* redaktør, Carl Thalbitzer, Marott og Moesgaard-Kjeldsen skulle være ministre⁹. Det var denne ministerliste, Liebe så, da han var hos kongen mandag middag¹⁰, og den må være blevet til i løbet af lørdagen og søndagen.

»Særlig i hans egenskab af udpræget radikal« mente H. N. Andersen ifølge Moesgaard-Kjeldsen, at Rovsing var velegnet¹¹. Denne bemærkning viser sammen med navnene på de øvrige ministeremner, hvad der var H. N. Andersens tanke. Han har ment at kunne tage brodden af Det radikale Venstres og Socialdemokratiets forventede angreb ved som statsminister at foreslå en berømt læge og videnskabsmand kendt som frafalden radikal, yderligere en frafalden socialdemokratisk og en frafalden radikal folketingsmand samt den radikalt sympatiserende Thalbitzer¹² og hertil føje et par højststående embedsmænd, der havde arbejdet godt sammen med den radikale regering. Fra Liebes beretning ved vi, at H. N. Andersen også havde tænkt sig vor gesandt i London, greve Henrik Grevenkop-Castenskiold, samt – fra ØK-kredsen – forpagter Sonne¹³. Bortset fra de sidste to navne vidner ministerlisten om politisk diletantisme både hos ideens fader, den, der ville udføre den, og den, som ville give den autorisation. Et ministerium af frafaldne radikale omgivet af embedsmænd ville tværtimod udløse voldsomme angreb, fordi Socialdemokratiet og Det radikale Venstre i så fald måtte sætte al kraft ind på overfor tillidsmænd, medlemmer og vælgere at godtgøre de frafaldnes svigten¹⁴.

Kabinetsekretær Krieger ringede til J. C. Christensen for at høre hans mening om et forretningsministerium, og det var C. P. M. Hansens opfattelse, at J. C. Christensen indirekte tilskyndede hertil ved at bagatelisere de farer, Krieger allerede på dette tidspunkt så for sig⁹.

Det er ikke vanskeligt at forestille sig, hvor nervøs kongen kan have været på dette tidspunkt. Selv ønskede han så meget som muligt af det gamle danske land, som det oldenborgske kongehus, til hvilket kong Christian regnede sig, gennem århundreder havde regeret over. I uger og måneder var han blevet kraftigt påvirket af de personer, som han satte pris på, og hvis meninger han lagde vægt på; sidst nu også excellencen, etatsråd H. N. Andersen. I samme retning havde de allierede magters legationer i deres vrede over ministeriets »tyskerkurs« talt, hvad de i al fald fra 1918 ikke havde lagt skjul på overfor kongen¹⁵. De samme synspunkter kom nu til kongen fra CIS – med tilføjelsen: Det haster.

Emil Piper (1856–1928) var folketingsmand 1898–1901, 1903–06 og landstingsmand fra 1906 til sin død. Han var ejer af to større gårde i Virum og Lyngby. Fra 1916 var han formand for Det konservative Folkeparti. Piper var bundsolid og flegmatisk, men lidet fantasifuld. Johan Knudsen (1865–1942) var Pipers modsætning. I sine unge år havde han været litterær bohème og spottefugl og redigerede sammen med Ove Rode *København*. Han blev ved arv ejer af to godser på Mors og gik ind i politik for Højre, senere Det konservative Folkeparti, som medlem af folketinget 1906–13 og 1918–6. juli 1920. I den sidste periode var han formand for sit partis folketingsgruppe og politisk ordfører, men forlod skuffet partiet i 1920. Foto ca. 1910.

I modsat retning virkede alt det, kongen ikke sympatiserede med, ja direkte betragtede som samfundsfarligt: de irreligiøse, antimilitaristiske og for ham tilsyneladende også unationale radikale ministre og deres socialistiske forbundsfæller. Og hertil kom nu, at kongen i *Nationaltidende* og *København* kunne læse, at stillingen i folketinget var 70–70, hvorfor situationen med andre ord var helt anderledes, end da han i marts 1919 fremkom med sin erklæring, som han ellers havde følt sig hæmmet af. Der var indtrådt et parlamentarisk dødvande, og kongen måtte da være i sin gode ret til at foranstalte valg ved et »upolitisk« forretningsministerium, hvorefter et nyt ministerium med flertal i folketinget påny ville være at danne. Kongen har ganske sikkert ikke betragtet denne handle måde som fravigelse fra den parlamentariske statsskik, men derimod ment, at det var i overensstemmelse med parlamentarismens sande væsen at spørge vælgerne i en situation som den foreliggende. Sikkert har det også virket stærkt på ham, at oppositionen nu – støttet af Marott og frafaldne radikale, som kongen har tillagt større vægt end rimeligt – så decideret krævede valg. Kongen har da i løbet af søndagen besluttet sig til den næste dags formiddag at stille Zahle stolen for døren ved i utvetydige vendinger, at kræve valg.

Valglovsforhandlingerne

Da de radikale og socialdemokraterne efter krisen skulle forklare sig dens opståen, mente de, at den egentlige årsag var Venstres ønske om at vælte den af ministeriet foreslåede nye valglov, der gennemførte forholdstalsvalgmoden over hele landet til skade for Venstre. Allerede da Rode talte i Kalundborg søndag 28. marts 1920, sagde han, at Venstre og konservative påberåbte sig hensynet til det slesvigske spørgsmål; men »i virkeligheden har den sit udspring i partiet Venstres ængstelse over udsigten til en valglov, som ville hindre partiet i at få flere mandater, end dets vælgerstyrke berettiger til«. Under folketingsdebatten 11. april sagde han – og Borgbjerg – det samme, og påstanden er som nævnt i indledningen stærkt fremhævet i Rodes bog om påskekrisen ¹.

Det er imidlertid bemærkelsesværdigt, at denne problemstilling slet ikke træder frem i ministeriets rådslagninger søndag 28. marts om den foregående dags mange valgkrav, hvilket naturligvis *kan* skyldes, at den har været så selvfølgelig, at man ikke behøvede at nævne den. Uden at skildre valglovsspørgsmålet i sin helhed, vil det være rimeligt at fremdrage nogle faser i valglovsforhandlingerne.

Sønderjyllands genforening med Danmark krævede en grundlovsændring; ministeriet – og navnlig dets støtteparti Socialdemokratiet – ville gøre denne ændring mere vidtgående end oppositionen ønskede og genforeningen nødvendiggjorde. Det drejede sig bl. a. om en sænkning af valgretsaldern ned til 21 år for folketingets vedkommende og en ændring af »de meningsløst vanskelige bestemmelser om landstingets opløselighed«; man ville med Ove Rodes ord »fjerne nogle af de pletter, den J. C. Christensenske politik i årene 1913–15 efter vor opfattelse havde sat på grundloven« ².

Samtidig med grundlovsforslaget fremsatte ministeriet 18. november 1919 forslag om ændring af valgloven. Ved valget i 1918 havde en ordning med et system af enkeltmandskredse og tillægsmandater været gældende; men den såkaldte »sorte streg« gennem Lille Bælt, der gjorde det muligt for Venstre at få del i øernes tillægsmandater samtidig med, at det fik et overmål af kredsmandater i Jylland, var en anstødssten for alle andre end Venstre. Havde Det radikale Venstre og Socialdemokratiet ved valget i 1918 ikke indgået alliance, ville Venstre have fået 10 mandater mere, end

det havde krav på efter en fuldkommen forholdstalsvalg måde³. Ove Rodes forslag tilsigtede at fjerne »den sorte streg« samtidig med, at enkeltmandskredsene bevarede, men antallet af tillægsmandater øgedes.

Da ministeriet snart erkendte, at det måtte nøjes med de grundlovsændringer, oppositionen ville gå med til, voksede dets iver efter i al fald at få en efter dets skøn rimelig valgordning til folketinget igennem⁴. Hertil var der gode udsigter, skønt Venstre klart gik imod Ove Rodes forslag. Det konservative Folkeparti ville nemlig vinde ved den rene forholdstalsvalg måde, og Asger Karstensen fik sit partis tilslutning til et af ham udarbejdet forslag, der bevarede enmandskredsene som opstillingskredse og dertil knyttede afstemning i amtskredse med suppleringsmandater⁵.

Asger Karstensen havde stærke modstandere i partiet, og det havde ikke været let for ham at nå så vidt. På et møde 10. januar 1920 mellem partiets forretningsudvalg og rigsdagsgruppens bestyrelse, som Asger Karstensen ikke var medlem af, fremkom Alex. Foss således med et kraftigt angreb på ham, som han gentog dagen efter på partiets repræsentantskabsmøde. Foss sagde bl. a., at Asger Karstensen ikke burde glemme fædrelandet for valgloven, og hermed mente han, at de konservative måtte se at komme til enighed med Venstre om valg- og grundlov for samlet så meget stærkere at kunne modarbejde ministeriets sønderjyske politik. Derfor måtte Det konservative Folkeparti efter hans opfattelse være rede til at love Venstre valg endnu engang på den gamle valglov, så at man kunne være sikker på, at der blev valg inden afgørelsen i Sønderjylland⁶.

Foss stod langt fra alene. På repræsentantskabsmødet 11. januar foreslog således børskommissær Julius Schovelin, at man for enhver pris måtte drive regeringen ud, evt. ved at de konservative sammen med Venstres medlemmer samlet nedlagde deres mandater. For Albert Abrahamsen var samarbejde med Venstre for at sikre Flensborg også mere vigtigt end at fravriste Venstre nogle mandater⁷. Også Piper, der efter Asger Karstensens mening intetsomhelst forstod af hans valglovsforslag⁸, var imod forlig med socialdemokrater og radikale om valgloven. Karstensen måtte selvfølgelig gå mod Schovelins »strejke«-forslag; men på repræsentantskabsmødet tog han afstand fra, hvad han kaldte »Sigurd Bergs og Venstres valglovsfiduser«, og heri støttedes han af Christmas Møller, der plæderede for trekantforlig om valgloven, men i så god tid, at man kunne holde valg inden afstemningen i 2. zone. Også forpagter Johannes Ulrich gik ind for Karstensens forslag⁹.

Det konservative Folkeparti var således splittet; men den overvejende stemning var dog, at valgloven måtte komme i anden række¹⁰. Imidlertid stillede Venstre sig sådan under forhandlingerne, at de konservative fattede mistillid til Venstres hensigter, og herefter svækkedes hos de konservative modstanden mod Karstensens forslag, der nu blev partiets, hvil-

ket Piper i et gruppemøde kundgjorde med ordene: »Så bliver der altså *desværre* ikke andet at gøre for os end at holde på vort eget forslag«¹¹. Folketingsgruppens formand, Johan Knudsen, var ikke begejstret for Asger Karstensens forslag, men da det nu vandt så at sige udelt tilslutning hos de konservative udenfor rigsdagsgruppen, følte han sig forpligtet overfor forslaget. Derfor reagerede han, da Sigurd Berg og Jørgen Pedersen tog Piper og A. Abrahamsen under behandling, og gruppen derpå begyndte en »vild flugt over mod Venstre«, som Johan Knudsen i 1926 noget overdrevent karakteriserede situationen for Ove Rode. Johan Knudsen bremsede imidlertid »flugten« ved at erklære, at han straks og demonstrativt ville nedlægge sit mandat, hvis man nu ville gennemtvinge, at partiet skulle stemme mod sit eget forslag¹².

Selv om Ove Rode var gode venner med Johan Knudsen, har han næppe i detaljer kendt de vanskeligheder, Det konservative Folkeparti havde med at finde et standpunkt; men han har både fra pressen og fra udvalgsforhandlingerne været vidende om, at to synspunkter stod overfor hinanden i partiet. Det er derfor klart, at der ikke skulle meget til, før Rode troede, at de konservative valglovsmodstandere animeret af Venstre påny havde fået overtaget.

Venstre var både udadtil og indadtil væsentlig mere enigt; men også her gjorde der sig forskellige opfattelser gældende. På partimøder i november-december 1919 drøftedes Ove Rodes forslag. Her var N. Neergaard, Klaus Berntsen, S. Brorsen, J. P. Lillelund, Søren Svendsen, Martin Hansen og Jørgen Jensen-Klejs for enmandskredsens beståen, mens J. C. Christensen kunne tænke sig at gå over til valg i amtskredse og slette »den sorte streg«. Denne ordning argumenterede Neergaard stærkt imod, mens andre var enige med J. C. Christensen. Venstres valglovsordfører, fhv. indenrigsminister Sigurd Berg fandt det derfor opportunt at henstille, at partiet indtog »et overvejende og undersøgende standpunkt«. Dette blev i konkretiseret form til, at man skulle beholde det nuværende system, men slette stregen. J. C. Christensen fandt det rigtigst, som forholdene lå, at slutte sig til Bergs plan, selv om han gerne ville gå over til amtsvalg snarest. Der kan ikke være tvivl om, at J. C. Christensen indtog dette standpunkt for at holde partiet samlet. I så henseende måtte det veje tungt, at N. Neergaard var meget imod både Rodes forslag og hans eget. Nogen særlig indædt modstander af en eller anden form for kompromis med ministeriet kan han dog på denne baggrund næppe have været¹³.

Efter Det konservative Folkepartis repræsentantskabsmøde fandt der 14. januar 1920 en forhandling sted mellem medlemmer af Venstres og de konservatives bestyrelser på de sidstes foranledning. Der var enighed om hurtigst muligt at få fremmet både grundlov og valglov, og at dømme efter Bergs bemærkninger i Venstres bestyrelsesmøde 15. januar har han

regnet med, at Venstre og konservative kunne finde frem til en fælles holdning m. h. t. valgloven. Under udvalgsarbejdet fremkom Asger Karstensen imidlertid på sit partis vegne med en række ændringsforslag til regeringens forslag, og Sigurd Berg stillede forslag om en kommission, der i løbet af et år skulle fremkomme med et forslag om en ny valglov. Under 2. behandling i folketinget 26. februar var der tydeligt markeret afstand mellem de to partier; men både Berg og Karstensen trak deres ændringsforslag tilbage og forbeholdt sig deres stilling¹⁴. Ved 3. behandling 27. februar undlod oppositionen at stemme, og regeringsforslaget gik uændret til landstinget, hvor det kom til 1. behandling 2. marts¹⁵. Herefter gik forslaget til udvalgsbehandling, hvor det ret snart viste sig, at de indrømmelser, Jørgen Pedersen på Venstres vegne kunne gøre, ikke tilfredsstillede regeringspartierne. Ove Rode havde til at begynde med været skeptisk overfor Asger Karstensens forslag, fordi han frygtede, at det ville forflygtige den enkelte folketingsmands tilknytning til sin kreds; men det indebar »matematisk retfærdighed« som hans eget, og han fandt det i al fald langt bedre end det bestående.

På udvalgsrådet 16. marts accepterede Rode derfor Asger Karstensens forslag. Piper tog vel forbehold med ordene: »Når ministeren accepterer mit partis forslag, må jeg tage anstand«¹⁶. Den ikke alt for behændige bemærkning afslørede de konservatives dilemma; men der kunne herefter ikke godt være tvivl om, at der nu var gode muligheder for at skaffe en ny valglov flertal i begge ting. Jørgen Pedersen indså det straks, hvad der fremgår af hans bemærkninger på Venstres partimøde samme dag¹⁷.

18. marts bekræftedes enigheden mellem de tre partier; dog ønskede de konservative forslaget udarbejdet i lovparagraffer, før de gav endelig accept. På Venstres partimøde samme dag kl. 12 meddelte Jørgen Pedersen, at det nu var givet, at der kom et trekantet forlig om de konservatives valglovsforslag, og at der efter hans opfattelse ville være uklogt at gå imod som parti betragtet. Jørgen Pedersens udtalelse viser, at vel var Venstre skuffet over udgangen på denne sag, men ikke mere, end at man var rede til at affinde sig dermed. Det viser også J. C. Christensens forslag om at tage sagen til efterretning og så igen drøfte den senere¹⁸.

Denne drøftelse fandt sted næste dag, 19. marts kl. 16, og meningene var delte ikke blot om det saglige, men også om taktikken. N. Neergaard var stadig stærkt for at bevare valg i enkeltmandskredse; »et livsspørgsmål for Venstre« kaldte han det. J. C. Christensen sagde, at han var lidt ilde tilpas ved situationen, fordi han hele tiden havde været af den opfattelse, at man ville få valg i amtskredse, når forholdstalsvalgmåden i 1915 var kommet ind i grundloven. Han erklærede sig dog villig til at bøje sig for flertallet i partiet, hvis det ikke tog et »desperat standpunkt«. Om det grundlag, som de tre andre partier var ved at enes om, sagde

han, at han ikke troede, man ville få separatist-problemer, og han føjede nogle bemærkninger til om, at han kunne gå med til 23 tillægsmandater, men ikke til at øge antallet af folketingsmænd. Forhandlingen endte med, at man med overvældende flertal vedtog at stille forslag om at slette »den sorte streg«¹⁹. På et møde af Venstres bestyrelse i begge ting 24. marts kl. 9 konfirmeredes vedtagelsen med en beslutning om, at landstingets Venstre samme dag i udvalgsrådet officielt skulle tilbyde at slette »stregen«²⁰.

Til udvalgsrådet onsdag 24. marts var valglovsforslaget i dets nye skikkelse trykt, og Piper fremkom kun med en enkelt ændring. Det var nu helt givet, at valgloven ville blive gennemført af radikale, socialdemokrater og konservative, så meget mere som Det konservative Folkepartis gruppeformand i folketinget, Johan Knudsen, under grundlovsdebatten fredag 26. marts sagde, at Venstre ikke kunne vente, at de konservative ville forlade deres eget forslag, når der var udsigt til at få det gennemført²¹.

Fredag 26. marts strandede derimod grundlovsforslaget, idet det denne dag efter at have været i fællesudvalg vedtoges i forskellig skikkelse i de to ting. Da Rode i 1926 så tilbage på påskekrisen, skrev han, at oppositionens stilling var stærk, fordi Sønderjyllands genforening nødvendiggjorde en grundlovsændring. »Det kan derfor nu meget godt ses, at det havde været klogere, om ministeriet og de to partier, der støttede det, da grundlovsforslaget 18. marts nåede til fællesudvalg, havde accepteret stillingen og havde gennemført de ændringer, hvorom der kunne opnås enighed«²².

Men det kunne let ses allerede i marts 1920. Under debatten 26. marts sagde Klaus Berntsen som Venstres ordfører, at regeringen »har villet benytte den situation, der er skabt ved den i og for sig glædelige begivenhed, at sønderjyderne nu snart kan stemme sig ind i den danske rigsdag, til at forlange gennemført socialistiske og radikale ændringer i grundloven, som vi ikke på nogen måde kan være med til«²³. Klaus Berntsens vurdering af situationens taktiske aspekter er i alt væsentligt rigtig, og Rodes forsvar – at det ved de forestående valg skulle være klart for vælgerne, hvad der var regeringens standpunkt, og hvor modstand derimod fandtes – er næppe dækkende²⁴. Regeringen havde, bl. a. fordi det også måtte tage hensyn til sit støtteparti, søgt at presse det mest mulige ud af situationen, fordi den troede at have tiden for sig. Skulle grundloven strande, kunne man jo altid, som Zahles afsluttende bemærkning lød 26. marts, »indbringe grundlovsforslaget på ny, når tiden dertil måtte anses for passende«²⁵.

Havde ministeriet ikke været så overbevist om sin egen styrke, at det havde søgt den videregående grundlovsrevision, ville mulighederne for at få valgloven igennem inden påske utvivlsomt have været væsentlig større. I al fald kunne det have hindret beskyldningerne for at benytte en national

anledning til at søge almindelige partimæssige programpunkter gennemført, hvad der kunne være så meget mere grund til at undgå, som ministeriet i forvejen havde betegnelsen »unational« hæftet på sig.

På det sidste møde i valglovsudvalget 24. marts blev intet nyt møde berammet, og da de radikale lørdag 27. marts henstillede til formanden, Jørgen Pedersen, at man arbejdede videre i påsken, ville denne ikke gå med til dette p. g. a. rigsdagens påskeferie, og han ville heller ikke gå med til at fastsætte nogen mødedag efter påske. Rode mener, at det var for at vinde tid for Venstre til i det sønderjyske spørgsmål at finde et påskud til at vælte valgloven; det var jo 26. og 27. marts P. Grau og Kloppenborg-Skrumsager bearbejdede Venstre²⁶. Men Rode overser i denne forbindelse ganske, at der for Venstre kunne være god grund til at tage den med ro i valglovsspørgsmålet, når ministeriet selv mente, at det ikke hastede med at få den helt nødvendige grundlovsændring igennem, jf. Zahles afsluttende udtalelse 26. marts.

Ved Jørgen Pedersens vrangvilje var der altså ifølge Rode vundet tid, hvorfor sønderjyderne kom Venstre til pas. Men dette er efter alt at dømme en konstruktion, som ikke holder stik. J. C. Christensens ændrede holdning til sønderjyderne ønske om at Venstre trådte mere aktivt op mod ministeriets sønderjyske politik havde andre årsager. Vel var Venstre ikke tilfreds med Asger Karstensens valglov; men debatterne i Venstres rigsdagsgruppe og J. C. Christensens egen ret moderate holdning kan ikke vurderes som så negative, at partiet ville skyde alle hensyn til side og for enhver pris sikre sig endnu et valg efter den gamle valglov. Hertil kommer, at J. C. Christensen i al fald siden 16. marts har været klar over, at der nu var skabt flertal for en ny valglov uanset Venstres modstand. Selv om politikere i visse situationer er diskrete m. h. t. deres motiver, skal det dog bemærkes, at kildematerialet end ikke antydningvis giver holdepunkter for, at nogen venstremand begyndte at spekulere i at bruge Flensborg-spørgsmålet til at sætte ministeriet mat af hensyn til valgloven, hvad der havde været god tid til. Det er i denne sammenhæng også påfaldende, at J. C. Christensen som udførlig skildret så sent som lørdag 27. marts om formiddagen var afvisende overfor sønderjyderne.

J. C. Christensen indså formentlig også, at man ved en sådan taktik kun ville vinde en stakket frist. Valglovsforslaget ville komme igen, og Venstres »uretfærdige« mandatgevinst ville med de mange valg, året 1920 skulle bringe, let blive en kortvarig gevinst af få ugers varighed. J. C. Christensen var naturligvis klar over, hvor vitalt det var for de konservative at få gennemført forholdstalsvalgmåden. Man kan vel ligefrem sige, at et uløst valglovsspørgsmål let ville bringe en venstreregering i et vanskeligt forhold til det konservative parti, som man i Venstre vel ikke betragtede som et ligestillet parti, men som man dog ikke skulle udæske for stærkt.

Det ville nærmest være en fordel for Venstre, dersom de tre andre partier havde fået vedtaget en ny valglov, inden Venstre skulle danne regering. Man kan naturligvis hævde, at der skulle flyttes få stemmer for at skaffe oppositionen sejr, af hvilken grund det måtte være betænkeligt for Venstre at give afkald på den fordel, den gældende valglov gav. Men man må her huske, at indførelse af fuld forholdstalvalgmåde formentlig ville overflytte Venstres tabte mandater til de konservative, og – hvad der måske var vigtigere – fjerne baggrunden for Socialdemokratiets og Det radikale Venstres valgalliance, der gav især de radikale store fordele.

For J. C. Christensen har sønderjydernes appel til det nationale, som også P. Munch antager, og til Venstres dermed forbundne vælgerinteresser, været udslagsgivende²⁴. J. C. Christensen var ikke kun en koldsindig og beregnende politiker, men også et følelsesmenneske. Han lod sig rive med af, hvad Rode kalder »Flensborg-psykosen«, samt af dennes mulige farlighed for Venstre, hvis det ikke sørgede for at bjærge sig i læ af den. Det udelukker ikke, at det kunne være J. C. Christensen og Venstre kært at ramme ministeriet af andre grunde; men valgloven har næppe spillet nogen større rolle.

Let er det imidlertid at se, at Rode, der som indenrigsminister, var ministeriets valglovsekspert, når han søndag 28. marts skulle søge krisens årsager, kunne få netop dette problemkompleks skudt så stærkt frem. Johan Knudsens af foragt for sine partifæller og J. C. Christensen prægede synsmåde kan have bestyrket Rode i hans opfattelse, så at han siden fastholdt og udbyggede den²⁵. Det kan i denne forbindelse anføres, at Sir Charles Marling i en indberetning af 17. april meddelte, at han i København havde dannet sig det indtryk, at ikke det slesvigske spørgsmål, men valgloven var det virkelige stridens æble. Da Venstre og konservative var klare over, at kongen ikke kunne bevæges til at tage et så decideret skridt som at afskedige ministeriet p. g. a. et forfatningsmæssigt spørgsmål (valgloven), havde de to partier »dragged the red herring of Slesvig across the trail.« Men Marling kom først til hovedstaden 3. april om aftenen, og de indtryk, han modtog de næste to dage, var naturligvis præget af det indgåede forlig, af hvilket valgloven var en del, jf. senere. Han har da let kunnet nå den formodning, at den havde været en væsentlig krisevolder²⁶. At Slesvig så i andre henseender var »a red herring«, er en anden sag; som fremført flere gange var mange af dem, der støttede With-kredsens bestræbelser – både direkte og indirekte – optændte af vrede mod »det Rodeske regimente«, altså ministeriets planøkonomiske indgreb.

Ministeriets forhandlinger 28. marts

Trods oppositionspressens stadigt kraftigere formulerede angreb, trods folketog og rigsdagsrøre synes ministeriet at have hyllet sig i en tryghedsfølelse, som snart viste sig at være falsk. Det kendte ikke With-kredsens hemmelige aktivitet og var ikke klar over, i hvilket omfang kongen var under påvirkning; derimod var det på det nærmeste blevet immun overfor kritik.

Begivenhederne lørdag 27. marts gav dog anledning til ministerielle overvejelser. Zahle var denne dag borte fra København i anledning af et møde i Nykøbing F. Rode fik derimod ret hurtigt kendskab til Venstres og Det konservative Folkepartis valgerklæringer, som han dog betragtede som en ligegyldig demonstration¹. Om aftenen fik både han og Munch underretning om de øvrige valgkrav. Rode opfattede da Venstres og de konservatives erklæringer som et led i »et mere omfattende hele«, og han og Munch diskuterede sagen i telefon. Da Rode skulle tale i Kalundborg søndag eftermiddag, havde han søndag morgen en telefonisk konference med Zahle, hvorunder de enedes om, at Zahle skulle sammenkalde en snæver kreds af politikere fra regeringspartierne². Stemningen i radikale kredse på dette tidspunkt kunne søndag 28. marts læses i *Politiken*, der skrev, at alt i alt var der ikke grund til at tage det forenede krav om valg synderlig alvorlig, fordi det var overflødigt, og fordi det ikke førtes frem på rette sted.

Foruden Rode og Munch, der talte ved et møde i Stege, var også Stauning, landbrugsminister Kristjan Pedersen og kirkeminister Th. Povlsen bortrejst og kunne derfor ikke deltage i den ministerielle rådslagning; men situationens ekstraordinære karakter understregedes ved, at ellers alle de øvrige ministre deltog nemlig Zahle, Brandes, Scavenius, trafikminister Hassing Jørgensen, undervisningsminister S. Keiser-Nielsen, handelsminister C. Hage og minister H. P. Hanssen. I stedet for Stauning mødte Borgbjerg, og også den radikale folketingsgruppes formand, Carl Slengerik, deltog³.

Man diskuterede den af Rode udkastede idé: »at anmode folketingets formand om øjeblikkelig at sammenkalde folketinget for at valgerklæringernes grundlag kunne blive belyst og stillingen klargjort ved en afstemning«⁴. I denne sammenhæng bragtes J. C. Christensens og N. Neergaards audiens på bane. At en sådan måtte antages at have fundet sted, vidste

Brandes, hvad han heller ikke fortav, idet han til sine kolleger sagde, at efter det indtryk, han havde fået ved at tale med kongen før dennes møde med de to venstremænd, var der tale om en almindelig samtale. Der foreligger intet oplyst om, i hvilket omfang Brandes har orienteret sine kolleger om kongens utålmodighed; Munch kalder Brandes samtale med kongen »almindelig«⁵. Men *København* havde i sit søndagsnummer skrevet, at de to venstreledere lørdag *aften* havde konfereret med kongen, og en sådan samtale kendte man intet til, lige så lidt som man vidste, hvad der faktisk var passeret under kongens samtale med J. C. Christensen og Niels Neergaard. De tilstedeværende fandt det rimeligt at få disse forhold oplyst, og man (formentlig Zahle) telefonerede derfor til kabinetssekretær Krieger for at høre, om *Københavns* meddelelse var rigtig. Krieger svarede, at et sådant besøg af J. C. Christensen og N. Neergaard var ham ganske ukendt⁶, hvilket var korrekt, da den samtale, Krieger havde tilsagt de to til, fandt sted sidst på eftermiddagen og ikke om aftenen. Da Kriegers svar måtte bestyrke ministeriet i, at kongen kun havde forhandlet »almindeligt« med dem og ikke set dem senere på aftenen, slog ifølge Ove Rode næsten alle tilstedeværende sig til tåls med, at røret ingen betydning havde, og at man derfor kunne lade påskeferien gå uden at foretage sig noget. Kun Hassing-Jørgensen og Slengerik ønskede som Rode tinget indkaldt; men de stod ene⁴. Det er bemærkelsesværdigt, at ministeriet ikke regnede med muligheden af et udefra kommende forretningsministerium. Da J. C. Christensen og N. Neergaard ikke syntes at have fået nogen opfordring fra kongen, anså ministeriet sig for sikret mod overraskelser.

»Indtrykket ved mødet hos Zahle søndag havde været, at forholdene lå forholdsvis roligt«, skrev Munch i sine optegnelser⁸. Denne opfattelse havde Munch for så vidt dannet sig, inden han fik refereret mødet, nemlig ved om søndagen at lytte til den tale, som den konservative folketingsmand, Ulrich, holdt på mødet i Stege. Han havde ikke tillagt valgerklæringerne større betydning. Meningen var ikke at styrte ministeriet, hvilket kun kunne ske i rigsdagen, men alene at give udtryk for stemningen overfor sønderjyderne, sagde han både offentligt og bagefter privat til Munch. Dette telefonerede Munch til Zahle om aftenen⁹.

Også Ove Rode talte samme aften med Zahle efter at være kommet hjem fra Kalundborg. Han beklagede, at Zahle m. fl. havde besluttet ikke at begære tinget indkaldt, men måtte nu akviescere ved beslutningen¹⁰. De radikales utryghed ved J. C. Christensen (og kongen) fremgik af Rodes tale i Kalundborg. Han havde dér afvist valgerklæringerne, om hvis fremsættelse i folketingsferien han sagde, at den skyldtes, at de »ikke var egnet til en samlet parlamentarisk behandling, hvor deres karakter kunne belyses«. Så snart grundlov og valglov var vedtaget, kunne valg udskrives, ikke før. Han sagde tillige – med statslånskrisens kongeorde i tan-

kerne – »at kongemagten herhjemme kun virker på parlamentarisk vis«. Siden J. C. Christensen i 1905 havde fået afskaffet ministeriet Deutzer i en rigsdagsferie, havde »der ikke været vej frem for hr. Christensen uden gennem folketinget«¹¹. Efter tilsvarende retningslinier udtrykte regeringspressen sig. *Social-Demokraten* kaldte i sin ordinære morgenudgave mandag 29. marts valgkravsaktionen for en påskekomedie, der kun var egnet til at vække »medynkblandet munterhed i demokratiet«. 69 folketingsmænd, der traf sammen på et gadehjørne, havde ikke mere betydning end en flok skoledrenge, der råbte æ-bæ til læreren: »Rigsdagsmænd betyder ikke en snus mere end almindelige mennesker, når de ikke taler og stemmer dér, hvor vælgerne har valgt dem til at tale og stemme: i parlamentet«. Valgproklamationerne kaldtes »en narresut, der stikkes i munden på chauvinistpressen til beroligelse, indtil paroksysmen er overstået«.

Social-Demokratens første ekstraudgave mandag 29. marts (med statskupbeskyldningen) indeholdt en artikel, der kunne synes at rumme en viden om konspirationen. Den pågældende artikel var beregnet på at skulle stå i *Klokken* 5, den socialdemokratiske eftermiddagsavis, og var derfor skrevet før afskedigelsen af ministeriet Zahle, dvs. enten søndag aften eller mandag morgen. Rubrikken, der var tospaltet, lød: »Planer om statskup. Vanviddets højdepunkt nået!«, og artiklen oplyste, at der søndag gik allehånde rygter i anledning af »de konservative partiers aktion« mod ministeriet. Et gik ud på, at Neergaard og J. C. Christensen havde henvendt sig til kongen og forlangt ministeriets afsked, et andet sagde, at chauvinisterne med militærrets hjælp ville lave et Kapp-kup. »Chauvinistpressen«s truende tone tydede på, at »visse folk her i byen ikke længere er klar over, hvad de gør«.

Artiklen fortsatte: »Der er også en kendsgerning, at der netop i disse dage afholdes en mængde hemmelige møder, hvor militarister og chauvinister fra begge sider af grænsen drøfter, hvilken fremgangsmåde der er den hurtigste til at få styrtet den regering, der trods alt har folketingets flertal bag sig«. Bladet føjede dog til, at man ikke var klar over, hvor meget disse rygter havde på sig, og noget virkeligt vidste man næppe. Ud fra et vist kendskab til Grau og Kloppenborg-Skrumsagers aktivitet og Carlsberg-mødet samt læsning af de konservative søndagsaviser havde bladet konstrueret en sammenhæng, der skulle vise sig at være rigtig.

Artiklens egentlige hensigt kom tydeligt frem i dens sidste del, hvor det hed, at arbejderne ikke var til sinds at finde sig i »denne galskab, og de er i besiddelse af de midler, der hurtigt og virksomfuldt er i stand til at slå en sådan militarisk, ansvarsløs klike ned«. Avisen føjede til, at man var fuldstændig klar over, at kongen ikke ville medvirke til sådanne planers virkeliggørelse. »Vi siger derfor til de herrer: »Leg ikke med ilden, sporene fra Tyskland skræmmer!« Socialdemokraterne synes

altså at have næret en vis frygt for, hvad kongen og »chauvinisterne« kunne finde på, og derfor truede de for en sikkerheds skyld.

Mens de radikale ministre gav sig i Morfeus' arme, gik avisbudene afsted med oppositionspressens mandagsudgaver indeholdende de sidste angreb på regeringen. Vejen førte også om ad Amalienborg, hvor kongen mandag morgen kunne læse de sidste anvisninger på, hvad nationen ventede sig af ham.

»Kong Christian har holdt sit ord fra statslånskrisen. Han er ikke gået udenom hr. Zahle, så længe denne kunne præstere et tillidsvotum i landets folketing. Nu kan hr. Zahle ikke længere dette. Nu er kong Christian atter fri til at vælge. Nu er det alles sag at arbejde på, at der hurtigt skabes et nyt grundlag for en målbevidst og renlig dansk politik, så den internationale kommission og senere det høje råd kan vide, at magthaverne i Danmark virkelig udleder deres myndighed til at føre disse skæbnesvangre forhandlinger af en klar og bestemt udtalt folkevilje. Vejen dertil går gennem dannelsen af et forretningsministerium. Ingen af de bestående partier kan under de nuværende forhold afgive et betryggende grundlag for et ministerium«. Således udtrykte *København* det.

Nationaltidendes morgenudgave 29. marts bragte stort opsat på forsiden et telegram fra Flensborg under rubrikken: »Der må handles hurtigt!« Inde i bladet fandtes et interview med Roving, som mente, at man endnu kunne undgå at prisgive Flensborg. Lederartiklen bar desperationens præg. Det hed bl. a.: »Nu er flertallet *ikke* på ministeriets side længere. Det har derfor *ingen parlamentarisk berettigelse*. Det eneste mulige synes at være et forretningsministerium, der ved valg kan fremskaffe parlamentarisk basis for en ny regering. – Men hr. *Rode* kræver afstemning i tinget. Der kan jo være en mand syg. Der kan også tænkes andre tilfælde. Som den druknende griber efter et halmstrå, klynger hr. *Rode* sig til håbet om, at der dog her endnu muligvis er én chance for endnu en tid at bevare den magt, ministeriet så længe har misbrugt... Forholdene er ikke normale – Vi står tværtimod i en for hele det danske folk – og da særlig for dets sydlige forposter – skæbnesvanger alvorstund. *Der lyder nødskrig til os syd fra*. De bestræbelser, ministeriet fra første færd har udfoldet for at tækkes tyskerne ved at udlevere danske landsmænd, truer med at føre til målet. Kun en *hurtig og afgørende ændren signaler* kan mulig frelse vore sydligste landsmænd – de trofasteste blandt de trofaste – fra at komme i Preusser-ørnens klo...«

Nationaltidendes udtrykkelige anvisning på et forretningsministerium er en refleks af Carlsberg-mødet, i hvilket bladets redaktør, Andreas Buntzen, jo havde deltaget, og den er skrevet alene med en eneste læser for øje, nemlig kong Christian.

Et krav om afstemning i folketinget afviste bladet med betegnelsen »fikkfakserier«. Der forestod alt for skæbnsvangre afgørelser til, at man kunne oppebie en sådan. I en polemik med *Politiken*, der havde hævdet, at de to frafaldne folketingsmænd ikke kunne skabe et oppositionsflertal, indrømmede *Nationaltidende* vel dette, men tilføjede, at ministeriet heller ikke kunne skaffe sig et flertal; bladet så altså helt bort fra Birck. *Social-Demokratens* hævde af, at ministeriet kun kunne styrtes i folketinget, afvistes med en henvisning til ministeriet Zahles og ministeriet Berntsens afgang i henholdsvis 1910 og 1913; men denne analogi er ganske uholdbar, fordi disse ministerier ikke blev styrtet, men selv ønskede at de-missionere, inden folketinget trådte sammen.

Nationaltidende omtalte også de forhandlinger, kongen lørdag-søndag havde ført med forskellige. Af ministrene nævnedes Brandes og Scavenius, og af oppositionen J. C. Christensen og N. Neergaard samt af udentingsoppositionen Roving, hvilket var korrekt. Derimod er det næppe rigtigt, at kongen rådførte sig med nationalbankdirektør Ussing, hvad han havde gjort under statslånskrisen i 1919¹².

Berlingske Tidende var tilbageholdende bortset fra et telegram fra Charlotte Haslund, der oplyste, at de danske i Flensborg i åndeløs spænding afventede begivenhederne i København, »der muligt i sidste stund kan influere på det, hvoraf alt deres fremtidshåb afhænger«. Ifølge telegrammet gik der rygter i Flensborg om, at Zahle var blevet kaldt til kongen mandag kl. 12. Selv om Zahle først blev tilkaldt mandag morgen, har kongen utvivlsomt truffet sin beslutning om søndagen, så at meddelelsen ikke savnede baggrund; men det er ikke muligt at sige, om rygtet stammede fra én, der vidste besked, eller om det er en konstruktion.

Fyns Tidende, hvis redaktør var Jørgen Pedersen, havde allerede søndag 28. marts skrevet, at ministeriet nu havde mistet sin parlamentariske basis (70-70), og at oppositionen måtte stå uvægerligt fast og i det hele handle i konsekvens af det fremførte krav – uden at det dog fremgik, hvad der skulle forstås med den sidste sætning. Betød den en opfordring til at danne en venstregering?

Lederartiklen 29. marts var skrevet af Jørgen Pedersen selv. Han forsvarede den opfattelse, at valgkravene godt kunne tillægges parlamentarisk betydning, selv om de var fremsat udenfor tinget og ikke blev prøvet dér. Stemmerne ville nemlig komme til at stå 70-70, hvilket godtgjorde, »at ministeriet ikke længere i dette bestemte spørgsmål havde flertal i folketinget, men den ville ikke have skaffet hr. Zahle et mistillidsvotum, og formodentlig ville dette for ham have været nok til at afvise kravet om valg«. Denne opfattelse er muligvis rigtig; men problemstillingen er falsk, fordi den ikke tog stilling til Bircks særstandpunkt. Derimod føjede Jørgen Pedersen til, at det hørte til de store sjældenheder, at intet medlem

C. Th. Zahle fotograferet på sin 60-års dag 1926. Han sad som medlem af folketinget 1895-1928 og gik så over i landstinget indtil 1939. Zahle var konseilspræsident og justitsminister 1909-10 og 1913-20, 1929-35 justitsminister og 1936-39 formand for landstinget.

var forhindret i at give møde. Venstre var just i den situation at have et par syge medlemmer skrev han, og netop denne omstændighed kunne være forklaringen på de ministerielle blades henvisning til den manglende prævelse i folketinget. Hertil kom, at der var berettiget grund til at betvivle, at ministeriet havde et flertal i befolkningen bag sig.

I denne overophedede atmosfære beredte kongen sig til at mødes med sin statsminister.

Ministeriet Zahles afskedigelse 29. marts

Mandag 29. marts kl. 10,45 blev Zahle modtaget af kongen. Her kan man i sandhed sige, at modsætningerne mødtes, og at to vidt forskellige sfærer tørnede sammen. En konge med dyb forankring i det gamle klasse-samfund, en statsminister med et glødende demokratisk sindelag og en suveræn foragt for alle nedarvede privilegier; en konge med forestillinger om et personligt ansvar og en deraf flydende ret til at gribe ind i den politiske udvikling, en statsminister med en klar opfattelse af de skranker, der efter hans mening burde være for en konstitutionel konges udfoldelse; en konge, der som hertug af Slesvig ønskede sit hele hertugdømme tilbage, en statsminister, som fandt en sådan anskuelse latterlig, og som uden sentimentalitet syntes, at 1. zones genforening var tilstrækkelig; en officer overfor en antimilitarist – og sådan kunne man blive ved.

Fælles for kongen og Zahle var dog uheldigvis et hæftigt temperament og et til tider irriterende og uligevægtigt gemyt. De kunne begge tale og handle uoverlagt. I næsten syv år havde de ofte gået hinanden på nerverne, selv om der havde været rolige perioder. Det store administrative og politiske ansvar, som Zahle havde båret i det lange tidsrum, var ikke gået sporeløst hen over ham. Han havde vist en ypperlig evne til at få så udprægede personligheder som Scavenius, Munch, Rode og Brandes til at samarbejde, hvad der givetvis betød selvfornægtelse for Zahles eget vedkommende. Hos de tre først nævnte fremkaldte det respekt, den sidste synes derimod nærmest at have foragtet Zahle, som på sin side næppe nogen sinde følte sig tryk ved Brandes¹.

Både kongens og Zahles eruptionstærskel var altså stærkt nedsat.

Der foreligger ingen tilgængelig førstehånds kilde til det, der passerede på Amalienborg; men i Munchs optegnelser og Rodes fremstilling, der er godkendt af Zahle samt i Neergaards optegnelser og Liebes beretning, som begge bygger på kongens version, findes et så udmærket andenhånds materiale, at man alligevel kan få ret sikker historisk viden om det skete.

Samtalen, der varede fra kl. 10,45 til ca. 11,30, drejede sig først om den sønderjyske politik og om stillingen på rigsdagen, som kongen ifølge Rodes fremstilling fandt spændt og utryk, hvilket Zahle benægtede med henvisning til, at løsningen af det vanskelige valglovsspørgsmål nu var ved at være i sigte, og til at rigsdagen var sendt på en ekstraordinær lang ferie.

Kongen tog derpå valgerklæringerne op; men Zahle afviste, at de havde nogen konstitutionel betydning, fordi de var afgivet udenfor tinget. Kongen erklærede da, at han ønskede, at ministeriet straks udskrev valg. Dette nægtede Zahle med den motivering, at man nærmede sig afslutningen af forhandlingerne om en valglov, »der sikrede anskuelserne retfærdig repræsentation«. Han sagde yderligere, at det også var urimeligt at føje et nyt valg til de fem valg og afstemninger, som skulle finde sted i 1920. Med grundlov og valglov i hus var ministeriet rede til at udskrive valg, sagde Zahle ifølge Rodes fremstilling.

Samtalen var nu blevet til det yderste pinlig, og bedre blev det ikke, da kongen fortsatte med at spørge, om ministeriet ikke ville træde tilbage. Zahle svarede hertil, at det kunne han ikke forsvare overfor folketingets flertal, og da han nu efterhånden havde oparbejdet en formentlig slet dulgt irritation, undslap der – med Brandes' ord – »de Zahleske tænders gærde« et slemt ord, nemlig at det jo stod kongen frit for at afskedige ministeriet². Selv om Zahle var ægget dertil, må hans udtalelse ret beset karakteriseres som en uoverlagt provokation. Zahle mente jo nemlig ikke, at kongen havde i sin magt at afskedige ministeriet. Nu greb kongen imidlertid til og svarede, at ministeriet var afskediget. Ifølge kongens forklaring til N. Neergaard samme dag havde han sluttet audiensen med at sige, at i de syv år havde forholdet i det hele været godt, og at han håbede, at det kunne vedblive dermed: »De er jo en ung mand endnu, og vi kan jo komme sammen igen under andre forhold«. Zahle havde ikke reageret på dette, men advarede kongen indtrængende mod et sådant skridt p. g. a. de urolige tider, idet han nævnede de danske troppers besættelse af 1. zone og en mulig alvorlig arbejdskonflikt. Kongen svarede imidlertid, at hans beslutning var truffet, at han havde undersøgt sine konstitutionelle beføjelser, og at »han havde alt i orden«³.

Hermed trak Zahle sig tilbage. Audiensen var forbi og med den syv års virksomhed som statsminister. I kabinetssekretariatet sagde Zahle til den chokerede Krieger: »Ja, det er cand. jur. Zahle, De ser her«. Efter at have permitteret Zahle, modtog kongen, som om intet var hændt, kapelmester Carl Nielsen og gesandt Herluf Zahle i privataudiens⁴.

Spørgsmålet er, om kongen mandag morgen var fast besluttet på at gennemtvinge en afgørelse, hvis Zahle ikke ville bøje sig for kongens og oppositionens krav om valg. Svaret er vanskeligt at give p. g. a. kildematerialets utilstrækkelighed, og fordi man må gøre sig kongens labilitet klar. Neergaards optegnelser synes at vise, at han har ment, at kongen var indstillet på at slå til; men man må huske, at disse optegnelser er nedskrevet næsten fire måneder efter det skete. Det hele kan da have set meget mere planlagt ud, end det måske var og så ud mandag morgen, da Moesgaard-Kjeldsen kom til Neergaard direkte fra H. N. Andersen. Kongens forbin-

delse med With-kredsen og hans drøftelser med H. N. Andersen synes imidlertid også at indicere, at kongen var rede til at afskedige ministeriet 29. marts. Denne opfattelse deltes af Ove Rode, som mente, at kongen handlede efter en fast plan, og at han må have følt sig konstitutionelt dækket af dem, der havde udsendt valgerklæringerne ⁵.

Der kan heller ikke være tvivl om, at kongen har fundet disse erklæring positive i relation til sine ønsker og håb, selv om Venstre ikke ville danne regering. Derimod troede Brandes som nævnt ikke, at kongen handlede planmæssigt. Det samme var tilfældet med Munch, der ikke mente, at kongen følte sig bundet af sine udtalelser til de ikke-parlamentariskere, der påvirkede ham, og hvis eksistens Munch altså forestillede sig. Han var også af den anskuelse, at dersom Zahle havde begæret statsråd eller folketingets øjeblikkelige indkaldelse, ville »kongen antagelig være faldet til ro«. ⁶

Det sidste lader sig af gode grunde aldrig bevise; men desuagtet har den Brandes-Munchske opfattelse meget for sig. Det er klart, at kongen meget har ønsket at skille sig af med ministeriet, og det er lige så evident, at han har ment, at den i løbet af lørdagen opståede situation kunne bringe ham dette mål et stort skridt nærmere. Men til J. C. Christensen og Neergaard havde kongen udtrykkeligt sagt, at han stod på sin 1919-udtalelse. Utvivlsomt har kongen – og H. N. Andersen – da regnet med, at Zahle selv kunne bringes til at indgive sin demissionsbegæring, fordi kongen ønskede det, og p. g. a. Venstres og konservatives og de to frafaldnes valgerklæringer, der for kongen gav stillingen 70–70 i folketinget. Han var derfor indstillet på at presse Zahle hårdt for at få ham til at gå og mod samtalens slutning, spurgte kongen da også, om ministeriet ikke ville træde tilbage. Her kunne det hele være gået i stå, hvis ikke vreden var løbet af med statsministeren. Spørgsmålet er nemlig, om kongen i så fald havde ovovet at meddele Zahle afsked. Det kan betvivles. Men nu gjorde Zahle det alt for let for kongen ved sin bemærkning, og denne greb da til *.

Selv om With-kredsens plan om et forretningsministerium med Liebe som statsminister synes forladt af kongen under indtryk af H. N. Andersen, hvad der viser, at han ikke følte sig bundet til den, så var det dog kredsens energiske bestræbelser, der havde båret frugt. Thi disse gik ud på at påvirke kongen, pressen og oppositionen – direkte eller indirekte –

* Charles Marling mente, at Zahle var klar over, at ministeriets dage var talte; derfor mistænkte han Zahle for bevidst at have irriteret kongen under audiensen for at få denne til at afskedige ministeriet. (Indberetn. 17. 4. 1920, Confidential Print, nr. 60, jf. Documents nr. 430). Mistanken kan siges at finde støtte i den omstændighed, at de radikale ledere straks efter afskedigelsen mente, at deres parti havde fået et godt valggrundlag (jf. senere). Det er dog næppe tænkeligt, at Zahle (ifølge det bevarede kildemateriale i så fald uden forhandling med sine kolleger) turde føre sit parti ind i et spil, hvis følger roligt overvejnet var uoverskuelige.

så at en situation som den, der kom til at foreligge, overhovedet havde mulighed for at opstå. Skønt kongen ikke i det konkrete øjeblik handlede efter With-kredsens tilskyndelse, blev dennes konspiration dog bragt til en logisk afslutning mandag 29. marts.

Kongen havde ikke rådført sig med kabinetssekretær Krieger. End ikke forløbet af J. C. Christensens og Neergaards audiens lørdag var Krieger underrettet om, hvorfor denne søndag morgen, inden han skulle til referat hos kongen, »meget ængstet« havde opsøgt Neergaard, der meddelte ham, at kongen intet havde sagt, »som lod formode, at han havde tanke om at foretage noget i den nærmeste fremtid«⁷. Kriegers reaktion på Zahles meddelelse om sin afskedigelse viser, at han ikke havde regnet med et åbent brud så pludseligt. Hans betænkeligheder blev formentlig ikke mindre ved, at Zahle overfor ham udmalede faren for generalstrejke m. v., ligesom denne også fortalte, at kongen ikke engang havde bedt ministeriet fungere indtil videre⁸. Der er ingen tvivl om, at Krieger regnede med muligheden af, at kongen havde bragt sig i en sådan situation, at han kunne blive stødt fra tronen, og han bad derfor Zahle om at vente en times tid, inden denne meddelte det passerede til nogen. Krieger gik derpå over til kongen for at søge miseren redresseret; men opnåede ikke andet end ufortøvet at blive sendt af sted for at hente Niels Neergaard⁹.

Hos Neergaard, der boede på Toldbodvejen (nu: Esplanaden) tæt ved Amalienborg, opholdt Moesgaard-Kjeldsen sig. Han var som omtalt kommet lige fra H. N. Andersen, fra hvem han skulle bede Neergaard støtte et forretningsministerium under Rovsing, når han ville blive kaldt til kongen. Neergaard tog straks afstand fra tanken om Rovsing, idet han bl. a. sagde, at dersom Zahle vægrede sig ved at udskrive valg, »og hvis kongen da ville afskedige ham«, burde der udnævnes et forretningsministerium og ikke et politisk. Dette burde ledes af overformyndet Friis eller Liebe. Moesgaard-Kjeldsen havde også blik for denne problemstilling; selv havde han sagt nej til at blive minister, da han netop som frafalden ventede at blive særligt angrebet. Han ville derfor kun yde bistand. Derimod mente han, at Marott var villig.

På dette tidspunkt kom Krieger til stede »bleg som en dødning på bære« og i stærkt sindsoprør. Han bad Neergaard om straks at gå til kongen, hvilket skete. Neergaard karakteriserer kongens fremstilling af det passerede som vag; således fremgik det ikke af den, at afskedigelsen var definitiv og heller ikke, at han havde undladt at bede ministeriet fungere indtil videre. Derimod oplyste kongen, at han havde tænkt sig at lade Rovsing danne et nyt ministerium. Dette frarådede Neergaard, idet han fremhævede hans manglende erfaring i administrativ og politisk henseende. Neergaard anbefalede i stedet overformyndet Friis eller Liebe, der »delvis havde lignende kvalifikationer«. Man bemærker, at Neergaard satte Friis

foran Liebe. Det kan skyldes Friis' større politiske indsigt og smidighed, men også, at han uden at være politiker, i sin embedsgerning havde tjent den radikale regering som en påskønnet formand for den overordentlige kommission 1916-1919, hvorfor det ville være sværere at kalde ham »reaktionær« eller renegat. Man fornemmer, at Neergaard kun bragte Liebes navn frem, fordi han gennem J. C. Christensen vidste, at Liebe var en af kongen accepteret mulighed. Neergaard fik da også indtryk af, at kongen ville henvende sig til Liebe. Neergaard sagde ydermere, at kongen kunne regne med Venstres fulde støtte »i bestræbelserne for et snarligt valg, der kunne give et virkeligt udtryk for befolkningens vilje og en efterfølgende udnævnelse af et politisk ministerium bygget på valgets resultat«. Kongen gav udtryk for sin store taknemlighed herover ¹⁰.

Bagefter talte Neergaard med Krieger, der stadig var meget rystet og kun så sort i sort. Han mente, at det var H. N. Andersen, der afgørende havde påvirket kongen. Neergaard gav Krieger ret i, at det var meget uheldigt, at kongen ikke havde bedt Zahle fungere, indtil nyt ministerium var dannet, og han opfordrede Krieger til hos kongen at søge dette opnået. Kort efter at Neergaard var kommet hjem, telefonerede Krieger imidlertid, at kongen havde afvist henstillingen, idet han havde sagt, at »det var unødvendigt, da det ny ministerium ville være dannet allerede i løbet af eftermiddagen«. Neergaard bad da Krieger forsøge på ny at sige, at det var hans (Neergaards) indtrængende råd, at han rettede anmodningen til Zahle. For tredje gang måtte Krieger altså søge kongen i samme ærinde, og denne gang med et positivt resultat ¹⁰. Ikke alle i kongens omgivelser delte Neergaards og Kriegers opfattelse af det betimelige i på daværende tidspunkt at bede Zahle fungere indtil videre. C. P. M. Hansen mente således, at kongen burde være gået ud fra en som en selvfølge, at ministeriet fungerede. Man havde herved undgået det afslag, som blev følgen; men som næppe nogen af kongens rådgivere havde forudset ¹¹.

Det var altså p. g. a. Neergaards råd, at kongen forlod H. N. Andersens forslag for at gå tilbage til den tidligere plan. Hermed havde Neergaard for så vidt engageret sig i krisen og sanktioneret det skete, idet han jo afgav sit råd på grundlag af afskedigelsen, som han ikke søgte at mildne endsige distancere sig fra. Det var vel næppe rimeligt at vente, at han skulle råde kongen til at kalde Zahle tilbage; men han tilskyndede altså heller ikke til indkaldelse af folketinget. Neergaard var naturligvis klar over, at der ikke i tinget kunne skabes flertal for kongens handle måde, og da han ønskede snarligt valg og derpå atter »et politisk ministerium« – læs: af Venstre – er det klart, at han ikke ønskede denne mulighed forspildt gennem det uberegnelige forløb af en folketingsdebat.

Efter Neergaards audiens fik Piper kl. 13,30 foretræde. Også han tilsagde sit partis støtte ¹².

Fra sit hjem indkaldte Zahle sine ministerkolleger til møde i justitsministeriet. Efter Rodes angivelse fandt det sted kl. 12,15. Munch og Stauning var bortrejst, og Hage og Scavenius havde ikke p. g. a. den korte tidsfrist fået tilsigelsen. Til stede var altså Zahle, Brandes, Rode, Hassing-Jørgensen, Kr. Pedersen, Th. Povlsen, Keiser-Nielsen og H. P. Hanssen¹³. Zahle aflagde beretning om samtalen med kongen; ordskiftet i forbindelse med afskedigelsen refererede han således, at kongen havde spurgt, om ministeriet ikke ville demissionere. Dette havde Zahle erklæret for uforeneligt med den parlamentariske statsskik. Da kongen fandt, at det dog kunne blive nødvendigt, havde Zahle erklæret, at det ikke kunne ske, med mindre kongen afskedigede ministeriet. Kongen udbrød da: »Tak for de ord... jeg betragter så ministeriet som afskediget«¹⁴. Det er forståeligt, at Zahle afsvækkede sit referat en smule.

De tilstedeværende ministre mente ikke, de var berettiget til at foretage sig noget i administrationen, skriver Rode, »idet efterfølgerne, der havde ansvar for afskedigelsen, utvivlsomt var beredte til at overtage forvaltningen«¹⁴. Det var sikkert især Zahle og Rode, som stod bag denne opfattelse, der i virkeligheden indebar, at en anmodning om fortsat funktion ville blive mødt med afslag. Ministrene var i det hele taget i krigsstemning, og de var enige om, at udsigterne ved det kommende valg var meget forbedret¹³. Denne optimisme var også kommet frem, da Zahle umiddelbart efter afskedigelsen havde talt med Krieger. Han havde da sagt, at der nu var skabt det bedst tænkelige valggrundlag¹⁵. De radikale troede ganske øjensynligt – som i 1919 – at det ville give en gunstig stilling ved et valg, hvis de kunne hævde, at Venstre dannede regering imod folketingets flertal og derefter udskrev valg på den uretfærdige valgløve, som de tre øvrige partier til Venstres ubehag var ved at forhandle bort; det kunne bruges i agitationen mod Venstre¹⁶. I samme retning kan Edv. Brandes' bemærkning til Krieger søndag morgen tolkes, hvis man ikke vil tage den som udtryk for illoyalitet. Der er ingen tvivl om, at Zahle så vel som de øvrige radikale politikere regnede med, at en venstregering ville blive dannet. Venstre havde før de konservative udsendt krav om valg, J. C. Christensen og N. Neergaard havde sammen været hos kongen om lørdagen, denne havde til Zahle sagt, at han havde alt i orden, og nu var Neergaard påny hos kongen¹⁷. Men de radikale kendte kun den tiendedel af isbjerget, der var over vandet. Endnu 17 år efter, da Zahle søgte at skaffe sig oplysninger om baggrunden for krisen, var det som berørt i indledningen ham ubegribeligt, hvorfor kongen straks sendte Krieger til Neergaard. Hvis kongen havde tilbudt Neergaard at danne ministerium, havde han jo krænket Liebes berettigede forventninger, ræsonnerede Zahle i 1937. På den anden side fandt han det umuligt, at kongen kunne have opfordret Neergaard til at træde ind i et ministerium Liebe¹⁸.

Ministermødet varede ca. 1/2 time, hvorefter ministrene gav meddelelse til ministerierne om deres afskedigelse. Derpå gik Zahle og Rode fra Den røde Bygning over på Christiansborg, hvor de orienterede Det radikale Venstres folketingsgruppes formand, Carl Slengerik, og Borgbjerg om det skete. Rode søgte som nævnt straks forklaringen på den opståede situation i et ønske fra Venstre om at hindre valgloven. Overfor Borgbjerg tog han derfor spørgsmålet om et valgforbund som i 1918 op; herved ville man kunne hindre Venstre i at høste fordel af den gældende lovs manglende bestemmelser om forholdstalsvalg. Ja, Rode mente endog, at Venstres interesse i krisen ville forsvinde, når det stod overfor visheden om valgforbund. Borgbjerg gav et henholdende svar; han fremhævede de vanskeligheder, et forbund ville møde i Socialdemokratiet, men mente dog, de kunne overvindes, og han lovede at drøfte sagen med Stauning, når denne formentlig ved 17-tiden kunne være i København¹⁹.

Kl. ca. 13,30 virkede Neergaards demarche, idet kabinetssekretær Krieger da ringede til Zahle og anmodede ham om alligevel at fungere. Under hensyn til den realitetsafgørelse, der var truffet på ministermødet, svarede Zahle, at han tvivlede på, at ministeriet kunne påtage sig opgaven; men at han skulle sammenkalde ministrene og derpå give kabinetssekretæren svar. Det fremgår tydeligt af alle kilder, at Krieger var utvetydigt imod afskedigelsen af ministeriet; men der kan heller ikke være tvivl om, at kabinetssekretæren følte den opståede tilstand af tomrum uholdbar set ud fra kronens synspunkt, fordi den måtte tvinge kongen til så at sige at kaste sig i armene på det første, det bedste »upolitiske« forretningsministerium for at søge den nødvendige kontrasignatur fremskaffet i hast. Kunne man formå ministeriet til at fungere indtil videre, ville bruddet ikke fremtræde så definitivt, og der kunne vindes tid til at nå et kompromis. Derfor søgte Krieger også telefonisk at påvirke Brandes, der opholdt sig i finansministeriet for sammen med Zahle og Rode at drøfte anmodningen. Brandes afviste bestemt, at ministeriet kunne fungere, efter at dets afskedigelse mod statsministerens råd længe havde været kendt. Det ville være ganske uden mulighed for at styre. Det kan forekomme noget inkonsekvent, at det netop var Brandes, der på denne måde kom til at fremtræde som den mest standhaftige afviser af et kongeligt ønske²⁰.

Kl. 15 holdtes atter ministermøde, hvor nu også Hage og Scavenius deltog, og hvor man konfirmerede afslaget *). For at understrege, at ministeriet betragtede sig som afskediget ved kongens ord, dateredes svaret:

* Under statslånskrisen i 1919 glemte kongen også at bede ministeriet fungere, da Zahle havde indgivet demissionsbegæring. De ventende journalister på slotspladsen gjorde Zahle opmærksom på forglemmelsen, og han gik da tilbage til kongen og fik den redresseret. Men situationen var også en anden dengang. (Ekstrabladet 5. 4. 1920).

Niels Neergaard (1854–1936) var af uddannelse både historiker og økonom. Han var medlem af Folketinget 1887–90 og 1892–1932. Han var en af lederne i Det forhandlende Venstre, der gradvis gik op i Venstre. Neergaard var finansminister 1908, konseilspræsident og forsvarsminister 1908–09, finansminister i ministeriet Holstein-Ledreborg 1909 og i ministeriet Berntsen 1910–13. Efter april-valget 1920 blev han stats- og finansminister til 1924. 1926–29 var han på ny finansminister. Under påskekrisen hindrede han Røvsings udnævnelse til statsminister. Han var skeptisk overfor videregående grænsekra-
v, men blev revet med af stemningen i slutningen af marts 1920, hvor han fulgte J. C. Christensen.

Foto 1920.

»Rigsdagen, den 29. marts 1920. I afslaget, der var stilet til kabinetssekretæren, henvistes til de foreliggende alvorlige forhold, der krævede »en regering med fuld myndighed«. Formodningen om, at Venstre stod bag, kom frem i formuleringen. »Den eller de politikere, der har tilrådet Hs. Majestæt det skete skridt, må være beredt til øjeblikkelig at overtage forvaltningen«²¹.

Munch, der kom til stede under mødet, billigede som nævnt ikke funktionsnægtelsen; men han afvistes af de andre, især af Rode, og da han skønnede, at sagen var afgjort, undlod han at forfølge den. Munch indså formentlig, at funktionsnægtelsen kunne bruges som angrebsstof mod ministeriet, fordi han mente, at kongen formelt var berettiget til at afskedige det, »når han havde oppositionens ledere til at tage ansvaret« – også han regnede altså med, at J. C. Christensen og Neergaard var de egentlige ansvarlige²². Scavenius delte Munchs opfattelse; men der foreligger intet om, hvorvidt han gjorde den gældende under ministermødet²³. Rodes ønske om at bremse Munchs opposition skyldtes især hensynet til H. P. Hanssen, som deltog i mødet; det gjaldt om at bevare ministeriet samlet om den hårde linje, og såedes der tvivl om det berettigede i denne, kunne det formodes, at usikkerheden især ville slå an hos ikke-partigængerens H. P. Hanssen. Også i dette ministermøde var der blandt alle de tilstedeværende enighed om, at partiet ved afskedigelsen havde vundet store taktiske fordele med det forestående valg for øje; men generalstrejkebeslutningen var rigtignok heller ikke truffet på dette tidspunkt. Valgforbundet med Socialdemokratiet anså man for en realitet²⁴.

Ministeriet Liebes dannelse

Straks efter at Neergaard havde været hos kongen, telefonerede denne til Liebe og bad ham komme hen på palæet¹. Henvendelsen kom ganske bag på ham. Samme morgen havde han på en barberstue truffet Zahle, der lod sig rage, inden han førte sig frem for monarken. De havde udvekslet almindelige bemærkninger lidet anende, hvad dagen skulle bringe². Hvor uforberedt Liebe var, fremgår af, at han var indstillet på den næste dag at rejse til Leksand i Sverige for at hente sin hustru³, fordi han »nogle få dage før påske« af With var blevet underrettet om, at aktionen ville blive udsat til efter påske, hvis den overhovedet blev til noget. Ifølge Liebe faldt denne udsættelse godt i tråd med, at hverken grundlov eller valglov var ført til ende⁴.

Kl. 14 var Liebe på Amalienborg⁵, hvor kongen stærkt bevæget orienterede ham om resultatet af Zahles audiens. Han havde dannet sig det fejlagtige indtryk, at Zahle var gået ind på hans anmodning om at fungere. Ikke desto mindre hastede det med at få dannet et forretningsministerium, og kongen rettede derfor en indtrængende anmodning herom til Liebe. Kongen »lagde ikke skjul på, at stillingen var meget kritisk«, siger Liebe i sin beretning. Det var den, og uanset sin bemærkning til Zahle havde kongen altså ikke alt parat. Mindre end en time efter afskedigelsen af Zahle var den designerede statsminister (Rovsing) fjernet fra listen⁶. Der kan ikke være tvivl om, at kongen slet ikke havde gjort sig konsekvenserne af sin handlemåde klar; når Zahle selv havde lagt ham ordene i munden, kunne han (kongen) umuligt forestille sig, at der straks ville opstå komplikationer. Den kommende uge skulle hans stærkt stemningsvingende sind blive udsat for den voldsomste anspændelse.

Liebe lagde ikke skjul på, at også han fandt situationen kritisk; desuagtet gik han ind på at søge et forretningsministerium opstillet med det formål at udskrive valg. Han var iøvrigt meget utilfreds med hele aktionens forløb. De betingelser, han i sin tid havde stillet for at tiltræde, var ikke opfyldt⁷. Da han kom hjem, sagde han ophidset: »Alt er gået helt anderledes, end det skulle. Det er frygteligt; men jeg kunne ikke lade kongen i stikken«⁸. I al fald senere på dagen gjorde han udtrykkelig kongen opmærksom på, »at tidspunktet for og den måde, hvorpå Zahle var blevet styrtet, aldeles ikke vandt mit bifald«⁹.

Når Liebe alligevel, som han sagde, ikke ville lade kongen i stikken, hænger det – bortset fra en kongetro mands almindelige loyalitet – sikkert sammen med, at han i nogen grad følte sig forpligtet af sine forhandlinger med With, som han vidste, kongen var bekendt med. Liebe erkendte naturligvis, at han herved selv havde været med til at drive krisen frem, selv om han havde været ude af billedet under de sidste par dages H. N. Andersen-fase, som Liebe formentlig ikke har kendt til. Fremdeles havde han fortsat ingen som helst sympati for det Zahleske eller Rodeske styre, ligesom han ikke har kunnet frigøre sig for den sagførere iboende professionelle tilbøjelighed til at ville hjælpe en nødstedt klient. Det kan næppe heller udelukkes, at Liebes utvivlsomme selvfølelse lod ham mene, at netop han kunne klare krisen.

Såsnart Liebe var kommet tilbage til sit kontor i Bredgade 30, måtte han gøre sig klart, hvorledes ministeriet skulle sammensættes. Han greb naturligvis tilbage til de halve og hele aftaler, With i forståelse med ham havde truffet med forskellige personer, indtil man den foregående uge var kommet ind i en stillstandsperiode. Men Liebe måtte stille sig en række spørgsmål: Hvilke tilsagn stod ved magt? Var alle poster besat? Hvor kunne han i en fart finde nye navne? Det stod Liebe klart, at det hastede, ikke mindst da han hurtigt erfarede Zahles funktionsnægtelse¹⁰.

Som sagen lå, var Liebe selvskreven som statsminister, og han besluttede sig tillige til selv at overtage justitsministeriet. Helt tilbage til begyndelsen af marts forelå accept fra Harald Scavenius som udenrigsminister. Liebe noterede derpå With som forsvarsminister og sendte straks bud efter ham¹¹. Han havde jo »givet impulsen til meget dette ministerium vedrørende«, som Liebe senere på dagen diplomatisk sagde til kommandør Henri Konow, og var derfor vanskelig at komme uden om. Endvidere havde amtmand Oxholm allerede 13. marts givet klart tilsagn om at indtræde i et ministerium Liebe; han kunne overtage indenrigsministeriet, evt. justitsministeriet. Rektor Hass måtte anses for sikker enten som kirkeminister eller undervisningsminister eller begge dele; som finansminister turde man håbe på direktør H. P. Hjerl Hansen, som handelsminister skibsreder Suenson og som trafikminister etatsråd Monberg. De havde vel ikke givet tilsagn, da de i midten af marts var blevet spurgt, men havde dog været positive. Der blev nu telegraferet eller telefoneret til dem om ufortøvet at komme til stede på Liebes bopæl. Særlige problemer frembød landbrugsministeriet, hvor det ikke syntes at foreligge deciderede emner¹².

Liebe konfererede flere gange i løbet af dagen med kongen. Under en af disse konferencer viste kongen ham en liste, der ifølge kongen skrev sig »fra indflydelsesrig side«; kongen bad Liebe om at tage nogle navne fra listen. Krieger mente, den stammede fra H. N. Andersen, hvad der ikke

kan være tvivl om¹³. H. N. Andersens forslag gik nu ud på Liebe eller Friis som statsminister og iøvrigt de tidligere nævnte personer (Grevenkop-Castenskiold, Sonne (landbrugsminister), Schrøder (justitsminister), Rovsing (undervisningsminister) og Marott. Da Moesgaard-Kjeldsen på dette tidspunkt var strøget og Rovsing som statsminister afløst af Liebe/Friis, kan man slutte, at kongen har været i forbindelse med H. N. Andersen efter Niels Neergaards audiens, hvorefter den lørdag-søndag udarbejdede ministerliste er blevet revideret¹⁴.

Liebe havde ikke på noget tidspunkt før påskekrisen været i forbindelse med H. N. Andersen, og han kan ikke have været særlig begejstret for denne indblanding. Han gjorde da også modforestillinger: Schrøder kunne han ikke undvære som departementschef i justitsministeriet, og Marott ville sikkert sige nej. Det fremgår ikke af Liebes beretning, om han har udtalt sig til kongen om Friis; men denne havde været for stærkt med i den radikale regerings administration til, at han var i kridthuset hos Liebe og With-kredsen. Derimod havde Liebe intet mod Rovsing, der jo var kendt som frafalden radikal, eller Sonne, som ganske vist tidligere havde afvist en henvendelse fra With-kredsen, hvad Liebe formentlig ikke har vidst. Hvad udenrigsministerposten angik, havde kongen ikke villet godkende Harald Scavenius. Det var absolut ugørligt p. g. a. navnet, sagde han. Det bøjede Liebe sig for og var i stedet meget villig til at tage Castenskiold¹⁵.

Den eneste af ministeriet Liebes medlemmer, der så at sige synes at være kommet ud af den blå luft, er Konow. Han var ikke på noget tidspunkt i With-kredsens tanker, og han kendte ikke Liebe personligt. Liebe nævner ham ikke som stående på H. N. Andersens liste, hvilket ikke udelukker, at han alligevel stammer fra denne. Han kendte ganske vist kun H. N. Andersen flygtigt og hørte på ingen måde til ØK-kredsen¹⁶; men Konow var ret kendt efter sin virksomhed som Danmarks sidste guvernør i Vestindien. Hans virke dér aftvang respekt¹⁷. Konow selv mente, at det var efter kongens personlige ønske, at han blev opfordret til at indtræde¹⁸. Denne opfattelse støttes af Liebes bemærkning om, at det var kongen meget om at gøre, at Konow gik ind i ministeriet. Kongen anså det utvivlsomt for en fordel, at de militære ministerier blev delt, så at With blev krigsminister og Konow marineminister¹⁹. Konow sagde øjeblikkelig ja til at blive minister, især fordi han på en tjenesterejse til Frankrig og England i februar 1920, havde dannet sig det indtryk, at det var vigtigt, at der nu blev brudt med »tyskerkursen«²⁰.

En af de første – formentlig den første – der kom til stede hos Liebe var Hjerl Hansen. Klokkeren var da ca. 17. Han gav tilsagn om at indtræde i ministeriet, men erklærede, at han ikke ville forpligte sig i det sønderjyske spørgsmål, hvad han fandt anledning til at sige, da han reg-

nede med muligheden af, at ministeriet i denne sag skulle repræsentere et »mere yderliggående standpunkt«. Som bekendt var Liebe også reserveret m. h. t. grænsespørgsmålet, og han nærede derfor ingen betænkeligheder ved at acceptere Hjerl Hansens tilsagn. Liebe oplyste, at der var sket henvendelse til Rovsing, With, Konow og Suenson, og Hjerl Hansen foreslog, at også Monberg og den kendte skovbruger, baron J. Wedell-Neergaard til Svenstrup blev spurgt, hvad Liebe var indforstået med, så meget mere som der i midten af marts var rettet henvendelse til Monberg. Det aftaltes, at Hjerl Hansen næste dag skulle optage kontakt med Wedell-Neergaard ²¹.

Da kl. var ca. 18, sluttede Konow sig til, og han fandt da With, Rovsing og Monberg på Liebes kontor, ligesom der forelå tilsagn fra Oxholm og Suenson ²². Fra Hass ventedes svar, og til Castenskiold ville Liebe telegrafere, skønt Konow, der var hans ven, anså det for givet, at han ville sige nej. Konow foreslog i stedet Liebe selv at overtage udenrigsministeriet, hvis Castenskiold vægrede sig; men Liebe ønskede i så fald, at Konow blev udenrigsminister ad interim, hvilket denne accepterede ²³. Under konferencen gjorde Liebe i korte træk rede for ministeriets program, der var at opløse folketinget snarest, udskrive valg, hjemsende rigsdagen og ellers udelukkende føre regeringens forretninger, til en ny parlamentarisk regering var dannet. Han sagde, at ministeriets dannelse ikke var i strid med grundloven, og at ministrene med god samvittighed kunne møde for rigsretten. Al tale om statskup betegnede Liebe som »tåbelig« ²⁴.

Konow var fra første færd ængstelig ved tanken om With som minister. Han betragtede ham nemlig som en fusentast (jf. foran) og mente iøvrigt, at With ikke ville blive mødt med tillid i hæren. Rovsing og Monberg delte Konows opfattelse af With. Konow nærede imidlertid betænkelighed på endnu et punkt; det synes nemlig at have været på tale at gøre Rovsing til minister for Sønderjylland, hvilket rigtig nok ikke harmonerer med Liebes udtalelser til With om at undgå for decideret stillingtagen til Flensborg-spørgsmålet, i hvilket Rovsing havde eksponeret sig stærkt. Liebe erklærede sig da også på dette punkt enig med Konow, der på tomandshånd tog sagen op. M. h. t. With kunne Liebe nok forstå, at det var ubehageligt for Konow at skulle være marineminister og evt. også udenrigsminister sammen med en krigsminister, hvis judicium han havde underkendt overfor en udenlandsk magt; men han mente på den anden side, at man ikke kunne komme uden om With, som jo havde været den drivende kraft i stormløbet mod ministeriet Zahle. Liebe gik dog ind på at forelægge spørgsmålet for kongen ²⁴.

Mens Liebe gik til kongen med den endnu ufærdige ministerliste, opsøgte Konow efter aftale med Liebe sin svoger, oberst Torben Grut for at spørge ham, om han ville være krigsminister, dersom kongen ønskede for-

svarsministeriet delt. Grut var villig, men mente som Konow, at det var heldigst, om Konow overtog både krigs- og marineministeriet²⁵. Kl. ca. 22 var Liebe, With, Konow, Roving og Monberg påny samlet på Liebes kontor, hvor også Suenson var indtruffet. Oxholm og Hass var stadig ikke kommet, men også sidstnævnte havde nu sagt ja. Ministeriets konturer var altså ved at tage form bortset fra de endnu uafklarede problemer med With, Castenskiold og den manglende landbrugsminister²⁶. Hvad dette sidste spørgsmål angik, havde With i midten af marts spurgt kammerherre N. Juel til Meilgård, der uden at give noget tilsagn til With dog havde lovet at komme til København på første vink; han havde derfor ikke i 14 dage ovovet sig uden for sit hjem. 29. marts syntes ingen at tænke på ham; han blev i al fald ikke spurgt, hvor over han blev vred²⁷. I stedet spurgte Liebe Sonne, der afslog, og telefonisk mandag aften Wedell-Neergaard, der ønskede betænkningstid, hvad Liebe forstæeligt nok ikke kunne give²⁸. Sluttelig telegraferede Liebe mandag aften til formanden for De danske Mejeriforeningers Fællesorganisation, gårdejer Niels Porse, Galten ved Århus, kort og godt: »Kunne De tænke Dem eventuelt indtræde landbrugsminister i forretningsministerium. Svar udbedes snarest«²⁹. Porse var en anset proprietær, der ikke havde deltaget i politik, men derimod ydet et stort og påskønnet arbejde under krigen som formand for smørekseportudvalget. Liebe er sikkert gået ud fra, at det ville styrke ministeriet at få en formentlig anti-restriktionsvenlig bonde med.

Som sagen stod ved 22–23-tiden mandag, må Liebe have følt sig overbevist om, at han kunne løse første del af den opgave, han havde påtaget sig, nemlig overhovedet at få stillet et arbejdsdueligt ministerium på benene. I al fald meddelte han på forespørgsel Harboe den omtrentlige liste, og formentlig har han også udtalt sig ret åbent til de mange telefonerende journalister, der i morgenaviserne med visse forbehold kunne bringe ministerlisten inklusive navnene på With, Castenskiold og Porse³⁰.

Henved kl. 23 var Liebe atter hos kongen for at aflægge rapport; få minutter efter kom en deputation fra Socialdemokratiet og De samvirkende Fagforbund, hvorfor kongen bad Liebe om at vente. Når Liebe ikke stod ved kongens side under modtagelsen af deputationen, var det naturligvis, fordi han endnu var en privat person; hans ministerium var ikke færdigdannet, og han havde derfor hverken kunnet kontrasignere Zahles afskedigelse eller sin egen udnævnelse. Tilfældet viser, hvad kongen ved sin handle måde havde udsat sig for, nemlig at stå ganske udækket overfor et alvorligt politisk pres. Deputationen forlangte kort og godt under trussel om generalstrejke ministeriets genindsættelse og rigsdagens indkaldelse. Kongen lovede, at deputationen skulle få svar på kravene inden den fastsatte frist tirsdag kl. 9,30.

Da deputationen havde forladt palæet, fandt der en rådslagning sted mellem kongen, prins Valdemar, Krieger og Liebe; kronprins Frederik var til stede i enkelte øjeblikke. Også i denne snævre kreds var kongen genstand for modstridende påvirkning. Krieger argumenterede til Liebes forfærdelse vedholdende for, at kongen skulle gå ind på Staunings forlangende, idet han ellers kunne risikere at blive stødt fra tronen, mens Liebe støttet af prins Valdemar hævdede, at kongen ikke kunne give efter. Prins Valdemar havde altså øjensynlig ændret opfattelse siden december, hvad der kan skyldes, at han mente, at intet tilbagetog nu var muligt. Liebe troede personligt ikke meget på muligheden af, at kongen ville blive styrtet. Resultatet blev, at kongen sluttede sig til Liebes synspunkt med en bemærkning om, at dersom han gav efter, kunne han lige så godt straks »pakke sammen«³¹.

Det er klart, at det næsten var utænkeligt for kongen at tilbagekalde ministeriet Zahle. Hvad Kriegers motiver til alligevel vedholdende at anbefale netop denne udvej, kan man kun gisne om; tænkes kan det, at han virkelig har været så angst for monarkiets fremtid, at han ikke har set anden udvej; men måske har han villet gøre kongen bange og dermed moden for et kompromis; ejendommeligt er det dog, at han ifølge Liebes referat ikke synes at have ventileret et sådant. I stedet blev det nu hans opgave tirsdag 30. marts kl. 9,30 på forespørgsel fra Stauning at underrette denne om, at kongen ikke ville gå ind på de stillede krav³².

Efter at have overlevet dette anslag mod den endnu udannede regering, kunne Liebe kl. 1,30 om natten vende tilbage til sin bopæl, hvor Konow og With ventede på ham. Liebe meddelte dem, at Konow skulle være forsvarsminister; kongen havde med andre ord accepteret, at With udelukkedes fra ministeriet³³. Det var en bitter pille for With, der tirsdag morgen kl. 7 klagede sin nød til Vanggaard. Denne ringede da til C. P. M. Hansen og anbefalede With som krigsminister, men forgæves³⁴. I denne fase af krisen synes C. P. M. Hansen ikke at have været i centrum, hvad derimod Liebe, Krieger – og H. N. Andersen var.

Efter nogle timers søvn fortsatte Liebe tirsdag formiddag bestræbelserne på at komplettere sit ministerium. Det var nu et kapløb med tiden, idet man p. g. a. ministeriet Zahles funktionsnægtelse og de optrækkende uroligheder med trussel om generalstrejke vanskeligt kunne lade kongen stå udækket mange timer længere. Navnlig Konow følte det meget ubehage-

Under ekstraordinære forhold kan vigtige politiske dokumenter være formløse. På en side udrevet af en lommebog har Liebe med blyant og udateret hastigt nedskrevet ministrenes navne. Man bemærker, at han ud for Konows navn øjensynligt er begyndt at skrive M(arineminister). Dennes og Oxholms dobbeltporteføljer er ikke nævnt.

Adm. Riedel Rabominister
7 Justitiminister

Hans Konow Aussen-
minister

Hjalb. Hanssen Finanz-
minister

Aphalun Justizminister

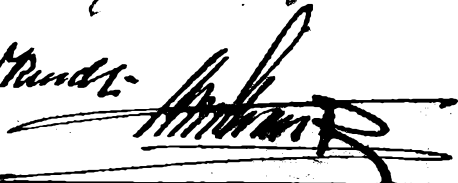
Monteney Minister
für öffentliche Arbeiten

Hass Kirchenminister

Rossing Unterrichts-
minister

Sveinsson Handels-
minister

Gotthardt

ligt at være designeret forsvarsminister uden at kunne tage noget initiativ m. h. t. at standse eventuelle voldshandlinger³⁵. Hurtigt måtte Liebe erkende, at han under disse forhold ikke kunne skaffe flere brugbare ministre. Fra Castenskiold indløb der et høfligt afslag³⁶, hvorefter denne post som aftalt gik over til Konow ad interim. Også Niels Porse sagde nej, fordi han ikke ville opgive sit efter egen opfattelse mere betydningsfulde arbejde for smørekøp, hjemmemarkedsforsyning og mejeribruget, og fordi han ikke fandt henvendelsen tilstrækkelig motiveret³⁷. Da nu også Porse sagde nej, vendte man tilbage til Wedell-Neergaard, som Hjerl Hansen ved middagstid fandt på à Porta. De gik sammen til Liebe, hvor Wedell-Neergaards beslutning imidlertid blev et nej. Han ville dog i virkeligheden gerne have været med, men som udenrigsminister, hvilken post ikke blev tilbudt ham³⁸. Det ser ud til, at hofjægermester Adolf Tesdorpf til Pandebjerg så var på tale; men uvist af hvilken grund blev heller ikke hans kandidatur til noget. Enden blev da, at Oxholm midlertidigt skulle varetage landbrugsministeriet³⁹.

Lidt før kl. 15 var listen færdig, og kl. 15 blev Liebe modtaget af kongen⁴⁰, der godkendte den, hvorefter Liebe kontraserede afskedigelsen af ministeriet Zahle og udnævnelsen af sit eget ministerium⁴¹. Liebe kunne dog ikke slippe tanken om at få en god repræsentant for bondestanden ind i sit ministerium. Da han kom fra kongen, søgte han derfor telefonisk endnu engang at overtale Niels Porse, idet han pointerede, at kongen meget ønskede, at han indtrådte; men denne fastholdt sin vægring, og Liebe opgav så videre forsøg⁴². Han fik nu også andet at tænke på.

I de første officielle meddelelser hed det, at Zahle var afskediget og Liebe udnævnt 29. marts; men senere ændredes datoen til 30. marts⁴³. Det var næppe, fordi Liebe ønskede en subtil manifestation af, at han ikke havde noget reelt ansvar for kongens handling 29. marts, hvad Rode antager⁴⁴. Snarere skyldtes det den kendsgerning, at ministeriet faktisk først sammensattes 30. marts; men det kan ikke udelukkes, at Liebe på denne måde ønskede at markere ministeriet Zahles funktionsnægtelse.

Efter at kongen havde underskrevet afskedigelserne og udnævnelserne, godkendte han en af Liebe forelagt udtalelse, hvori det hed, at kongen 29. marts som gentagne gange før havde opfordret Zahle til at udskrive valg, fordi »folketingset ikke længere var i overensstemmelse med folkets vilje«. Da Zahle havde nægtet dette og heller ikke ville demissionere, før grundlovs- og valglovsændringerne var gennemført, erklærede kongen, »at han ikke så sig i stand til at fortsætte samarbejdet med ministeriet Zahle«. Derefter omtales Zahles funktionsnægtelse. Det følgende afsnit rummer et forsvar for kongens handlemåde. Det var med fuld føje, at han havde næret tvivl om, at folketingset var »et pålideligt udtryk for folkets

vilje«, hvorfor det var hans »grundlovmæssige ret at søge klarhed tilvejebragt i så henseende«. Derfor anså de ny ministre det for deres pligt at følge kongens opfordring til at danne et forretningsministerium, hvis opgave alene var at lede statens forretninger, indtil et valg havde sikret, at folketinget var »et fuldgyldigt og pålideligt udtryk for dets vilje«. Straks derpå ville ministeriet gå af. I udtalelsen understregedes det iøvrigt, at ingen af ministrene tidligere havde taget del i politik, og at de var af indbyrdes vidt forskellige politiske anskuelser ⁴⁵.

Inden approbationen bad Liebe gang efter gang kongen meget nøje overveje, om referatet af samtalen mellem ham og Zahle var rigtigt; det er evident, at Liebe ikke ville udsætte sig for at blive dementeret; men det er lige så klart, at det var ham pinligt at gå kongen på klingen, idet der heri lå en ubehagelig antydning. Overhovedet var Liebe meget utilpas over at skulle omtale denne samtale, fordi han som nævnt fandt den hovedkulds måde, der var anvendt ved ministeriets afskedigelse, for uheldig ⁴⁶. Det er påfaldende, at kongen øjensynligt ikke har nævnt, at Zahle for så vidt havde ægget ham. Tavsheden kan skyldes forvirring eller et ønske om at bevare en illusion om ikke at have handlet overilet ⁴⁷.

Tiltrædelseserklæringen var affattet så behændigt, som den penible situation tillod. Ministeriet Zahle fremstilledes som klæbende til tabureterne og folketinget som ikke længere dækkende befolkningens anskuelser. Begge punkter spillede på opfattelsen i kredse, der rakte ud over Venstres og de konservatives vælgerkorps. Liebe styrede også uden om det skær, som den om mandagen manglende kontrasignatur udgjorde, idet han kun lod kongen opsige sit samarbejde med ministeriet Zahle. For at lade ministeriet fremtræde som neutralt understregedes ministrenes pligtfølelse og deres status som ikke-politikere. Erklæringen kunne vel gøre et vist indtryk hos de marginalvælgere, som i forvejen havde vendt de radikale ryggen, mens den lod de egentlige tilhængere kolde.

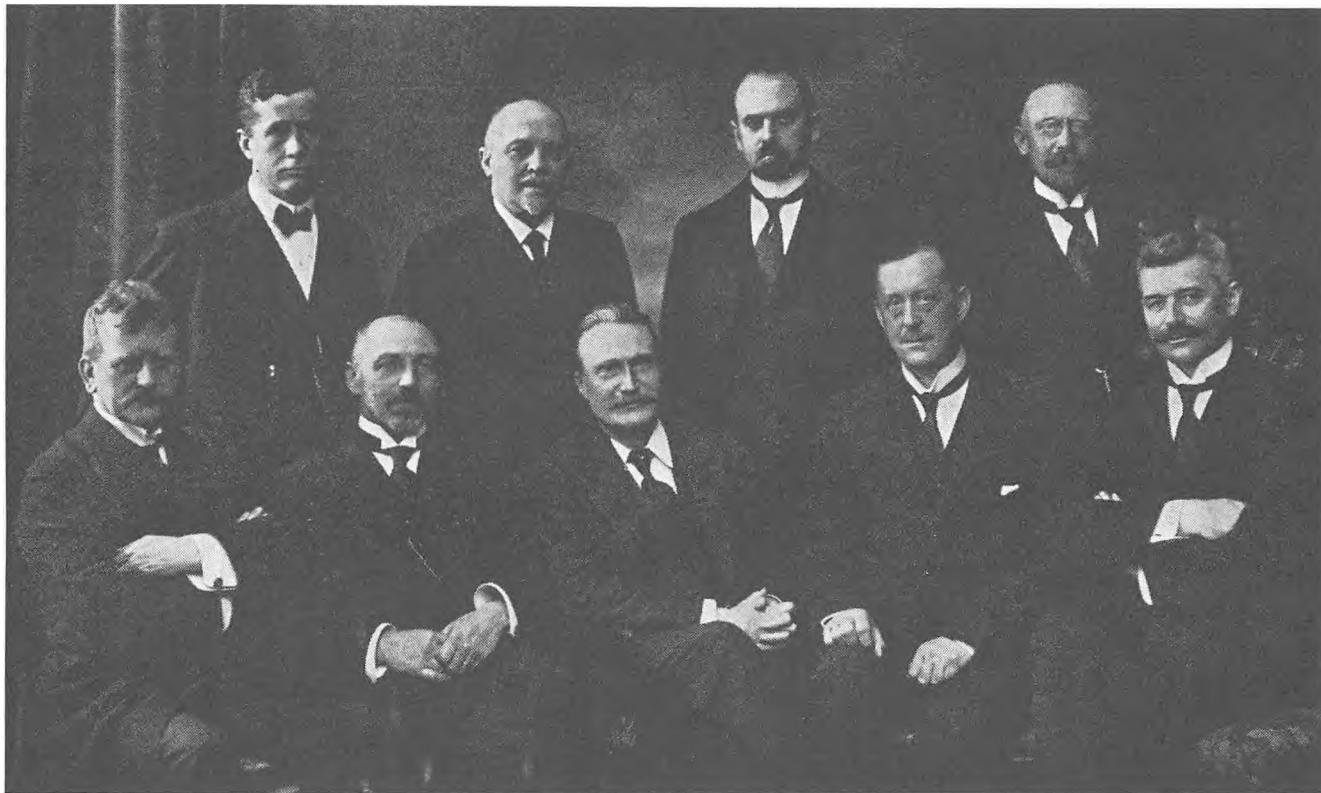
For lovligt at kunne afholde statens udgifter i det kommende finansår, måtte finansloven underskrives inden skærtorsdag 1. april, og Liebe lod derfor allerede kl. 17 afholde statsråd på Amalienborg. I dette takkede kongen varmt ministrene, særligt statsministeren, for at have støttet ham i en vanskelig og kritisk situation. Liebe svarede, at ministrene fandt den fremsatte beskyldning for statskup for »ovenud tåbelig«, og at man vel var klar over situationens farlighed, men at man stolede på det danske folks sunde sans. Finansloven og andre love blev derefter underskrevet, og ministrene forlod palæet ⁴⁸.

Meddelelsen om kongens afskedigelse af ministeriet Zahle bredte sig naturligvis som en løbeild i hovedstaden, selv om radio og TV ikke fandtes. Allerede ved ca. 14-tiden mandag udsendte *Politiken* løbesedler om af-

skedigelsen, og kl. 16 udsendte kabinetssekretariatet gennem RB en officiel meddelelse, hvori det hed: »H. M. kongen har under hensyn til den foreliggende politiske situation under 29. marts meddelt statsminister Zahle og de øvrige ministre afsked«. Den hastige afskedigelse kom bag på de fleste – også dem, der havde deltaget i de forskellige planer. Liebe er nævnt; men det var også tilfældet med Marie Lassen, der som omtalt havde deltaget i både With-kredsens og Ny Carlsberg-kredsens rådslagninger. Hun havde efter lørdagens møde på Ny Carlsberg regnet med muligheden af et ministerium Rovsing; men på et tidspunkt, hvor hun må have vidst, at tanken om ham var forladt, og Liebe endnu ikke set hos kongen, ringede hun fuld af uro til Harsløf, der troede, at Liebe var rejst til Sverige, hvilken antagelse fik Marie Lassen til spontant at udbryde: »Det var forfærdeligt«. Harsløf lagde ikke skjul på, at hele den øjensynlige forvirring skyldtes J. C. Christensens uldne holdning, der efter Harsløfs mening havde skabt misforståelse hos kongen om, hvem der skulle give signalet. Rådvildheden hos de to var stor, da Marie Lassen ikke kunne få fat på J. C. Christensen, som jo var i Kerteminde. Kort efter fik Harsløf dog fundet With, der vidste, at Liebe var i byen ⁴⁹.

Vanggaard derimod ventede og håbede, at der ville ske noget i løbet af mandagen. Han var derfor stærkt urolig ved stilheden mandag formiddag; han frygtede for, at det hele ville blive til intet. Ved 14,30-tiden gik han tur på Østergade: »Da kommer en automobil forbi, og nogle mennesker rækker skrigende og råbende armene ud af vognen, der standser. Zahle er afskediget, råbte de, ellevilde af glæde; det var overretssagfører Manthey-Wagner, skibsreder Kraemer og redaktør Svensson fra Haderslev«. De tre var sammen med sekretær Videbæk kørt rundt syngende »Den gang jeg drog af sted«, alt mens de holdt løbesedler op i bilens vinduer. Vanggaard blev trukket ind i vognen og læste én; han fik herved bekræftet oplysningen om det, han karakteriserer som »en befriende dåd«.

Om aftenen spiste With-kredsen middag sammen på Hotel Phønix. Til stede var With, Vanggaard, Harsløf og Marott samt et par til, dog ikke Skade, der var forhindret. With kom lige fra konference hos Liebe og gav udtryk for sin bekymring over synet af Konow. Han mente, at Konows tilstedeværelse skyldtes, at marinen ikke ønskede en landofficer som forsvarsminister. Derfor var der fremsat forslag om en civil forsvarsminister, nemlig skibsreder Kay Reinhard, hvilket With frygtede som et rygangreb. Det tilgængelige kildemateriale oplyser intet om, at Reinhardt på ny var inde i billedet så sent som 29. marts, men det lyder ret usandsynligt, da han for længst havde sagt nej. For så vidt var, som vi ved, Withs frygt dog begrundet. Bortset fra denne sky var stemningen høj. Marott skrev et opråb til arbejderne, og på Withs foranledning udarbejdede

Under påskekrisen var der ikke tid til at sidde for fotografen; men året efter blev dette billede taget. I første række fra venstre: undervisningsminister Th. Røvsing (1862–1927), forsvars- og udenrigsminister Henri Konow (1862–1939), statsminister Otto Liebe, indenrigs- og landbrugsminister W. Oxholm (1868–1945), finansminister H. P. Hjerl Hansen (1870–1946), i anden række: handelsminister M. N. Suenson (1875–1955), trafikminister N. C. Monberg (1856–1930), justitsminister K. Sindballe (1884–1953) og kirkeminister H. Edv. Hass (1866–1946).

Harsløf i samarbejde med nogle af de øvrige tilstedeværende et åbent brev fra kongen til brug for det nye ministerium. »Vi skrev en to-tre stykker«, noterer Harsløf. Men der blev ikke brug for dem. Da With lidt før kl. 22 gik over på den anden side af gaden til Liebe, var det for at få sine bange anelser bekræftet: Han var spændt ud ⁵¹.

Hermed var i realiteten With-kredsens forbindelse afbrudt med det ministerium, som den selv gennem uger havde arbejdet for, idet rektor Hass – skønt Harsløfs svoger – ikke kan henregnes til denne kreds.

ANDET AFSNIT

23.

Arbejderbevægelsens reaktion

Var jubelen over kongens indgreb stor i Flensborg/Danevirke-kredse, var vreden i arbejderbevægelsens lejr ikke mindre. Da påskekrisen i denne fremstilling hidtil udelukkende har været anskuet ud fra et nationalt og politisk aspekt, er det nu nødvendigt at påpege, at en tredje væsentlig faktor var forholdet mellem arbejdsmarkedets parter, der længe havde været spændt, og som den 29. marts antog en klassekamps form.

Det skyldtes først og fremmest den revolutionære holdning, der prægede en del af arbejderne i årene efter 1917, at dette blev tilfældet. Allerede arbejderorganisationernes svigtende evne til at hindre verdenskrigens udbrud havde fremkaldt en følelse af dyb skuffelse hos mange arbejdere, hvis autoritetstro overfor deres ledere svækkedes. Bedre blev det ikke, at krigen også i Danmark fremkaldte en række nye sociale problemer og forværrede allerede eksisterende. I København og andre byer var der en udtalt bolignød, som medførte, at husvilde måtte indkvarteres i skoler og barakker. Samtidig blev ernæringssituationen trods regeringens rationeringer og andre reguleringer væsentlig forringet, efterhånden som krigen skred frem. Mangelsygdomme var ikke sjældne ¹.

På baggrund af disse forhold stemte det ikke arbejderne blidere, at velhavere hamstrede, selv om forestillingerne herom måske var overdrevne. Spekulanter og »gullaschbaroner« stillede deres nyvundne rigdom til skue, og der gik frasagn om børsmanøvrer, som måtte få enhver klassebevidst arbejder til endnu hedere at ønske det profitbegærlige, kapitalistiske samfund omstyrtet. Til disse ønskers opfyldelse kunne de nu også regne med støtte fra mange ureflekterede arbejdere, hvis sociale indignation var et instrument, der kunne spilles på.

Revolutionerne i Rusland i marts og november 1917 var en vældig inspiration; en arbejdsløshed blandt de organiserede på 10 % i 1917 og 18 % i 1918 (århundredets hidtil største, dog nede på 11 % i 1919) virkede også. Hovedparten af syndikalisterne var organiseret i »Fagoppositionens Sammenslutning« (stiftet 1910), der var ledet af Chr. Christensen. De krævede direkte aktion dvs. først og fremmest chockaktioner i form af

uvarslede strejker; hovedmålet var en generalstrejke, hvorefter arbejderne magtovertagelse gennem bedriftsråd skulle tilvejebringes. Sabotage var også et anvist middel; herved forstod syndikalisterne især langsomt og dårligt udført arbejde. Metoden forsøgte kun i beskedent omfang i Danmark. Fagoppositionens Sammenslutning nåede aldrig mere end ca. 4000 medlemmer; men som eneste organiserede opposition i arbejderbevægelsen indtil 1919 var dens indflydelse ikke ringe. Det gjaldt især blandt københavnske bygningsarbejdere, sømænd, havnearbejdere, smede og maskinarbejdere². Syndikalisterne udgav dagbladet *Solidaritet*, hvis oplag lå omkring 10.000 – samme oplagstal som *Nationaltidende*. Det var sammenlignet med andre københavnske dagblade et betydeligt tal; *Berlingske Tidende* (M.) kom således i ca. 35.000, *Social-Demokraten* i ca. 50.000 og dets eftermiddagsblad *Klokken 5* i ca. 10.000 eksemplarer. Overhovedet var altså arbejderpressen ret stærk dengang³.

Solidaritet agiterede i voldsomme vendinger for syndikalisternes synspunkter og angreb de socialdemokratiske ledere. Det vigtigste stridsspørgsmål var nok de langvarige overenskomstperioder, der i fem år bandt lønningerne. Kravet om korte overenskomstperioder var egnet til at gøre indtryk i arbejderne rækker. Hertil kom angreb på Socialdemokratiet for at have stemt for krigstidens militærbevillinger og imod den såkaldte ministersocialisme, dvs. Staunings medlemskab af den radikale regering. Spændingen gav sig i februar 1918 udtryk i en efter danske forhold voldsom eruption: syndikaliststormen på Børsen. Samme år dannedes endnu to venstreorienterede partier. »Socialistisk Arbejderparti« (med bladet *Klassekampen*, der udkom som dagblad oktober 1918 – august 1919 og før og efter denne periode som ugeblad) under ledelse af Marie Nielsen og Thøger Thøgersen og »Uafhængige Socialdemokrati« under den tidligere socialdemokratiske redaktør V. Nicolaisen. Førstnævnte parti, der tilsluttede sig den såkaldte Zimmerwald-bevægelse og den russiske revolutions ideer, blev udgangspunkt for den kommunistiske bevægelse i Danmark⁴.

I november 1918 kom hertil revolutionen i Tyskland; arbejder- og soldaterråd dukkede op over alt i det land, hvis arbejderbevægelse vor hjemlige altid havde haft nær kontakt med. Den danske sikringsstyrke blev hjemsendt af frygt for, at revolutionære tilbøjeligheder skulle gribe soldaterne⁵. I november 1918 fandt også de såkaldte Grønttorvsspektakler sted, under hvilke syndikalister, som for at få deres fængslede kammerater ud sammen med Socialistisk Arbejderparti havde proklameret generalstrejke, der kun fik tilslutning fra et mindretal af arbejderne, standse sporvogne, holdt agitationstaler og sloges med politiet; strenge fængselsstraffe ramte bagefter lederne⁶. For at dæmpe revolutionsfaren udsendte Socialdemokratiet samtidig et manifest, hvori man stillede en række krav, hvoraf det mest vidtgående fordrede »kontrol med bankvæsen og

produktion med det formål at begrænse prisstigning og udbytning«⁷. Det radikale ministerium var indforstået med kravenes rejsning og gik også med til, at Stauning blev minister for sociale anliggender. »Iscenesættelsen havde revolutionært anslag; men målet var at undgå revolution« (Erik Rasmussen)⁸.

En ung socialist har givet følgende træffende karakteristik af sig selv i denne periode: »Jeg var, som størstedelen af mine kammerater, under indflydelse af krigs- og revolutionstidens voldsomme psykose. Jeg glødede af begejstring for den russiske revolution, jeg frydedes over de tyske arbejders revolutionære rejsning, og jeg fandt, at Socialdemokratiet stillede sig alt for køligt overfor disse vældige af arbejdermasserne bårne verdensbegivenheder«⁹. Den sidstnævnte opfattelse deltes af mange arbejdere, og der var en risiko for, at fagbevægelsen ikke kunne holde sammen på sine medlemmer. Gentagne ulovlige strejker blandt havnearbejderne og i byggefagene viste, at det var en latent mulighed herfor¹⁰. Den revolutionære bevægelse svækkedes dog ved, at i al fald en halv snes af syndikalisternes ledere fra årsskiftet 1918–19 var blevet idømt langvarige fængselsstraffe, jf. foran⁶.

Tilsyneladende lettede situationen noget i 1919. Ved dette års hovedoverenskomst blev arbejdstiden for De samvirkende Fagforbunds medlemmer sat til 8 timer daglig, samtidig med at timelønnen steg. Sætter man 1914 = 100, var den gennemsnitlige timeløn januar 1919 på 224, juli 1919 på 340 og januar 1920 på 360; samtidig steg dog leveomkostningsindekset i de samme terminer fra 100 til 190, 211 og 242. Ud fra disse tal er det økonomen H. Schlebaum Larsens vurdering¹¹, at selv om man tager hensyn til kvalitetsforringelser og uønskede forbrugsomlægninger p. g. a. krigs- og efterkrigstidsvanskeligheder, var der tale om »en reel stigning af timelønnen af ikke ubetydeligt omfang«¹². Men da som nævnt arbejdstiden forkortedes, steg arbejderens årsindtægt ikke nær så meget, hvilket naturligvis gjorde dem mere uvillige til ved en ny overenskomst at tåle nedgang i den reelle timeløn. Samtidig må det også anføres, at selv om de ufaglærte og de kvindelige arbejdere gennemgående havde større lønstigninger end andre, så var dog nogle af de dårligst lønnede arbejdere blevet ringere stillet, fordi der ikke var taget særligt hensyn til dem¹³.

Uroen fortsatte da også i 1919. Det socialdemokratiske Ungdomsforbund (SUF) brød med Socialdemokratiet og dets ledende folk dannede sammen med Socialistisk Arbejderparti og Uafhængige Socialdemokrati »Danmarks venstresocialistiske Parti« under senere minister Ernst Christiansens formandskab. Nogen særlig betydning fik partiet dog ikke. Det var fortsat syndikalisterne, der var den eneste reelle venstreopposition. I 1919 oprettedes også den syndikalistiske »Føderalistisk Sammenslutning«, hvis leder var Laurits Hansen. I modsætning til Fagoppositionens Sam-

men slutning, der som medlemmer talte enkeltpersoner fra de forskellige fagforbund, bestod Føderalistisk Sammenslutning af fagforbund, der var udtrådt af DsF, først og fremmest sømændenes og søfyrbødernes. Den nye sammenslutning var vel tænkt som en styrkelse af den syndikalistiske bevægelse; men der var dog en vis modsætning mellem Fagoppositionens Sammenslutning og Føderalistisk Sammenslutning. Førstnævnte havde af taktiske grunde i 1919 antaget et ret kommunistisk præget program, mens sidstnævnte mere var i overensstemmelse med det gamle syndikalistiske standpunkt, at hovedopgaven kun var at få adskilt de faglige organisationer fra de politiske ¹⁴.

I december 1919 opsagde Dansk Arbejdsgiverforening overenskomsten, idet den samtidig erklærede, at lønforhøjelserne måtte ophøre, ja i visse fag nedsættes; motiveringen var, at lønnen var steget mere end priserne, og at vor konkurrence med udlandet var svækket. Hertil svarede DsF, at arbejdsgiverne åbenbart ikke ville give en rimelig dyrtidsregulering eller tillade lokale fagvise forhandlinger om enkelte grupper, der var ladt i stikken. Der er dog ingen tvivl om, at i al fald ved nytårstid 1920 var DsF's ledelse indstillet på, at det alene gjaldt om at bevare vundne resultater og udbedre dem, hvor der var sket skader ved de mange generelle overenskomstafslutninger under krigen. Krav om ferie med løn og om forhandlinger om bedriftsråd var i den aktuelle situation næppe alvorligt ment; men p. g. a. verdenssituationen og den dermed sammenhængende venstreopposition måtte DsF af taktiske grunde føre sig bastant frem. Arbejdsgiverforeningens ledelse havde et klart blik for denne problemstilling og fandt DsF fredsvenlig på bunden. Den dannede sig det indtryk, at DsF ligefrem ønskede lockout for at få arbejderne til at indse, at der var grænser for, hvor meget de kunne opnå. Så meget, som DsF krævede, ville arbejdsgiverne selvfølgelig ikke give; men noget var man rede til at yde ¹⁵.

Ikke desto mindre er det Schlebaum Larsens opfattelse af forholdene ved årsskiftet, at der var rige muligheder for, at en stor konflikt kunne udvikle sig. »Arbejdsgiverne følte sig moralsk stærke, samtidig med at de havde en særlig langsigtig interesse i at vende udviklingen. De opererede med lønnen som omkostning og var derfor interesseret i timelønnen, som var steget stærkt, også reelt. På den anden side gav den fortsat gode konjunktur arbejderne en forholdsvis god stilling. (1920: 6 % arbejdsløse). Og arbejderens interesse var knyttet til lønnen som subsistensmiddel – altså til årslønnen. Den var næppe steget reelt, og skulle den holdes trods en nedgang i timelønnen, kunne det kun ske gennem en forlængelse af arbejdstiden. Stærke retfærdighedsargumenter vedrørende årslønnen og en generations idealiserede kamp for otte-timers dagen kunne således danne baggrund for arbejderens strategisk ikke ugunstige stilling« ¹⁶.

29. januar 1920 sprængtes de påbegyndte forhandlinger mellem Arbejds-

giverforeningen og DsF på uenighed om dyrtidsregulering og de lokale fagvise forhandlinger, hvorefter i marts fulgte første lockoutvarsel, og akkurat den afgørende lørdag 27. marts kom andet lockoutvarsel¹⁷.

I *Politikens* kommentar hed det om arbejdsgiverne, at de havde »leget med ilden«: »Selv om de har ret i, at arbejderførerne for næsten enhver pris vil undgå den store arbejdskrig, hvem borger dem så for, at førerne kan magte masserne, når krigsbavnen først er tændt«¹⁸.

Social-Demokraten kaldte i sin lederartikel 29. marts (1. udgave) Arbejdsgiverforeningens skridt for »genforenings-lockouten«. Bladet skrev: »Vi sejrede i det nationale spørgsmål. Genforeningen kommer til at omfatte, hvad der er dansk, og der bliver ingen tyskere at undertrykke. Men vore modstandere hjælper sig endda. *Så øver de vold mod egne landsmænd*«. Mens »industrijunkernes brutale vælde« var forbi i Prøjsen, levede den videre i Danmark. Hvorfor vægrede arbejdsgiverne sig ved at »imødekomme et retfærdigt krav om forbedring af kårene for de lavest lønnede fag«, spurgtes det, og svaret lød: »fordi deres mammon er dem kærere end alt andet, fordi enhver anden følelse hos dem er falsk end netop denne ene: Hadet mod den fremadstræbende arbejderklasse«. Artiklen sluttede: »Hver gang dette spørgsmål rejses: Hvordan modtog Danmark sine hjemvendende landsmænd, hvordan blev der festet, hvordan smykkede landet sig? vil svaret lyde: »Sønderjydernes genforening med Danmark fejredes ved de riges overfald på de fattige, sønderjyderne modtoges med den store lockout. Kære, du har da ikke glemt *genforeningslockouten!*« – Og *glædens rødme* vil vige for *skammens*«.

Krigsbavnen var nu tændt – for at bruge *Politikens* udtryk – og ved ministeriet Zahles afskedigelse mandag 29. marts blev der hældt benzin på bålet. Påskekrisens farlighed mere end fordobledes ved, at den faglige konflikt løb sammen med den politiske. Med al den nævnte syndikalistiske og anden venstreorienterede uro, der var i arbejderbevægelsen, måtte dennes mere moderate ledere nødvendigvis bruge et voldsommere sprog og stille mere drastiske krav for at besværgе masserne, og hvad der således blev sagt og krævet kunne let som en flammeskrift blive hængende på væggen i mange år og vanskeliggøre eller umuliggøre de politiske og faglige kompromis'er, som er essensen i vor version af det demokratiske system. Ganske bortset herfra kunne ingen mandag 29. marts sige, om ikke de revolutionære kræfter ville få overtaget.

Th. Stauning opholdt sig mandag 29. marts i Vallø i sit sommerhus, hvor der ikke fandtes telefon¹⁹, og den første socialdemokratiske leder, der fik underretning om kongens afskedigelse af ministeriet, blev derfor Borgbjerg, som Zahle og Rode orienterede ved middagstid²⁰. Borgbjerg tog uførtøvet ud på *Social-Demokratens* redaktion, hvor han uden at have kon-

fereret med nogen foranstaltede et ekstranummer af *Social-Demokraten* udsendt ²¹. I dette nummer hed det med sætteriets største skrifter: »*Kongen begår statskup*. Kongen har afskediget ministeriet Zahle. Et ministerium Neergaard ventes dannet imod folkeflertallet. Landet foran politisk og økonomisk kaos«. Formodningen om et ministerium Neergaard stammede fra ministeriet Zahles medlemmer, der på dette tidspunkt nærrede denne anskuelse ²². Også *Politiken* bragte i sine første løbesedler en tilsvarende meddelelse, omend i mere afdæmpede vendinger.

*Social-Demokraten*s reportage, der var skrevet af Borgbjerg selv, gav iøvrigt en kortfattet, men korrekt redegørelse for Zahles og kongens samtale – af forståelige grunde dog uden Zahles æggende bemærkning, som denne ikke har fundet det betimeligt at meddele Borgbjerg. Om Neergaard hed det, at han havde været hos kongen om formiddagen, og – fejlagtigt – at han atter skulle det om eftermiddagen, hvoraf Borgbjerg som nævnt i overskriften sluttede, at Neergaard skulle danne ministerium. Hans artikel konkluderede: »Der ventes meget vigtige skridt fra Socialdemokratiets og de radikales side til besvarelse af det begåede statskup. – Samtidig svæver general-lockouten over land og folk. Der vil ikke være nogen regering med parlamentarisk støtte og folkelig tillid til at søge de faglige konflikter ledet ind i roligt spor. – Landet står foran politisk og socialt kaos. Følgerne af det i dag begåede statskup, der er enestående i Danmarks politiske historie, er uberegnelige«.

*Social-Demokraten*s første ekstraudgave indeholdt også en kommentar af Borgbjerg, hvori det hed, at ministeriet straks ville udskrive valg, mens den uretfærdige valglov endnu var i kraft. Lederen fortsatte: »Samtidig med, at landet berøves sin parlamentariske regering og muligheden for saglig overvejelse blandt folkets valgte repræsentanter forstyrres, står landet foran en general-lockout af et omfang, som aldrig før er set i Danmark.

Vort land er dermed stillet på randen af et økonomisk og politisk kaos, hvis omfang og rækkevidde ingen kan overskue, og hvis varige følger er uberegnelige.

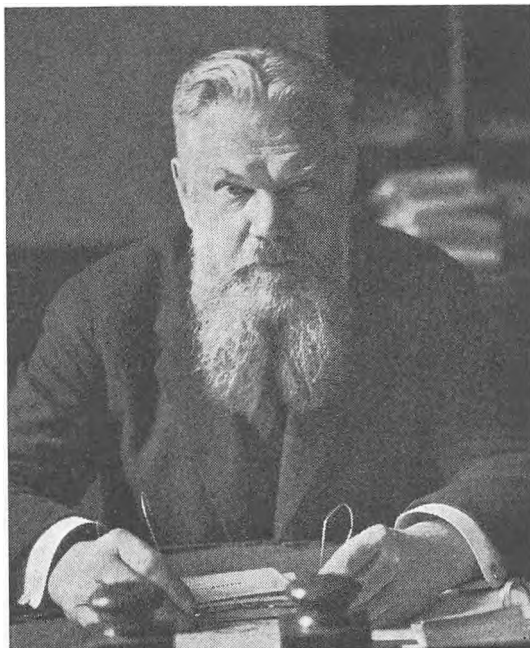
Således har reaktionen samlet sig til et spring ud i forbrydelsen for ved anvendelse af ganske samvittighedsløse midler at kvæle landets demokratiske udvikling og tvinge den arbejdende befolkning gennem kaos og ulykker til nederlag og ydmygelse.

Men svaret er rede:

Reaktionen skal blive vidne til en folkerejsning af uanet væld. Den skal ikke ret længe få lov at triumfere over sit kup. Den skal få at se hele den arbejdende befolkning, alle frisindede og hæderlige danske kvinder og mænd i flok og følge i det demokratiets folkeværn, som er rede til at slå anstifterne af den skete forbrydelse til jorden«.

F. J. Borgbjerg (1866–1936) havde læst teologi, men opgivet studierne for at gå ind i socialdemokratisk journalistik. Han var fra 1890 knyttet til *Social-Demokraten*, hvis redaktør han var 1911–24 og 1926–29. Medlem af folketinget var han fra 1898 til sin død. Han var socialminister 1924–26 og undervisningsminister 1929–35. I de første to årtier af århundredet skyggede han som den glansfulde agitator, han var, for Stauning. Men denne opbyggede en stedse stærkere position på de indre linjer i partiet, og efter 1920 fik Borgbjerg – efter at have overspillet sin rolle under påskekrisen – stadig mindre indflydelse.

Foto 1924.

Denne udgave blev uddelt gratis på Rådhuspladsen, hvor den vakte stor opsigt, ja ifølge H. P. Sørensen »vild panik«; på Nørrebro delte journalisterne Marinus Kristensen og Oskar Jørgensen 10.000 eksemplarer ud²³.

I den anden ekstraudgave, der var på gaden ved 17-tiden, skrev Borgbjerg en ny kommentar, hvori han omtalte, at ministeriet efter kongens forsinkede opfordring om at fungere havde nægtet dette. Der taltes også om, at kongen havde givet sig i hænderne på en lille chauvinistisk klike, som de sidste dage havde »rendt kongen på døren og indgivet ham et ganske falsk billede af stemningen i landet« og udspremt falske rygter om CIS' stilling. Med henvisning til det på grund af den iværksatte generalstrejke mislykkede Kapp-kup i Tyskland skrev Borgbjerg: »Eksemplet fra Tyskland viser, hvorledes det i året 1920, i nutidens Europa, bør gå statskuppets mænd«. Befolkningen opfordredes til at være »rede til en folkerejsning, endnu stærkere og kraftigere end den, der i marts 1848 væltede enevoldssystemet og gennemtvang en fri forfatning.«

Når Borgbjerg videre hævdede, at resultatet af den forestående folkekamp ville blive »en forfatning endnu mere demokratisk end den, der i fredags blev forkastet af landstinget og vedtaget af folketinget. – En forfatning fuldt ud på højde med tidens krav og vilkår!« kunne det vanskeligt

læses som andet end et ønske om republikkens indførelse, hvilket krav partiet som bekendt også tilsluttede sig dagen efter.

Ordet »generalstrejke« var endnu ikke nævnt; men ifølge H. P. Sørensen skete dette i en tredje udgave, hvori det meddeltes, at Social-Demokratiet og fagforeningernes hovedledelse var indkaldt til møde samme aften, og at svaret på kongens statskup kun kunne blive generalstrejke²⁴. Så vidt det har kunnet konstateres, udsendte »Social-Demokraten« imidlertid kun to ekstraudgaver. Der kan da i stedet være tale om en løbeseddel, som dog heller ikke har kunnet efterspores. Ganske uanset om måske hverken tredje udgave eller løbeseddel nogen sinde har set dagens lys, kan der ikke være tvivl om, at Borgbjerg i de to ekstraudgaver af *Social-Demokraten* brugte et sådant sprog, at han i og for sig lige så godt kunne have skrevet det fatale ord »generalstrejke«. Når kongen havde begået statskup, og dette ville blive mødt af »en folkerejsning af uanet vælde«, så kunne dette sidste udtryk på baggrund af Kapp-kuppet, hvis følger Borgbjerg udtrykkelig henviste til, ikke godt betyde andet end generalstrejke.

De følgende numre af bladet adskilte sig ikke væsentligt fra det første. Da ministerlisten med Withs navn forelå, skrev Borgbjerg: »Det ville være et rent chauvinistministerium under ledelse af den gale Flensborgklike, som endog skal have truet med oprør i Flensborg, dersom Danmark ikke annekterer den. Oberst With er en halvforrykt krigsmand. Hans ideal er en krig med Tyskland og Danevirke-grænsen. . .«²⁵. I det følgende nummer – et ekstranummer, der udkom tirsdag kl. 14,30 – var With avanceret fra »halvforrykt« til »forrykt«, ligesom Borgbjerg skrev: »Højesteretsprokurator *Liebe* statsminister, og oberst *With* militær leder – det ministeriums forbrøderfysiogonomi er ikke til at tage fejl af«. Tonen ændredes ikke meget, efter at det viste sig, at With slet ikke blev minister.

Men selv om Borgbjerg brugte sprogets stærkeste gløser, er det karakteristisk, at egentlige vidtgående krav formulerede han ikke. Vel gentog han partiets beslutning om republik og etkammersystem; men når han sagde »Leve socialismen«, fortsatte han ikke med ønsker om ændringer i besiddelsen af produktionsmidlerne. Påkaldelsen står isoleret og virker som en tirade. Netop derfor var det vel nødvendigt at bruge stærke ord. *Solidaritet* var mere afdæmpet i formen, men havde til gengæld vidtgående ønsker.

H. Schlebaum Larsen hævder den anskuelse, at det var Borgbjergs flair, der lod ham se den politiske og fagpolitiske fare, situationen indebar. Hans biograf, H. P. Sørensen skriver: »Borgbjerg tog sit standpunkt med minutters varsel, han reagerede øjeblikkeligt, gennemførte sit standpunkt og *sejrede*«. Og et andet sted hedder det, at »dristighed og hensynsløshed udmærkede ham altid i de store situationer«²⁶. Man kunne måske lige så vel mene, at som kongen og Zahle havde tabt hovedet, gjorde Borg-

bjerg det også. Han var et voldsomt temperament, der ofte manglede evnen til at se på en sag »med gustent overlæg«, og derfor i en så højspændt situation var prædestineret til en overilet reaktion.

Det var i al fald, hvad Stauning mente, da han ved 17-tiden mandag 29. 3. kom op på *Social-Demokratens* redaktion. H. P. Sørensen talte da med ham og fik det indtryk, der senere bekræftedes af Stauning, at han ikke var glad ved situationen og af den mening, at en generalstrejke ikke kunne proklameres i *Social-Demokraten*, men kun af DsF²⁷.

Skønt Stauning altså misbilligede Borgbjergs drastiske måde at gribe situationen an på, var han alligevel loyal overfor ham. Det ville – efter indholdet af *Social-Demokratens* ekstranumre – også have været vanskeligt at være andet. Stauning har ikke udtalt sig om, hvad der bevægede ham denne dag, men journalisten Peder Tabor har sikkert ret, når han siger, at Stauning følte, at arbejderbevægelsen nu var forpligtet af sit hovedorgan, hvorfor intet tilbagetog var muligt. Derfor besluttede Stauning sig for at søge den bebudede generalstrejke legaliseret; men, skriver Peder Tabor, »fra første færd – bekræftet af hans handlemåde under krisen – var hans mål at nå, hvad generalstrejken tilsigtede, men at undgå dens iværksættelse«. Denne tolkning har meget for sig. Ved en sådan politik ville *Social-Demokraten* og Borgbjerg ikke blive desavoueret; blev den gennemført, ville man kunne undgå splittelse i DsF's ledelse, ligesom syndikalister og venstresocialister i nogen grad blev pacificeret; men dens succes afhang i høj grad af, om modparten, dvs. kongen, ministeriet Liebe, Venstre og Det konservative Folkeparti samt Arbejdsgiverforeningen, viste rimelig besindighed eller for at sige det på en anden måde: lod sig skræmme. Ønskede modparten derimod »at tage stødet nu«, dvs. gå ind i en klassekamp, var forsøget dømt til at mislykkes, og generalstrejkens iværksættelse var da ikke til at komme uden om. Staunings indfølingsevne og hele politiske format kom her ud for en afgørende prøve.

Mandag 29. marts kl. 21 mødtes i DsF's kontorer forretningsudvalgene for DsF, Socialdemokratisk Forbund og Arbejdernes Fællesorganisation i København samt repræsentanter for grupper i rigsdag og borgerrepræsentation. Mødet lededes af landstingsmand C. C. Andersen. Til stede var foruden Stauning og Borgbjerg, rådmænd, folketingsmand Frederik Andersen, landstingsmedlem Nina Bang, statsrevisor og næstformand i rigsdagsgruppen Laust Rasmussen, DsF's formand Carl F. Madsen, formanden for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund I. A. Hansen, formanden for Dansk Arbejdsmandsforbund C. M. Lyngsie, DsF's hovedkasserer Emanuel Svendsen og sekretæren, folketingsmand Peder Hedebo.

Stauning og Borgbjerg hævdede under forhandlingen nødvendigheden af at slå til »hurtigt og hårdt«. Ifølge Peder Hedebo ønskede Borgbjerg, at generalstrejken skulle proklameres tirsdag morgen i *Social-Demokraten*

som en kendsgerning. Når et rødt flag, blev stukket ud fra et vindue i bladbygningen, skulle alt arbejde standse²⁸.

Selv om fagbevægelsen, når galt skulle være, ville foretrække en politisk motiveret generalstrejke fremfor en faglig, så mødte partiets ønsker om ved hjælp af DsF at få løst denne overvejende politiske krise modstand hos de forsamlede fagforeningsledere. De så nu, at den politiske situation havde omstyrtet hele deres taktik, der var gået ud på at bringe Arbejdsgiverforeningen til at varsle lockout, hvorefter de havde regnet med forligsmandens indgreb og et tåleligt kompromis²⁹. Og nu skulle man så erklære generalstrejke, syndikalisterne alfa og omega, som fagforeningslederne tit havde erklæret for et tveægget sværd, der også ville ramme arbejderne. Under drøftelserne gav fagforeningslederne da også udtryk for mange betænkeligheder. De nærede ængstelse for, at det bagefter ville være vanskeligt at få arbejderne til at genoptage arbejdet, og de fremførte, at Arbejdsgiverforeningens stejle holdning manifesteret ved lockout-varslet tilsagde en forsigtig holdning. Rent bortset herfra kunne de tilstedeværende forretningsudvalgsmedlemmer næppe uden at krænke organisationens love erklære generalstrejke³⁰. Bl. a. Lyngsie fremholdt dette, og han protesterede voldsomt imod en politisk generalstrejke for at redde nogle radikale ministertaburetter. Skal man tro ham selv, blev han af denne grund betragtet som »en forræder og bangebuks«³¹. Stormende har mødet givet været, thi den besindige C. F. Madsens bedømmelse af det var, at det bar præg af »ophidselse, tilfældighed og planløshed«. Borgbjergs skuffelse over mødets forløb kom frem, da han sent om aftenen vendte tilbage til *Social-Demokraten*. »Kan du måske give dem noget at æde?« snerrede han til Oskar Jørgensen, der havde dækket op med øl og smørrebrød. Medarbejderne mente, at Borgbjerg selv var blevet stillet overfor dette spørgsmål af en repræsentant fra DsF³².

Stauning gav imidlertid ikke op. Han nævnede på mødet Flensborgbevægelsens farlighed og henviste endvidere til de tyske partifællers heldige anvendelse af generalstrejken overfor Kapp-kuppet. Han syntes – ifølge Hedebo – også at mene, at den faglige konflikt netop kunne løses ved »et stort slag«. »Nogle syndikalistspektakler ville løbe med, bevar's. Men det ville være småting overfor det store, som kunne vindes både fagligt og politisk«, skal Stauning have sagt. Han fremhævede tillige, at generalstrejken helst kun skulle blive en trussel³³.

Resultatet af diskussionen blev, at man enedes om følgende udtalelse: »Forretningsudvalgene for Socialdemokratisk Forbund, De samvirkende Fagforbund og Arbejdernes Fællesorganisation i København beslutter i anledning af det forøvede statskup at kræve landets forfatning respekteret, det af kongen afskedigede ministerium genindsat og rigsdagen sammenkaldt for at færdigbehandle valgloven. – Hvis disse krav ikke er imøde-

kommet til tirsdag den 30. marts klokken 9^{1/2} formiddag, vil der ved De samvirkende Fagforbunds møde blive fremsat forslag om iværksættelse af generalstrejke overfor alle funktioner i samfundet«. Det er Hedebols vurdering, at erkendelsen af skæbnefællesskabet i forbindelse med Staunings føreregenskaber bøjede viljerne mod hinanden ³⁴.

Situationens ekstraordinære karakter understregedes ved, at en deputation af Carl F. Madsen, Borgbjerg, Frederik Andersen, Laust Rasmussen og Nina Bang og med Stauning som ordfører som tidligere nævnt overbragte kongen resolutionen kl. 23,15. Hermed var de to parter under krisen for første gang konfronteret med hinanden. Stauning oplæste resolutionen, og C. F. Madsen fremhævede, hvilken fare en politisk generalstrejke ville være for hele landet; men den var det eneste middel, man havde overfor kongens indgriben. Kongen svarede – ifølge *Politikens* referat – temmelig nervøst, at han ikke havde begået statskup; men at hans rådgivere havde sagt ham, at ministeriet ikke længere havde flertal i folketinget og derfor måtte træde tilbage. Hertil bemærkede deputationen, at dette kun lod sig konstatere ved en afstemning i folketinget ³⁵.

Kl. 9,30 tirsdag indløb så kongens afslag af deputationens krav. Den havde regnet med muligheden, for ved hjemkomsten til Farimagsgade 49 sent på natten nedsattes med et afslag for øje en aktionskomité, der bestod af de seks, som havde været hos kongen, foruden Emanuel Svendsen, J. A. Hansen, E. Wiinblad, Lyngsie og Johannes Hansen ³⁶.

Både parti og DsF begyndte straks de første overvejelser om den fortsatte udvikling. Stauning deltog således i DsF's forretningsudvalgmøde, som enstemmigt vedtog at indkalde DsF's generalforsamling til den følgende dag kl. 10. Under mødet i DsF blev han ved 12-tiden atter ringet op fra Amalienborg med anmodning om straks at komme til stede, hvad han gjorde. Samtalen var kort og indeholdt kun gentagelser af aftenens forhandlinger, idet kongen dog stærkt understregede, at såfremt valget bragte en socialdemokratisk sejr, ville han med glæde samarbejde med partiet. Udtalelsen viser, at Socialdemokratiets og DsF's kraftige reaktion er kommet bag på kongen og har skræmt ham. Rodes tolkning af kongens henvendelse til Stauning forekommer rigtig, nemlig at den viste »spor af de kommende dages usikkerhed og ønsket om ikke helt at afbryde al forbindelse med Socialdemokratiet« ³⁷. Rode kendte ikke kongens tilsyneladende så faste holdning under midnatskonferencen; med den in mente kunne man snarere sige, at kongen nu havde betrådt den zig-zagkurs, som var så karakteristisk for hans reaktioner de kommende dage.

Efter at Stauning var kommet tilbage fra Amalienborg holdt Socialdemokratiets rigsdagsgruppe møde, hvor den vedtog en erklæring. De radikale havde gjort forestillinger, hvorfor erklæringen ikke gentog kravet om ministeriet Zahles genindsættelse ³⁸. Derimod opretholdt den beskyld-

ningen for statskup og lagde iøvrigt skylden for den opståede krise på Venstres uvilje mod valglovsrevisionen. Ellers var erklæringen helt møntet på valget, hvor man måtte gøre alt for at hindre arbejderne i at søge ud på venstre fløj. Det læses tydeligt af ordvalget: »Vort løsen ved valget er en gennemgribende demokratisering af vor forfatning, republik og et-kammersystem, valget fra 21-års alderen. Folket må være herre i sit eget hus. Der må skabes enhed i forfatningen, så ingen rest af privilegeret valget og intet kongeligt lune kan svække eller standse den rolige, parlamentariske udvikling. . . Dybtgående sociale reformer bør gennemføres. Vi peger i første linje på de forelagte lovforslag om alders- og invaliderente, hvis fremme Venstre og Højre har søgt at forhale. – Samfundsordenen må reformeres fra grunden af. Der må sikres arbejderne indflydelse på bedrifternes ledelse og andel i udbyttet. – Således bør en ny og retfærdigere samfundsorden forberedes, og målet for dette arbejde er den fuldt gennemførte socialisme med det arbejdende folks lige ejendomsret til produktionsmidlerne. – Ned med kapitalismen! Ned med den politiske og sociale reaktion! Leve demokratiet! Leve socialismen!«³⁹.

Ser man bort fra kravet om republik, der formentlig for at skræmme kongen lige nævntes, var erklæringens reelle indhold ikke særligt vidtgående. Der står således stadig intet om det arbejdende folks overtagelse af produktionsmidlerne, kun »lige ejendomsret« til disse, en sætning, der kunne fortolkes. Bag udtalelsen mærker man Staunings stadige bestræbelser på ikke at forværre krisen. Når denne var overstået, måtte Socialdemokratiet p. g. a. revolutionær fortid ikke være afskåret fra at danne regering i et fortsat »kapitalistisk« samfund. Den bombastiske formulering tjente til at sløre dette forhold.

Muligheden af, at Socialdemokratiet og DsF virkelig ville erklære generalstrejke, kom bag på syndikalisterne. Det er ikke muligt på grundlag af det eksisterende kildemateriale at se, hvem deres leder eller ledere var i dagene op til 29. marts, om der overhovedet var nogen; Chr. Christensen var ganske vist 26. marts blevet lukket ud af fængslet efter at have sonet 20 måneder; men han opholdt sig på rekreation i Køge⁴⁰. *Solidaritet*, hvis vikarierende redaktør var Jens Storgaard, afspejler tydeligt usikkerheden. Således anlagde lederartiklen mandag 29. marts en ligegyldig tone over for afskedigelsen af ministeriet Zahle og fortsatte: »Det ville være sindssvagt at gå ud i generalstrejke for at genindsætte en Stauning, der under hele sin regeringsvirksomhed ikke har foretaget sig andet end at gå arbejdskøbernes ærinde imod arbejdernes dybeste interesser«. I stedet burde Socialdemokratiet efter *Solidaritets* opfattelse have besvaret generallockouten med generalstrejken. Det var just det, der var problemet for syndikalisterne; de havde holdt på generalstrejke som et led i den faglige kamp, og anede nu dens mulige misbrug i en politisk strid, der

Christian Christensen (1882–1960), af profession jord- og betonarbejder, var utvivlsomt venstreoppositionens betydeligste politiske og oratoriske talent. Han var i *Ny Tids* redaktion 1904–07 og formand for Socialistisk Ungdomsforbund 1908–09. Fra 1911 til 1921 redigerede han *Solidaritets* og derpå i et år *Arbejderbladet*. Efter 13 år som husmand i Midtjylland blev han redaktør af syndikalistugebladet *Arbejdet* 1936–38. Sine sidste år tilbragte Chr. Christensen på Hørsholmemeget ret tilbage trukket. Posthumt udkom »En rabarberdreng vokser op« (1961) og »Bondeknold og rabarberdreng« (1962) – en farverig blanding af digtning og sandhed.

Foto ca. 1912.

måtte forekomme mange af dem temmelig ligegyldig: »Generalstrejken må ikke benyttes af politiske spækjægere, der aldrig har i sinde at udnytte den til arbejdernes fordel, men kun som en sidste udvej for personlige magtstillinger.«

I realiteten tog altså syndikalisterne organ afstand fra generalstrejken. Ganske utvivlsomt har man i syndikalistiske kredse ikke regnet med, at der var dækning for *Social-Demokratens* bombastiske erklæringer. Men syndikalisterne kom hurtigt på andre tanker. Mandag kl. 23,15 afleverede socialdemokraterne deres ultimatum til kongen og tirsdag middag indkaldtes til generalforsamling i DsF. Taktisk set kom syndikalisterne i en farlig position, hvis netop de – ene af alle arbejderorganisationer – holdt sig uden for en generalstrejke. Chr. Christensen indså, at det var en umulig situation, og at der intet andet var at gøre end hurtigst muligt at slutte sig til DsF's og Socialdemokratiets bestræbelser. Han tog derfor straks tilbage til København for at ændre kursen. Generalstrejkeproklamationen fik altså den betydning, at den samlede arbejderklassen omkring Socialdemokratiet. Det er Ernst Christiansens vurdering, at uden generalstrejkebeslutningen kunne arbejderne være blevet drevet over til et mere yderligtgående parti. I et ekstranummer af *Solidaritets* for 30. marts forkyndtes de ændrede signaler. Nu kunne syndikalisterne gå med til generalstrejken,

men kun hvis september-forliget blev annulleret, og lockout-situationen løst bl. a. ved at det overlodes de enkelte fagorganisationer enkeltvis at søge sine krav gennemført; endelig skulle alle politiske fanger løslades. P. g. a. Chr. Christensens indskriden støttede syndikalisterne altså nu generalstrejken omend på betingelser ⁴¹.

Socialdemokratiet greb straks til, og tirsdag 30. marts kl. 13,30 afholdtes på Christiansborg et møde, hvortil partiet havde indbudt de fagforbund, som stod uden for DsF. Til stede var repræsentanter for Dansk Jernbaneforbund (Charles Petersen), Dansk Postbudeforbund (Bødskov), Toldbetjentforeningen (A. Johnsen), Telegrafarbejderforeningen (Charles Hansen), Dansk Telegraafforbund (Anton Petersen) samt på yderste venstre fløj Søfyrbødernes Forbund (Richard Jensen), Sømændenes Forbund (Poul Hansen), fællesledelsen for sømænd og søfyrbødere (C. Borgland), Transportarbejderforbundet (Darup) og Føderalistisk Sammenslutning (Lauritz Hansen) ⁴².

Borgbjerg redegjorde for situationen og slog fast, at meningen med mødet var at få oplyst, om de fagforbund, der stod uden for DsF ville tilslutte sig en eventuel generalstrejke. På vegne af sømænd, søfyrbødere og FS stillede Borgland følgende krav: 1. Den faglige situation løses på en for arbejderne tilfredsstillende måde. 2. Alle politiske fanger og militærnægttere løslades af fængslerne. 3. Den civile værnepligtslov afskaffes. Hertil føjedes kravet om september-forligets afskaffelse. Før disse krav blev opfyldt, ville de pågældende organisationer ikke genoptage arbejdet. Ifølge *Solidaritets* referat rejstes ingen nævneværdige indvendinger mod betingelserne; skal man tro søfyrbødernes blad *Faklen* for maj 1920 stillede de socialdemokratiske forhandlere sig ikke blot solidariske m. h. t. disse krav gennemførelse; men Borgbjerg fandt dem endog selvfølgelig. Om punkt 3 blev det dog sagt, at det var et lovgivningsanliggende; men at der skulle være mulighed for imødekommenhed også på dette punkt. Når man onsdag 31. marts kendte DsF's beslutning, ville man træffe den endelige afgørelse ⁴³. *Social-Demokraten* refererede ikke de rejste krav, men navnene på alle tilstedeværende og sluttede reportagen med bemærkningen, at kl. 17 onsdag »afholder de samme organisationer nyt møde for at modtage og udføre parolen fra DsF« ⁴⁴. Det har næppe været særlig behageligt for syndikalisterne at se sig hængt ud på række og geled i et for dem så borgerligt selskab oven i købet som parolemodtagere, mens Socialdemokratiet og DsF netop i en så spændt situation var meget interesseret i at manifestere syndikalisternes opslutning.

Ved et stort demonstrationsmøde på Fælleden – ifølge *Social-Demokraten* på over 100.000 deltagere – optrådte syndikalisterne også side om side med socialdemokratiske politikere og fagforeningsledere. Socialdemokratiet havde en snes af sine politikere i funktion på stenen og på interi-

mistiske talerstole i form af biler. Blandt talerne var Stauning og Borgbjerg, Frederik Andersen, landstingsmand Harald Jensen og folketingsmændene Sundbo og Vilhelm Rasmussen. Syndikalisterne repræsenteredes af Lauritz Hansen og Richard Jensen. Udtalelserne rakte fra Harald Jensens joviale: »Var jeg kaldet til kongen for at give gode råd, ville jeg have sagt: Deres Majestæt, De er i færd med at træde i spinaten. . .« og til mere revolutionære trusler. Fælles for talerne var skarpe udtalelser mod kongen og krav om republik med etkammersystem. Folketingsmand Stilling sagde således: »Kongen har sat sig i en hvepserede af annektonister, udbyttere og chauvinister, men bag ved står den sorte mand fra Hee (Fy!). Kongen har brudt forfatningen. Vi må derfor kræve: Bort med kongedømmet! Frem med republikken og væk med landstinget. . .« Selv om der faldt drøje hug til arbejdsgiverne, var talernes indhold dog overvejende politisk, og det er ganske øjensynligt, at de socialdemokratiske politikere talte efter et fastlagt mønster, der havde til hensigt at intimidere kongen og hans rådgivere, og at udgangspunktet var den om formiddagen vedtagne socialdemokratiske resolution. Typisk er således en passus i Staunings tale: »For 50 år siden lød samme ord som nu til landets konge: »Driv ikke folket til fortvivlelsens selvhjælp«. Denne konsekvens har vi foreholdt kongen i en sen natte-time; men han har ikke lyttet dertil«⁴⁵.

Ved alle talerstole vedtoges en enstemmig resolution, hvori »folkeforsamlingen i Fælledparken« nedlagde den skarpeste protest mod det foretagne statskup og tilsagde Socialdemokratiet og fagforeningerne »usvigelig støtte til ethvert skridt, der har til formål at sikre forfatningens genoprettelse og demokratiets fulde gennemførelse«⁴⁶.

Efter fællesmødet holdtes kl. 21–23 hovedbestyrelsesmøde i Socialdemokratisk Forbund. Her vedtoges det enstemmigt at ekskludere Marott af partiet. Hovedbestyrelsen godkendte ligeledes enstemmigt de af partiet allerede trufne dispositioner og gav sin støtte til de beslutninger, som DsF den næste dag måtte vedtage, politiske såvel som faglige. Man drøftede, hvorledes man kunne modvirke den gældende valglovs »uretfærdigheder«, men endte med at henvise organisationen af det forestående folketingsvalg til partiets forretningsudvalg og rigsdagsgruppe. Mødets beslutninger var vel nærmest en formsag, men var dog nødvendige for, at rigsdagsgruppen kunne have fuld handlefrihed⁴⁷.

Det radikale Venstres reaktion

Det radikale Venstre befandt sig i en vanskelig situation, hvad partiets ledere kun delvis indså. De mente, at afskedigelsen og den derved opståede situation skabte goodwill for partiet i befolkningen, hvilket valget 26. april som bekendt viste, så langt fra var tilfældet¹. Derimod var de radikale ledere helt på det rene med, at forholdet til Socialdemokratiet var en belastning. Som behandlet i det foregående kapitel førte Socialdemokratiet sig ægget af Borgbjerg fra første færd meget stærkt frem. For et ikke-socialistisk parti var et makkerskab med Socialdemokratiet i den næsten til en klassekamp tilspidsede situation farlig. »Gud fri os for vore venner, vore fjender skal vi nok selv tage os af«, var den følelse, der beherskede de radikale ledere, efter at Socialdemokratiet og DsF mandag 29. marts sent om aftenen under trussel om generalstrejke havde krævet ministeriet Zahle genindsat.

Det blev senere under valgkampen i april hævdet, at dette mødes beslutninger var truffet efter aftale med Det radikale Venstre². Det var en påstand, der var egnet til at skade partiet blandt dets mere borgerligt indstillede vælgere; men den er næppe holdbar. Stauning gjorde ifølge Borgbjerg under mødet mandag aften udtrykkelig opmærksom på, at der ikke var forhandlet med det afskedigede ministerium eller nogen af dets medlemmer. Socialdemokratiet måtte selv under eget ansvar træffe beslutningen. Først da dette var sket, og deputationen var på vej til de ventende biler for at køre til Amalienborg, telefonerede Stauning til Zahle, der da tog afgørelsen til efterretning. Rode understreger i sin fremstilling stærkt dette forhold, der har sandsynlighedens præg³. De radikale ledere indså, at en generalstrejkebebudelse skulle de holde sig udenfor, hvilket ikke udelukker, at de har vidst, at den var på vej. Havde Stauning ønsket radikal medvirken eller medviden, ville det have været en smal sag at tilkalde et par radikale politikere; men også i politik kan det være opportunt ikke at spørge.

Da Socialdemokratiet tirsdag formiddag efter kongens afslag offentliggjorde sit krav om ministeriet Zahles genindsættelse, søgte Zahle straks føling med Stauning og opfordrede ham til at slette det, ligesom han og andre radikale politikere forklarede de socialdemokratiske ledere, at midlet til krisens løsning var folktingets indkaldelse og ministeriets erklæring om, at det ville vige for et mistillidsvotum⁴.

Den første offentlige radikale erklæring – bortset fra den om funktionsnægtelsen – forelå allerede mandag aften kl. 21, hvor hovedbestyrelsen for hovedstadens radikale vælgerforening vedtog en udtalelse, hvori det hed, at landet var uden regering, at kongen var omgivet af en uansvarlig kamarilla, at rigsdagsoppositionens politiske manøvrer var benyttet, men at de ansvarlige personer endnu ikke var trådt frem. I kuppet var blandet chauvinistiske bestræbelser med partipolitiske intriger mod valglovsarbejdet, og den opståede situation indeholdt en trussel mod samfundets politiske ro. Man måtte protestere mod dette »forfatningsmæssige overgreb«⁵. Udtalelsen lagde altså ikke direkte skylden på oppositionen. Derimod brugtes ordet »kup«, men ikke »statskup«, ligesom der heller ikke sagdes »grundlovsbrud«, men i stedet taltes om »overgreb«. I realiteten indeholdt erklæringen altså stort set de samme beskyldninger som dem, Borgbjerg fremsatte, men i afdæmpet form⁶. P. Munch og andre radikale folketingsmænd havde da også deltaget i det pågældende hovedbestyrelsesmøde⁷.

Af større politisk betydning var det møde, som tirsdag kl. 21 holdtes i den radikale rigsdagsgruppe. På dette tidspunkt var ministeriet Liebe dannet, og det var altså klart, at alle demarcher havde været forgæves. Man måtte nu være indstillet på generalstrejke og hårdt optrukne politiske modsætninger. Uden debat ekskluderedes Moesgaard-Kjeldsen, hvorefter gruppens formand, Slengerik, takkede ministeriet, som han karakteriserede som »et værn for folketingsparlamentarismen«. Så talte Zahle, der fremhævede det lykkelige i, at man efter så mange års regering kunne stå enigt med partiet og modtage dets tak. Partiprotokollen, der er ret nødtørftig ført, refererer ikke Zahle for flere bemærkninger^{7b}. Man må dog gå ud fra, at han har redegjort for omstændighederne ved afskedigelsen. Formentlig har han i så fald i princippet udtrykt sig som dagen før til Herman Trier. Til ham havde han sagt, at han under audiensen bagatelliserede den bevægelse, som nogle hovedstadsblade var talsmænd for; den var efter hans opfattelse kun en overfladebevægelse og ikke udtryk for befolkningen som helhed. Kongen havde alligevel rykket ham for et valg, hvad Zahle ikke kunne gå med til, før »en retfærdig valglov« var vedtaget, hvilket efter hans mening snart ville ske. Da kongen ventilerede en afskedsbegæring, svarede Zahle, at der ikke var noget parlamentarisk grundlag for et sådant skridt. Derpå havde kongen meddelt ministeriet afsked uden at opfordre det til at fungere indtil videre, men derimod nok takket det for de 7 år, ligesom han erklærede sig villig til fornyet samarbejde, hvis ministeriet påny fik flertal ved valget. Zahle havde da erklæret sig forvisset om, at valget ville vise flertal for ministeriets sønderjyske politik⁸.

Redegørelsen er i alt væsentlig korrekt, men dog noget neddæmpet.

Zahle har – kildens nøjagtighed forudsat – ikke ladet kongens nervø-
sitet så lidt som sin egen irritation træde frem. Ganske særlig har han
næppe følt nogen lyst til at medtage sin egen bemærkning om, at det
stod kongen frit at afskedige ministeriet. Men ved at give sin redegørelse
denne form – og specielt ved at udelade den fatale sætning – måtte Zahle
bibringe sine partifæller det indtryk, at kongen havde tilsagt ham med
den udtrykkelige hensigt at afskedige ham, og at han altså handlede efter
en nøje fastlagt plan, hvilken opfattelse, som det fremgår af denne bogs
første halvdel, ikke lader sig opretholde.

Rode forelagde derpå et resolutionsudkast. Han havde med forsæt kun
brugt ret vage udtryk; situationen krævede ikke stærke ord, sagde han.
Der udspandt sig nu en diskussion især om generalstrejken.

Hassing Jørgensen, Niels Frederiksen og H. C. Henningsen fastslog, at
generalstrejken var Socialdemokratiets og ikke Det radikale Venstres vå-
ben; fra Gunnar Fog-Petersen forelå der telegrafisk tilslutning til denne
opfattelse. Også Brandes tog ordet og sagde bl. a., at hele ministeriets
sociale og økonomiske politik var gået ud på at undgå en generalstrejke.
Med arbejderne kunne man have kampfællesskab, men i deres metoder
måtte man være uenig. Han mente, at det var en gavnlig vending at
blive opposition lige før et valg. Om kongen sagde Brandes, at han
umuligt kunne være »den samme for os som før«⁹.

P. Munch beretter, at der fra ledende radikale uden for rigsdagsgrup-
pen kom tilkendegivelser i retning af, at det ville være fortrinligt at gå til
valg på »statskuppet«, mens tanken om generalstrejke i almindelighed li-
gefrem vakte angst. Men han og Niels Frederiksen fremhævede, at man
ikke måtte bygge på den tilsyneladende stærke stemning blandt de radi-
kale; den kunne slå om. Kom generalstrejken, ville, som Munch udtrykte
det »helt andre forhold gøre sig gældende«¹⁰.

Gruppemødet enedes om en temmelig lang udtalelse, hvori det hed:
»Efter at kongen i rigsdagens fraværelse og uden nogen parlamentarisk
anledning havde afskediget sit ministerium, er han nu omgivet af mænd,
der nægter at give møde i folketinget.

De erklærer, at deres opgave er at tilvejebringe valg. Det er ikke sandt.
Ved deres tiltræden hindrer de gennemførelsen af den valgløve, hvorom
der er opnået principiel enighed hos et stort flertal i begge rigsdagens
ting. Men deres opgave er at hidføre en ændring i den hidtil af rigs-
dag og regering førte sønderjyske politik. Når rigsdagen er hjemsendt og
uden at have mandat fra nogen anden end sig selv ved misbrug af den
uansvarlige kongemagt, vil ministeriet føre en politik, hvis formål er annek-
sion af Flensborg, selv om dette formål foreløbig tilsløres bag planer om en
internationalisering af byen og dens opland«.

Uagtet Liebes ministerium ikke kan karakteriseres som Flensborg-annek-

sionistisk i sig selv, ramte den radikale udtalelse dog noget centralt. Alle dem, der skjult eller offentligt havde arbejdet for et ministerium Liebe eller et ministerium Rovsing, havde jo netop tænkt sig, at et sådant forretningsministerium skulle udskrive det valg, hvis udfald var givet, for derved at bane vejen for et venstreministerium, der støttet af de konservative kunne søge at redde noget af 2. zone for Danmark på den ene eller anden måde.

Derpå fulgte nogle linjer om H. P. Hanssens politik og en påpegning af de politiske farer og administrative vanskeligheder, hans fjernelse betød. I det følgende distancerede partiet sig fra generalstrejkebeslutningen; men det skete på en diplomatisk måde for ikke at støde Socialdemokratiet: »Indadtil og udadtil betegner det nye ministerium en fare, hvortil vor forfatningshistorie ikke kender noget sidestykke. Allerede rejser der sig kræfter imod det, hvis omfang og virkning vort samfund ikke kan ane. I sidste øjeblik har betydelige og besindige mænd bestræbt sig for at afværge den truende generalstrejke ved at virke for, at ministeriet Liebe skulle træde frem for folketinget, gøre rede for sin oprindelse og sin politik og modtage folketingets svar. Vidende om disse skridt har vi opfordret Socialdemokratiet til at frafalde generalstrejken og havde forventning om, at dette i så fald kunne ske.

Men endogså et så simpelt, parlamentarisk krav synes det nye ministerium at ville afslå. Folketingets øjeblikkelige opløsning kan ventes, uagtet nye valg kunne udskrives, medens folketinget vedblev at fungere indtil dagen før valget, således som det skete i 1918. Uberegnelige ulykker kan følge ministeriets nægtelse af at mødes med folketinget forinden valget. Men det synes, som om der i ministeriet er en bestemt vilje til at ville fremkalde disse ulykker. . .«

Udtalelsen sluttede med at fastslå, at ministeriet Liebe havde gjort »kongemagtens stilling til genstand for lidenskabelig strid«, og at krænkelserne af landets forfatning og den parlamentariske statskik var begået efter »samråd med partiet Venstres førere og med støtte af Det konservative Folkeparti«¹¹.

Johannes Fog-Petersen havde forgæves søgt at gøre udtalelsen kortere og klarere¹², og han kan have ret i, at den var både lang og uklar. Men det var ingen tilfældighed. Det var meget svært for Det radikale Venstre at indtage en klar og utvetydig holdning til det skete. Thi hvor skulle partiet placere sig i noget, der kunne ligne en klassekamp? Det gjaldt om at manøvrere med stor forsigtighed og holde alle muligheder åbne, hvilket Rodes erklæring faktisk gjorde. Det kompromis, der normaliserede udviklingen, var i virkeligheden implicite til stede i den: Fjernelse af ministeriet Liebe, indkaldelse af folketinget og vedtagelse af en ny valglov mod opretholdelse af folketingets opløsning og aflæsning af ge-

neralstrejken. Rodes erklæring bliver herved et markant udtryk for Det radikale Venstres bestræbelser på også uden for regering at være den formidlende faktor, eller sagt på en anden måde: at bevare magt og indflydelse ved at formulere den politik, som ved en afvejning af de forskellige hensyn havde størst mulighed for at vinde igennem.

Af særlig interesse er *Politikens* holdning i krisedagene, fordi bladet betragtedes som talerør for det radikale parti, hvad man med fuld rette kan gøre for perioden 1905–13, hvor Ove Rode var politisk redaktør. Men under krigen havde det ikke været let at få bladet til at tage hensyn til ministeriets vanskeligheder¹³. Cavling ønskede ingen intim forbindelse mellem blad og parti, og som nævnt havde han i afstemningstiden været i skred bort fra ministeriets grænsepolitik. Imidlertid havde bladet sine traditioner, en radikal bestyrelsesformand (Oskar Johansen) og flere radikale medarbejdere (bl. a. Valdemar Koppel), og i en situation som den opståede, kunne partiet regne med forståelse, uden at det dog vil være korrekt at gå ud fra, at bladet i enhver situation handlede efter aftale med partiet. For oppositionen betød det mindre, idet den altid i sine angreb havde identificeret blad med parti eller omvendt alt efter angrebsmuligheden. Ganske særlig var *Politiken* egnet som skræmmebillede i provinsen. Blottede bladet sig under krisen, kunne det altså bruges imod partiet.

Og det gjorde *Politiken*. I den første af de fire løbesedler, det udsendte mandag 29. marts, lød overskriften: »Et i vor forfatningshistorie enestående kup«. De følgende uger blev denne sætning under angrebene på partiet benyttet igen og igen til at identificere Det radikale Venstre med Socialdemokratiet, der havde sagt statskup. Angriberne kunne finde andre holdepunkter, når det gjaldt at slå de to partier i hartkorn sammen.

Tirsdag 30. marts stod således på bladets forside overskriften »Ministeriet Zahle styrtet ved uansvarligt kup«, og inde i avisen fandtes en artikel med rubrikken »De fordrevne monarker – hvor de opholder sig« og en lederartikel med ordene: »Indtil den efter forfatningen ansvarlige person har vist sig, befinder vi os i statskuppets tegn«. Konow opfattede sikkert med rette artiklernes hensigt som at skræmme kongen¹⁴. *Ekstra-bladet*, der ganske vist p. g. a. sin fribytteragtige holdning ikke kunne tages som talerør for de radikale, brugte i sin 2. udgave 29. marts flere gange udtrykket statskup, og i sine kommentarer gik det også et skridt videre end moderbladet ved at skrive, at udbrød generalstrejken, »så er ministeriet færdigt i løbet af få dage, og i sit fald vil det drage kongedømmet med sig«¹⁵. Men *Politikens* vending »i statskuppets tegn« kunne vanskeligt være nærmere Socialdemokratiets påstand, omend vendingen forekom langt nede i en lederartikel og ikke sat op over hele forsiden af et ekstranummer. Ove Rode var på *Politikens* redaktion sent mandag af-

ten¹⁶; men der foreligger intet om, hvorvidt han har haft nogen indflydelse på artiklen. Man kan dog vanskelige tænke sig, at han ikke i en så højspændt situation har benyttet sig af sin tilstedeværelse – og autoritet – til at gøre sig bekendt med og influere på den vurdering, det radikale hovedorgan ville anlægge.

Lederartiklen tirsdag 30. marts var iøvrigt ret moderat. Den spurgte, hvem der var kongens uansvarlige rådgivere og fremhævede det farlige og usædvanlige ved det opståede tomrum, samtidig med at bladet forsvarede ministeriet Zahles funktionsnægtelse. I en anden artikel hævdedes det om ministeriet Liebe, at det uden om fredstraktaten ville søge at få Flensborg udskilt af Tyskland og internationaliseret, hvilket Rovsing i et interview bekræftede i utvetydige vendinger.

Samspillet mellem Det radikale Venstres ledere og *Politikens* redaktion fremgår af P. Munchs erindringer, der oplyser, at man lod bladet minde om Withs »fuldstændige forrykthed« – det stærkeste udtryk, Munch overhovedet har benyttet i al fald i sine erindringer¹⁷. With fik da også sin sag for i den række af biografier over designerede ministre, som bragtes i *Politiken* med Rovsing som kilde: »Hr. With er kendt for en ganske uligevægtig personlighed, til det yderste chauvinistisk og i besiddelse af alle de egenskaber, der fordres af en militærpolitisk eventyrer af den art, der nylig i Tyskland gennemførte det Kapp-Lüttwitz'ske militærkup«¹⁸.

De radikale politikere og journalister, som var samlet på *Politikens* redaktion natten mellem mandag og tirsdag, var altså opskræmte; det fremgår også af, at de ifølge Munch mente, at ministeriet Liebe ville besvare generalstrejketruslen med arrestation af toneangivende socialdemokrater¹⁷. Det må dog siges, at sådanne overvejelser ikke er påtruffet i With-kredsens eller ministeriet Liebes planer. Det følte som en stor lettelse, da det tirsdag viste sig, at With ikke kom med i ministeriet.

Som helhed må man sige, at de radikale ledere var præget af en vis rådvildhed det første døgn efter ministeriets afskedigelse. Det var ganske uvant for dem at være uden for magtens centrum. Det gjaldt om ikke at lægge sig for fast på en taktik, der måske ikke kunne bære. Man håbede som Mr. Micawber, at noget ville vise sig.

De første forligsbestræbelser

Blandt de ængstelige var også H. N. Andersen. Han havde ganske vist selv været med til at drive krisen frem; men det hele var gået ind i et spor, som han ikke havde forudset. For det første var der ikke meget andet tilbage af det ministerium Røvsing, han havde ønsket, end lige netop Røvsing, og for det andet har han næppe gjort sig klart, at Socialdemokratiet og DsF ville reagere så voldsomt, som de allerede mandag-tirsdag lagde op til. Der er meget, som tyder på, at H. N. Andersen ret øjeblikkeligt er blevet bange for de kræfter, han selv havde været med til at udløse. Til H. P. Hanssen sagde han flere år efter, at han tre gange var gået til kongen for at få ham til at beholde Scavenius som udenrigsminister¹; men denne udtalelse er helt uforenelig med hans handlinger om søndagen. Derimod optog han tirsdag kontakt med de afskedigede ministre for at høre deres opfattelse af situationen, idet han angav at ville søge at afbøde konflikten². Det kan vanskeligt opfattes som andet end et udtryk for ængstelse for monarkiets fremtid samt vel også som et ønske om så at sige at sikre sig et alibi. H. N. Andersen arbejdede ud fra den helt urealistiske forudsætning, at der kunne dannes et ministerium eventuelt under Ove Rodes ledelse – p. g. a. valglovsforhandlingerne – og bestående af nogle af de tidligere radikale ministre foruden nye neutrale ministre. De radikale eksministre svarede, at det var utænkeligt, at nogen radikal minister kunne vende tilbage før efter et valg³.

Også andre søgte kontakt med ministeriet ud fra et ønske om at mægle. P. Munch anfører Glückstadt, og Rode nævner overformynder Friis, uden at der oplyses noget nærmere om de pågældendes henvendelse. Begge fik så vel som H. N. Andersen den besked, at den styrtede regerings betingelse for at acceptere et kompromis var rigsdagens indkaldelse og ministeriet Liebes erklæring om at ville bøje sig for en folketingsdagsorden⁴. Foreløbig var situationen ikke moden til denne løsning. Kongen var ikke tilstrækkelig skræmt endnu; men det er bemærkelsesværdigt, at samtidig med ministeriet Liebes dannelse var der lagt op til det kompromis, som løste konflikten. Det radikale Venstres anvisning i partibeslutningen tirsdag aften er nævnt; men i løbet af tirsdagen eksponerede også de personer sig, som kunne bruges: Friis, der blev statsminister, og H. N.

Andersen, som de kommende dage benyttede sin indflydelse på kongen i forligsretning.

Hertil kan føjes endnu et element, der mod krisens slutning fik afgørende betydning, og som også allerede tirsdag tog et initiativ, nemlig kommunalpolitikere på Københavns Rådhus. Magistraten havde under et møde mandag 29. marts om eftermiddagen gennem en af rådmand Fr. Andersen indbragt løbeseddel fra *Politiken* fået underretning, om det indtil da passerede. De socialdemokratiske medlemmer »skummede af forbitelse«, skriver den konservative borgmester Ernst Kaper, der under mødet påvirkede dem én for én ved at gøre opmærksom på, at socialdemokraterne let kunne sætte ødelæggelsen igang, men ikke standse den igen. »Det blev næppe dem, der kom til at have den virkelige og endelige ledelse af dette revolutionære skridt generalstrejken. De vidste det, men det fik være«⁵.

Kaper havde under sit kommunale samarbejde med Socialdemokratiet dannet sig den opfattelse, at der kunne skabes en »relativ bæresikker basis for konservatisme i udviklingen ved et relativt tilhold til socialdemokraterne«⁶. Denne opfattelse svarede nøje til den, venstresocialisterne nærede. Møntet på den samme situation skrev Ernst Christiansen: »*I. A. Hansen*, der er den stærke mand i De samv. Fagforb., er mindst lige så konservativ, som Alex. Foss. Det samme gælder *Em. Svendsen*, hvis største lyst er brutalt og kynisk at slå alt frisind ned. *Peder Hedebøl* er mere småborgerlig-forsigtig end nogen spækhøker-filister kan være det. . .«⁷ etc.

Kaper mente, at det særligt under den foreliggende »bolchevikiske verdenssituation« var af afgørende betydning at handle evolutionært, dvs. i rimeligt omfang støtte Socialdemokratiet qva konservativ garant. I den foreliggende situation måtte man efter hans opfattelse søge at få kløften til at ligge mellem arbejdernes urolige elementer på den ene side og »samtlige samfundspartier incl. Socialdemokratiet på den anden side«⁸. At forlade parlamentarismen på konservativ initiativ eller støttet af de konservative var efter hans opfattelse vanvittigt ud fra konservative synspunkter, fordi det måtte ægge den anden part til at søge proletarietets diktatur gennemført. I sine utrykte optegnelser skriver han kort og godt: »Parlamentarismen er det bedste værn for konservatismen«.

Da Kaper tirsdag 30. marts om morgenen fik vished for, at socialdemokraterne nu ville erklære generalstrejke, måtte han følgelig se på den opståede situation med den største alvor: »Efter min overbevisning var samfundskonflikten, den måske uafvendelige, kommet på den ulyksaligste vis, ganske mod alt, hvad jeg havde ønsket og stræbt for, rejst således, at kløften lå imellem syndikalister, socialister plus radikale mod bønder og borgere, og således at disses besindige elementer måtte grue for fædrelandets skæbne i et aldeles afgørende øjeblik«.

Ernst Kaper (1874–1940) var tysk litteraturhistoriker (dr. phil.) og pædagog, fra 1908 rektor for Ordrup Gymnasium. Fra 1917 til sin død var han borgmester for Københavns magistrats 1. afdeling valgt af de konservative. Han tilhørte de borgerlige kredse i København, der ønskede at samarbejde med Socialdemokratiet for at hindre en revolutionær udvikling. Under påskekrisen arbejdede han energisk for en fredelig løsning.

Foto ca. 1924.

På rådhuset opsøgte Kaper derfor overpræsident Fr. de Jonquières, med hvem han drøftede især hovedstadens vanskeligheder under en generalstrejke. De tilkaldte magistratens førende socialdemokrat, borgmester Jens Jensen, som de vidste også kongen satte pris på. Overpræsidenten foretrak, at de tre handlede »som personer«, hvorimod Kaper ønskede, at den samlede magistrat skulle stå bag en henvendelse til kongen. Da denne helst skulle ske før ministeriet Liebes udnævnelse, gik Kaper selv rundt fra kontor til kontor og stævnedes magistratens medlemmer til møde kl. 13, samtidig med at overpræsidenten telefonisk underrettede kabinetssekretær Krieger om den kommende henvendelse. Krieger meddelte imidlertid, at kongen ønskede at modtage magistratsdeputationen kl. 13, af hvilken grund magistratsmødet måtte udsættes til kl. 14, altså efter audiensen.

De tre var ikke i alle henseender enige, og de aftalte da, at vel skulle overpræsidenten være ordfører, men de to andre kunne fremkomme med supplerende bemærkninger. Man ville fremholde situationens alvor og generalstrejkens følger for København. Skulle kongen afæske dem et råd, ville overpræsidenten og borgmester Jens Jensen fremhæve ministeriet Zahles genindsættelse, mens Kaper lagde vægten på rigsdagens indkaldelse og på valg; skulle ministeriet Zahle tages tilbage, måtte det bero på en fast overenskomst om valg, »hvorved kongens ønske og store befolknings-

kredses trang blev opfyldt samtidig med, at en *åbenlyst* parlamentarisk form genoprettedes¹⁰.

Kl. 13 havde de tre magistratsmedlemmer da en timelang samtale med kongen. Overpræsidenten sagde, at de tre mente, at det var af den største fare, at en skarp politisk konflikt faldt sammen med den forestående storlockout, hvorfor de henstillede til kongen »at søge udveje for at undgå en strid, der kan blive skæbnsvanger under de revolutionære forhold, der hersker i hele verden uden om os, og også har angrebet mange sind herhjemme«. Overpræsidenten fremhævede videre, at der med en generalstrejke ville indtræde en almindelig lammelse af hele hovedstadens liv, og at dermed »magter vil blive sluppet løs, som man vel formår at sætte i bevægelse, men over hvis handle måde, man sluttelig måske ikke vil have herredømmet«¹¹.

Borgmester Jens Jensen fremholdt, hvorledes Socialdemokratiet havde vist sig tilbageholdende under krigen, skønt det tit havde været svært at få arbejderne til at forstå det. Derfor måtte partiet nu træde helt i fællesskab med klassefællerne, og Jens Jensen rådede kongen til »at søge ny forbindelse med den tidligere regering«.

Kaper sagde, at det kun nyttede lidt, at kongen med rette kunne sige sig fri for at have begået statskup, når masserne let kunne bringes til at tro det modsatte. Det var en ulykke »at en del af statsmagten, som alle måtte ønske hævet over al kiv, mod sin vilje blev kastet ind i den bitreste, på een gang politiske og økonomiske kamp«. Han understregede, at heller ikke Københavns politi, hvis økonomiske styre han forestod, ville holde sig udenfor generalstrejken. Kaper opfordrede sluttelig kongen til tilbagetog og til gennem Jens Jensen at genoptage forbindelsen med »det tidligere flertal«, ligesom han fremhævede, at blandt de mænd, der nu nævntes som »kongens rådgivere«, fandtes sådanne, der både i dette specielle tilfælde og ved tidligere begivenheder og forhold havde vist sig ubesindige¹².

Kongens svar, der faldt umiddelbart efter Jonquières indlæg, gik ud på, at da han om lørdagen talte med oppositionspartiernes førere, »havde han af disse erfaret, at regeringen ikke længere havde et parlamentarisk flertal at støtte sig til, og han måtte da tro, at han ved ministeriets afskedigelse havde oppositionspartierne bag sig«. Kongen forsikrede de tre magistratsmedlemmer, at tanken om at være ukonstitutionel lå ham absolut fjernt. Han hævdede, at Zahle »aldeles bestemt« havde lovet ham valg i januar, »nu lovede han igen valg; men først skulle han både have valglov og grundlovsændringer. Kunne han så stole på hans ord?« Da Zahle ikke frivilligt ville gå, havde kongen afskediget ham. Før eller siden ville kongen alligevel være »ramlet sammen med dem«, som han udtrykte det. Kongen fremførte videre – stadig ifølge Kapers notat – at da så

»oppositionen ikke ville træde til, var han kommet til at stå overfor et hul. Han skulle inden den 31. marts have finansloven underskrevet og måtte derfor skaffe sig hjælp«. Oprindeligt havde problemet været, »hvad man i statssager kalder et »teknisk« spørgsmål, og han var blevet ganske overrasket ved, at det nu blev til eet med et økonomisk. Strejker, også generalstrejke, anvendte arbejderne jo ellers for at skaffe sig højere løn«, sagde kongen ¹³.

Der er grund til at antage, at Kapers referat er rigtigt. Dels er det skrevet ned allerede 1. april ¹⁴, dels havde Kaper en god hukommelse og en klar tankegang, dels havde han ingen grund til hverken ubevidst eller bevidst at ændre i de faldne udtalelser. Disse er interessante ved at vise, hvilket billede kongen ønskede, man skulle danne sig af årsagerne til hans indgreb. For det første gav han de tre magistratsmedlemmer det indtryk – uden direkte at sige det – at han handlede efter tilskyndelse fra oppositionen. Man kan vanskeligt opfatte ordene om, at han troede at have oppositionspartierne bag sig, men at de alligevel ikke ville træde til, som andet end et udtryk herfor. Efter alt at dømme var dette som udførlig behandlet ikke tilfældet. Derimod kunne kongen nok med en vis ret formode, at oppositionspartierne ville billige hans indgreb, hvad de da også i erklæringer gjorde senere på dagen (30. 3.). Kongen har endvidere været helt på det rene med, at en venstregering var en umulighed; netop derfor havde han jo indladt sig så stærkt med ikke-parlamentarikere.

Det er heller ikke korrekt, at Zahle havde lovet kongen valg i januar; men kongen kan meget vel ikke mindst p. g. a. Brandes' utålmodighed have dannet sig det indtryk, at ministeriet holdt ham hen med snak; det reelle er dog, at det hele tiden havde fremhævet, at folketinget ikke ville blive opløst, før valglov og grundlov var bragt i hus. Men også denne problematik har det været svært for kongen at trænge igennem. For nølede ikke ministeriet urimeligt længe med disse to love? På dette kunne de radikale svare, at de konservative havde været meget længe om at finde ud af, om de ville gå på kompromis med regeringen. Derimod har kongen sikkert været i god tro, når han synes at have opfattet afskedigelsen af ministeriet Zahle som et »teknisk« spørgsmål, så meget mere som Zahle havde lagt ham ordene på læberne. Den ham nærtstående presse og alle hans mere eller mindre selvbestaltede uansvarlige rådgivere, der i uger havde slidt palæets trapper, havde iøvrigt foregøjet ham en ubetinget afskedigelsesret. Ligeledes er det sikkert rigtigt, at generalstrejketruslen er kommet bag på kongen. Det var en vidt udbredt opfattelse ikke mindst i arbejdernes egne rækker, at generalstrejke ikke skulle tjene egentlige politiske formål.

Selv om de tre magistratsmedlemmers henvendelse indeholdt næsten alle

tænelige argumenter imod kongens handlemåde og intet savnede i tydelighed, og skønt den fremførtes af en deputation, hvis sammensætning – en anset embedsmand, en af Socialdemokratiets mest agtede og besindige ledere og en konservativ, national og religiøs personlighed – måtte være egnet til at gøre indtryk på kongen, så meget mere som de tre's motiver var altruistiske, så fik deres fremmøde dog ingen øjeblikkelig betydning. Kongen var endnu under indtryk af nattens drøftelser og Liebes og prins Valdemars synspunkter. Da magistratsmedlemmerne var gået, sagde han derfor til Krieger: »D'hrres ord har gjort et betydeligt indtryk på mig, men ikke nok!«¹⁵.

Det er dog tænkeligt, at der i kongens modtagelige sind allerede ved denne lejlighed har bundfældet sig en vis tvivl og usikkerhed m. h. t. det rigtige og forsvarlige i den kamp-fremkaldende kurs, han var slået ind på. Imidlertid følte kongen altså endnu, at han måtte løbe linen ud, hvorfor han kl. 14 dimitterede magistrats herrerne og kort efter udnævnte ministeriet Liebe.

Konservatives og Venstres reaktion

Ser man bort fra Birck, var der ikke mange i det konservative parti, som delte Kapers opfattelse. Det fik han at mærke, da han fra audiensen kl. ca. 14,15 kom tilbage til magistratsmøde på rådhuset. Efter at overpræsidenten nemlig havde givet en redegørelse for det, de tre havde sagt til kongen, erklærede den konservative rådmand, postmester A. V. R. Magius, at Kaper ikke ville have fået nogen bemyndigelse fra sin parti-gruppe, dersom han havde spurgt. Kaper svarede, at han bevidst havde handlet på egen hånd og under personligt ansvar, hvad han udtrykkelig havde gjort kongen opmærksom på. Når han ikke ville foreslå en tilsvarende henvendelse til DsF, skyldtes det udelukkende, at borgmester Jens Jensen mente, det ville have den modsatte virkning af den tilsigtede.

Kl. 19 afholdtes der møde i borgerrepræsentationens borgerlige fælles-gruppe, hvor Kaper i begyndelsen følte situationen truende, idet både bankdirektør Chr. Fabricius og under den første del af debatten også overretssagfører C. A. J. Becker var fraværende; de sympatiserede med Kapers initiativ. Formanden for gruppen, professor, overlæge J. F. Fischer bad Kaper redegøre for sine motiver, hvad denne gjorde og derpå tilbød enten at udtræde af gruppen eller at meddele, at hans henvendelse til kongen var sket på hans eget ansvar eller at lade gruppen meddele dette. Han var også parat til at lade sig kaste ud af gruppen.

Stemningen var ham lidet venlig. De stærkt konservative var vrede over Kapers initiativ, især dem, der opfattede det som tjenligt til at skaffe ministeriet Zahle tilbage. Kaper forsvarede sig med, at der måtte handles, inden det nye ministerium var dannet. Imidlertid kom Becker til stede og erklærede, at Kapers handling ikke kunne siges at stride mod gruppebestemmelserne, da der havde måttet reageres hurtigt¹. Kaper forlod mødet, og man vedtog da en erklæring, som udsendtes gennem RB samme aften, og hvori det hed, at Kaper havde handlet uden bemyndigelse fra sine meningsfæller i magistraten og den borgerlige gruppe². Kaper blev altså desavoueret af sine meningsfæller, men i en mild form. Det skyldes vel to grunde, at den fik denne skikkelse, dels havde han tilhængere i gruppen, og dels måtte denne være interesseret i så lidt opsigtsvækkende et skridt som muligt; der var ingen grund til at udbasunere, at den konservative rådhusgruppe havde en dissenter i sin ledelse. De konservative avisers opsætning af meddelelsen var anlagt herefter.

Det konservative Folkepartis rigsdagsgruppe holdt også møde tirsdag 30. marts kl. 14 og vedtog en samme dag udsendt erklæring, hvori der lagdes vægt på, at kongen ikke havde handlet ukorrekt. Det hed nemlig, at kongen med grundlovsmæssig ret og »i fuld overensstemmelse med parlamentarisk statsskik« havde appelleret til sit folk. »Han har fjernet de ministre, som har stillet sig imellem ham og folket, og som egenmægtigt har forhindret kronen i at erfare folkets vilje . . .« Partiet rettede videre i udtalelsen en indtrængende opfordring til »alle besindige og fædrelands-sindede borgere om at slutte sig sammen til værn mod de samfundstruende og nationalt opløsende bevægelser i vort land«, så at valget kunne vise folkets sande mening. Udtalelsen sluttede: »I partipolitisk øjemed trues samfundet fra socialdemokratisk side med en lammelse af dets livsfunktioner. Vis denne voldsåd tilbage«³.

Eftersom Det konservative Folkepartis ledelse havde været bekendt med planerne om et forretningsministerium og billiget dem såvel overfor Withkredsen som overfor kongen, kan det ikke undre, at partiet støttede kongens indgreb. Det er lige så oplagt, at generalstrejketruslen gjorde det lettere for de konservative at forsvare kongen; nu var der nemlig noget meget væsentligt at angribe, hvad der var en taktisk og psykologisk fordel.

I en udtalelse i *Nationaltidende* tirsdag aften (30. marts) uddybede Piper udtalelsen, idet han erklærede sig tilfreds med, at den bom, der over et år havde lukket for vælgernes ret var fjernet. Om ministeriet Liebes sammensætning sagde han, at den viste, at der i alle kredse fandtes mænd, der ville være med til at befri os for »de snærende bånd, den radikal-socialdemokratiske ministerklige har pålagt landet«. Piper viste med den sidste bemærkning, at der var andet og mere end den sønderjyske sag, som spillede en rolle i glæden over ministeriets fald. Johan Knudsen indskrænkede sig i en kommentar i *Berlingske Aftenavis* til at påskønne, at vælgerne nu ville blive hørt⁴.

J. C. Christensen var i den situation, at han næsten øjeblikkeligt of-fentligt måtte kommentere det skete. Han skulle nemlig tale på VU's møde i Kerteminde mandag 29. marts, og her tog han afstand fra påstanden om, at han og Neergaard under lørdagsaudiensen havde foranlediget krisen. »Det, der er sket, er en følge af forholdene, således som de har udviklet sig«, sagde J. C. Christensen med en af de selvfølgeligheder, som kun han kunne komme helskindet fra at fremsætte. Det var iøvrigt hans opfattelse, at i et konstitutionelt styret land, var det vælgerne, som var øverste domstol, og i vanskelige tider var det godt, at der skete appel til vælgerne. Det var urimeligt af regeringen at ønske valget udskudt til efter genforeningen, thi dette spørgsmål havde regeringen ikke fået mandat til at løse.

J. C. Christensen sagde videre, at ministeriets flertal nu var svundet ind,

således at partistyrken var 70 mod 70. »Og ved man ikke rigtig besked med Bircks stilling, så må man dog sige, at grundlaget for ministeriets beståen er meget skrøbeligt«. Den sidste tilsyneladende så tilforladelige udtalelse er også typisk for J. C. Christensen, som faktisk ved opstillingen 70-70 havde talt Birck med til oppositionen. Der var vel få, som bedre kendte Bircks stilling end J. C. Christensen, eftersom han om lørdagen forgæves havde søgt at få ham til at frafalde sit særstandpunkt. Men Birck havde ikke haft mulighed for i tinget at klargøre sin stilling, fordi dette var på ferie. Derfor lod det sig med en vis ret sige, at man ikke vidste »rigtig besked« om hans holdning, selv om han tidligere havde meldt fra ved en erklæring til pressen. Rigtig nok kunne man fremføre præcis den samme reservation overfor Marotts, Moesgaard-Kjeldsens samt Venstres og konservatives udtalelser, fordi de heller ikke var prøvet i folketinget; men der var næppe mange, der drog denne ellers logiske parallel.

Om det sønderjyske spørgsmål var J. C. Christensens bemærkninger også orakelagtige: »Vi skal ikke afgøre, hvad kommissionen skal beslutte, og vi skal heller ikke diskutere om Flensborg. Vi skal arbejde på at tage imod, hvad der gives os; men vi må også arbejde på at skabe tålelige kår for de danske, der bliver tilbage under prøjseråget...« Ret beset rummede udtalelserne ingen løfter; men formuleringen om at tage, hvad man ville give os, kunne give visse håb. Den kunne tolkes derhen, at det måske var tænkeligt, at en ny regering ville påvirke CIS til at tilbyde os Flensborg eller i al fald internationalisering, og talrige borgerlige vælgere var i disse dage disponeret for ønsketænkning. Muligvis har dog J. C. Christensen alene haft i tankerne de fire dansktalende sogne umiddelbart syd for 1. zones grænse.

Om kongens stilling sagde J. C. Christensen, at det var »en vild påstand« at hævde, at han havde forgrebet sig på forfatningen. Han ville sikkert nu tage et upolitisk forretningsministerium, der ville udskrive valg, så at folket kunne udtale sig om, hvilken regering det ønskede, dvs. om det billigede regeringens lunkenhed i vor nationale sag »og dens forkærlighed for tvangen...«

J. C. Christensen billigede med andre ord det skete. Alt andet ville også have været svært, når man betænker hans anbefaling af Liebe overfor kongen, hans forbindelse med With-kredsen gennem Harsløf og Marie Lassen og hans tilslutning til kravet om valg – alt sammen begrundet med hans mangeårige lyst til at rydde de radikale af vejen og påny se Venstre ved magten, hvilket et valg nu med ret stor sikkerhed ville føre til. J. C. Christensens tale er da også et tydeligt vidnesbyrd om, at han ventede dette og derfor ikke ville fremkomme med uopfyldelige løfter. Intet under, at Vanggaard, der tirsdag kl. 10,30 traf J. C. Christensen på Christiansborg, i et notat kunne skrive: »Han var i strålende humør og ville tage

konsekvensen af alt og fuldt ud støtte kongen«⁶. Udsigten til generalstrejke med eventuelle uroligheder synes på intet tidspunkt at have gjort indtryk på ham.

P. g. a. påskeferien havde det ikke været muligt at få samlet alle Venstres rigsdagsmænd, men derimod nok rigsdagsgruppens bestyrelse, der mødtes kl. 11⁷. Udtalelsen, som vedtoges, lå på linje med J. C. Christensens Kertemindetale og med Det konservative Folkepartis erklæring. Den lagde klart op til det folketingsvalg, som nu almindeligt ventedes. Partiet indkaldte straks til delegeretmøde i Grundtvigs Hus i København 7. april. I erklæringen gentoges anklagerne mod ministeriet for ikke på trods af givne løfter at ville udskrive valg og for at gøre grundlovsændringen for vidtgående. Om det sønderjyske spørgsmål, som ministeriet hævdedes at have behandlet »med en kulde, som har været uforståelig for store dele af det danske folk«, hed det, at ministeriet havde handlet i modstrid med rigsdagens vedtagelse af 12. marts, uden at Venstres erklæring dog nærmere angav, hvori forsyndelserne bestod.

Af følgende passus fremgår det, at Venstre vedgik et faktisk medansvar for den stedfundne udvikling: »Der er heller ingen tvivl om, at Venstre i det hele land billiger kongens ønske om, at folket skal kaldes til valgbordene, og når ministeriet ikke har villet føje kongen deri, uagtet dets flertal i folketinget er forsvundet, da må denne nægtelse kaldes ganske uforsvarlig, og denne uforsvarlighed kan ikke skjules ved tåbelige påstande om, at kongen har foretaget et statskup eller handlet mod forfatningens ånd. En appel til vælgerne kan aldrig med rette betegnes således«.

Man vil se, at Venstre ikke direkte forsvarede selve kongens afskedigelse af ministeriet, hvilken handling kunne hævdes at være en fravigelse fra den parlamentariske praksis, Venstre siden 1901 havde været med til at fastlægge, og som det med provisorietiden in mente netop for Venstre ville være vanskelig at forsvare. Derimod lagde man taktisk velberegnet vægten på, at baggrunden for hele aktionen kun var et ønske om valg, ligesom man – omend ukorrekt – slog på, at ministeriet var i mindretal. Hvor meget situationen var vendt siden ministeriets Estrups tid, ses af den sidste sætning, thi dengang havde højre regeringen ifølge Venstres opfattelse handlet mod forfatningens ånd ved sin gentagne opløsning af folketinget i 1881. Men en sådan detalje ville næppe spille nogen rolle for vælgerbefolkningen i den foreliggende situation.

Venstre havde gode kort på hånden og kunne slutte sin erklæring med disse ord: »Ministeriet og dets tilhængere synes grebne af panisk valgskræk, og ledede af denne trues der med voldsomheder. Venstres vælgere bør møde alle trusler med ro og fasthed og kraftigt tilbagevise sådanne angreb på folkets selvbestemmelsesret. Stemmesedlerne bør afgøre striden.

Får de radikal-socialistiske partier ved valget flertal i folketinget, nu vel, så træder de atter til. Men får de det ikke, så må de bøje sig for folkets afgørelse . . . « – Det sidste løfte kunne fremsættes uden risiko, da der ikke godt kunne være tvivl om, at de radikale ville lide nederlag. Erklæringen var velberegnet og må være konciperet af J. C. Christensen. Da ministeriet Liebes udnævnelse forelå senere på dagen, karakteriserede han dets medlemmer som »ansete og fædrelandskærlige mænd«, hvis »fællesudtalelse sikkert ville vække tilslutning i vide kredse af vort folk«⁸.

Det er karakteristisk, at hverken de konservatives eller Venstres erklæringer lagde vægt på grænsespørgsmålet. Den konservative nævnedes det overhovedet ikke, og Venstres talte kun i vage vendinger om det. De to partier har naturligvis været på det rene med, at der næppe nu kunne opnås nogen anden løsning af den sønderjyske sag, ligesom de heller ikke har ønsket at binde en kommende borgerlig regering. Derfor skulle opmærksomheden samles om påstanden om, at det var rimeligt at udskrive valg nu.

Det er hævet over al tvivl, at hovedparten af Det konservative Folkepartis og Venstres vælgere hilste afskedigelsen af ministeriet Zahle med begejstring. Vi har ganske vist ingen eksakt målestok for den øjeblikkelige opfattelse blandt vælgerne; men konservatives og Venstres presse kan formodes at dække de borgerlige vælgeres anskuelse. Da kongen var blevet så stærkt angrebet fra socialdemokratisk og radikal side, måtte de pågældende blades reportager og kommentarer i høj grad forme sig som et forsvar for kongens handling. P. g. a. de fremsatte påstande om statskup blev den borgerlige presses forsvar i høj grad statsretligt betonet. Da disse aspekter er behandlet i indledningen, skal de ikke her gøres til genstand for nærmere vurdering.

Det skal dog lige nævnes, at *Nationaltidende* straks i sin ledende artikel tirsdag 30. marts slog fast, at det var parlamentarismens grundsætning, at kongen skulle regere i overensstemmelse med folkets flertal. Et sådant ville normalt også give sig udtryk i folketinget; men nu svarede folketingsflertallet ikke længere til flertallet blandt vælgerne. Ydermere havde det vist sig ved de om lørdagen afgivne erklæringer, at ministeriet kun rådede over 70 af 140 mandater. Da det havde ladet hånt om alle parlamentariske grundsætninger ved at blive siddende, var det kongens parlamentariske pligt at fjerne ministeriet, for at vælgerne kunne blive hørt, skrev bladet. Derpå kritiseredes ministeriet Zahle for under krigen at have regeret med enevælde og tvang: »Zahle og hans ministre ville oprindelig være en parlamentarisk regering; under krigen fik de smag for enevælde, og dette kunne de ikke vænne sig af med; de ville som fiskerens hustru selv være konge og kejser og pave, ja Vorherre selv – og nu sidder de atter i muddergroften«⁹.

I *Nationaltidendes* eftermiddagsudgave s. d. afvistes påny kupbeskyldningerne, idet bladet sigtede *Social-Demokraten* og *Politiken* for målbevidst at ophidse til voldshandlinger. Om de radikale hed det, at de klæbede til taburetterne, frækt nægtede at udskrive valg og »nu inddirekte støtter arbejderledernes forbryderiske planer om at føre landet ud i generalstrejken«. Hermed var det for de radikale vel farligste tema anslået. Det var nemlig taktisk og psykologisk virkningsfuldt at gøre Det radikale Venstre medansvarlig for generalstrejketruslen, fordi de som hidtil associerede med socialdemokraterne havde svært ved at bevise deres uskyld, hvad de af hensyn til de borgerligt indstillede vælgere og tilhængere havde behov for. Ordet generalstrejke havde dengang en klang, som vi i vore dage har svært ved at forestille os; dels er klassemodsætningerne blegnet, og dels har vi 1944 oplevet en generalstrejke, som betegnende nok benævntes »folkestrejken«. I 1920 fremmanede ordet generalstrejke ikke blot synet af røde faner, men også forestillinger om revolution og lovløshed. Igen og igen blev generalstrejken – ofte kun forkortet til GS – slynget i ansigtet på de radikale ⁹.

Berlingske Tidende var mere afdæmpet i sit ordvalg; men støttede også afskedigelsen, fordi ministeriet ikke havde holdt sit løfte om at udskrive valg efter krigen, hvilket der nu gennem et upolitisk forretningsministerium blev draget omsorg for. Bladet bragte tillige et interview med professor Vinding Kruse, der varmt forsvarede kongens handling som grundlovsmedholdelig, hvorimod de ophidsere, der talte om statskup, burde erindre sig, at det var strafbart at tillægge kongen ulovlige og forfatningsstridige handlinger. Også Marott blev interviewet. Han angreb den tyskvenlige udenrigsminister for at have modarbejdet Flensborgs muligheder for at komme til Danmark og gentog påstanden om, at ministeriet uretmæssigt havde forhalet et valg. Folketingsmand Abrahamsen, der som omtalt var en af de mest engagerede konservative, udtalte direkte håbet om, at det kommende valg måtte få følger for danskheden i 2. zone ¹⁰.

København udtalte sig på linje med de to konservative blade. Ministeriet Zahle kunne ikke længere præstere et tillidsvotum, og kongen var derfor i sin gode ret til at kræve valg, hvilket bedst skete netop ved et forretningsministerium. Samtidig beklagedes det dog, at tingformændene havde givet tingene ferie under en så alvorlig situation, hvor folkerepræsentationen »skulle våge og bede«; formentlig har skribenten ikke gjort sig klart, at oppositionen i så fald ville lide nederlag ¹¹.

København bragte også et interview, nemlig med folkeretseksperten, professor, dr. jur. Axel Møller, der i parentes bemærket siden 1918 havde været konservativt folketingsmedlem. Han fandt som Vinding Kruse kongens handlemåde korrekt, hvorimod han mente, at ministeriets funktionsnægtelse var ganske uhørt ¹².

Henri Konow (1862–1939) var søofficer. 1915–17 var han chef for krydseren »Valkyrien« i Dansk Vestindien og blev som sådan vor sidste guvernør, idet han ledede overdragelsen af øerne til USA. Kolleger frarådede ham at gå ind i ministeriet Liebe; men han følte det som sin pligt – dels a. h. t. kongen, dels af uvilje mod radikale og socialdemokrater, som han fandt nationalt selvgivende og defaitistiske. Som medlem af ministeriet Liebe var han mod at betræde forhandlingsvejen. Under ministeriet Neergaard blev han 1920 kontreadmiral, 1923 viceadmiral og dermed chef for flåden. Som sådan kom han i alvorlig konflikt med den socialdemokratiske regering 1924–26. Han afgik 1927. Foto 1925.

Venstre-pressens kommentarer lå på linje med de konservative blades. I *Fyns Tidende* hævdedes det således, at ministeriet ikke længere havde flertal i folketinget, ligesom det i befolkningen havde et stort flertal imod sig¹³. *Aalborg Amtstidende* bragte en leder af Marie Lassen selv. Hun skrev, at »vore ængstede sønderjyske frænder ved, at nu vil det danske folk samle sig om at søge dem sikret mod vold og undertrykkelse«¹⁴.

Taget under ét kan man sige, at den borgerlige presse ikke bragte overraskende synspunkter. Den tog parti for kongen og imod ministeriet Zahle og dets to partier. Den udnyttede generalstrejketruslen, og den havde i det hele fra første færd det forestående valg for øje. Tonen i mange af reportagerne og lederne var hadefulde og hoverende: Nu endelig var det lykkedes at få det magtglade, kolde ministerium af »jøder og bourgeoisherrer« bort¹⁵. Det kan ikke undre, om en og anden radikal politiker efter at have læst aviserne 29. og 30. marts ønskede, at det radikale ministerium under statslånskrisen året før havde opretholdt sin demissionsbegæring.

Ministeriet Liebes politik

Ministeriet Liebe fremhævede, at det var et upolitisk forretningsministerium, der kun skulle udskrive valg, og indtil dette havde fundet sted alene varetage de løbende forretninger¹. Upolitisk var ministeriet vel i den forstand, at det ikke var fremgået af noget politisk parti, ligesom dets medlemmer var uden for partipolitik. Alle ministrene på nær Roving stod ganske vist til højre i dansk politik; men de havde ikke gjort sig gældende inden for noget parti, ikke haft tillidsposter eller på anden måde markeret et klart partipolitisk tilhørsforhold.

Overfor ministeriet Liebes opfattelse står f. eks. forpagter Sonnes. Når han sagde nej til at indtræde i ministeriet, var motiveringen, at han ved sin udtræden af landstinget i 1918 definitivt havde sagt farvel til politik, og at gå ind i Liebes kabinet, skriver han, »var efter mit utvivlsomt rigtige skøn endog i kraftigste form at genoptage min virksomhed som aktiv politiker«. Sonnes vurdering er korrekt, og den bekræftes af et brev, Piper sendte Liebe, da det efter krisen blev påstået, at de konservative ikke havde støttet ministeriet Liebe tilstrækkeligt. Piper skrev da, at han søgte at hjælpe efter bedste evne »uden at kompromittere det »upolitiske« ministerium³. Kan det vel siges, at ministeriet bestod af ikke-partipolitikere⁴, lader det sig ikke med nogen ret hævde, at det var upolitisk. Tværtimod var det fra første færd i egentligste forstand politisk, fordi det greb ind i balancen mellem de politiske partier.

Det var accepteret af Venstre og Det konservative Folkeparti; men endnu inden det var dannet, truede Socialdemokratiet og DsF med generalstrejke, hvis ikke kongen genindsatte ministeriet Zahle, som heller ikke billigede dets udnævnelse. Med andre ord var af Danmarks fire betydende partier de to for, to imod. Men et ministerium af ikke-parlamentarikere kan ikke, når selve dets udnævnelse er et alvorligt stridens tegn, påberåbe sig at være upolitisk. Et forretningsministerium er kun »upolitisk«, når samtlige rigsdagens partier anerkender dette, som f. eks. tilfældet var med ministeriet M. P. Friis. Når Socialdemokratiet og Det radikale Venstre vedtog, at ministeriet Liebe var politisk, så *var* det politisk. Anden målestok haves ikke.

Det var heller ikke nogen upolitisk handling at træde til for »kun« at

opløse folketinget. Opløsningsretten er et magtmiddel, grundloven har givet regeringen i hænde, og i dette tilfælde ønskede regeringen og folketingets flertal ikke valg. Der var mange grunde hertil; én af dem var som omtalt, at man ikke havde fået vedtaget en ny valglov. En sådan var radikale og socialdemokrater ved at have forhandlet sig til sammen med de nølende konservative. Det påkaldte applaus fra Venstre og konservative, men voldsomme mishagsytringer fra radikale og socialdemokrater, at ministeriet Liebe trådte til og overtog ansvaret for at vælte spillet.

Det var netop for at benytte opløsningsretten, at ministeriet Liebe var udnævnt, og ved ministermødet tirsdag 30. marts om aftenen var der enighed om, at det hastede med at få kundgørelsen om rigsdagens hjemsendelse og nye valg underskrevet allerede i statsrådet onsdag formiddag kl. 10,30⁵. Det skete også. Ministrene følte sig ikke i mindste måde trykkede – heller ikke skønt kabinetssekretær Krieger atter viste dem sin *dédain*. Han lod nærmest »til at betragte os som en samling statsforbrydere og ikke som ministre«, skriver Konow uden blik for, at de to begreber i Kriegers øjne synes at være gået op i en højere enhed⁶. Statsrådet vedtog, at valget udskreves til 23. april, at folketinget opløstes fra 22. april, samt at rigsdagen øjeblikkelig blev hjemsendt. Hverken Liebe eller Konow lægger skjul på, at motiveringen herfor var at hindre storpolitiske debatter med beskyldninger mod kongen for statskup⁷. Uagtet de tilføjer, at det var naturligt ikke at lade rigsdagen træde i funktion, når man ikke troede på, at den længere repræsenterede folkets vilje, så viser ønsket om at hindre folketinget i at fungere dog en indirekte erkendelse af, at ministeriet Liebe faldt uden for de sædvanlige parlamentariske rammer. P. g. a. Socialdemokratiets og Det radikale Venstres modstand ønskede ministeriet Liebe ikke at udsætte sig for den svækkelse, det ville være at blive udskældt i folketinget og derpå forsynet med et mistillidsvotum.

Ministrene synes at have betragtet betegnelsen »politisk« som et skældsord. De havde ikke megen indsigt i politiske forhold, hvad Konow ærligt vedstod⁸. Dette ses også af de handlinger, ministeriet foretog i sin kortvarige levetid. Således ønskede det om nødvendigt at holde sig ved magten ved militærets hjælp. Det er klart, at det må være enhver regerings opgave at bekæmpe bølloptøjer o. l.; forholdsregler af denne art vil i almindelighed blive opfattet som politiske. Det er forståeligt, at et ministerium med de til dets rådighed stående magtmidler vil søge at afværge demonstrationer mod det og nedkæmpe voldelige forsøg på at få det fjernet; men i så fald bliver ministeriet »politisk«, hvilket selve eksistensen af så voldsomme fjendske følelser viser. Derfor understregede ministeriet Liebes medlemmer, at der kun var tale om pøbeloptøjer samtidig med, at de dog gjorde sig klart, at disse kunne udvikle sig i faretruende retning⁹. Spørgsmålet om urolighedernes omfang skal tages op senere og

derfor ikke drøftes her; sikkert er det imidlertid, at ministeriet Liebe var indstillet på »at tage stødet nu«, dvs. i givet fald indsætte militær.

Ansvar for ministeriets magtmæssige dispositioner hvilede i første række på forsvarsminister Konow. Ansvar havde imidlertid aldrig tynget ham, hvad han sidst havde vist ved sin selvstændige – og ironisk nok af den radikale regering påskønnede – varetagelse af hvervet som Danmarks sidste guvernør over de dansk-vestindiske øer¹⁰. Socialdemokratiets og D:F's ultimatum til kongen natten til tirsdag betragtede han som en oprørsproklamation; men ved læsning af aviser tirsdag eftermiddag (30. 3.) dannede han sig dog det indtryk, at de socialdemokratiske førere ville få svært ved at få arbejderne »til at sluge generalstrejken«, fordi denne ikke kun skulle bruges i fagligt øjemed. Han og de øvrige ministre lagde også vægt på Marotts beroligende vurdering og på syndikalisternes erklæring om, at generalstrejken ikke måtte benyttes af »politiske spækjægere« som kampmiddel. For Konow var generalstrejken kun »et hult spøgelse og intet andet«, og denne opfattelse følte han sig bestyrket i ved avislæsning onsdag formiddag, selv om syndikalisterne nu havde skiftet standpunkt¹¹.

Allerede inden sin udnævnelse havde Konows tanker kredset om, hvilke troppemæssige dispositioner han skulle foretage for at bevare ro og orden; men straks efter sin udnævnelse tirsdag eftermiddag fik han imidlertid den uvilje at føle, som adskillige af ministeriernes højere embedsmænd lagde for dagen overfor ministeriet Liebe. I krigsministeriet viste det sig nemlig, at direktøren, generalmajor Niels Ulrich havde lagt sig syg, og i marineministeriet lod direktøren, kontreadmiral Vilhelm Jøhnke forstå, at han ville gå, hvad han havde ret til, fordi en militærperson blev minister. Efter 24 timers betænkningstid forblev Jøhnke dog på sin post¹². Konow lod sig dog ikke afficere af denne vrangvilje; men forhandlede tirsdag aften efter statsrådet med Københavns kommandant, generalmajor A. G. Nyholm om de militære dispositioner, der var truffet. Det var ikke noget lyst billede, som tegnede sig. I alt var der kun ca. 700 mand i København, hvoraf de fleste ville medgå til bevogtning af hærens våben- og ammunitionsbeholdninger. Oven i købet var man p. g. a. syndikalistagitationen ikke overbevist om disse troppers pålidelighed, når talen blev om generalstrejke, hvorimod det til 6. april indkaldte troppekontingent, der skulle besætte Sønderjylland, nok var til at stole på. Konow besluttede sig derfor til at supplere Københavns garnisons officersbemanding med ekstra-befalingsmænd fra garnisonerne i Roskilde, Helsingør og Vordingborg, samt iøvrigt at føre mandskab til hovedstaden¹³. I Helsingør lå således fodfolkets kornet- og underofficersskole samt 1. divisions korporalskole, og disse tre skoler gjorde fra skærtorsdag 1. april til 21. april tjeneste i København¹⁴.

Onsdag kl. 9,30 drøftede Konow med departementschef, oberst F. F.

Andersen, under hvem indkaldelser m. v. sorterede, de tekniske muligheder for at fremskynde indkaldelsen af det sønderjyske kontingent til mandag 5. april (2. påskedag), hvilket let kunne arrangeres. Soldaterne ville således være fremme, inden generalstrejken eventuelt var begyndt ¹⁵.

I statsrådet en time senere fik Konow kongen og sine kollegers tilslutning til at trække tropper til København ¹⁶, og i det følgende ministermøde i Konows bolig i Amaliegade 13 redegjorde Konow nærmere for sine forholdsregler. Kl. 13 konfererede han med den kommanderende general, generalløjtnant Ellis Wolff, chefen for generalstaben, generalmajor Louis Nielsen, generalmajor Nyholm, oberst F. F. Andersen, kontreadmiral Jøhnke og chefen for orlogsværftet, kontreadmiral J. Nyholm. Konow gav her ordre til de nævnte troppeforskydninger, til at militæret først skulle træde i funktion efter anmodning fra politiet og kun i yderste nødsfald, til at den kommanderende general fik oplyst, hvor mange af hovedstadens frivillige korps ¹⁷, man kunne gøre regning på, til at der ikke foreløbig indkaldtes flere tropper, men at alt var klar til at indkalde det slesvigske kontingent til mandag 5. april i stedet for tirsdag 6., samt til at alle »upålidelige fremmede« skulle udvises, såsnart generalstrejken begyndte ¹⁸.

Derpå forhandlede Konow med bestyrelsen for den tre uger forinden stiftede forening »Samfundshjælpen«, der allerede havde 4000 medlemmer, og hvis formål var klart ideologisk, nemlig antikommunistisk og anti-revolutionært. Disse interesser havde sammenslutningen til hensigt at varetage ved at holde livsvigtige institutioner og virksomheder igang ved hjælp af frivillig arbejdskraft – f. eks. polyteknisk studerende. Deputationen bestod af højesteretssagfører J. F. Fenger (en søn af kgl. konfessionarius), grosserer Thyge Rothe og formanden, kaptajn Flemming Topsøe, der redegjorde for foreningens planer. Man ønskede beskyttelse fra de frivillige korps, men regnede ikke med at gå igang, før generalstrejken havde varet nogle dage ¹⁹. Fenger henvendte sig senere under hånden til finansminister Hjerl Hansen og bad om, at Samfundshjælpen blev henlagt under ham, hvilket tiltrådtes af ministeriet ²⁰.

Efter forhandlingerne med »Samfundshjælpen«s bestyrelse, genoptog Konow mødet med de militære chefer, med hvem han drøftede hovedstadens forsyningsproblemer. Det bestemtes, at marinen i givet fald skulle påtage sig postforbindelsen mellem landsdelene eventuelt med fly ²¹.

Hvad angår det sønderjyske spørgsmål, er allerede nævnt Liebes udtalelse om, at han var mod »at tage Flensborg« uden videre; og som omtalt undlod man at optage With i ministeriet, bl. a. fordi han var for decideret Danevirke-mand. Men både Liebe, Konow, Roving og Hass var for, at i al fald Flensborg blev internationaliseret eller midlertidig gjort til et engelsk protektorat for ad åre at kunne stemme sig tilbage til Danmark ²²; intet

tyder på, at de øvrige ministre ikke delte deres fire kollegers syn. Men det var et mål, der klart adskilte sig fra Socialdemokratiets, Det radikale Venstres og H. P. Hanssen-fløjens grænsepolitik, der heller ikke billigede, at man eventuelt skulle søge at udsætte CIS' indstilling, thi en udsættelse kunne efter deres opfattelse udelukkende tjene chauvinistiske formål.

Allerede mandag 29. marts om aftenen lod Rovsing sig interviewe til *Politiken* om ministeriets sønderjyske politik (offentliggjort tirsdag morgen). Det var en bemærkelsesværdig handling, eftersom ministeriet end ikke var dannet og noget ministermøde derfor ikke holdt. Intet under, at den designerede udenrigsminister Konow blev irriteret, da han læste Rovsings ministerielle programudtalelse²³. Rovsing erklærede, at der var tale om »et fuldkommen upolitisk forretningsministerium«, som var dannet for »at undgå et tysk Flensborg lige uden for Danmarks grænser«, hvilken sidste sætning klart negerede den første, fordi i al fald to af rigsdagens partier netop ønskede, at Flensborg som tysk skulle forblive uden for Danmark²⁴. »Et tysk Flensborg, liggende i Tyskland, vil føre os ind i en ny krig«, sagde Rovsing, derfor måtte byen og 2. zone internationaliseres.

Det var ubetænksomt af Rovsing at fremsætte disse udtalelser, der var egnet til at bibringe offentligheden indtryk af »et flensborgsk kampministerium«, hvilket Liebe stræbte efter at undgå. Hans taktik var at fremhæve, at man kun ønskede valg, inden CIS afgav indstilling, hvad der var klogere, fordi det virkede mindre provokerende. Utvivlsomt var dog Rovsing kommet til at sige, hvad hans kolleger tænkte, og hans udtalelser bidrog til, at både radikale og socialdemokraters mistænksomhed skærpedes. Den mening bredte sig, at Flensborg-mændene på grundlag af valg-erklæringerne havde bemægtiget sig stillingen for at gøre noget for Flensborg²⁵.

En lejlighed til at udrette noget om ikke for Flensborg så dog for nogle af 2. zones landsogne bød sig, da den designerede amtsassessor i Tønder P. Chr. von Stemmann tirsdag 30. marts kl. 21,30 førte sig frem for ministeriet. Baggrunden for Stemmanns henvendelse til ministeriet var hans og landråd, lensgreve O. D. Schacks planer om at søge CIS overbevist om, at Danmark af 2. zone burde have Aventoft, Sdr. Løgum, Ladelund og Medelby sogne p. g. a. særlige afvandingsforhold, der kunne siges at knytte disse sogne til 1. zone. De to embedsmænd havde 22. marts lagt planen frem for Bruce, der sagde, at CIS så med sympati på denne tanke; men kommissionen følte sig ikke sikker overfor ministeriet Zahle og ville nødig risikere et afslag fra dette *. Bruce bad derfor Stemmann sondere stem-

* Bruce's opfattelse (i Stemmanns version) svarer ikke til Marlings. I en indberetning af 2. 4. 1920 til den britiske udenrigsminister skrev denne, at Heftye støttet af Claudel havde tilkaldt oberstløjtnant H. U. Ramsing – uden at konsultere de to

ningen hos den danske regering, hvad denne gjorde mandag 29. marts kl. 9 i en samtale med sin chef, indenrigsminister Ove Rode, der ifølge Stemanns referat havde været yderst positiv og angivet, at også H. P. Hanssen var det. Inden Rode kunne give Stemann noget mandat, ønskede han imidlertid sagen drøftet på et ministermøde samme dag. Stemann fik dog aldrig svar, fordi ministeriet i mellemtiden blev styrtet. Nu blev det altså det nye ministerium, som skulle tage stilling til Stemanns henvendelse ²⁶.

Ifølge sine erindringer erklærede Konow, at han fandt forslaget fornuftigt; men at man måtte have sagen yderligere oplyst for at kunne støtte den ²⁷. Stemann er langt mere decideret ²⁸. Ifølge hans erindringer blev han »anmodet om omgående at rejse til Flensborg og i overensstemmelse med forhandlingerne med Bruce fortroligt at udtale, at jeg [Stemann] mente at kunne garantere, at ministeriet, såfremt dets anskuelse i nævnte spørgsmål på en eller anden måde af kommissionen blev sonderet, ville stå på det standpunkt, at det ikke på nogen måde ville modsætte sig, at de fire sogne kom til Danmark . . .« ²⁹. Det står altså fast, at Konow udtalte sympati for tanken om de fire sogne; men der ud over synes de to kilder vanskelige at forlige. Udelukkes kan det vel ikke, at Stemann, der arbejdede for de fire sognes genforening med Danmark, har gengivet Konows bemærkninger meget bastant. Formentlig har nemlig ministeriet helst set spørgsmålet om de fire sogne træneret sammen med hele indstillingen (jf. nedenfor), hvilket ikke hindrer, at dets medlemmer overfor Stemann kan have givet udtryk for sympati for tanken om sognenes genforening med Danmark ³⁰.

Sikkert er det imidlertid, at Schack og Stemann onsdag 31. marts kl. 11 på »Flensburger Hof« til Bruce viderebragte Stemanns opfattelse af ministeriet Liebes syn på spørgsmålet om de fire sogne. Bruce mente, at henvendelsen ville gøre indtryk på CIS, og at vi ville få området ³¹.

Kirkeminister Hass synes at have forestillet sig, at ministeriet Liebe kunne gøre en virkelig indsats i det sønderjyske spørgsmål. Onsdag 31. marts om morgenen opsøgte han sin svoger, dr. Harsløf for at få at vide, hvem man kunne sende til Flensborg og senere til Paris ³². Kilderne oplyser intet

øvrige kommissærer – for ved hjælp af ham at skaffe argumenter for at give Danmark området syd for Tønder. Skønt man på CIS' møde 26. 3. ellers var ved at blive enige om grænsen, gik Marling med til 27. 3. at modtage Ramsing, der ifølge Marling hurtigt viste sig at være »maximalist«. På CIS' møde 28. 3. gjorde Ramsings synspunkter imidlertid indtryk på Heftye og Claudel, der ville »lære tyskerne, at de må betale for de forfølgelser, de planlægger mod det danske mindretal«. Både Sydow og Marling vendte sig mod de fremførte argumenter og holdt bestemt på, at afstemningsresultatet nøje skulle følges. (Confidential Print nr. 8, jf. Documents nr. 428). Bruce har altså spillet sammen med Heftye og Claudel mod de to andre kommissærer.

om, hvad Hass forestillede sig, de pågældende skulle udrette; men da han henvendte sig til et medlem af With-kredsen, kan man nok formode, i hvilken retning hans tanker gik.

Betydningsfulde var derimod ministeriets bestræbelser på at få CIS til at udsætte indgivelsen af grænsedragningsforslaget til fredskonferencen, indtil der havde været afholdt valg. Straks efter ministeriets dannelse telegraferede kongen underhånden til CIS' formand, Charles Marling, at man nu fra dansk side ønskede en udsættelse³³. Det skete ikke gennem Konow, hvis bestræbelser dog gik i samme retning som kongens. Da Konow onsdag eftermiddag 31. marts for første gang hilste på udenrigsministeriets embedsmænd, sagde han til departementschefen i ministeriets politiske departement, kammerherre O. C. Scavenius, at han fandt det rigtigst at søge CIS' indstilling udsat, da ministeriet Liebe nødigt ville have det slesvigske spørgsmål frem før efter valgene. Departementschefen var skeptisk, hvilket ikke undrede Konow, formentlig fordi Scavenius var fætter til den detroniserede udenrigsminister. Scavenius' skepsis afficerede dog ikke Konow³⁴.

I sine indberetninger skriver Marling intet om henvendelsen fra kongen, men derimod træder Claudels aspirationer tydeligt frem. Han havde en samtale med Marling 29. marts, og her vedgik han åbent, at han var stærkt påvirket af begivenhederne i København. Han spurgte Marling, hvad kongens stilling ville være, hvis statskuppet, som kongens handling absurdt kaldtes, trods alt ikke førte til, at Danmark fik mere? Marling svarede ifølge sin indberetning, at CIS ikke burde lade sig påvirke af den politiske situation i Danmark, rent bortset fra CIS ikke afgjorde noget, men kun indstillede. Marling kunne ikke se, hvorledes CIS kunne støtte kongen, hvor gerne han end gjorde det. Da Claudel således blev afvist af kommissionens formand, begyndte han (og Heftye) at forhale CIS' arbejde. Som det fremgår af det foranstående og det følgende, var det bestræbelser, der var i samklang med ministeriet Liebe. Claudel skød sig ind under, at han fandt det påkrævet sammen med oberstløjtnant Ramsing nøje at inspicere Clausen-linjen. Til det sidste søgte Claudel altså at støtte de kræfter, han selv havde været med til at sætte igang, mens på den anden side Marling stod fast³⁵.

Da Konow skærtorsdag 1. april om formiddagen var i udenrigsministeriet, modtog han et telegram fra vor gesandt i Paris, Bernhoft, gående ud på, at CIS stadig rådslog; men at et først nu iværksat regeringsskifte næppe kunne få nogen indflydelse på løsningen af det slesvigske spørgsmål. Konow anså det dog for muligt og ønskeligt at opnå den ønskede udsættelse, og han satte sig derfor straks i forbindelse med sin gode ven, den franske marineattaché, kommandør Maurice Lagrenée, der lod ministeriet Liebes udsættelsesønske gå videre til sin chef, Claudel. Dennes svar indløb hurtigt og overbragtes skriftligt af Lagrenée til Konow. I svaret

blev Konow bedt om at meddele Liebe, at Claudel ville gøre sit bedste for at tilfredsstille ministeriets ønske, skønt CIS var næsten færdig med sit arbejde, og formanden derfor ønskede at rejse hurtigst muligt. Liebe burde dog huske, at CIS kun havde indstillingsret, hed det videre – en bemærkning, der viser, at Claudel har regnet med muligheden af mere vidtgående krav fra ministeriet. Claudel oplyste, at han ville komme til København med »La Marseillaise« den kommende uge, med mindre det var inkonvenabelt » i vore venners øjne«. Og Claudels venner var jo nu kommet til magten. Også den samlede kommission svarede ifølge Konow imødekommende på ministeriets henvendelse ³⁶.

Selv om gesandten i London, Castenskiold, havde sagt nej til at blive udenrigsminister, forstod han, at regeringsskiftet betød en kursændring. Det fremgår af et brev, han 31. marts fortroligt sendte til Konow. Det hed heri, at han havde søgt og fortsat søgte at gøre den engelske regering – især Lloyd George – interesseret i »tanken om i hvert fald en internationalisering af Flensborg foreløbig med henblik på et senere plebiscit«. Castenskiold mente at kunne opnå støtte for denne plan i den engelske presse. Han udbad sig direktiver; men desværre foreligger der intet om., hvad Konow svarede, hvis han overhovedet nåede at reagere ³⁷.

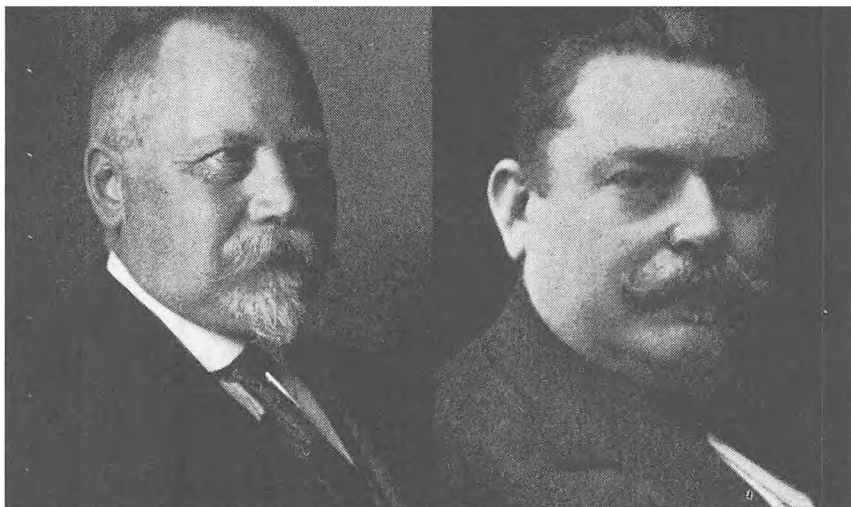
Mere pessimistisk og tilbageholdende var Bernhoft. Han udtalte skærtorsdag 1. april i en ny depeche, at »man i det franske udenrigsministerium havde udtalt tvivl om, hvorvidt et først nu iværksat regeringsskifte ville kunne udøve nogen indflydelse på løsningen af det slesvigske spørgsmål« ³⁸. Konow omtaler ikke denne meddelelse i sine erindringer, hvorfor vi ikke kender hans refleksioner; men det er bemærkelsesværdigt, at han den følgende dag i Liebes hjem havde en samtale med Harald Scavenius, som han forberedte på at skulle gå til Paris som Danmarks befuldmægtigede på samme måde, som Tyskland havde beskikket en særlig kommissær ³⁹. Bernhoft var ellers en såre kyndig mand, hvorfor Konows tanke med Harald Scavenius kan opfattes som et udtryk for tvivl om Bernhofts vilje til at følge det nye ministeriums intentioner; men noget bevis foreligger ikke. Det er dog påfaldende, at Bernhofts norske kollega, Wedel Jarlsberg, 1. april i et chifffertelegram til det norske udenrigsministerium i modsætning til Bernhoft kunne meddele, at det franske udenrigsministeriums generalsekretær havde sagt ham, at Frankrigs regering såvidt muligt ville støtte Danmarks konge, hvis sympatier modsat Zahles var franske ⁴⁰.

Påskelørdag 3. april var Stemann påny i København ⁴¹. Han overdrog om formiddagen Konow, der opholdt sig i indenrigsministeriet sammen med Oxholm og den nyudnævnte justitsminister Sindballe, forskelligt materiale, bl. a. den tyske kommissærs rapport samtidig med, at han af lagde beretning om det siden sidst passerede, ligesom han sagde, at CIS

i den nærmeste fremtid ville afgive betænkning⁴². Konow opfordrede nu – støttet af de to andre ministre – Stemann til ved henvendelse til CIS at få denne til at vente hermed til efter valget. Stemann var straks villig og telefonerede samme dag fra sin bopæl til Bruce i Flensborg, der takkede for meddelelsen, som han lovede at viderebringe til kommissærerne, der efter hans mening sikkert ville rette sig derefter⁴³. Få timer efter var ministeriet Liebe afløst af ministeriet Friis, og Stemanns henvendelse til Bruce kom nu til at virke som en tidsindstillet bombe, omend af de mindre. Da Stemann 1. påskedag 4. april var på vej tilbage til Sønderjylland, fik han under et ophold i Middelfart underretning om ministeriet Friis' forestående udnævnelse. Han telefonerede da til indenrigsminister Vedel, hos hvem statsminister Friis opholdt sig, for at udbede sig en forholdsordre vedrørende sin henvendelse til CIS, og fik af sidstnævnte det korte og klare svar, at ethvert mandat fra ministeriet Liebe var bortfaldet, og at han ikke skulle foretage sig videre. 2. påskedag (5. april) meddelte Bruce Stemann, at hans henvendelse om lørdagen havde haft en god virkning. CIS var enig om af »internationalt hensyn« at vente med at afgive indstilling. Men ved regeringsskiftet anså man forespørgslen for bortfaldet; det nye ministerium måtte forny henvendelsen. Alt dette indberettede Stemann til ministeriet⁴⁴.

På denne baggrund og efter en »afhøring« af Konow 8. april⁴⁵ følte statsminister Friis sig foranlediget til at forelægge sagen for rigsdagens sønderjyske udvalg, hvor socialdemokrater og radikale kraftigt modsatte sig en fornyelse af henvendelsen. Sagen endte dog med et nederlag for dem, idet de konservative for at medvirke ved gennemførelsen af den nye valglov stillede som betingelse, at man rettede en fornyet anmodning om udsættelse. Dette skete da også, men til de allierede og ikke til CIS. I realiteten havde Konow efter sin afgang vundet en sejr over ministeriet Friis, der oprindeligt ikke ønskede henvendelsen fornyet, og over radikale og socialdemokrater⁴⁶.

Konow angiver selv, at han – såvel som de øvrige ministre – ønskede udsættelse for at få ro omkring spørgsmålet under valgkampen, og fordi en udsættelse efter hans mening betød, »at ingen senere kunne bebrejde vort ministerium, at vi ikke havde gjort, hvad der stod i vor magt for at skaffe vore landsmænd syd for grænsen de bedst mulige betingelser«⁴⁷. Udtalelsen viser klart, hvad der var ministeriet Liebes udenrigspolitiske holdning. Det ville ikke sætte sig ud over afstemningsresultatet og heller ikke selv direkte virke for internationaliseringstanken; men ved at udskrive valg straks og få CIS til at oppebie dette kunne ministeriet kun komme til at støtte de kræfter, som arbejdede for en anden løsning af 2. zones problemer end den definitive opgivelse, som radikale og socialdemokrater gik ind for. Ministeriet Liebe ønskede simpelt hen at give Venstre (og kon-

Carl F. Madsen (1862–1944) var af uddannelse skomager og kom tidligt ind i fagbevægelsen. Sekretær for De samvirkende Fagforbund og Arbejdernes Fællesorganisation blev han 1903 og formand for begge 1909–28. Han sad i landstinget 1920–36. I. A. Hansen (1887–1926) var skibssmed og formand for Skibssmedenes Fagforbund 1895–1918. Fra 1899 til 1926 var han formand for Dansk Smede- og Maskinarbejderforbund. Som sådan sad han i DsF's forretningsudvalg, og han var også medlem af Københavns borgerrepræsentation. 1924–26 var han landstingsmand. Både Carl F. Madsen og I. A. Hansen var under krisen betænkelige ved Borgbjergs kurs og samarbejdede snævert med Stauning, der ikke havde svært ved at gøre sig gældende overfor dem.

Foto ca. 1920.

servative) en chance for at komme til – ikke mindst af udenrigspolitiske grunde.

Ministeriet Liebes karakter træder også tydeligt frem i den selvbiografi, Konow efter sin dekoration ved årsskiftet 1920/21 indsendte til ordenskapitlet. Han skrev her, at det var ministeriets »fortjeneste, at der blev udskrevet nye valg, som bragte borgerligt flertal ind i rigsdagen, foruden at det forhindrede generalstrejken og banede vejen for en retfærdig valglov. Det er i det hele taget min opfattelse, at ministeriet Liebe bidrog til at skaffe renere luft i Danmark og vække borgernes handlekraft over for de samfundsnedbrydende elementer, som var i gang med at tilrive sig magten«⁴⁸.

Der skulle med andre ord sættes bom for socialisme og radikalisme.

»Den almindelige strejke«

Alt mens ministeriet Liebes medlemmer ved 10-tiden 31. marts kunne ses vandre over Amalienborg slotsplads på vej til statsråd, de tre i gallauniform og med trekantet hat, de øvrige i kjole og hvidt og høj hat, fyldtes Folkets Hus på Enghavevej med en knap så hoffähig forsamling. Fra alle fag og fra alle egne af landet kom 600 repræsentanter til De samvirkende Fagforbunds ekstraordinære generalforsamling. Medlemmerne var alle prægede af »alvor og resolutthed«, hed det i *Social-Demokratens* referat ¹, mens formanden, C. F. Madsen, privat karakteriserede disse og de følgende dage som præget af usikkerhed ².

Mødet begyndte med en mindre kontrovers, idet en syndikalistisk metal-sliber ønskede adgang for en journalist fra *Solidaritet*, hvilket nægtedes med den motivering, at man ikke ønskede mødets drøftelser refereret ³. Alene *Social-Demokraten* bragte derfor et referat. Af dette fremgår, at C. F. Madsen først skildrede den faglige situation. P. g. a. lockout-varslet havde forligsmanden indkaldt parterne til møde den foregående dag (tirsdag 30. 3.) kl. 14. Her havde arbejderne i begyndelsen understreget forbindelsen mellem den politiske og faglige konflikt, hvad arbejdsgiverne afviste. Arbejderne synes da at være bøjet af, idet de gik ind på at forhandle de faglige krav. Ved 6-tiden onsdag morgen var meningerne bøjet så stærkt mod hinanden, at forligsmanden stillede et forslag om en generel overenskomstordning. På dette tidspunkt rejste smedenes formand I. A. Hansen imidlertid krav vedrørende jernindustriens prisaftaler, og herom kunne enighed ikke nås. Der kan ikke være tvivl om, at I. A. Hansen med dette træk af politiske grunde ønskede at bringe en foreløbig standsning i forhandlingerne. I de nærmest følgende timer lykkedes det imidlertid arbejdsgiverne at finde en formulering af dette spørgsmål, som tilfredsstillede forligsmanden. Da nu kun den formelle afslutning af konflikten var tilbage, satte forligsmanden sig telefonisk i forbindelse med C. F. Madsen, lige inden denne skulle til generalforsamlingen. C. F. Madsen kunne derfor meddele forsamlingen, at Arbejdsgiverforeningen nu gik ind på forhandling mellem organisationerne i de enkelte fag, dyrtidsregulering til august samt optagelse af forhandling om arbejdernes deltagelse i bedriftsledelserne. Det kan ikke betegnes som andet end en fuld-

stændig kapitulation overfor DsF, thi det var imod disse krav, at arbejdsgiverne havde varslet lockout. Da Arbejdsgiverforeningens formand, bogtrykker Langkjær, på foreningens hovedbestyrelsesmøde 31. 3. kl. 15 redegjorde for forligsforslaget, vedgik han da også, at det ikke var tilfredsstillende; men man havde ikke fra arbejdsgiverside villet stille sagen på spidsen. P. g. a. den politiske situation følte arbejdsgiverne sig under pres⁵.

Det er klart, at meddelelsen, som C. F. Madsen ikke kunne undlade at fremkomme med, har virket ubehagelig, eftersom man jo stod i begreb med at vedtage en generalstrejke. Denne ville da alene få en politisk baggrund og ikke en faglig, hvilket netop var det, Arbejdsgiverforeningen ønskede⁵. C. F. Madsens fortsatte bemærkninger bærer da også præg af, at man måtte afsvække indtrykket af meddelelsen, hvilket han gjorde med nogle bemærkninger om, at Arbejdsgiverforeningens tilkendegivelse endnu ikke var formuleret, og at man derfor måtte afvente at se den i nærmere udformning. »Hvad det var for en situation, der havde stemt arbejdsgiverne til mere imødekommenhed end tidligere, behøvede taleren næppe at udvikle. (Hør! Hør!)«, hed det i *Social-Demokratens* referat⁶.

Hvorfor man da alligevel skulle opretholde generalstrejken, når den blotte trussel havde givet arbejderne alt, hvad de ønskede på den faglige front, var det Staunings opgave at begrunde. Som tidligere omtalt fandt han det nødvendigt at proklamere denne, som situationen var lagt op, men rigtig nok ud fra den forudsætning, at den helst ikke skulle træde i kraft. Alene truslen ville forhåbentlig fremkalde det ønskede politiske resultat⁷.

Stauning sagde bl. a., at det var en uansvarlig, chauvinistisk, militaristisk og kapitalistisk klike, som havde fået indflydelse på kongen. Ved hans hjælp havde en flok eventyrere sparket det gamle ministerium bort. Stærkt udhævet hed det i *Social-Demokratens* referat: »Men heri vil vi ikke finde os. Den danske arbejderklasse har altid stillet sig på lovens grund og ønsket en rolig og sikker udvikling. Men ingen mand i landet måtte have privilegium til at bryde denne udvikling (Hør!) Alle måtte stå lige for loven (Stormende bifald)«⁸. Det var i virkeligheden en meget forsigtig omtale af kongens handling. Ord som statskup eller republik forekom ikke lige så lidt som personlige injurier. Stauning vidste, der ville komme en dag efter denne, og han ønskede ikke at vanskeliggøre Socialdemokratiets muligheder for at komme til regeringsmagten i et land, som man måtte regne med også fremtidig ville være borgerligt demokratisk.

Derimod så Stauning klart, at det hold af mænd, som omgav kongen, risikofrit kunne angribes og tillægges de grummeste hensigter, thi med dem skulle der ikke samarbejdes i fremtiden. Vel var de eksponenter for det borgerlige samfund; men de var ikke-partipolitikere og ikke-organisationsmænd. Stauning og hans parti ville aldrig møde dem igen efter den dag, hvor det måtte behage Hans Majestæt at meddele dem afsked

Th. Stauning (1873-1942) var medlem af folketinget 1906-42. Han var hovedkasserer for Socialdemokratiske Forbund 1898-1910 og derpå dets forretningsfører, dvs. formand til 1939. Borgerrepræsentationen sad han i 1913-25, og han var dens formand 1919-24. I 1916 indtrådte Stauning i ministeriet Zahle som »kontrolminister« under afstemningen vedrørende Dansk-Vestindien. 1918-20 var han minister for sociale anliggender. Statsminister var han 1924-26 og 1929-42. Under påskekrisen manøvrerede han parti og fagbevægelse på én gang smidigt og fast, hvad der ikke var let, da han både måtte tage hensyn til Borgbjerg, syndikalisterne og de reelle muligheder, som Stauning mente, situationen indebar. Han gik politisk meget styrket ud af krisen.

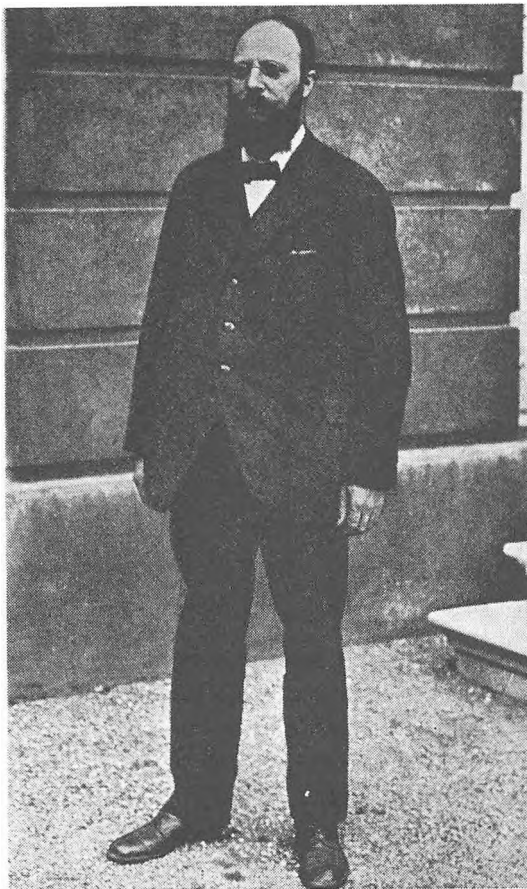

Foto 1916.

i nåde; denne dag måtte fremskyndes. Derfor sagde Stauning om ministeriet Liebe, at det ville annektere tysk land(!), standse prisregulering og dyrtidsforanstaltninger og give kædehandlere, varefordyrere og stor-agrarer fri bane samt ødelægge ulykkesforsikringsloven og lovene om alders- og invaliderente og om kronisk syge. Det var en grusom salve, hvis reelle baggrund var, at de nævnte love på grund af regeringsskiftet og opløsningen ikke ville blive færdigbehandlet af landstinget.

Stort mere refererede *Social-Demokraten* ikke; men af DsF's forhandlingsprotokol fremgår, at Stauning følte det nødvendigt at forsvare de beslutninger, der var truffet mandag aften. Begivenhederne havde udviklet sig så hurtigt, at det havde været nødvendigt at handle, som man havde, sagde han. »Den forsamling, som i mandags vedtog et ultimatum, som tilstilledes kongen, havde intet valg. Selv om vi er klare over en gene-

ralstrejkes farer, må vi etablere den, når den er nødvendig«⁹. Det er forståeligt, at disse bemærkninger ikke kom i *Social-Demokraten*.

Derpå forelagde Stauning et forslag til resolution, som havde følgende ordlyd: »Idet generalforsamlingen med harme har modtaget efterretningen om det af kongen forøvede statskup og bifalder de modforanstaltninger, som er iværksatte af Socialdemokratiet, beslutter mødet at opfordre fagorganisationerne til *iværksættelse af almindelig strejke* med det formål at fremtvinge rigsdagens indkaldelse, tilvejebringelse af en ny valglov og derefter valg på ærligt grundlag.

Samtidig må imidlertid den faglige konfliktsituation løses. Lockoutvarslene må annulleres og De samvirkende Fagforbunds gentagne gange fremsatte krav må gennemføres – derunder iværksættelse af forhandlinger mellem organisationerne. Sikring af dyrtidstillæg i august og optagelse af forhandlinger om arbejdernes deltagelse i bedriftsledelsen.

Til fremme af disse formål opfordres organisationerne til straks at skride til iværksættelse af de nødvendige forberedelser, således at strejken kan være effektiv i fuld udstrækning senest fra tirsdag morgen den 6. april.

Fra den almindelige strejke gøres kun følgende undtagelser:

1. Tjeneste ved hospitaler, alderdomshjem, børnehjem og andre stiftelser, hvor syge, invalider, vanføre o. l. har ophold.
2. Vand- og gasforsyninger.
3. Borgernes sikkerhedstjeneste samt
4. alle virksomheder, der ejes af arbejderorganisationer, samt de demokratiske blade, der bekæmper statskuppets regering.

Organisationerne må ufortøvet skride til iværksættelse af de for denne beslutnings gennemførelse fornødne skridt. Overalt må der opfordres til ubetinget opretholdelse af ro og orden; ingen rolighedsforstyrrelser må finde sted, og arbejderorganisationerne fralægger sig ethvert ansvar for handlinger, der bryder denne regel.

Endvidere vedtoges det at kræve almindelig politisk amnesti«¹⁰.

Ifølge referatet i DsF's protokol var debatten om resolutionsforslaget ikke langvarig. En repræsentant for Barberforbundet bemærkede, at den faglige konflikt ikke var løst, med mindre den kamp, forbundet førte med provinsmestrene, kunne afsluttes samtidig. Et medlem af Tobaksarbejderforbundet krævede strejken iværksat straks, hvad Stauning imødegik med nogle bemærkninger om, at man måtte have den nødvendige tid til forberedelse af generalstrejken og til at forhandle med de uden for stående organisationer. Den sidste påstand er ret beset paradoks, eftersom de syndikalistiske organisationer ønskede at strejke omgående. Havde Stauning talt om tid til at forhandle med ministeriet Liebe og kongen, var han kommet sandheden nærmere.

Men Stauning havde situationen under kontrol, og erklæringen blev vedtaget »under tordnende bifald«, selv om den må karakteriseres som meget mådeholden ¹¹. Mest iøjnefaldende er det, at man ikke benyttede ordet generalstrejke, men kun »almindelig strejke«, selv om den i bladenes referater og mand og mand imellem kaldtes generalstrejken. Derimod anvendtes vel udtrykket »statskup«, men det var kun en gentagelse af den flere gange tidligere fremsatte påstand, der iøvrigt udmærkede sig ved sin manglende præcision. Hvad er statskup? Kravet om republik, der let lader sig definere, var derimod ikke med. Ønsket om ministeriet Zahles genindsættelse var frafaldet, hvilket som omtalt var sket allerede den foregående dag på de radikales egen foranledning. Selv om der altså ikke var nogen bemærkelsesværdig baggrund for kravets annullering, betød det dog flere forligsmuligheder.

Tidspunktet for »den almindelige strejke«s iværksættelse var ikke særlig præcist angivet; men vægten skal naturligvis lægges på tirsdag 6. april. Det var ikke meningen, at strejken skulle begynde før denne dato, fordi der vandtes tid til forhandlinger. Det var således heldigt, at man stod på tærsklen til påsken, thi denne kunne bruges som påskud til ikke omgående at sætte strejken igang. At dette var meningen, fremgår af, at tiden indtil da skulle benyttes til forberedelser. Det må derfor have været en streg i regningen for Stauning, at *Social-Demokraten* i sit ekstrasnummer på ny gik for vidt ved i kategoriske vendinger at hævde, at strejken begyndte straks, og at tirsdag morgen kun var ment som en yderste frist ¹². Sømændene og søfyrbøderne nedlagde da også arbejdet allerede onsdag kl. 18 ¹³.

Også undtagelsesbestemmelserne vidnede om moderation. Vel var punkterne 1 og 4 næsten selvskravne; men skulle der slås hårdt, kunne man med føje have lukket for vand og gas (punkt 2). Det havde den socialdemokratiske folketingsmand J. P. Jønson også krævet på fælledmødet den foregående aften ¹⁴, og ikke mindst havde syndikalisterne ønsket det; men et forslag herom fra generalforsamlingen forkastedes med den motivering, at lukning ville »ramme alt for mange syge og gamle, der da ikke kunne få varm mad«. Nok ville man tvinge ministeriet Liebe i knæ, men ikke på bekostning af den varme sagovælling ¹⁵. Navnlig falder dog punkt 3 i øjnene. Det var eufemistisk formuleret »Borgernes sikkerhedstjeneste«. Med andre ord skulle politiet ikke strejke, hvad da også *Solidaritets* railleerede over ¹⁶. Politiet var jo regeringens undergivne og ville som sådan gå de nye magthavere til hånde, skrev bladet, der mente, at disse to undtagelser svækkede kampkraften. DsF og Socialdemokratiet ønskede altså, at politiet skulle holde situationen under kontrol, hvilken antagelse underbygges af en meget kategorisk proklamation fra aktionsudvalget om at afholde sig fra enhver uorden og overilelse ¹⁷.

For dog at imødekomme syndikalisterne en lille smule, var det ret harm-løse, men for dem betydningsfulde krav om politisk amnesti føjet til reso-lutionen.

Det mest bemærkelsesværdige træk ved resolutionen er imidlertid som påpeget af H. Schlebaum Larsen sammenkædningen af de faglige og politiske krav¹⁸. Forudsætningen for en afblæsning af den almindelige strejke var nemlig, at begge arter af krav opfyldtes, og på daværende tidspunkt afviste arbejderbevægelsen faglige generalstrejker, fordi ikke sam-fundet som helhed, men kun arbejdsgiverne var fjende i den faglige strid¹⁹. Hvorfor skete da denne sammenkædning under påskekrisen?

Schlebaum Larsen mener, at forklaringen er, at de faglige krav nu var blevet politiske. Arbejderne fandt, at »regeringen Liebe ikke blot i det sønderjyske spørgsmål, men også socialt havde slagside, og at den skulle bruges til et overfald på deres faglige rettigheder«. Det, arbejderne kaldte kuppet, var ikke afværget, før de faglige krav, som kuppet også var et angreb på, var opfyldt. Til sandsynliggørelse her af kan han anføre et citat af Ove Rode: »Over deres hoveder havde de [arbejderne] *general-lockouten*, om otte dage skulle de måske *lukkes ud* på gaden. Og just da fjernede man en regering, som de havde tillid til, og indsatte mænd, som var deres fjender, mænd fra den pengeverden, fra kulkompagni og damp-skibsrederi, hvem dyrtiden havde bragt forøget rigdom, og hvis rigdom havde bragt forøget dyrtid«. I samme retning kan de artikler tolkes, som *Social-Demokraten* bragte, og hvori taltes om ministeriets »forbryderfysiognomi«, om at dets program var »*kædehandel, vareåger, tøjlesløs prisop-skruning og udbytning*« (30. 3.), om at »også arbejderne *økonomiske* livsinteresser er indsatsen«, og om det betænkelige i at skulle gå storlock-outen imøde »med kædehandlernes forsvarere, med redernes venner, med arbejderne fjender ved statens ror og ved styret i alle afgørende institutio-ner [situationer? Der er rimeligvis tale om en trykfejl i avisen. T. K.] Den kamp, hvortil signalet gives i dag, gælder også opfyldelsen af arbej-dernes *faglige kamp*«²⁰.

Peder Hedebo har som sin opfattelse hævdet, at fagbevægelsen mente, at det ville være umuligt at få arbejderne til at gå i arbejde igen, hvis den faglige konflikt var uløst²¹.

Det er imidlertid et spørgsmål, om ikke disse forklaringer er præget af esterrationalisering. Den faglige konflikt var jo i virkeligheden, som det fremgår af forligsmandens henvendelse til DsF's formand lige før general-forsamlingen, umiddelbart foran sin løsning. Det var ganske unødvendigt at sætte en generalstrejke i værk for at få de faglige krav opfyldt. Ganske vist kapitulerede arbejdsgiverne først officielt ved at acceptere forligsman-dens forslag af 5. april; men reelt var det sket onsdag 31. marts om morgene-nen. Arbejdsgiverforeningens formand, bogtrykker Langkjær, synes at

have ret, når han samme dags eftermiddag til medlemmer af ministeriet Liebe sagde, at parterne i arbejds konflikten kun manglede at komme overens om et par punkter af mindre betydning, for at lockouten kunne blive aflæst, »men at socialistførerne holdt sagen hen af hensyn til den politiske strid, som i sig selv ikke var tilstrækkelig til at gå til generalstrejke på«. Ifølge Liebes referat udtalte forligsmanden, departementschef Riis-Hansen sig i overensstemmelse hermed ²².

Flertallet af fagbevægelsens såvel som Socialdemokratiets ledere var bekymret over, at generalstrejken overhovedet var proklameret med baggrund i kongens afskedigelse af det borgerlige ministerium Zahle. Når det nye ministerium – det være sig nok så »kapitalistisk« – erklærede kun at ville udskrive valg og straks havde taget skridt i denne retning, kunne det forekomme meget drastisk at bruge generalstrejken alene for at fjerne ministeriet Liebe. Ville man kunne få arbejderne med til en generalstrejke eller »almindelig strejke« på dette grundlag? Syndikalisterne, der øjensynlig var i vildrede, ønskede det i al fald ikke i begyndelsen, hvor det ikke var klart, at de faglige krav ville blive inddraget. Ved at hægte de faglige krav på, ville man øge arbejderne kampvilje og herved lettere opnå fjernelsen af ministeriet Liebe. Det gjaldt derfor om at afsvække indtrykket af forligsmandens henvendelse, hvad C. F. Madsen jo også gjorde.

Man må i denne sammenhæng betænke hele den revolutionære stemning, der rådede i disse år. Det kunne være farligt for DsF og Socialdemokratiet ikke at foretage sig noget drastisk. I så fald kunne initiativet gå over til syndikalister og andre ekstremister ²³. Ved at betræde en semirevolutionær vej tog man vinden ud af disses sejl og kunne samtidig true det borgerskab, som var forknyet ved tanken om de blodige begivenheder i 1917 og 1918, til at gøre indrømmelser. Endnu onsdag 31. marts troede arbejderlederne næppe på muligheden af, at ministeriet Liebe var rede til at lægge op til en veritabel klassekamp. Det kunne sikkert skræmmes bort ved kongens hjælp. Endelig var der ved proklamationen af en faglig og politisk motiveret generalstrejke for DsF og Socialdemokratiet en mulighed for at få samlet arbejderne bag sig på et tidspunkt, hvor splittelse og fraktionsdannelse det foregående par år havde hørt til dagens orden. Alle de venstreoppositionelle var ganske simpelt nødt til at slutte op bag de forhadte »revisionister«.

I denne forbindelse havde det mindre betydning, at arbejderne på B & W tirsdag aften besluttede ikke at deltage i en generalstrejke på det foreliggende grundlag. Ufarlig var også Marotts opråb til Københavns arbejdere om, at ministeriet havde svigtet sine valgløfter, og at det ikke havde mandat til at afgøre det sønderjyske spørgsmål. Han hævdede, at det ikke kunne kaldes statskup at lade arbejderne udtale sig om landets

styrelse, som det nu skete. Men Marott gjorde stort set kun indtryk på ministeriet Liebe²⁴. Politisk ufarligt var også Danmarks venstresocialistiske Parti, som krævede indførelse af rådsrepublikken; det afgørende i den givne situation var, at også venstresocialisterne sluttede helt og fuldt op bag generalstrejken; de turde som syndikalisterne ikke andet²⁵.

Ga. kl. 15 31. marts blev strejkeresolutionen af Stauning, C. F. Madсен, I. A. Hansen og Lyngsie afleveret til kongen, der havde Liebe ved sin side. I sit svar fremhævede kongen, at han kun ønskede folketingsvalg, og at beslutningen om rigsdagens hjemsendelse og opløsning foreløbig var udskudt, samt at »han selvfølgelig ville modtage selv et socialdemokratisk ministerium med åbne arme, hvis det viste sig at have majoritet i befolkningen«²⁶. Vi ved intet om Staunings tanker ved denne lejlighed; men kongens ord har næppe været ham uvelkomne, thi vel havde denne tirsdag middag sagt, at han i givet fald var rede til at samarbejde med Socialdemokratiet, hvilket *kunne* fortolkes, men nu erklærede han sig kategorisk villig til at udnævne en socialdemokratisk regering. Vel taltes der om »majoritet i befolkningen«; men Stauning har utvivlsomt straks set, at løstes påskekrisen på en harmonisk måde, ville kongen næppe ved manøvrer søge at modarbejde Socialdemokratiet.

Efter anmodning fra kongen svarede Liebe derpå deputationen. Han tog afstand fra statskupbeskyldningen og sagde iøvrigt, at når man havde søgt kongen for at overrække ham en genpart af resolutionen, kunne det kun være, fordi man ønskede en forhandling med regeringen, og til en sådan var denne til enhver tid villig – eventuelt allerede samme aften²⁷. Ved dette tilsagn og ved at udsætte den i statsrådet trufne beslutning om opløsning m. v. var ministeriet slået ind på en for ministeriets eksistens farlig kurs, hvad iøvrigt en konservativ die-hard som Konow havde blik for²⁸. Stauning havde vundet første runde. Men situationen var heller ikke let for Liebe, når socialdemokraterne således selvindbuden troppede op på Amalienborg og ikke forblev i »Folkets Hus« med deres strejke. Reelt havde han kun to muligheder; hvad han dog næppe indså: Enten ubetinget at stå fast og med alle deraf flydende risici være fuldstændig afvisende, hvad Konow ønskede, eller også at kapitulere. Ved at gå ind på drøftelser med modparten var der store muligheder for, at det politisk uskoledede ministerium til sidst ville blive indfanget i et for dets liv ødelæggende forhandlingsvæv. Imidlertid var det taktisk uheldigt at afvise forhandling, når ministeriet ønskede at opretholde en fiktion om, at det ikke var et politisk kampministerium. Hertil kom, at kongen var genstand for en temmelig håndfast pression af ministeriets uvenner – ganske som i ministeriet Zahles tid, selv om de, der øvede dette pres nu, bortset fra H. N. Andersen, var andre.

Arbejderledernes foretræde for kongen sluttede med, at Lyngsie holdt

en kraftig og efter Liebes opfattelse »ypperlig tale«, hvori han udmalede generalstrejkens katastrofale følger og indstændigt opfordrede til at søge den afværget. Liebe dannede sig det indtryk, at arbejderlederne selv frygtede strejken, hvilket svarede til hans kollegers opfattelse ²⁹. Som vi ved, var indtrykket ikke helt forkert; men det udelukkede ikke, at strejken kunne komme.

Kl. 16,15 blev DsF's generalforsamling genoptaget, efter at deputationen var vendt tilbage. Stauning sagde, at Liebe ikke var upåvirket. Han havde udskudt opløsningen af rigsdagen og ville overveje dens indkaldelse, ligesom han eventuelt ville forhandle med arbejderne. I ventetiden var *Social-Demokratens* ekstranummer udkommet, og fra moderat side kritiserede man Borgbjerg for meddelelsen om strejkens øjeblikkelige iværksættelse. Borgbjerg forsvarede sig med, at den var skrevet for at imødegå udtalelser om, at strejken var udsat til 6. april. Forsvaret var spinkelt, og flere mente, at bladet havde fået strejken til at begynde for tidligt. Der er ingen tvivl om, at Borgbjerg ikke var populær i DsF, hvis protokol omhyggeligt har bogført kritikken mod ham ³⁰.

Ministeriet Liebe i forhandling med Socialdemokratiet

Fra radikal side udfoldedes der forligsbestræbelser, mens DsF holdt generalforsamling. Rode beretter, at Zahle onsdag formiddag »på foranledning af upolitiske kredse ved en mellemmand« henvendte sig til Liebe og tilbød at mægle mod, at ministeriet forpligtede sig til at bringe krisen ind for rigsdagen, dvs. gav møde i folketinget, og således at ministeriet efter valglovens vedtagelse eventuelt kunne lede opløsningsvalget. Skete dette, havde Zahle forventning om, at Socialdemokratiet ville gå med til generalstrejkens aflæsning ¹.

Zahles initiativ må ses på baggrund af, at de radikale meget nødig ville have et »generalstrejkevalg«, hvor de som Socialdemokratiets forbundsfælle kunne lide svære tab. Liebe omtaler i sin beretning ikke direkte Zahles mæglingsaktion. Derimod skriver han, at da han efter ministermødet onsdag formiddag 31. marts gik i justitsministeriet, fik han straks efter besøg af kabinetssekretær Krieger, der med baggrund i opløsnings- og hjemsendelsesdekretet advarede imod de ulykker i form af revolution overfald på kongen osv., der efter al sandsynlighed ville være følgen af reskripterens offentliggørelse. Efter ham kom overformynder M. P. Friis, som formentlig er den omtalte Zahleske mellemmand. Han gentog Kriegers dystre formodninger og føjede til, at man »fra den anden side« sikkert ville forlig og kun forlangte, at rigsdagen skulle indkaldes og ministeriet give møde i folketinget, hvad Liebe syntes at kunne acceptere, fordi han fik det indtryk af Friis' udtalelser, at det ikke var tanken, at ministeriet øjeblikkelig skulle demissionere, selv om det rimeligvis fik et mistillidsvotum. Også nationalbankdirektør Carl Ussing mødte frem og presede for et forlig. »Betydende mænd« havde henvendt sig til ham for at få ham til på vegne af Nationalbanken at foreholde Liebe, at rigsdagen burde indkaldes for at dæmpe uroen. Ussing fandt vel både generalstrejken og ministrenes funktionsnægtelse ulovlig, men mente på den anden side, at folketinget havde moralsk og parlamentarisk krav på at blive hørt. En »medminister« var til stede og gav Ussing ret; men Liebe vægrede sig. Endelig fik Liebe en notits fra departementschef Schrøder, hvori han sluttede sig til de tre herrers opfattelse ².

Selv om Liebe vedblev at mene, at valg burde afholdes så hurtigt som muligt, gjorde den fire mands-demarche dog indtryk på ham, hvorfor han ved 15-tiden besluttede sig til at udsætte offentliggørelsen, så meget mere

som rigsdagens påskeferie varede til 14. april, og kundgørelsen om opløsningen kunne vente til langfredag 2. april. Det gjaldt da blot om at hindre folketingets formand i at kalde tinget sammen inden feriens udløb³.

Også kongen var genstand for påvirkning. Allerede tirsdag 30. marts havde som omtalt de tre magistratsherrer rådet ham til forlig. Også H. N. Andersen havde utvivlsomt virket i samme retning. Ved udsigten til generalstrejke havde han allerede tirsdag søgt underretning om radikales og socialdemokraters opfattelse. Kongen opfordrede derfor onsdag 31. marts om eftermiddagen Liebe til at komme til sig⁴. Statsministeren fik ved sin ankomst vel kongens tilslutning til at udskyde reskripterens offentliggørelse, men Liebe fandt ham så altereret p. g. a. de forskellige pressioener, at han skønnede det rådeligt at tilkalde sine ministerkolleger⁵.

Da de kom til stede, kunne Rovsing imidlertid straks berolige ministeriet. De herrer, som havde søgt Liebe »var en kamarilla af Zahles folk med Krieger som repræsentant ved hoffet!« Rovsing havde nemlig tirsdag aften 30. marts været til familiefest hos Schrøder, og her havde denne, departementschef Vedel og fhv. handelsminister W. Weimann søgt at intimidere Rovsing på samme måde. Rovsing havde da fået det indtryk, at der var dannet en klike bestående af Krieger, M. P. Friis, Schrøder og generaldirektør Michael Koefoed for at styrte ministeriet Liebe og på ny bringe det radikale parti til magten. Rovsings antagelse vandt genklang, og ministrene følte sig lettede⁶. Det er overraskende, at Rovsings løse formodninger så let kunne skyde fire fremtrædende og uafhængige embedsmænds vurdering til side. I modsætning til Liebe havde de fires demarche på intet tidspunkt gjort indtryk på Konow. Han havde hele tiden været af den opfattelse, at de »løb løbsk af bare frygtagtighed«⁷.

Som sendt af kamarillaen opfattedes også forligsmanden, departementschef Riis-Hansen, der opsøgte ministeriet, mens det opholdt sig på Amalienborg. Liebe siger om Riis-Hansen, at han umiskendeligt gjorde indtryk af fuldstændigt at gå arbejdernes ærinde, og at han kom for at jage ministeriet skræk i livet, hvilken sidste påstand sikkert er rigtig. Også bogtrykker Langkjær mødtes med ministeriet for som nævnt at meddele, at arbejdsmarkedets parter i virkeligheden havde nået hinanden – »desværre som sædvanlig ved eftergiveness fra Arbejdsgiverforeningens side« noterer Liebe, men også for at understrege, at ministeriet ikke a. h. t. Arbejdsgiverforeningens interesser i at undgå generalstrejken skulle gå med til indrømmelser, som man fandt politisk uforvarselige. Liebe giver Langkjær prædiket »rolig og støt«, mens han utvetydigt sigter Riis-Hansen for at lyve⁸. I den oppiskede stemning var man enten ven eller fjende.

Også H. N. Andersen søgte som nævnt nu at råde bod på den opståede misere. Ved 18-tiden onsdag 31. marts kaldte kongen Liebe til sig og

meddelte ham, at H. N. Andersen »havde sat sig i bevægelse«, og at kongen ville telefonere til ham om at komme til stede på Amalienborg til en forhandling med sig og Liebe. I Liebes beretning fornemmer man tydeligt statsministerens irritation over H. N. Andersen. Det blev en langvarig forhandling, »som i virkeligheden ikke førte sagen videre«. Skal man tro Liebe, og det er der sikkert grund til, udtalte H. N. Andersen sig sin vane tro i forblommede vendinger; det eneste han vedblivende fremhævede var, at man ikke måtte afbryde forhandlingerne, da man under disse sikkert kunne få indtryk af, hvad modparten lagde vægten på, således at man kunne finde en forståelse.

Dette kan vanskeligt tolkes som andet end et forsøg på at bidrage til en afspænding – vel at mærke på en måde, der ikke bragte ham i modstrid med hans egen andel i ministeriet Zahles afskedigelse. H. N. Andersen antydede, at man kunne bruge Landmandsbankens direktør, Emil Glückstadt, som mellemmand under disse forhandlinger, hvad Liebe var imod, fordi Glückstadt var stærkt knyttet til det radikale ministerium. Iøvrigt var Liebe medlem af Privatbankens ledelse, Hjerl Hansen og Monberg af Handelsbankens, og en konkurrent som Glückstadt følte man næppe heller lyst til at benytte som mellemmand ⁹.

Som situationen nu var, var ministrene imidlertid enige om, at de måtte i forhandling med socialdemokraterne. Inden styrkede de sig dog ved deres deltagelse i det kongelige taffel, og først kl. 23,30 lykkedes det at komme i gang. Mødet foregik i indenrigsministeriet, og ministeriet havde ventet en talstærk deputation; men alene Stauning kom. Mødet varede knap fire timer og førte ikke til noget. De to parter følte hinanden på tænderne. Stauning krævede, at ministrene straks fremstillede sig for folketinget og demissionerede, hvis det ikke fik et tillidsvotum. Liebe fremhævede herover for, at det var kongens ret at få nye valg afholdt, og at ministeriet ikke kunne gå p. g. a. et mistillidsvotum, eftersom folketinget ikke repræsenterede folkets anskuelser, og fordi ministeriet havde erklæret at ville træde tilbage, så snart valgene var overstået.

Stauning beskyldte med henvisning til Rovsings udtalelser til *Politiken* 30. 3. ministeriet for at ville afgøre det sønderjyske spørgsmål imod den af ministeriet Zahle lagte linje og for at gå J. C. Christensens ærinde m. h. t. at skaffe valg efter den gældende valglov. Liebe benægtede begge dele. Skærtorsdag 1. april ved 3,30-tiden holdt man op. Ministrene var af den opfattelse, at Stauning søgte at udmatte dem, hvilket er sandsynligt. De var jo ikke vant til rigsdagens og arbejdsmarkedets marathondrøftelser, og for resten var de heller ikke vant til at omgås så mærkværdige individer som socialdemokratiske politikere. Man enedes dog om at fortsætte forhandlingerne senere skærtorsdag ¹¹.

Skærtorsdag 1. april kl. 11 afholdtes ministermøde, og her kunne Ko-

now glæde sine kolleger med et brev, han havde fået fra den 78-årige tidligere venstrepolitiker Frede Bojsen, der meddelte ministeriet sin tilslutning og opfordrede det til folketingets opløsning og forhaling af CIS' afgørelse. Brevet bestyrkede ministeriet i den betrædte vej, skønt Bojsen de sidste 20 år havde stået uden for politik og – hvad ministrene vel ikke kunne vide – ganske havde mistet dømmekraften ¹².

I ministermødet drøftedes iøvrigt, hvorledes man skulle få trykt de nødvendige regeringsmeddelelser efter den allerede igangsatte typografstrejke ¹³, ligesom det formentlig var på dette tidspunkt, man affattede en samme dag gennem Ritzaus Bureau udsendt meddelelse, hvorved man håbede at forebygge de mange rygtedannelser, hvad der p. g. a. typografstrejken overfor de borgerlige blade ikke var nogen let opgave. I erklæringen hed det vel, at ministeriet gerne ville forhandle og strække sig vidt, men ikke på de rent principielle spørgsmål, hvortil hørte udskrivning af valg, hvilket forbehold unægtelig begrænsede forhandlingsvilligheden. Ministeriet var også rede til at møde i rigsdagen, hvis der var udsigt til overenskomst mellem partierne om valgloven, hvad dog ifølge erklæringen næppe var sandsynligt. Udtalelsen sluttede med at fastslå, at Socialdemokratiet med urette mistænkte ministeriet for at ville afgøre det sønderjyske spørgsmål på egen hånd; ministeriet hverken ville eller kunne efter sin karakter som forretningsministerium afgøre noget politisk spørgsmål i de få uger, det gjorde regning på at sidde ¹⁴.

I det vinduesopslag, hvori *Berlingske Tidende* skærtorsdag meddelte ovenstående om forhandlingerne, var tilføjet, at ministeriet ikke veg for et mistillidsvotum ¹⁵. Det dækkede de faktiske forhold, og *Social-Demokraten* fremhævede derfor, at partiets standpunkt var: »Over for et ministerium, der ikke vil vige for mistillid, har vi kun ét standpunkt: uforsonlig kamp« ¹⁶. Kl. ca. 13 mødte så otte socialdemokratiske forhandlere til de fortsatte drøftelser med ministeriet Liebe. Det var Stauning, Borgbjerg, Nina Bang, Vilh. Nygaard, Lyngsie, Laust Rasmussen, J. A. Hansen og C. F. Madsen. Liebe dannede sig det indtryk, at en gennemførelse af den nye valglov inden valget var kardinalpunktet for Socialdemokratiet, og sagde derfor, at han som chef for et »ganske upolitisk« ministerium ikke havde fundet sig berettiget til at henvende sig direkte til de politiske partier; men at han dog efter at have søgt orientering måtte antage, at Det konservative Folkeparti ikke længere stod ved tilbuddet til de radikale og socialdemokraterne om at slutte forlig om valgloven mod Venstre. Herover blev navnlig Lyngsie rasende, og Liebe erklærede da, at han var parat til at henvende sig direkte til partiførerne i rigsdagen, nu da socialdemokraterne gav ham anvisning derpå ¹⁷.

Det var sikkert, hvad socialdemokraterne ønskede. For dem gjaldt det om at få forhandlet ministeriet bort inden 6. april, og kunne man få

Liebe til at gå i diskussion med alle rigsdagspartier, var der udsigt til efterhånden at få fælden til at smække sammen om ham. Konows bekymringer voksede med god grund: »Jeg havde ikke tænkt mig, at vi skulle have med politikerne at gøre«. Han ønskede derfor kundgørelsen om de nye valg udstedt snarest; så var valget i al fald sikret ¹⁸.

Ved 15-tiden henstillede Liebe, at begge parter trak sig tilbage for at forhandle hver for sig. Socialdemokraterne gik ned på hotel »Kongen af Danmark« for med Konows udtryk at »få sig et foder«, mens ministrene sultende ventede i indenrigsministeriet, ikke tre kvarter som aftalt, men næsten to timer; man kunne næsten tro, at ministeriet skulle udhungres ¹⁹.

På dette tidspunkt må ministeriet være blevet bekendt med det initiativ, Det radikale Venstre onsdag 31. marts havde taget, og som må ses i forlængelse af Zahles tidligere nævnte mæglingsbestrebelse – og med svarene derpå. Efter samråd med sine partifæller og med Stauning sendte de radikales partiformand, Slengerik, de øvrige partier en skrivelse, hvori det hed: »Efter at Socialdemokratiet har tilkendegivet, at generalstrejken vil kunne bringes til ophør, bl. a. når rigsdagen er sammenkaldt og valgloven færdigbehandlet, opfordrer Det radikale Venstre rigsdagens øvrige partier til snarest muligt gennem repræsentanter at optage forhandlinger om valgloven for, såfremt enighed opnås, at forlange rigsdagen indkaldt til lovens vedtagelse«. Slengerik bad om hurtigt svar og foreslog, at forhandlingerne fandt sted lørdag 3. april kl. 10 i rigsdagen ²⁰.

I løbet af skærtorsdag indkom svarene. Socialdemokratiet erklærede sig ifølge sagens natur parat, mens J. C. Christensen svarede, at forhandling om valgloven sikkert var unyttig efter ministeriet Zahles og dets partiers »optræden over for grundlovsforslaget, men i alt fald umuligt i skyggen af trussel om generalstrejke«. Tilsvarende udtrykte valglovsudvalgets formand, Jørgen Pedersen sig: »Agter ikke at deltage i handel om valglov og generalstrejke« ²¹. Svarene kan ikke overraske. Man kunne ikke vente, at Venstre skulle udvise nogen iver efter frivilligt at afgive mandater.

Den konservative partiformand, Piper, skrev i sit ret lange svarbrev, at man vel ikke ville deltage i en sådan underhåndsdrøftelse, men at man var »villig til, så snart opfordring fra ministeriet eller anden officiel anledning foreligger, umiddelbart efter påsken at fortsætte forhandlingerne i landstingets valglovsudvalg sammen med de tre andre partier. Det er dog et ufravigeligt vilkår, at sådanne forhandlinger ikke finder sted under trykket af en da allerede iværksat generalstrejke«. Piper sendte Liebe en kopi af brevet med tilføjelsen, at han meget ønskede, at valget ikke fandt sted en fredag eller en lørdag, da man på disse dage ville miste konservative stemmer ²¹.

Ove Rode mener i erklæringen at kunne læse, at valglovsvennerne i Det konservative Folkeparti på ny begyndte at vinde terræn, og at partiet

ikke stillede generalstrejkens aflysning som forhandlingsbetingelse, idet han bygger på vendingen »en da allerede iværksat generalstrejke«²². Det skulle være nok blot at udsætte generalstrejken. Det er dog et spørgsmål, om man kan lægge så meget i denne bemærkning. Dels må man betænke, at Piper ikke havde sans for de subtile nuancer, dels havde Det konservative Folkepartis forhandlere få dage forinden fremsat sådanne udtalelser om valgloven, at partiets erklæring måtte få en noget anden udformning end Venstres, hvis ikke partiet skulle slå sig selv over munden. Iøvrigt bør man nok notere sig Pipers vending om »de tre andre partier«. Meldte Venstre fra, og det må Piper have vidst, var forudsætningen for hans erklæring jo bortfaldet.

Den forhandlingsvilje om valgloven, som lå i to af svarene, og som kunne indfortolkes i det tredje, kom til at spille en rolle under de kort før kl. 17 genoptagne forhandlinger mellem Socialdemokratiet og ministeriet. Disse foregik uden Liebes tilstedeværelse; da nemlig socialdemokraterne endnu ikke var kommet kl. 16,30 måtte Liebe tage til konference med kongen. Under indenrigsminister Oxholms ledelse forhandlede derpå indtil kl. 18, hvilket tidspunkt ministrene forud havde fastsat som slutpunkt. Der kom intet nyt frem under drøftelserne. Socialdemokraterne fastholdt, at ministeriet Liebe burde gå og tilrådede dannelsen af en ren socialdemokratisk regering. Det sidste var formentlig ment som en fordring, på hvilken der kunne slås af.

Da Hjerl Hansen under indtryk af svarene på Slengeriks spørgsmål sagde, at valgloven muligvis kunne gennemføres af ministeriet Liebe, forstod ministrene imidlertid, at en valglov ville man ikke tage imod af dette ministerium. Iagttagelsen er rigtig. Ministeriet Liebe ville overhovedet ikke være i stand til at gennemføre nogen som helst foranstaltning, hvortil krævedes radikal-socialdemokratisk bistand. Det er et yderligere bevis på ministrenes svigtende politiske fornemmelse, at man kunne nære formodninger herom.

Ved mødets slutning sagde man fra ministeriets side, at forhandlingerne ikke betragtedes som afbrudt, og socialdemokraterne forblev derfor også i rigsdagsbygningen helt til kl. 23, fordi Rovsing ved en fejltagelse ikke fik dem orienteret om, at der ikke ville ske mere denne aften.

Ifølge Konows beretning viste de socialdemokratiske forhandlere en forbløffende åbenhjertighed i nogle af de tomandssamtaler, de under pauser førte med ministrene. Lyngsie skulle således overfor en af ministrene have erklæret sig imod generalstrejken, og J. A. Hansen kunne i en vinduesniche nå til enighed med Konow om, at arbejderløningerne burde nedsættes²⁴! Hvad enten Konow nu har lagt mere i socialdemokraternes affable honningord, end disse indebar, er der ingen tvivl om hans troværdighed. Men det var næppe dårlig taktik at vise personlig imødekommenhed over for

modstanderne; det kunne markere, at man kæmpede for principper. Men det kan også tænkes, at socialdemokraterne blot har teet sig efter de på Christiansborg gældende normer, der ikke udelukker en vis jovialitet, inden man ved forhandlingsbordet søger at føre sine synspunkter til sejr.

Skærtorsdag ventedes ifølge Ove Rode en løsning på krisen. Kl. 15 havde han og Zahle en samtale med departementschef Schrøder på dennes foranledning²⁵. Man fandt situationen skærpet p. g. a. den tiltagende uro med begyndende strejker. Rode nævner således, at DSB's personale havde truet med omgående arbejdsnedlæggelse, hvis der overførtes militær til hovedstaden med tog²⁶ – et forhold, Konow bagatelliserer i sin beretning; han mente at have beroliget Jernbaneforbundets formand onsdag 31. 3. med, at der efter skolernes forlægning fra Helsingør ikke ville blive flyttet flere tropper pr. bane²⁷. Rode, Zahle og Schrøder var enige om, at der nødvendigvis måtte dannes et andet forretningsministerium, og at rigsdagen indkaldtes allerede påskelørdag for at genoptage valglovsforhandlingerne. Forinden skulle ministeriet være trådt tilbage »for at undgå oprivende debatter«, skriver Rode, dvs. for at fritage den for et mistillidsvotum. Skulle et sådant kompromis gennemføres, måtte aftalen herom dog træffes inden aften.

Da ministeriet skærtorsdag kl. 18 som nævnt ikke havde erklæret forhandlingerne for afbrudt, regnede man ifølge Ove Rode faktisk med ministeriets snarlige tilbagetræden til fordel for et andet forretningsministerium. Overformynder M. P. Friis havde under en audiens hos kongen skærtorsdag ved 14-tiden virket i tilsvarende retning²⁸.

Også kabinetssekretær Krieger synes at have kalkuleret med muligheden af et forlig af denne art. Han havde skærtorsdag en samtale med Martin Hammerich, den efter H. P. Hanssens afskedigelse frit i luften svævende kontorchef hos den ikke længere eksisterende minister for sønderjyske anliggender. Krieger bad Hammerich anmode H. P. Hanssen om at blive i hovedstaden, da han var overbevist om, at folketinget ville blive indkaldt til lørdag; men Krieger fandt sagen vanskelig, fordi Socialdemokratiet nu skærpede sine fordringer time for time. Han havde været nedtrykt og sagt: »Der nedbrydes meget i disse dage, som ikke mere vil kunne genrejses«²⁹. Det var en vurdering, som deltes af kontorchef i udenrigsministeriet, grev Edouard Reventlow; han sagde direkte, at krisen var begyndelsen til kongedømmets ende, fordi kongen på et meget kritisk tidspunkt havde brudt afgørende med Socialdemokratiet. Efter Reventlows opfattelse lod dette brud sig ikke oprette, mens bruddet med de radikale ikke var så farligt. Det sidste var sikkert et rigtigt skøn, og det kunne være svært i krisens første dage at se, hvorledes man skulle hele bruddet med Socialdemokratiet³⁰.

Alle formodningerne om en afspænding skærtorsdag byggede da også

M. P. Friis (1857–1944) var af uddannelse jurist. Han drev en tid konservativ journalistik ved *Fyllands-Posten* og *Dagbladet* (1883–89), og fra denne periode stammer flere politiske pjecer, der varmt støttede det Estrupske system. Han var iøvrigt tilhænger af kvinders ligestilling m. h. t. valgret og løn. Samtidig med sin journalistiske virksomhed var han fra 1886 ansat i justitsministeriet, hvor han i 1904 nåede departementschefposten. 1911 blev han overformynder og 1915 medlem af den overordentlige kommission, hvis formand han var 1916–19. Som sådan udførte han loyalt og myndigt regeringens planøkonomiske foranstaltninger og blev følgelig upopulær i de kredse, der ønskede liberalisering. Han sad i ledelsen af Landmandsbanken, og ved dens sammenbrud i 1922 fik han en bødestraf.

Foto 1920.

på en fejlurdering. I løbet af denne dag var ministeriet Liebes kommissorium blevet ændret. Liebe følte sig nemlig nu foranlediget til at optage kontakt med partilederne, hvorfor han om aftenen telegraferede til J. C. Christensen og formanden for valglovsudvalget, Jørgen Pedersen om øjeblikkelig at komme til København³¹. Det kunne for en overfladisk betragtning se ud som en indrømmelse; men i virkeligheden betød det en skærpelse af krisen. Forhandlingsvilligheden betød nemlig ikke, at Liebe og hans kolleger overvejede at gå af, tværtimod, og langfredag formede udviklingen sig således, at de i endnu højere grad følte sig tilskyndet til at blive.

Det var dog ikke alle ministeriets medlemmer, der var trygge ved den indvarslede forhandlingspolitik. Det gjaldt f. eks. Hass, der tilskyndet langfredag morgen af Harsløf ville søge sammen med Suenson og Rovsing at danne en art celle, som skulle bringe en ende på forhandlingerne, hvis ikke generalstrejketruslen blev trukket tilbage. Kunne Hass »blot stramme Liebe og de andre slapssvanske op, så går det«, skrev Harsløf til Vanggaard³². Bemærkningen afspejler de udelukkede utålmodighed over at være uden for indflydelse på samme måde, som de også havde været under ministeriet Zahle.

Krisen forværres langfredag

Der er næppe noget at sige til, at statsminister Liebe havde svært ved at sove længe langfredag 2. april. Det stod ham klart, at situationen nu var væsentlig ændret p. g. a. de tilstundende forhandlinger med partilederne. For at blive aflastet besluttede han sig derfor til at afgive justitsministerposten til professor, dr. jur. Kr. Sindballe¹. Sindballe var som Rovsing kendt for at være radikal; Rode karakteriserer ham som »stejl, men behersket« og »ganske fri for Rovsings fantasteri«, hvorfor efter Rodes opfattelse hans »deltagelse i eventyrets sidste dag... er en af hin tids forrevne psykologiske gåder«². Sindballe synes ikke siden at have givet nogen forklaring på sine motiver, der dog ikke af denne grund behøver at være gådefulde.

Liebe fik Sindballes accept og ved 8-tiden også kongens, hvorefter Liebe kommunikerede nyheden til departementschef Schrøder, som viste kendelig misstemning¹. I politiske kredse opfattedes Sindballes udnævnelse som et ønske om at stå fast – en meget forståelig reaktion, da et ministerium, som overvejer at demissionere, ikke plejer at øge antallet af ministre³. Men som omtalt hang Liebes villighed til at forhandle ikke sammen med noget ønske om at gå endsige med nogen forestilling om, at man ville blive tvunget til det.

Kl. 11 afholdtes ministermøde, hvor man på Liebes forslag, besluttede at arbejde i udvalg; et for »egentlige politiske spørgsmål« med Liebe, Oxholm, Sindballe og Konow, og et af Rovsing, Monberg og Hjerl Hansen til fortsatte forhandlinger med Socialdemokratiet, da man lagde vægt på ikke at skulle kunne beskyldes for at have brudt disse, samt et udvalg, der med henblik på generalstrejken skulle undersøge forsyningernes størrelse i hovedstaden og stille forslag om forsyningsmæssige foranstaltninger; det bestod af Suenson, Hass, Rovsing og med Hjerl Hansen som selvskreven leder – han havde nemlig som ung været reservebefalingsmand i intendanturkorpsset og som sådan i en øvelsesopgave redegjort for, hvor store mængder fødevarer, der kunne skaffes i fæstningen København indenfor 12, 24, 36 og 48 timer. Han kunne nu drage nytte af sin ungdoms viden⁴.

I ministermødet formuleredes følgende udtalelse:

»I henhold til den i statsrådet den 31. marts tagne beslutning vil valgene til folketinget finde sted torsdag den 22. april. Folketinget er ved kongeligt budskab opløst fra onsdag den 21. april at regne.

Når rigsdagen samles efter endt påskeferie den 14. april, vil ministeriet give begge tingene meddelelse om grunden til forretningsministeriets dannelselse.

For at tiden indtil påskeferiens udløb ikke skal gå ubenyttet hen, har statsministeren i dag henstillet til formændene i de forskellige udvalg uopholdelig at indkalde udvalgenes medlemmer til behandling af de lovforslag, som partierne antagelig kan enes om inden valgenes afholdelse. Hvad partierne er enige om, vil ministeriet gøre sit yderste for at få gennemført inden opløsningen.

Ministeriet agter ikke at søge afgørelse af noget politisk spørgsmål, om hvis ordning de politiske partier ikke er enige. Som udtalt ved ministeriets dannelse vil det fratræde, så snart den nyvalgte rigsdag er trådt sammen.

Statsministeren har i dag tilskrevet formanden for Arbejdsgiverforeningens hovedbestyrelse og under hensyn til den foreliggende alvorlige situation bedt Arbejdsgiverforeningen gøre sit til, at den faglige strid snarest kan afsluttes⁵.

Erklæringen udsendtes langfredag kl. 14.

Liebe siger, at meddelelsen om at indkalde udvalgsmedlemmerne var indsat af taktiske grunde – altså for at vise ministeriets vilje til at samarbejde med rigsdagen. Også taktiske motiver lå bag henstillingen til Arbejdsgiverforeningen; i virkeligheden vidste man som tidligere nævnt fra bogtrykker Langkjær, at arbejdsgiverne var rede til at gøre de forlangte indrømmelser; men ministeriet fandt det heldigst, at det kunne påberåbe sig æren af at få Arbejdsgiverforeningen til at bøje sig¹.

Mens ministrerne således mente at lægge taktisk fiffighed for dagen, var Ove Rode af den stik modsatte anskuelse: »En sådan mangel på begreb om det politiske livs vilkår vil næppe nogen sinde finde udtryk i et politisk dokument«. Han begrundede sin påstand med, at »for første gang havde mænd, der dannede et rent kongeligt kabinet, og som var uden nogen-
somhelst forbindelse med det politiske liv, i en parlamentsferie og uden at ville forinden give møde i rigsdagen, opløst det folkevalgte ting, hvis flertal betragtede ministeriets dannelse som et konstitutionelt overgreb. Og dette ministerium indbød samtidig rigsdagens medlemmer til, mens den forestående valgkamp måtte tage sin begyndelse, at komme ind til udvalgsarbejde, for derefter i den sidste uge forinden valgdagen at vedtage de love, som de var blevet enige om. Og med et i sandhed liberalt tilsagn lovede ministeriet partierne, at når de var blevet enige, ville ministeriet gøre sit yderste for at få lovene gennemført! En sådan samlet man-

gel på begreb om det politiske livs vilkår vil næppe nogensinde tieré finde udtryk i et offentligt dokument«⁶.

Selv om Ove Rode som detroniseret minister naturligt har følt trang til at udøse sin vredes skåler, må man give ham ret i, at erklæringen var let gennemskuelig og uden ret mange realiteter ud over valgdatoen. Det var da også kun dennes kundgørelse, der fik Konow til at drage et let-telsens suk⁷. Liebe troede med erklæringen at fjerne skindet af kampmi-nisterium. Imidlertid overså ministrene, at de i arbejderens øjne var så kompromitterede, at selv de mest behændigt formulerede udtalelser ikke kunne diskulpere dem. Iøvrigt viste udtalelsen, hvilken selvmodsigende situation ministeriet kom i, når det på den ene side hævdede at være upolitisk og på den anden side under hæftige angreb fra flertallet i folke-tinget nu erklærede at ville give sig i forhandling om politiske spørgsmål. Man forstår godt Konows betænkeligheder ved denne vending.

Rode formoder, at J. C. Christensen har inspireret erklæringens udsen-delse og beslutningen om folketingets opløsning, omend erklæringens naive indhold gør hans medvirken usandsynlig. Rodes antagelse finder heller ingen støtte i kilderne, rent bortset fra, at Liebe dementerede den i en redegørelse 8. april 1920⁸. Liebe var først i forbindelse med J. C. Chri-stensen efter udtalelsens affattelse.

Efter ministermødet forhandlede det nedsatte udvalg videre med social-demokraterne, uden at der dog kom noget ud deraf⁹.

Liebe gik imens op i rigsdagen for at tale med J. C. Christensen, der samme dags morgen efter Liebes telegrafiske anmodning var kommet til København. »Han billigede ganske indholdet af vor fællesudtalelse og opfordrede os blot til at stå fast. Det samme gjorde Slebsager. Jeg fik endvidere J. C. Christensens løfte om ved henvendelse til formanden, Pe-dersen-Nyskov, at hindre, at han gav efter for det pres, som sikkert ville blive lagt på ham af de radikale og socialistiske partier for at få ham til at sammenkalde folketinget inden påskeferiens udløb den 14. april«, skriver Liebe i sin beretning¹.

J. C. Christensen havde vel i sin Kerteminde-tale og senere i Venstres udtalelse faktisk forsvaret både kongen og Liebe og dermed engageret sig i krisen. Alligevel betegner hans opfordring til »at stå fast« en væsentlig styrkelse af dette engagement. Selv om ministeriet Zahle var ryddet af vejen, og der nu gennem valg ville blive banet vej for et venstremini-sterium, ønskede J. C. Christensen ikke at bidrage til en afspænding. Tvært-imod virkede han for en tilspidsning. Ministeriet følte sig nemlig nu dæk-ket af J. C. Christensens autoritet, og lod folketinget sig yderligere sætte ud af spillet, hvad J. C. Christensen var parat til at medvirke til, kunne ministeriet så at sige føle sig helgarderet. J. C. Christensen erklærede gan-ske vist efter krisen: »Jeg har ikke rådet formanden, men jeg har rost

hans holdning«¹⁰. Man må nok give Rode ret, når han herom siger, at Pedersen-Nyskov sikkert har følt sig lige så bundet af denne ros som af det tilsagn, han gav Liebe om ikke at sammenkalde folketinget uden dennes samtykke.

Fra dette tidspunkt er det evident, at Liebe blev stejlere. J. C. Christensens motiver til at stive Liebe af har sikkert været mange. Det kan vel således ikke udelukkes, at han har tænkt på, at der under Liebe var størst udsigt til at få valget efter den gamle valglov, ligesom han sikkert har haft blik for, at det kunne skade de radikale at gå til valg på baggrund af en generalstrejke. Sikkert er det dog, at den dybestliggende og langt alvorligere grund var den, han gav udtryk for under forhandlingerne på Amalienborg natten mellem 3. og 4. april, nemlig »at tage stødet straks«, dvs. om fornødent med magt at sætte bom for socialismen¹¹.

Efter samtalerne med J. C. Christensen og Pedersen-Nyskov søgte Liebe Piper og Døcker, der på Det konservative Folkepartis vegne lovede »på alle måder at støtte ministeriet«⁹.

Senere på eftermiddagen godkendte kongen Liebes dispositioner, idet han spøgende udtalte, at opgaven nu var betydelig udvidet, nemlig fra at være forretningsministerium til at blive »et storpolitisk ministerium«⁹. Der var så vist ingen grund til at spøge, hvad kongen da også måtte erkende i løbet af det følgende døgn.

Aldrig så snart havde Liebe forladt Pedersen-Nyskov, før Rode, Munch og Slengerik mødte op hos ham. Rode havde som nævnt skærtorsdag 1. april ventet, at ministeriet ville opgive ævred langfredag formiddag; men fredag morgen måtte han revidere sin opfattelse, thi det modsatte viste sig at være tilfældet. Bl. a. under indtryk af Sindballes udnævnelse havde han, Zahle og Munch en samtale med Stauning, hvori man enedes om at lade Stauning som formand for borgerrepræsentationen i København indkalde denne og om tillige at rette henvendelse til Pedersen-Nyskov. De radikale politikere krævede folketinget indkaldt omgående og gjorde Pedersen-Nyskov opmærksom på det uhørte i at opfordre rigsdagsudvalgene til at træde sammen, samtidig med at man formentede folketingsmedlemmerne adgang til i salen at mødes med et nyt ministerium. Pedersen-Nyskov svarede hertil, at han havde lovet Liebe ikke at indkalde tinget, før denne ønskede det. Munch replicerede, at han måtte kunne gå til Liebe og forklare ham, at han ikke kunne modsætte sig folketingsflertallets krav, Rode tog meget voldsomt fat og slog på, at tinget havde ret »til at træde sammen i en for folk og land så skæbnesvanger stund«¹².

På foranledning af de radikale ledere henvendte også Socialdemokratiets ledelse sig umiddelbart efter til Pedersen-Nyskov med det samme krav, dog med tilføjelsen at mødet i folketinget måtte finde sted senest mandag 5. april (2. påskedag) a. h. t. generalstrejkens mulige afværgelse¹³.

Pedersen-Nyskov lovede påny at tale med Liebe; men denne holdt ham imidlertid fast ved det afgivne løfte, idet han tilføjede, at han intet havde imod at lade rigsdagen møde, når blot generalstrejken blev aflyst. Efter at have konfereret med nogle af sine partifæller, deriblandt J. C. Christensen, meddelte Pedersen-Nyskov socialdemokrater og radikale dette. Rode skriver, at p. g. a. usikkerhed m. h. t. forståelsen af Liebes svar, telefonerede Stauning ved 21-tiden til Liebe, der gentog, hvad han havde sagt til folketingsformanden, ifølge *Social-Demokraten* dog med den tilføjelse, at dersom folketinget begyndte »en politisk stordebat, ville han blive siddende uanset, hvad der passerede«. Da Liebe tillige erklærede ikke at have tid til et møde med socialdemokraterne, men henviste dem til justitsminister Sindballe, gjorde det ikke stemningen blandt socialdemokrater og radikale blidere overfor ministeriet Liebe ¹⁴.

Da Stauning og Slengerik efter denne besked forgæves søgte folketingsformanden, efterlod de hos ham et brev, hvori de gentog kravet om folketingets indkaldelse mandag. Det sluttede: »Det er folketingets formand, der har myndighed til at indkalde tinget, og ansvaret for, at det eventuelt ikke sker, hviler alene på formanden«. Da man senere på aftenen traf Pedersen-Nyskov, fortsattes påvirkningen af ham. Ifølge Rode var han trykket, hvad man meget vel forstår, når man betænker det pres, han var udsat for; men han erklærede gentagne gange: »Jeg kan ikke, jeg har givet et tilsagn« ¹³.

Lørdag 3. april om morgenen tidlig opfordrede tingets to næstformænd, K. M. Klausen og Alfred Christensen, Pedersen-Nyskov til at nedlægge formandshvervet, så at 1. viceformand kunne indkalde tinget. Men Pedersen-Nyskov var ubøjelig. Så opgav man, og 25 socialdemokratiske og radikale folketingsmedlemmer indgav da forslag til ham om, at man i tingets første møde 14. april valgte Zahle til ny formand. Pedersen-Nyskov havde siden 1913 siddet som formand, fordi Socialdemokratiet og Det radikale Venstre ikke opstillede nogen modkandidat. Denne kulance fortrød de nu bittert, thi som forretningsordenen da var, kunne alene formanden under en tingsferie indkalde dette ¹⁵.

Langfredag fortsatte overformynder M. P. Friis sine mæglingsbestræbelser. Han søgte kongen og indprentede ham nødvendigheden af et forlig. Kongen bad ham gå til Liebe og sige, at han »endelig måtte love ikke at afbryde forhandlingerne«. Friis gjorde som pålagt; men hans henvendelse ændrede ikke Liebes syn på situationen ¹⁶.

Også H. N. Andersen var aktiv. Han havde langfredag besøg af kongen og dronningen og opfordrede da Edv. Brandes til at komme til stede. Meningen med at bringe kongen sammen med den af de radikale ministre, som han stod sig bedst med, kan ikke tolkes på anden måde end som et håb hos H. N. Andersen om, at der herved kunne tilvejebringes en

N. Pedersen-Nyskov (1850–1922) var en fremtrædende bonde fra Thorsager nordøst for Århus. Han var venstremand og repræsenterede Grenå-kredsen i folketinget fra 1895 til sin død. Han var medlem af finansudvalget 1901–13 (formand 1910–13), statsrevisor 1914–18 og 1919–22. I 1913 valgtes han til formand for folketinget. Det radikale Venstre og Socialdemokratiet fortrød under påskekrisen, at de havde ladet Pedersen-Nyskov beholde formandsposten, idet han nægtede at indkalde tinget, skønt repræsentanter for et flertal af dets medlemmer krævede det. Pedersen-Nyskov følte sig imidlertid bundet af sit partis – og J. C. Christensens – holdning til krisen og modstod det voldsomme pres. Efter valget 26. april 1920 genvalgtes Venstre og konservative ham til formand.

Foto ca. 1900.

løsning på krisen. Da Brandes bebrejdede kongen hans handlemåde, svarede denne – med henblik på Zahles bemærkning til ham mandag 29. marts – stærkt bevæget: »Ja, men Zahle rådede mig jo selv til det«. Noget af betydning kom der ikke ud af samtalen, og Brandes fandt ikke anledning til at sige noget til sine partifæller – i al fald fik Munch intet at vide før to år efter¹⁷.

Borgerrepræsentationens demarche

Påskelørdag 3. april blev helt præget af det initiativ, Københavns borgerrepræsentation tog. Gennem Kapers, Munchs, Rodes og Liebes beretninger samt dagbladenes referater er borgerrepræsentationens henvendelse til kongen vel oplyst¹. Ideen var P. Munchs; han var som historiker fortrolig med borgerrepræsentationens privilegier fra 1659 og med deres benyttelse i forbindelse med folketog til kongen i 1848 og 1863. Kunne man få borgerrepræsentationen til at optræde i en passende iscenesættelse, dvs. i form af resolution og procession, var det tænkeligt, at mindelserne om svundne tider, hvor kronen havde besværet truende rejsninger ved at give efter, kunne gøre et tilsvarende indtryk på den letbevægelige konge. Helst skulle det naturligvis være en henvendelse af den samlede borgerrepræsentation, men på en sådan turde man også håbe p. g. a. Kapers holdning og den relativt milde fordømmelse af den hos kollegerne i borgerrepræsentationen.

De radikale rigsdagsledere optog langfredag eftermiddag kontakt med formanden for den radikale borgerrepræsentantgruppe, redaktør Valdemar Koppel, hvorefter man som nævnt fik Stauning til at indkalde borgerrepræsentationen til møde påskelørdag kl. 16. Det lykkedes at få en aftale med den borgerlige fællesgruppe, og under forudsætning af, at den oprettholdt sin tilslutning, ville overpræsident Jonquières være ordfører hos kongen².

Sideløbende med dette initiativ havde den borgerlige fællesgruppe selv søgt at mægle. Langfredag morgen deltog borgmester Kaper på overretssagfører Beckers initiativ i et møde med den borgerlige gruppe, hvor Becker prøvede at gøre, hvad Kaper kalder »et forsøg . . . på at få Liebe til et forstandigt forlig«³. Så vidt det kan konstateres, var Becker og Kaper ikke i kontakt med Liebe, formentlig fordi de under indtryk af Sindballes udnævnelse og den hele stramning har indset det nyttesløse heri. I al fald skriver Kaper, at der intet kom ud af forsøget, fordi alt »i disse dilettanters hænder gik så skævt som muligt«. I stedet vedtoges det at indkalde den konservative gruppe til nyt møde lørdag kl. 10. Her debatteredes Beckers forslag. De konservative havde under krigen arbejdet i forståelse med socialdemokraterne om hovedstadens mange ekstraordinære forhold, nu

måtte man i den ellefte time søge at få fred – således refererer Kaper stemningen. Man vedtog en henvendelse til Venstres og konservatives rigsdagsgrupper for at få et nyt forretningsministerium dannet inden borgerrepræsentanttoget til Amalienborg. Et forhandlingsudvalg bestående af Becker, professor J. F. Fischer og bankdirektør Chr. Fabricius samt Kaper blev valgt til at forhandle med Stauning ⁴.

Ved 12-tiden førte de fire konservative kommunalpolitikere da på *Social-Demokratens* redaktion en timelang forhandling med Stauning, mens Borgbjerg kun var til stede under den tekniske drøftelse af valgloven ⁵. Selv om Borgbjerg ikke var medlem af borgerrepræsentationen, viser denne detalje dog, at det var Stauning, som var lederen; der var jo tale om en vigtig almenpolitisk forhandling. Man enedes om generalstrejkens aflysning som led i et forlig, der gik ud på, at valgloven skulle vedtages i Det konservative Folkepartis skikkelse med Rodes ændringer; men kun gældende i et år. Kunne man i løbet af denne periode ikke enes om en endelig lov, skulle den gamle på ny træde i kraft. Et forretningsministerium under overformynder Friis og med departementschefer som ministre skulle dannes. Stauning ønskede borgmester Jens Jensen med og foreslog, at den borgerlige gruppe også udpegede en eller flere ministre, f. eks. Kaper. Denne henviste dog til Becker, »som alle godt kunne lide«. A. h. t. syndikalisterne ønskede Stauning amnesti for politiske forseelser med. Stauning mente ikke, det var nødvendigt at spørge de radikale om forliget; de ville utvivlsomt også have accepteret, da det var i overensstemmelse med deres tanker.

Stauning krævede overenskomsten truffet inden kl. 16, da han ellers ikke ville aflyse mødet i borgerrepræsentationen. A. h. t. eventuelle uroligheder ønskede han ikke at udsætte det til om aftenen. Der var således ikke lang tid at løbe på. Fischer, Fabricius og Becker ilede til Christiansborg til forhandling med Piper, Abrahamsen og Johan Knudsen ⁶, over for hvem de fremhævede situationens alvor ved at oplyse, at af de 700 betjente kunne man kun stole på de 300, af de 800 gardere og husarer højst på 250 og af brandvæsenet ingen – de var alle socialdemokrater. Modtagelsen var kølig; de konservative rigsdagspolitikere var ikke indstillet på ministeriet Liebes afgang ⁷. Kaper noterede bagefter i den utrykte del af sin beretning: »Kongemagten skal være identisk med deres partiinteresser.« Han fandt, at det ud fra et konservativt synspunkt var vanvid at forlade parlamentarismen på konservativt initiativ eller støttet af konservative, fordi det æggede den anden part til at søge proletariatets diktatur indført. Parlamentarismen var efter Kapers mening det bedste værn for konservatismen, og han var derfor bitter på sine partifæller på Christiansborg ⁸.

Disse kunne ikke godtage det forslag til ministerliste, som de fik forelagt af Becker, og som omfattede overformynder M. P. Friis og bl. a. borg-

mester Jens Jensen og hans partifælle, skoleinspektør P. J. Pedersen, samt Fabricius som finansminister og – ifølge Johan Knudsen – »til sidst med klædelig beskedenhed: justitsminister, overretssagfører Becker«⁹. Piper dannede sig det indtryk, at man fik borgerrepræsentanterne »bort fra deres forvildede ideer om et nyt ministerium, og vi så dem forlade os i den forvisning, at de ville gå til Amalienborg for at godtgøre for kongen, at mindretallet indtog et ganske andet standpunkt end flertallet«¹⁰. De blev dog bedt om at lægge vejen om ad Venstres rigsdagsgruppe. Dennes tilstedeværende medlemmer holdt påskelørdag møde; de var alle enige om ikke at lade rigsdagen træde sammen før oprindelig bestemt endsige indlade sig på valglovsforhandlinger. Borgerrepræsentanterne udmalede for de forsamlede venstremænd, hvilke rædsler hovedstaden ville udsætte sig for, hvis ikke ministeriet Liebe blev fjernet; men det gjorde ikke indtryk, og borgerrepræsentanterne måtte gå bort med uforrettet sag¹¹.

Kl. 15 fik Stauning meddelelse om, at de borgerlige repræsentanters mæglingssaktion var mislykkedes, og kl. 16 begyndte derfor det berammede møde. Det blev åbnet af Stauning, der udtalte »håbet om, at Københavns borgerrepræsentation ved sin drøftelse af sagen og sin indsats i den strid, som i øjeblikket foregår, måtte kunne have lykke til at afværge sådanne ulykker for landet, som det er muligt at afværge«¹².

Det forslag, der vedtoges af socialdemokrater og radikale, var affattet af P. Munch og tiltrådt af de tilstedeværende radikale borgerrepræsentanter: byretsdommer Jesper Simonsen, højesteretssagfører C. C. Heilesen, Koppel og Elna Munch. Simonsen og Koppel forelagde forslaget for Stauning i rigsdagen; han godkendte det efter nogle mindre ændringer¹³. I mødet blev dagsordenforslaget forelagt af Jesper Simonsen. Det lød:

»Med dyb bekymring ser borgerrepræsentationen de begivenheder, der i disse dage fører vort samfund hen mod en opløsende kamp.

Vi nærer det håb, at denne kamp endnu vil kunne undgås, hvis der dannes et ministerium af mænd, der er uden ansvar for den opståede strid, og som kan ventes at opnå parlamentarisk tilslutning.

Vi opfordrer endnu i sidste øjeblik kongen til at yde medvirkning hertil for at afværge den forestående generalstrejke, som kan få skæbnesvangre følger for landets hovedstad.

Borgerrepræsentationen beslutter at overbringe kongen sin udtalelse personlig og ufortøvet«.

Jesper Simonsen motiverede forslaget med, at en generalstrejke først og fremmest ville ramme København; udviklingen drev med rivende fart mod katastrofen, det gjaldt om »at afværge den opløsende kamp«. Om ministeriet Liebes dannelse sagde han, at den var »i åbenlys strid med de mest elementære grundregler i en konstitutionel forfatning, og det, som er passeret siden ministeriets tilblivelse, har så langt fra bragt ny basis for

dets forbliven, at det tværtimod yderligere har fremhævet dets uparlamentariske karakter«¹⁴.

På Socialdemokratiets vegne sluttede Hedebo sig til dagsordenen med en bemærkning om, at den burde have ført et stærkere sprog¹⁵. Professor Jens Warming kunne som ordfører for den kristelig-social gruppe også acceptere den¹⁶.

De tre borgerlige forhandlere var først kommet tilbage fra Christiansborg kl. ca. 15,45, og der havde således ikke været lang tid til rådslagning mellem dem og den øvrige gruppe. I realiteten var de borgerlige dog enig i den radikale dagsorden; men de fandt det opportunt at markere en vis distance – muligvis afkølet af besøget hos partifællerne i rigsdagen. Man ville nok være med til at påvirke kongen, men ikke »ad gadeoptogets vej«. Gruppens forslag gik derfor ud på i stedet for en henvendelse til kongen at nedsætte et »udvalg på 9 medlemmer til uopholdelig at træde i forbindelse med de politiske partier for at få et frugtbart samarbejde igang mellem disse«¹⁷. Såfremt forslaget faldt – og det var næsten givet – var de borgerlige repræsentanter enige om at foretage deres egen henvendelse til kongen¹⁸.

Den borgerlige fællesgruppes ordfører var Becker, men også folketingsmand Asger Karstensen tog ordet¹⁹. Han sagde, at det, der gav flertalsgruppens stilling kraft, var kravet om en ny valglov, som ydede retfærdighed til alle sider. Karstensen var den af de konservative politikere, som havde drevet mest på under valglovsforhandlingerne, og det forslag, som havde stået foran sin konfirmation før påskeferien, var i overensstemmelse med hans tanker. Som følge heraf ivrede han nu for et almindeligt politisk forlig²⁰.

Resultatet blev som ventet, at det borgerlige forslag faldt med 32 stemmer mod 15 (de to kristelig-social afholdt sig fra at stemme), mens det radikale forslag vedtoges med 34 stemmer mod 15*. Stauning sluttede derpå forhandlingen kl. 16,50 med en bemærkning om, at kongen var villig til at modtage borgerrepræsentationen umiddelbart efter mødet, og han opfordrede derfor denne – og de medlemmer af magistraten, der sluttede sig til vedtagelsen – om straks at gå til Amalienborg²¹.

Ministeriet var ikke uforberedt på borgerrepræsentationens kommende henvendelse. Allerede om formiddagen havde Krieger fortalt Liebe, at denne »in pleno« ville gå til kongen og kræve ministeriets afsættelse som det bedste middel til at hindre generalstrejken. Liebe havde da forhørt sig hos Becker, som ifølge Liebe havde beroliget ham med, at »de konservative partier sikkert ikke ville støtte en henvendelse i så henseende«²².

* Borgerrepræsentationens sammensætning var i 1920: 30 socialdemokrater, 17 fra den borgerlige fællesliste, 6 radikale, 2 kristelig-social, i alt 55.

Ministeriet arbejdede da også ufortrødent videre. Om formiddagen holdtes ministermøde, hvor Hjerl Hansen gav oplysning om levnedsmiddelforsyningen (nok til 3 uger) og Konow om de militære foranstaltninger²³; han havde langfredag (2. april) indkaldt det slesvigske troppekontingent til mandag 5. april (2. påskedag) samt beordret panserskibet »Olfert Fischer« ud i Frihavnen tirsdag 6. april for at hindre eventuelle ødelæggelser²⁴. Liebe mente det muligt at få valgloven hurtigt igennem tinget, så at de nye valg kunne ske efter denne²⁵. Efter ministermødet gik Liebe over i rigsdagen for på ny at tale med J. C. Christensen, Slebsager, Piper og Pedersen-Nyskov. Sidstnævnte fortalte Liebe om det pres, han havde været ude for og modtog til gengæld dennes tak for sin standhaftighed. Ved 14-tiden var Liebe hos kongen, som han fandt meget fast. Kongen sagde bl. a., »at nu var de fleste af Europas fyrster løbet deres vej, men han skulle dog vise dem, at han turde blive og ikke lod sig afficere af trusler«²⁶.

Derpå havde Liebe en samtale med højesteretspræsident, dr. jur. R. S. Gram. Bag Grams henvendelse lå et politisk initiativ. Den gamle af alle agtede radikale landstingsmand Herman Trier var om formiddagen blevet opsøgt af sin partifælle, folketingsmand, direktør V. E. Gamborg, der bad ham gå til højesteretspræsidenten for at få denne til at tale med Liebe om det ønskelige i en løsning på krisen. Samtalen mellem Trier og Gram – der i øvrigt først talte med Rode – fandt sted i rigsdagen. Trier sagde, at en henvendelse fra højesterets præsident antagelig »ville have betydning for Liebe«. Situationen var uberegnelig, og der burde dannes et forretningsministerium af personer, som stod uden for konflikten. Gram var af den opfattelse, at Liebe vistnok overfor kongen havde bundet sig som en garanti udadtil for, at intet statskup var begået, og derfor mente ikke nu at kunne træde fra. Trier holdt fast ved, at Liebe alligevel måtte gå af, og han udviklede en, forekommer det, noget søgt kompromisløsning gående ud på, at Liebe skulle kunne betragte sig som havende indfriet sit løfte til kongen ved at træde tilbage efter et mistillidsvotum, der indeholdt en passus, om, at det skete ikke var statskup, men i strid med »al parlamentarisk skik og alle parlamentariske forudsætninger på tværs af vor forfatnings ånd og krav«. Formuleringen synes lige uantagelig for Liebe som for socialdemokraterne. Trier mente også, det kunne blive nødvendigt kort at udsætte valget p. g. a. valglovsforhandlingerne, hvad Gram fandt betænkeligt. Han var vel enig i ministeriet Zahles sønderjyske politik, men det var vigtigt nu at få klarhed over, hvad det danske folk mente, og dette agtede han at sige til Liebe²⁷.

Trier bad ham undlade dette, da det kun kunne svække hensigten med henvendelsen. Gram lovede straks at gå til Liebe og lægge ham »situationens alvor på hjerte«²⁷. Gram var dog næppe den rette mand at sende

til Liebe, fordi han var i et tvesind. Vel henstillede han til Liebe, at han skulle træde tilbage for at lette et forlig; men Liebe og Sindballe fandt ham enig i, at anklagen for statskup var »rent vrøvl«, og at ministeriet Zahle havde begået »et meget graverende retsbrud ved at nægte at fungere, skønt der om mandagen endnu ikke forelå en kontrasigneret kgl. afskedigelse«, samt at ministeriet Liebe ikke uden at komme i strid med hele sit standpunkt kunne demissionere, »blot fordi folketinget gav [ministeriet] et mistillidsvotum«. Den sidste bemærkning viser, hvilken foragt Liebe nærede for parlamentarismen ²⁶.

Gram vendte da tilbage til Trier med følgende »indrømmelser«: Folketinget skulle indkaldes hurtigst muligt og ministeriet »tage imod en mistillidserklæring«, der indeholdt en afstandtagen fra statskup-påstanden, men uden at ministeriet ville gå af! Tilbuddet afslører en højst ejendommeligt opfattelse af det parlamentariske system, thi hvorledes »tage imod« et mistillidsvotum og dog blive siddende? De øvrige indrømmelser fra Liebes side var et løfte om at påvirke arbejdsgiverne til yderligere eftergivenhed, hvilket som omtalt var unødvendigt, samt en tilkendegivelse af, at ministeriet »absolut intet skridt« ville foretage sig i den sønderjyske sag, hvilket ganske simpelt var usandt. Trier – og Gram vel også – var straks klar over, at der på denne baggrund ikke var udsigt til forlig, og i alt fald Gram ventede nu generalstrejken. Liebes og Sindballes benægtelse heraf betegnede Gram som letsindig ²⁷.

Situationen var nu den, at alle forsøg på ved forhandling med ministeriet at få et forlig i stand, var strandet. Liebe belavede sig på ikke at vige i tillid til, at strejken ville løbe ud i sandet, og skulle den komme, måtte man tage den. Ministeriet stolede på folkets besindighed – samt soldaterne og »Samfundshjælpen« ²⁹. Kl. 16,30 havde Liebe, Hjerl Hansen og Konow en konference med kongen, hvorunder Hjerl Hansen redegjorde for forsyningsforholdene: kartofler til ca. 15 dage, mel til ca. 8 dage, brødkorn til ca. 2 måneder og store kolonialbeholdninger; mælk kunne skaffes ind pr. bil fra Sjælland ³⁰. »Samfundshjælpen« havde mandskab til at holde elværkerne i funktion, hvilket var nødvendigt a. h. t. bagerier og møller; en gærfabrik ville blive holdt igang. Konow omtalte sine dispositioner, nemlig at Amalienborgvagten var forstærket, at Københavns kommandant var rede til udrykning, at orlogsværftet var i alarmberedskab, og at garnisonen om nødvendigt kunne forøges betydeligt med pålideligt mandskab ³¹.

Liebes tale til borgerrepræsentanterne approberedes af kongen. Den var forinden gennemlæst og efter et par mindre rettelser godkendt af Konow, der fandt talen skarp i form og indhold, men ciceronisk, og af Hjerl Hansen, hvem den forekom klar, logisk og sand ³².

Alt mens dette gik for sig på Amalienborg, forlod borgerrepræsenta-

Borgerrepræsentationen ved ankomsten til Amalienborg lørdag d. 3. april. Forrest går fra venstre borgmester Jens Jensen, Th. Stauning og P. Hedebo. I anden række ses Jesper Simonsen, Elna Munch og højesteretssagfører C. C. Heilesen.

tionens flertalsgruppe rådhuset. I rådhushallen råbte en ungdommelig partifælle: »Leve republikken«. Men Stauning tyssede på ham med ordene: »Ingen tåbelige demonstrationer, nu er det alvor«. Senere drog samme mand et rødt flag frem, hvad der fik Stauning til at sige: »Gem det til bedre tider«. Da de socialdemokratiske og radikale borgerrepræsentanter gravitetisk vandrede gennem hovedstadens gader på vej mod residenspalæet, var de ledsaget af en større menneskemængde, og der forefaldt enkelte episoder. Alt var dog endnu tilsyneladende idyl, men også kun tilsyneladende ³³.

Lidt efter kl. 17 var deputationen ved palæet. Det havde været kongens agt overfor gruppen at beklage, at den blandede sig i politik; men på Liebes henstilling frafaldt kongen dette ønske. Deputationen blev modtaget i kongens arbejdsværelse, hvad der var et fejlgreb. Det var nemlig for lille i forhold til deputationens størrelse. Det blev derfor temmelig trangt under audiensen ³⁴. I riddersalen eller havesalen havde det derimod været muligt at give denne en vis form og afstand, der ville have vanskeliggjort det mundhuggeri, som opstod.

Stauning fik som formand først kort ordet, hvorefter Jesper Simonsen, der i sin form var en sagmodig alvorsmand, forelagde resolutionen. Efter

et par almindelige bemærkninger fra kongen, fremkom Liebe så med det ovenfor omtalte svar, der kort og godt frakendte borgerrepræsentanterne ethvert politisk mandat og formanede især flertalsgruppen til at bistå ministeriet med at imødegå følgerne af generalstrejken³⁵. Talen var »unægtelig skarp i indholdet«, indrømmer Liebe. Den var ikke blot skarp, den var direkte udfordrende og kun egnet til at øge modstanden mod ministeriet, hvortil den bryste tone, i hvilken den blev holdt, meget bidrog. Det er ubegribeligt, at Liebe kunne behandle de fremmødte så uklogt; blandt dem var fremstående personer som borgmester Jens Jensen, Stauning, Emanuel Svendsen, Peder Hedebo, C. F. Madsen, J. A. Hansen, Jesper Simonsen, folketingsmedlem Elna Munch, overretssagfører C. C. Heilesen, Valdemar Koppel og professor Warming. De fleste af de godt 30 borgerrepræsentanter var vant til, at det var dem, som bestemte, og nu måtte de i bogstaveligste forstand lade sig udskælde.

Mødet gik da heller ikke stille af. Warming protesterede straks mod bemærkningen, at kun det afgæede ministeriums meningsfæller deltog i henvendelsen. Andre af de tilstedeværende fremkom spontant med mishagsytringer, og det bebrejdedes Liebe, at han havde hindret folketinget i at komme til orde, hvorfor borgerrepræsentationen da havde følt sig foranlediget til at træde sammen. Da Liebe hertil svarede, at det ikke var ham, der havde sendt rigsdagen hjem, replicerede Stauning, at Liebe havde fået løfte af folketingets formand om ikke at indkalde tinget, hvad Liebe erkendte med en tilføjelse om, at han var villig til at forhandle alt, når generalstrejken blev hævet. I sin beretning karakteriserer Liebe dette replikskifte med ordene: »i sig selv ligegyldige spørgsmål«. Vælgermødeatmosfæren fra forsamlingshuse, krostuer og andre ydmyge steder havde altså holdt sit indtog i residenspalæet, hvor nu oppositionen i majestædens nærværelse skændtes med statsministeren. Kongen fik at føle, hvad det vil sige at deltage i det politiske liv. Som den sidste, der havde ordet, sagde Elna Munch til kongen, der var stærkt bevæget: »Deres Majestæt må afværge denne forfærdelige ulykke«³⁶.

»Fnyssende af harme« dimitteredes derpå flertalsgruppen. To blev dog ubemærket tilbage for ved en mere personlig præget pression at få kongen til at lade ministeriet falde, nemlig Jesper Simonsen og Elna Munch³⁷. på dette tidspunkt var larmen fra slotspladsen voldsom. Højt og taktfast lød råbene op til kongen: »Ned med Kresjan«, og fra palæets vinduer kunne kongen se politiet slås med demonstranter med røde faner; et skud hørtes³⁸. Kongen syntes lammet, og nu tog Elna Munch fat: »Deres Majestæt må tænke på, at det kan føre til, at børnene sulter ihjel«. Hun pegede også på den uro, der var i byen: »Hver aften holdt syndikalisterne møde på Rådhuspladsen; det varede ikke længe, før de gik ind på rådhuset, og heller ikke, før de gik til slottet«³⁹. Den mere lavmælte Jesper Simonsen

gik i virkeligheden et skridt videre, når han sagde: »Følgerne kan få skæbnesvanger betydning for os alle, høje som lave«⁴⁰. Begge understregede, at kongen måtte skille sig af med ministeriet Liebe, og Jesper Simonsen føjede til, at kongen efter forhandling med partierne kunne udnævne et nyt forretningsministerium under overformynder M. P. Friis og med departementschefer som Schrøder, Koefoed og Vedel. Jesper Simonsen vidste, at Zahle havde talt indgående med M. P. Friis, og at de var enige om, hvorledes problemet kunne løses. Dannedes et sådant ministerium, kunne lockouten aflyses; dette vidste Jesper Simonsen, fordi den radikale finansmand Herman Heilbuth havde drøftet problemet med repræsentanter for Arbejdsgiverforeningen. Elna Munch fremhævede, at det hastede meget stærkt; der måtte handles allerede samme aften⁴¹.

Kongen, der lovede at tænke over sagen, var stærkt bevæget, og der kan ikke være tvivl om, at råbene fra pladsen, skuddet, borgerrepræsentanternes fremmøde, skænderiet mellem dem og Liebe, Elna Munchs eksalterede appel og Jesper Simonsens antydning af, at kronen stod i fare, gjorde et dybt indtryk på kongen, hvilket også fremgår af en bemærkning fra kongen til kronprinsen om, at denne muligvis aldrig ville blive konge⁴². Grunden var eo ipso begyndt at skride under ministeriet Liebe.

Mens borgerrepræsentanternes flertalsgruppe var hos kongen, holdt den socialdemokratiske journalist Marinus Kristensen tale på slotspladsen om ministeriet Liebe som chauvinismens, vareågrernes og undertrykkelsens regering. Han udbragte leveråb for republikken og for frihedens sejr. Da Stauning kom ud fra palæet holdt også han en kort tale, der var betydelig mere afdæmpet og i overensstemmelse med den af ham valgte taktik: »Kongen lovede at overveje vore indtrængende ord, men ved hans side stod en statsminister, hvis udtalelser var af en sådan karakter, at der ikke er meget håb om en fredelig løsning. Frem til kampen efter den sikre parole, som arbejdernes organisationer har givet!« Der var intet i disse bemærkninger, som hindrede Stauning i at vende tilbage til residenspalæet, og det skete også få timer efter. Efter hans tale gik der ifølge *Social-Demokratens* referat »en torden af råb« over pladsen, hvis revolutionslignende udseende fremhævedes ved tre røde faner⁴³.

Også venstresocialisterne var aktive. Partiets formand, Ernst Christiansen, opfordredes til at tale »og fra en improviseret talerstol på et par arbejders stærke skuldre tolkede han gentagne gange afbrudt af stærkt bifald de revolutionære arbejders krav«. Disse var ved hjælp af generalstrejken monarkiets afskaffelse, indførelse af folkerepublikken, opfyldelse af arbejdernes faglige krav og de arresterede kammeraters løsladelse. Ernst Christiansen sluttede sin tale med ordene: »I dag vajer de røde faner *foran* Amalienborg, lad overklassen vare sig, at de ikke kommer til at vaje *over* Amalienborg!« Begejstrede leveråb for republikken fulgte på talen. Man

ARBEJDET

Organ for Danmarks venstresocialistiske Parti.

Nr. 14

Lørdag 3. April 1920.

2. Aarg.

ARBEJDERE!

Op til Kamp for Raads-Republiken!

En lille militaristisk-nationalistisk reaktionær Kilde har med Kongen i Spidsen løvet Statskup.

Ministeriet Zahle-Stauning er blevet styrtet og det har dermed høstet Frugterne af sin egen Politik gennem Krigsaarene.

De »radikale, kapitalistiske Ministre og Højresocialistiske Stauning har igennem samtlige Krigsaar ført en Politik, hvorved saavel Kapitalismen som Militarismen og Monarkiet er blevet styrkede.

Igenem Borgfredspolitikk med skyre Pristilgøng og indirekte Skateloavgivning fæstnede Kapitalismens Stilling ved systematisk Udplyndring af Arbejderklassen. Ved Bevilling af alle de Hundreder af Millioner Kroner, Militarismens fordrøede, voksede Militarismens smaltlige Uhyre sig stærk. Igenem Kongehylstet tidlig og sidste, ved Løgnen overfor Arbejderklassen om det »demokratiske« danske Kongedømme, gjordes Kongemagten stærk nok til at gribe ind i Statsstyrelsen. Ved Dellagelse i hele den nationaltiske sanderjerske Halløj har baade Højresocialistler og radikale Venstremænd været med til at rikebe den Baggrund, der har muliggjort Statskupet.

Nu lævner denne Politik sig. Nu lævner den socialpatriotiske Agitation sig. Nu gaar det som Venstresocialistlerne bestandig har forudset: Nu mener den sociale Reaktion sig i Stand til selv at tage Magten uden længere at bruge Ministeriet Zahle som Størebænder.

Hvad der er sket nu, er, at det mørkede Overklasseregimente, udøvet gennem

Ministeriet Zahle-Stauning, er allet af det aabenlyse, indkomme reaktionære Overklassedikatur — udøvet af Militaristene, Storkapitalistene og deres uddannede Lakajer, samtidig med, at Kongen atter, som ved flere tidligere Lejligheder, har grebet personlig ind i Statsstyrelsen, og derved paany etløvet Løgnen i alle de Fræster, som Højresocialistlerne har lullet Arbejderne ind i, om det »demokratiske« Kongedømme.

Arbejderklassens Svar paa dette Reaktionens sidste Anfald kan kun være et:

Kamp med alle Midler mod Kongedømmet og Reaktionen

Arbejderklassens første Svar maa være:

Den fuldkomne Generalstrejke

Men Arbejderklassen skal ikke gaa ud i en Generalstrejke for Ministeriet Zahle-Stauning.

Hverten de kapitalistiske »radikale« Ministre eller Klasseforrædderen Stauning er de Otte værd, Arbejderne maa bringe i en saadan Storkamp.

Arbejderklassen skal kæmpe Kampen for sine egne Interesser.

En økonomisk Storkamp er midt i sin Udvikling. Arbejderkerne har proklameret Lockout til 9. April.

Igenem Generalstrejken nu bør Arbejderne gaa til Aktion mod Arbejderkerne og hele det kapitalistiske Samfund.

Tidspunktet er inde, da Kampen for Raadsstyrelsen bør paabegyndes.

Generalstrejken maa udvikles til Samfundet.

Generalstrejkens Maal maa blive Raads-Republiken!

Arbejderne! Stands derfor det kapitalistiske Samfundets Produktion: Forvandt den højresocialistiske re-

formistiske Minister-Generalstrejke til en virkelig socialistisk Aktion, til en Kamp for:

1. Kongedømmets øjeblikkelige Afskaffelse og Indførelse af socialistisk Republik.
2. Oprettelse af Arbejderraad for alle Arbejdspladser.
3. Løsladelse af alle af politiske Grunde arresterede Arbejdere.

De reformistiske Arbejderlørrere har nu selv vist, at de véd, at Generalstrejke er Arbejderklassens bedste Vaaben.

Grib dette Vaaben og benyt det! Lad alle Arbejdere slaa sig sammen i den store Kamp, ihukommende Bebel Ord: Med Færene, dersom de gaar i Spidsen, uden Færene, dersom de vakler, mod Færene, dersom de svigter!

Vil, at de danske Arbejdere er

vaagne og evner at gennemføre, en virkelig socialistisk Aktion.

Op til Kamp for Arbejderklassens Interesser
Leve Socialismen!
Leve Verdensrevolutionen!

Danmarks venstresocialistiske Parti.

Forsiden af et nummer af *Arbejdet*. Det førte vidtgående krav frem; men Danmarks venstre-socialistiske parti var svagt og øvede ingen særlig indflydelse på begivenhederne i 1920. Partiet var et symptom på det stærke røre, der inspireret af de voldsomme begivenheder i Europa var også blandt danske arbejdere.

forstår meget vel, at Ernst Christiansen mange år efter kaldte sin erindringsbog »– men det gik anderledes«⁴⁴.

Mens flertalsgruppen havde foretræde, samledes den borgerlige gruppes medlemmer efterhånden hos professor Fischer i Bredgade, hvor man diskuterede situationen, mens man ventede på telefonbesked fra Amalienborg; navnlig borgmester H. C. V. Møller viste sig her ivrig efter Liebes fald. Under audiensen var kongen tydelig træt, skriver Kaper; han forklarede, hvorledes situationen for ham var skiftet fra »teknisk« til politisk og social-økonomisk, og borgerrepræsentanterne svarede, at kongen burde søge forbindelse med partiførerne. Da kongen hertil sagde, at det var, hvad han ville på mandag, riposterede overretssagfører Holm, Fabricius og Kaper, at det ville blive for sent. Der måtte straks tages fat. På et spørgsmål fra kongen, om han da overhovedet kunne få fat på partilederne, svarede borgerrepræsentanterne, at de var til stede i byen og kunne kaldes telefonisk⁴⁵. I forgemakket understregede Kaper overfor Krieger, hvad meningen med henvendelsen havde været, med ordene: »først partiførerne til forhandling, og så væk med det nuværende ministerium af dilettanter, det er ikke bedre værd«⁴⁶.

Under den borgerlige gruppes audiens havde Liebe ikke været til stede efter aftale med kongen, der åbenbart har følt, at denne gruppes holdning ikke ville være kontroversiel. Ret beset kom den dog i samme anledning som flertalsgruppen, og det havde været naturligt, om Liebe havde været til stede. Når han ikke insisterede, skyldes det sikkert, at han intet ondt ventede efter Beckers beroligende udtalelse, og fordi de borgerlige kom for sig selv. Liebe var bagefter tilbøjelig til at mene, at den borgerlige gruppe skadede hans ministerium mere end flertalsgruppen⁴⁷. Der er vanskeligt, ja umuligt klart at udskille det element i den hele forvirrede og ophidsede proces, som var udslaggivende. Formentlig har kongen på dette tidspunkt følt sig slået ud, og da nu også hovedstadens borgerlige repræsentanter i realiteten tilrådede det samme som rigsdagens og hovedstadens socialdemokrater og radikale foruden en række uafhængige embedsmænd (og ikke mindst H. N. Andersen), er der grund til at antage, at den borgerlige gruppes fremmøde blev den lille dråbe, der fik bægeret til at løbe over*.

* Også storforretningsmanden Harald Plum var virksom for et kompromis. Ifølge sine »dagbogsoptegnelser« pressede han M. P. Friis for at få ham til at overtage statsministerposten. Gennem dronning Alexandrine virkede Plum 3. april for den samme løsning. Han synes dog at tillægge sig selv for stor betydning. (H. Plum s. 213–219). M. P. Friis reducerede i et indlæg i *Politiken* 2.11.1929 stærkt Plums virksomhed.

Generalstrejken planlægges

Det var Liebes vurdering, at kongen frygtede for følgerne af generalstrejken, som Liebe dog troede, socialdemokraterne ville aflyse mandag nat under et eller andet påskud, »hvis man havde lettet dem retræten med en eller anden betydningsløs indrømmelse«¹. Men de bevarede akter giver ingen holdepunkter for denne opfattelse. DsF og Socialdemokratiet håbede på at kunne undgå generalstrejken; men ville Liebe ikke vige, var man indstillet på at lade strejken træde i kraft.

Som et eksempel på »socialisternes fortvivlelse« anfører Liebe, at ministeriet var bekendt med en telegramveksling, Stauning havde haft med Branting². Denne passus i Liebes beretning er af mange grunde interessant. Man kunne formode, at ministeriet har ført kontrol med telegrafan, eller at en enkelt særlig nidkær telegrafmand har ladet sin viden om denne specielle telegramveksling gå videre til ministeriet³. Et faktum er, at Branting langfredag 2. april modtog et sålydende telegram: »Skal vi opgive generalstrejken? Stauning«⁴. På telegrammet, der findes i Brantings arkiv, har en anden end Branting skrevet: »Svarer ej, telefon under natten«. Faktisk har dog Branting samme dag svaret Stauning telegrafisk, nemlig således: »Privat och förtroligt svar på telegrammet. Härrifrån synes upp-görelse tilrådlig, därent riksdagen omedelbart inkallas allenast för ny valordning och där efter nya val förordnas. Självklart måste samtidigt stor-lockouten avvecklas. Branting«. [B 1]⁵.

Stauning blev naturligvis konsterneret, da han modtog dette telegram telefonisk lørdag morgen kl. 3, eftersom han ikke havde bedt den svenske statsminister udtale sig. Telegrammet var et falsum. Han undersøgte derfor sagen på telegrafstationen, men kunne ikke komme opklaringen nærmere, end at det pågældende telegram var indtelefoneret med opgivelse af *Social-Demokratens* nummer. Stauning gjorde straks Branting opmærksom på den udlagte fælde, som denne må siges at være gået i, og Branting svarede bl. a.: »Eftersom telegrammet også forekom mig noget mystisk med sin korte affattelse, besvarede jeg, som du ser, det i forsigtig form, med henvisning til dit telegram og med den oplysning, at situationen set fra Stockholms horisont bedømmes på den angivne måde...« [B 2]⁶. Det er ikke lykkedes at opklare, hvem der har sendt det pågældende telegram. Man må dog spørge, hvad afsenderen ville opnå ved afsendelsen

uden at være sikker på at få fat på Brantings svar, hvad næppe andre end telegrafens folk kunne. *Social-Demokraten* omtalte på en ikke særlig fremtrædende plads affæren, idet bladet oplyste, at Brantings telegram lød: (Aflys for enhver pris generalstrejken. Branting«. [B 3]. Da Stauning havde spurgt på telegrafstationen, fik han at vide, at et sådant telegram ikke var ankommet; men at der fra Stauning selv var sendt et telegram med ordene: »Skal vi opgive generalstrejken?« *Social-Demokraten* hævdede, at begge telegrammer var falske og sluttede opsatsen med ordene: »Til så forbryderiske midler gribes der af personer, som er opfanatiserede af den anonyme kamarilla, der har styrtet den gamle regering og indsat statskupregeringen«⁷.

Dagbladet *København* påpegede straks, at Brantings telegram [B 3] ikke kunne være falsk, fordi han senere havde sendt et udførligere telegram om samme sag⁸. Begge blades holdning er påfaldende. *Social-Demokraten* har ikke følt trang til at viderebringe B 1, og har i stedet konstrueret B 3, som det altså med rette bagefter kunne karakterisere som ikke eksisterende. Da *København* imidlertid havde kendskab til B 1, måtte det antage, at også B 3 var ægte – eller fandt det opportunt at betragte det som sådant. Spørgsmålet er, hvorfra *København* har haft sin viden om B 1, så at det kunne vifte *Social-Demokraten* om næsen med faktisk ankomne telegrammer, som socialdemokraterne helst ville undertrykke, men deres fjender meget gerne have frem? Er det *København* selv, der har produceret det første falske telegram fra Stauning til Branting og derpå gennem forbindelser ved telegrafvæsenet holdt sig ajour med udviklingen? Vi ved det ikke. Den svenske envoyé, friherre Beck-Friis, der gjorde sagen til genstand for en underhåndsindberetning til utrikesdepartementet, antydede, at det kunne være »en ministeriet Liebe nærtstående person«, som havde gjort det. Telegramcensuren fra krigstiden var ganske vist ophævet, men det tog man vel ikke så nøje, skrev han. Nogen konkret viden har Beck-Friis dog næppe haft⁹.

Formentlig er Beck-Friis' opfattelse alligevel den sandsynligste. Falskneriets ophavmand kan muligvis være en, som har været bekendt med Marotts rejse til Branting og af dennes positive referat af sin samtale med Branting og Palmstierna. Det kan også være én, som med viden om den svenske storstrejkes uheldige følger for arbejderbevægelsen i 1909, har regnet med, at Branting, som det også skete, ville fraråde generalstrejken, hvilket kunne tjene til at gøre den danske arbejderbevægelse usikker – eller til at styrke ministeriet Liebe, når det på den ene eller anden måde fik kendskab til telegrammet. Det skal iøvrigt bemærkes, at kun *København* og *Social-Demokraten* beskæftigede sig med sagen.

På den anden side følte heller ikke ministeriet sig tryk m. h. t. de offentlige kommunikationsmidler. Liebe antog, at hans telefon blev aflyttet i på-

skedagene, og efter sin afgang henvendte han sig til KTAS herom. Selskabet foranstaltede en undersøgelse, men kunne kun konstatere, at der ikke havde været betalt arbejdskraft til stede på central Palæ i dagene 31. 3. til 4. 4. i tiden kl. 18–21. Men selskabet oplyste rigtig nok, at dette ikke udelukkede, at en mekaniker med nøgle havde lukket sig ind i centralkrydsfeltet, eller at en linjearbejder med falsk nøgle var gået ind i kabelkrydsfeltet under gården og derfra havde »tappet« Liebes m. fl.s telefoner¹⁰. Det var umuligt at konstatere dengang, og det er ej heller lykkedes nu. Ingen kilde tyder dog på, at ministeriets fjender havde skaffet sig viden om dettes overvejelser gennem telefonaflytning. Ministeriet stak jo heller intet under stolen.

Ganske uanset telegramvekslingen og de forskellige mæglingsbestræbelser fortsatte DsF og Socialdemokratiet tilrettelæggelsen af strejken. Det var heller ikke tænkeligt, at man skulle kunne træde tilbage fra strejken uden meget væsentlige indrømmelser, når man betænker det fortsat voldsomme sprog, Borgbjerg førte i *Social-Demokraten*. I en lederartikel fra 2. april hed det f. eks.: »I Danmark er den kritiske dag inde. Statskuppet er begået, forfatningen brudt og besudlet. Listige snigløbere har fra baghold overrendt forfatningens garantier, giftige hofsnoget har snoet sig om kronen, og med vold er regering og rigsdag bragt ud af funktion. – Prøjsiske junkere har vi ikke her i landet, men sorte kræfter, trænedede i politiske intriger under det styrtede russiske zardømmes mørkeste tider, står hoffet nær, og sort og bælgmørk er den reaktion, hvis halvskjulte kræfter står bag ved statskuppet i Danmark«.

Hvad Borgbjerg mente, tydeliggjorde han den følgende dag, hvor *Social-Demokraten* hævdede, at den berygtede fører for den hvide-russiske nordhær, general Judenitsch, som var flygtet her til, hele aftenen havde opholdt sig på Amalienborg sammen med flere kendte personligheder fra det russiske zarregimentes tid. Der fandt indgående konferencer sted, i hvilke enkekejszerinde Dagmar deltog, skrev bladet. Borgbjergs artikler tjente til at underbygge myten om enkekejszerindens indflydelse; men bekræftes ikke af kilderne.

Samtidig med at Borgbjerg således slog på den store tromme, virkede det interne organisationsapparat. Langfredag havde forretningsudvalget for fællesorganisationen forberedt en demonstration til Fælledparken på den første generalstrejkedag, tirsdag 6. april. Lørdag 3. april kl. 9 mødtes DsF's forretningsudvalg, hvor formanden, C. F. Madsen, aflagde beretning om de førte forhandlinger med ministeriet Liebe. Forretningsudvalget tilsluttede sig tanken om nu, hvor generalstrejken måtte anses for nærliggende, at nedsætte et større udvalg til ledelse af generalstrejken end det hidtilværende, snævrere aktionsudvalg. Det skulle bestå af syv fra DsF og fem fra fællesorganisationen sammen med Socialdemokratiets forret-

ningsudvalg. På Staunings forslag føjedes hertil tre repræsentanter for rigsdagsgruppen, to borgerrepræsentanter og et medlem af Frederiksberg kommunalbestyrelse. De syv fra DsF blev C. F. Madsen, som valgtes til næstformand for generalstrejkeudvalget, Alfr. Christiansen, der blev dets sekretær, J. A. Hansen, Lyngsie, Em. Svendsen, V. P. Arup og Martin Petersen. Fra fællesorganisationen udpegedes Johs. Hansen, Kiefer, Chr. Jensen, Walther og Karl Larsen¹¹. Kl. 10 mødtes Stauning med Socialdemokratisk Forbunds forretningsudvalg for at orientere om de førte forhandlinger med ministeriet Liebe. Disse var endt resultatløse, sagde han, idet ministeriet havde tonet rent flag ved den udsendte proklamation, der betød, at regeringen ikke ville vige for et mistillidsvotum. Stauning redegjorde for de foranstaltninger, som måtte træffes på mange forskellige områder før og under strejken, bl. a. levnedsmiddelforsyningen og ordenens opretholdelse. Som partiets syv repræsentanter valgtes Stauning, Borgbjerg og I. P. Nielsen (med hver 21 stemmer), Fr. Andersen og K. K. Steincke (hver 20 stemmer), Nina Bang (14 stemmer) og Oscar Johansen (12 stemmer); Alsing Andersen blev tilforordnet udvalget som sekretær. Borgbjergs høje stemmetal skal ses på baggrund af, at afstemningen foregik i partiet og ikke i DsF; men ganske bortset fra, at der også i partiet kan have været ængstelse over hans voldsomme kurs i *Social-Demokraten*, ville det naturligvis have været både urimeligt og uklogt ikke at stemme ham ind i udvalget. Borgbjergs prestige var udadtil stadig større end Staunings¹².

To underudvalg nedsattes straks, et levnedsmiddeludvalg bestående af Nina Bang, J. P. Nielsen og Kiefer, og som tiltrådtes af Em. Svendsen og C. N. Hauge, samt et udvalg bestående af Arup, Em. Svendsen, Martin Pedersen til forhandling med de udenforstående organisationer, dvs. bl. a. de syndikalistisk ledede og blandt disse navnlig Føderalistisk Sammenslutning, som bestod af de to landsforbund for søfyrbødere og sømænd og følgende københavnske fagforeninger: havnearbejderne, murerne, murerarbejdsmændene og Københavns Metalarbejderforbund; sidstnævnte omfattede i modsætning til de tre andre kun et mindretal af fagets udøvere i hovedstaden. Man vil altså se, at man på arbejderside stillede op til kamp efter samme organisatoriske principper som ministeriet Liebe¹³. Levnedsmiddeludvalget kom straks i funktion, idet det modtog en række henvendelser fra institutioner af forskellig art, som ønskede dispensation fra strengere indgreb¹⁴.

Det andet udvalgs opgave kunne også blive vanskelig. Vel kunne syndikalisterne kun vanskeligt fravige generalstrejke-beslutningen efter deres hidtilværende holdning; men det var i deres åbenbare interesse overfor arbejderne at placere sig så stærkt som muligt. De ønskede derfor at modvirke et »parlamentarisk kompromis« og mente bedst at kunne hindre et

sådant ved at lade strejken begynde straks, hvilket jo vanskeliggjorde, ja måske endog spærrede forhandlingsvejen. Derfor bragte deres avis, *Solidaritet*, opfordringer til straks at standse arbejdet og langfredag en fortegnelse over de fag, hvor arbejdet allerede var nedlagt eller ville blive det lørdag morgen. Det drejede sig om søens arbejdere, transportarbejdere, elektrikerne, typograferne, murerne, tømrerne, murerarbejdsmændene, glarmestrene, brolæggerne, kobbersmedene, skibstømrerne, arbejdsmændene i Gentofte, Lyngby og Gladsaxe, børstenbinderne, brødkuskene, sadelmagerne og tapetsererne, skotøjsarbejderne, bogarbejderne, korkskærerne, sølv- og elektropletarbejderne, tobaksarbejderne og et par mindre fagforeninger. De fleste af de nævnte var ret små fag, ligesom der fortrinsvis er tale om københavnske afdelinger; men typografstrejken var i den givne situation betydningsfuld, idet den lammede alle dagblade bortset fra *Solidaritet*, *Social-Demokraten*, *Ekstrabladet* og *Politiken*; sidstnævnte avis skulle bittert komme til at fortryde, at den havde fået tilstået dette privilegium¹⁵. Følelig var også sømændenes og transportarbejdernes øjeblikkelige arbejdsnedlæggelse. Derimod holdt de store forbund som Dansk Arbejdsmandsforbund og smedene sig til aftalen om ikke at begynde før tirsdag 5. april.

Solidaritet førte et ret ironisk sprog over for Socialdemokratiet og DsF, der efter bladets mening ivrigt løb ud og ind ad Liebes dør i håb om forlig, og som derfor af bladet kunne karakteriseres som bestående af borgerlige småkapitalister. Profetisk hed det: »Derfor efterfølges Ouverturen måske slet ikke af noget, derfor bliver den måske ikke spillet til ende, man går ikke til det sociale opgør, uden til tonerne af den rene Internationale; så længe den radikale redekam piber med, kan tæppet ikke gå op. Man har pindet generalstrejken ud i dage, timer og sekunder, og dermed åbenbaret for alverden, at man trods det mandlige symbol omkring munden, stadig bevæger sig i parlamentarismens gangkurv under den borgerlige ammes bekymrede omsorg«¹⁶.

For ikke helt at miste sin identitet under det midlertidige samarbejde med DsF og vel også for at forklare sig overfor sine medlemmer, holdt Fagoppositionens Sammenslutning, Danmarks syndikalistiske Landsorganisation, kongres skærtorsdag og langfredag. Noget referat af de eventuelle brydninger på kongressen er det ikke lykkedes at finde. Derimod offentliggjordes i *Solidaritet* for lørdag en principudtalelse, som øjensynlig ikke blev enstemmig vedtaget, siden enstemmighed ikke anførtes. Udtalelsen begyndte karakteristisk nok med at slå fast, at syndikalisterne stillede sig udenfor »generalstrejkens politiske moment«, thi erfaringen viste, at det for arbejderklassen var ligegyldigt, hvilke politiske partier, der havde regeringsmagten¹⁷. Det gjaldt derimod om at forbedre arbejdernes økonomiske kår og med tiden omstyrte lønsystemet til fordel for de faglige organisationers overtagelse af produktion og omsætning.

»Den hele kæmpende arbejderklasse« opfordredes derfor til at tilslutte sig fire krav som betingelse for generalstrejkens afslutning. Disse var: 1. Septemberforligets afskaffelse, 2. Løsning af den faglige lønkamp på en for *alle* organiserede arbejdere tilfredsstillende måde (altså også de lavestlønnede), 3. Løsladelse af alle politiske fanger og ophævelse af loven om civil værnepligt, 4. Ingen aflysning af generalstrejken, medmindre der var flertal for det blandt de organiserede strejkende. Til kravene føjedes en opfordring til at afholde sig fra gadekampe for ikke at blive »ofre for de kapitalistiske knipler og maskingeværer« – samt en formaning om at være ædruelig og sparsommelig. Noget særligt truende sprog førte resolutionen i grunden ikke, og dette sammenholdt med de bedsteborgerlige formaninger kan vanskeligt forstås på anden måde, end at syndikalisterne ikke fandt tiden inde til noget forsøg på revolte. Men det tyder også på, at syndikalisterne har været ængstelige ved rent spontane uroligheder, som de har frygtet for kunne skade arbejderklassen. Med andre ord har de vurderet styrkeforholdet således, at satte ministeriet Liebe militæret ind, måtte man regne med muligheden af, at det gik af med sejren i eventuelle gadekampe.

På den anden side viste *Solidaritets* kommentarer, at syndikalisterne var indstillet på, at DsF ville slutte et dårligt forlig med arbejdsgiverne. I så henseende fandt bladet, at der lå et varsel i C. F. Madsens oplysninger på onsdagens generalforsamling om arbejdsgivernes indrømmelser. De gik som nævnt ud på, at man var villig til forhandling med de enkelte organisationer, til at yde dyrtidsregulering til august og til forhandlinger om arbejdernes deltagelse i bedriftsledelsen. Disse indrømmelser fandt bladet for små. »Arbejderne er selvfølgelig ikke gået i generalstrejke for at opnå minimale krav, som aldeles ingen fordel vil byde dem, og på disse betingelser, kan der selvfølgelig ikke være tale om at afblæse kampen«. Hvad skulle arbejderne leve af indtil august, og hvor var sommerferiekravet blevet af, spurgte man ¹⁸.

Væsentligst var naturligvis indførelsen af den frie aktionsret ved afskaffelse af septemberforliget. »Kun alt for længe har vi måttet lide under denne skæbnesvangre svøbe, og derfor gælder det nu om at slå til og slå sig fri«.

På denne baggrund mødtes de syndikalistiske ledere påskelørdag med det nedsatte forhandlingsudvalg fra DsF og Socialdemokratiet. Fra de udenforstående forbund og lokale foreninger kom repræsentanter for søfyrbødernes, sømændenes, murernes, murerarbejdsmændenes, tømrernes, blikkenslagernes, kelnernes, skibstømrernes, sørestaurationsarbejdernes, undermejeristernes, kokkenes, telefonarbejdernes, københavnske metalarbejdernes samt bryggeri- og brænderiarbejdernes forbund. Det var altså alle søens folk, bygningshåndværkerne og en række servicefag, som stod uden-

SOLIDARITET

Organ for den syndikalistiske Arbejderbevægelse i Danmark

Nr. 88 b

Lørdag 8. April 1920.

8. Aargang

Enhver Forhandling med Borgerskabet afbrudt.

Reaktionen haaber endnu at kunne knuse Arbejdernes Modstand.

Generálstrejken modtages overalt med Forstaaelse.

Stillingen er klar.

Dagbladet *Solidaritet* var syndikalisternes talerør. Det havde en ret stor udbredelse, og der er ingen tvivl om, at DsF og Socialdemokratiet frygtede bladet og bevægelsen bag det.

for DsF. Det er vel tvivlsomt, hvor syndikalistiske disse forbunds medlemmer – bortset fra søfolkene – var, heller ikke alle de fremmødte forhandlere var syndikalister; men i den givne situation var det også i første række et spørgsmål om at lade hovedstaden med dens ca. 700.000 indbyggere, regering og kongehus mærke følgerne af en generalstrejke. Derfor var de fremmødte syndikalister p. g. a. forholdene ikke nogen quantité négligeable; så længe den politiske konflikt ikke var løst og den faglige strid ikke konfirmeret, måtte socialdemokraterne søge at undgå strid med dem.

Emanuel Svendsen lagde for med kort at redegøre for nedsættelsen af det store generalstrejkeudvalg og tog derpå straks tyren ved hornene. Det var urigtigt som påstået af modparten, at de faglige spørgsmål allerede var løst. Grundlaget for en generalstrejke var derfor til stede, og man måtte betragte det som sikkert, at den kom, sagde han, idet han føjede til, at han og hans fæller var kommet for at høre, hvorledes de organisationer, som ikke var tilsluttet DsF, stillede sig.

Alfr. Nielsen fra telefonarbejderne besværede sig over, at der var givet dispensation for gas, vand og sygehuse. På denne baggrund ville man næppe kunne få telefonistinderne til at nedlægge arbejdet; i al fald skulle så også statstelegrafene og statstelefonen standse. Em. Svendsen repli-

cerede, at gas og vand m. v. var undtaget, fordi arbejderne i modsat fald ville blive ramt først. Udvalget ville tage stilling til dispensationer; det ville ikke lægge pres på de enkelte organisationer, som hver især selv måtte se, hvor langt de kunne gå.

Formanden for de københavnske mureres fagforening, Chr. Rassow, ironiserede over, at det var DsF, som havde bestemt generalstrejken, men de udenfor stående fagforeninger og forbund, som straks havde taget kampen op. For at få koordineret kampen foreslog han, at de udenfor stående valgte en aktionskomité til at træde i forbindelse med DsF's udvalg. Han fordrede også, at der blev lukket for gassen, at der ikke holdtes offentlige møder uden efter indvarsling fra den samlede aktionskomité, og at generalstrejken kun hævedes, når syndikalisternes øvrige krav var opfyldt (septemberforligets ophævelse, de faglige krav opfyldelse og amnesti) – herunder afskaffelse af kongedømmet og indførelse af republik ¹⁹.

Em. Svendsen var villig til at diskutere forslaget, men DsF's generalforsamlingsbeslutning kunne ikke rokkes. Accepteredes DsF's fordringer, kunne strejken slutes. De tilstedeværende fagforeninger og forbund var repræsenteret gennem Arbejdernes Fællesorganisation, og man kunne derfor kun have én komité. Om republikken sagde Martin Pedersen, at for den ville han ikke gå i strejke, den kunne jo blive »hofsocialistisk«, og septemberforliget ville af sig selv falde bort, når samfundet blev socialiseret!

Flere syndikalister havde ordet for at tilslutte sig Rassows udtalelser. Således understregede sekretæren i Føderalistisk Sammenslutning, Lauritz Hansen, fra de københavnske metalarbejdere stærkt, at man måtte have indflydelse på kampens gang. »Vi forlanger ærlighed«, sagde han, og han foreslog, at man mødtes igen om mandagen, til den tid kunne de udenfor stående forbund have truffet deres beslutninger. Søfyrbødernes formand, Richard Jensen, fremhævede det særlige forhold, som gjaldt søens folk, der alle var underkastet søloven. Den var langt værre end septemberforliget og burde afskaffes. Herløvsen fra undermejeristerne mente, at standsningen af mælkeproduktionen var en mægtig faktor. Rassow selv undrede sig over, at man, som han udtrykte det, »gav Fanden i republikken«, og han kritiserede, at socialistiske blade som f. eks. *Arbejdet* ikke kunne få typografer – efter ordre fra DsF. Mere forsonlige toner kom fra Lütjohan fra blikkenslagerne; han mente ikke, man kunne undvære vand, og at syndikalisterne ikke skulle hovere over, at deres medvirken var nødvendig; samarbejdet burde finde sted i fordragelighed.

Resultatet blev, at de fremmødte syndikalistiske fagforeningsledere enedes om at kræve tre mand ind i generalstrejkeudvalget. Dette krav lovede DsF's repræsentanter at forelægge udvalget, der skulle mødes samme aften kl. 20. De tre blev straks udpeget nemlig Rassow, Rich. Jensen og Lauritz Hansen ²¹.

Den eneste kilde til mødet mellem DsF's udvalg og syndikalisterne er et referat, som Alfr. Christiansen fra DsF tog. Man skal naturligvis derfor være forsigtig, hvis man vil tolke mødets forløb. Men dets konklusion synes at svare til referatets præmisser. Forhandlingen foregik i ret afdæmpede former, bag hvilke man dog aner syndikalisternes mistillid til DsF's ledere og en dyb irritation over nu at skulle være i stue med dem. Syndikalisternes indlæg er fyldt med nålestik; men de forblev nålestik. Syndikalisternes krav var væsentlige (septemberforligets afskaffelse); men de var som kongresbeslutningen ikke sat i en revolutionær indfatning. De vidste nok, hvor langt de kunne gå uden at gøre det umuligt for DsF at indgå på et midlertidigt samarbejde. Deres ønske om tre mand i DsF's generalstrejkeudvalg må karakteriseres som moderat.

Men ret beset må man også sige, at DsF stod stærkest nu, hvor generalstrejkens fane var hejst. Em. Svendsen var da også ret bestemt i sin holdning over syndikalisterne, idet han fasholdt beslutningen af 31. marts, som det også kunne være vanskeligt for dem at gå imod, når de havde tilsluttet sig generalstrejkeaktionen, men ganske vist ikke DsF's og Socialdemokratiets begrænsede formål dermed. Men ellers er det karakteristisk, at DsF-folkene lod syndikalisterne føre ordet, mens de selv var tavse. Em. Svendsen sagde, at det også var meningen med mødet, hvortil man kan føje den betragtning, at det også var såre praktisk. Skulle nemlig DsF's forhandlere være gået i en realitetsdrøftelse med syndikalisterne, havde de hurtigt været nødsaget til punkt for punkt at tage afstand fra dem.

Hvordan det videre samarbejde ville have formet sig, ved vi ikke, fordi hele konflikten løstes ad forhandlingsvejen lørdag aften og nat. Til gengæld brød den gamle rivalisering mellem de to fløje i arbejderbevægelsen ud på ny.

Ministeriet Liebe forhandles bort

Efter de forskellige borgerrepræsentantgrupperes pression handlede kongen hurtigt. Allerede kl. 18,30 anmodede kabinetssekretær Krieger partiformændene i folketinget og landstinget om at give møde på Amalienborg kl. 21. For Socialdemokratiet mødte Stauning og C. C. Andersen, for Det radikale Venstre mødte Ove Rode, idet Slengerik var gået ind på at melde forfald, og Herman Trier, for Venstre kom alene J. C. Christensen, da Jørgen Pedersen ikke var i København og for Det konservative Folkeparti Johan Knudsen og Piper¹. Kongen havde rådført sig med Liebe om betimeligheden af denne partilederkonference, og denne havde erklæret sig enig i, at den fandt sted². Under sin samtale med Liebe havde kongen om kommunalpolitikernes krav om nye ministre sagt, at han mente at være bedst tjent med ministeriet Liebe, hvad denne erklærede sig enig i. På denne baggrund kunne Liebe ikke drømme om, at han skulle holdes uden for så vigtige forhandlinger, ja han vidste end ikke, at de var påbegyndt. Liebe gik tidligt i seng lykkeligt uvidende om kongens omsving³.

Mens statsministeren sov et stenkast fra Amalienborg, begyndte de forhandlinger, som betød ministeriet Liebes fjernelse. Fem af ministrene stod endda op påskemorgen i den tro, at de stadig var ministre.

Rode fremhæver i sin skildring, at da han og de øvrige politikere samledes i forgemakket, kendte de radikale og socialdemokratiske forhandlere i modsætning til Johan Knudsen, der havde været sammen med Asger Karstensen⁴, intet til den borgerlige gruppes demarche få timer forinden. Det kan dog ikke have haft nogen betydning, eftersom de fra mødet i borgerrepræsentationen kendte den borgerlige gruppes synspunkter. Stauning var i al fald på det rene med udviklingen; det fremgår af, at han inden mødet – ligesom Johan Knudsen – meddelte Rode, at det nu antagelig var kongens ønske at få krisen afviklet. Det samme havde Brandes også ladet Zahle og Rode forstå ved 18,30-tiden⁵.

Kongen modtog de syv politikere i sit arbejdsværelse og fremhævede i en velkomsttale, der var præget af hans sindsbevægelse, at han håbede på enighed blandt dem »under hensyn til de alvorlige og vanskelige forhold«. Hvad man enedes om, ville han tilsige sin ubetingede bistand til. Værelser til partidrøftelser var stillet til rådighed i palæets 1. sal, forfriskninger stod parate, og kongen kunne tilkaldes når som helst. Han op-

lyste endelig politikerne om den henvendelse, han havde ladet foretage til CIS, idet han dog med en malende bevægelse sagde, »at han stod her med to tomme hænder«, hvad Rode tolker som udtryk for, at han ikke havde opnået noget tilsagn fra CIS. Politikerne dannede sig det indtryk, at kongen reelt havde besluttet sig for at ofre Liebe ⁶.

Denne indrettelse af residenspalæet til et helt lille Christiansborg med mødesal, udvalgsværelser og kantine til de hungrige politikere betegnede indledningen til et normaliseret forhold mellem konge og rigsdag, omend iscenesættelsen var højst usædvanlig.

På Johan Knudsens forslag valgtes til ordstyrer den 74-årige Herman Trier, der med sine 32 år som rigsdagsmand tillige var ældst i anciennitet, og som jo også året før under statslånskrisen havde fungeret som summus politicus. Af Triers bevarede talerliste fremgår, hvem der havde ordet og i hvilken rækkefølge, nemlig: Stauning, Rode, Piper, Rode, J. C. Christensen, Stauning, Rode, J. C. Christensen, Johan Knudsen, Rode, Piper, Rode, Knudsen, Rode, Piper, J. C. Christensen, Rode, Stauning, Knudsen, Piper, Rode, J. C. Christensen og sluttelig Rode. Trier og C. C. Andersen var altså tilhørere ⁷. Eller gjort op på en anden måde, havde Rode ordet ni gange, Piper og J. C. Christensen hver fire gange og Stauning og Johan Knudsen hver tre gange. Listens billede af Rode som den, der dominerede forhandlingen, er næppe forkert. Det er dog ikke altid den, der taler hyppigst, som har størst indflydelse på beslutningerne; men i sin beretning karakteriserer Stauning Rodes indsats som »særdeles værdifuld« ⁸.

Ifølge Rodes skildring lagde han og Stauning for med at fastslå, at kongen havde lagt ministeriet Liebes skæbne i partiernes hånd, hvilket ikke blev bestridt. En langvarig diskussion om krisens forhistorie og udvikling udspandt sig nu, idet J. C. Christensen på forespørgsel fra Rode og Stauning bestemt erklærede ikke at have rådet kongen, ligesom Neergaard intet havde foretaget sig, hvad heller ikke Liebe havde ⁹. Efterhånden kom man dog ind på muligheden af at genoptage valglovsforhandlingerne og på spørgsmålet om ministeriet Liebes afgang. Johan Knudsen erklærede, at han intet kunne sige om folketingsgruppens nuværende stilling til valgloven; men at partiets landsmøde som bekendt havde vedtaget en resolution om valgloven. Dette kunne vanskeligt tolkes som andet end et uforpligtende tilsagn om i givet fald at stå fast ved det omtrent færdigbehandlede forslag om forholdstalsvalg.

J. C. Christensen forsvarede ikke direkte, hvad Stauning kaldte »dette ministeriums lovlighed« ¹⁰, men sagde, at Venstre ingen andel havde haft i dets dannelse – hvilket vel ikke var usandt, men heller ikke rigtigt – og at partiet ikke ville have nogen andel i et nyt. Dette betød, at J. C. Christensen ikke ville medvirke til krisens løsning. Han fandt det bedst, som

han udtrykte det, »at tage stødet nu« – altså generalstrejken med det efter hans opfattelse uundgåelige nederlag for arbejderklassen. »Der sker dog ikke andet, end at førerne i løbet af nogle dage hænger på lygtepælene«, sagde han. Stauning og Rode mente på deres side, at J. C. Christensen selv ville blive klynget op først ¹¹.

Ifølge Rode var de to konservative og J. C. Christensen nærmest passive, hvilket lyder sandsynligt. Det var vanskeligt for dem at anvende nogen anden taktik med den holdning, de indtog, når de dog af taktiske grunde – og vel også p. g. a. kongens ønske om en grundig drøftelse – ikke ville afbryde mødet. J. C. Christensen og de to konservative ønskede med andre ord ikke afskedigelsen af ministeriet Liebe som udgang på krisen, hvad de naturligvis var klar over, at det trak op til, når hensås til kongens bevægede sindstilstand og radikale og socialdemokraters ønske. Enighed mellem partierne var altså umulig, og gennem kabinetssekretæren bad man nu kongen om at komme til stede. Klokkeren var da omkring 24. Der fulgte nu med Johan Knudsens udtryk en »uendelig pause«, som politikerne benyttede til spisning ¹². Først ved 2–3-tiden kom kongen op til dem.

Grunden var, at han havde følt sig foranlediget til at tilkalde Liebe, som Krieger med besvær fik purret ud ved 23-tiden. Liebe kom da straks til stede på Amalienborg, og kongen erklærede nu, »at alle partiførerne« forlangte »hans hoved« som betingelse for et forlig med afløsning af strejken ¹³. Liebe svarede, at i så fald ville hele ministeriet gå, og han advarede kongen mod at lade sig overlise. Efter Liebes opfattelse kunne konflikten løses ved, at strejken blev afløst, at statskupbeskyldningen bindende blev frafaldet, at ministeriet Zahles funktionsnægtelse blev fastslået som »et graverende retsbrud«, og at et forretningsministerium af departementschefer dannedes under Oskar Damkier fra kirkeministeriet, men absolut ikke under den efter Liebes opfattelse upålidelige overformynders Friis; af samme årsag burde generaldirektør Michael Kofoed udelukkes ¹⁴. Bag formuleringen af det andet og tredje krav fornemmes juristen så at sige stående med stemplet papir parat til tinglæsning. Men sådanne aftaler passer ikke ind i et politisk mønster. Man kan ikke gøre regning på som led i et politisk forlig at få modparten til i »bindende« (overfor hvad?) vendinger at tilbagekalde og dementere en væsentlig del af det, den har bygget på. Der var ikke tale om en injurieproces med påfølgende mortifikation, men om et politisk kompromis, hvis forudsætning var, at ingen af de politiske partier i væsentlig grad tabte ansigt.

I håb om at få kongen til at fastholde disse krav kan Liebe naturligvis have ønsket at bremse for et forlig; men snarest har han dog anset slaget for tabt og da ønsket at sikre sin klient et efter hans opfattelse så gunstigt resultat som muligt.

Det kan ikke undre, at Liebe, da han mærkede, hvor det bar hen, fik

kongens tilladelse til at ringe til Konow for dog at have én at støtte sig til. Konow kom kl. ca. 23,30, og på hans initiativ blev også Sindballe hentet ind fra Ordup kl. ca. 0,15. Det kan undre, at Liebe ikke insisterede på at tilkalde hele ministeriet.

Mens de tre ministre ventede i kongens værelse i stueetagen, forhandlede kongen fra ved 2-3-tiden i etagen oven over med politikerne¹⁵. Han fik nu at mærke, hvad det ville sige at være politiker, og de vandringer mellem politikerne og ministrene, han i de kommende timer foretog, kan vanskeligt karakteriseres som andet end ydmygende for kongen. På vej ind til forhandlingen kom kongen igennem det værelse, hvor Piper og Johan Knudsen opholdt sig; meget oprevet sagde han til dem, at han blev nødsaget til at lade Liebe falde, et udsagn han fastholdt også efter, at Johan Knudsen havde bemærket, at det kunne Det konservative Folkeparti ikke tilråde¹⁶. Ordskiftet, der altså fandt sted efter at kongen havde talt med Liebe og Konow, viser, at kongen allerede på dette tidspunkt havde besluttet sig.

Under kongens forsæde genoptog politikerne derpå drøftelsen. J. C. Christensen aflagde beretning om de hidtil førte drøftelser og meddelte kongen, at Venstre frarådede at afskedige ministeriet Liebe. Piper ville hverken give råd for eller imod. J. C. Christensen og Stauning gentog deres makabre ordduel, da J. C. Christensen sagde, at kongen lige så godt kunne tage generalstrejken med det samme, mens Rode spurgte, hvorfor J. C. Christensen ikke selv trådte til og dannede et ministerium og derved befriede kongen for det tynde værn, som ministeriet Liebe var. J. C. Christensen svarede kun med en bemærkning om, at han ikke ønskede at blive minister – alt forudsat rigtigheden af Rodes referat, som iøvrigt ikke blev bestridt, da det fremkom. Kongen fremhævede, at det væsentligste for ham var at få valg og undgå generalstrejken, hvis følger var uoverskuelige, og han spurgte, om ministeriet Liebe ikke kunne få lov at blive siddende, når blot rigsdagen blev indkaldt til valglovens vedtagelse; men han blev afvist af Stauning og Rode. Kongen sagde, at han lagde stor vægt på, at der blev valg 22. april, hvortil Rode svarede, at man næppe kunne nå dette, hvis en ny valglov forinden skulle vedtages; man blev da efter nogen betænkelighed hos kongen enige om, at der skulle være valg 22. april eller så snart som muligt derefter¹⁷. Stauning fremholdt på sin side kravet om amnesti, og at beslutningen om Liebes afgang skulle træffes straks. Kongens bestræbelser var gået ud på at få politikerne til at enes, hvilket var dømt til at mislykkes, som forholdene var.

Kongen havde nogle gange under forhandlingerne været nede hos ministrene, der stadig havde det indtryk, at han, når han var hos dem, ville rette sig efter dem, men at det gik tilbage med modstandskraften, når han kom ned fra partilederne¹⁸. Gentagne gange opfordrede ministrene

ham til at lade dem træde i forbindelse med politikerne, men uden held; Konow udtalte direkte, at det var uheldigt, at kongen optrådte som forligsmand i stedet for statsministeren. Nu forkyndte kongen så ministeriets dødsdom for de tre ministre motiveret med frygt for generalstrejkens følger. De var rasende og følte sig lumpent behandlet. Kongen fik at vide, at man ikke kunne træffe en sådan beslutning, uden at samtlige ministre var til stede – specielt når man betænkte, under hvilke omstændigheder de var trådt til. Konow sagde lige ud, at kongen ikke en anden gang kunne få »hæderlige og dygtige mænd til at hjælpe sig i en kritisk situation¹⁹«. Sindballe fremhævede med henvisninger til sine erfaringer fra den faste voldgiftsret, at socialdemokraterne bluffede og i virkeligheden var indstillet på at aflyse generalstrejken mandag aften, mens Liebe hævdede, at en øjeblikkelig afskedigelse ville virke, som var kongen blevet bange for eftermiddagens optøjer. Alle tre fandt det uforsvarligt at kræve kongens afgørelse nu, han måtte kunne påberåbe sig at skulle forhandle med ministeriet. Skønt de tre lovede, at ministeriet ville indgive sin demission i løbet af søndagen, bar deres forestillinger ikke frugt. Kongen fastholdt nu, at han fandt det nødvendigt, at ministeriet gik og det »nu i nat«²⁰.

Efter den timelange afsluttende drøftelse med ministeriet vendte kongen tilbage til politikerne, hvem han meddelte, at han havde besluttet sig for ministeriets afgang. J. C. Christensen og Piper erklærede hertil, at dette ikke harmonerede med deres ønsker. Men da kongen derpå spurgte, om ikke alle partier ville samarbejde med et ministerium, hvis opgave var at indkalde rigsdagen, genoptage valglovsforhandlingerne og derefter afholde valg, var svaret ja. Da han dernæst udbad sig råd m. h. t. statsministeremne, svarede J. C. Christensen og derpå Piper, at de ikke ønskede at give noget råd, hvorimod Rode – støttet af Stauning – førte overformynder Friis' kandidatur frem. Rodes motivering var, at Friis havde stået uden for striden, og skønt han var udpræget konservativ²¹, havde han som formand for den overordentlige kommission under krigen høstet anerkendelse for sine ledende og forhandlende evner både fra regerings- og Venstre-side. Herefter erklærede kongen, at han ville henvende sig til Friis.

Mens man var ved at renskrive et communiqué fra mødet, kom Krieger og meddelte, at Liebe indtrængende anmodede om at få lejlighed til at forhandle med rigsdagsmændene. Svaret blev nej, da ingen tilrådede en sådan drøftelse. Venstre og konservative har anset den for nyttesløs nu, da ministeriets skæbne var beseglet, og radikale og socialdemokrater ønskede at markere deres ringeagt. »Ministeriet, der ikke havde villet forhandle med rigsdagen, kom således ikke til at mødes med dens repræsentanter forinden sin afgang«, skriver Rode²².

Klokken var godt 4 om morgenen, da erklæringen, som var udarbejdet af Rode, var færdigredigeret²³. Efter en indledning, hvori navnene på

de tilstedeværende og kongens ønske om at bidrage sit til at fjerne vanskelighederne blev nævnt, hed det: »Efter at Hs. Majestæt havde anmodet formændene om at konferere indbyrdes, fandt en længere forhandling sted. Der viste sig forskellige opfattelser med hensyn til spørgsmålet om nødvendigheden af ministeriets afgang, mens der var fuld enighed om det nødvendige i, at valg afholdes snarest muligt på grundlag af en ændret valglov, og at generalstrejken aflyses. Efter at kongen var kommet til stede, fremstillede de forskellige repræsentanter for partierne deres standpunkt.

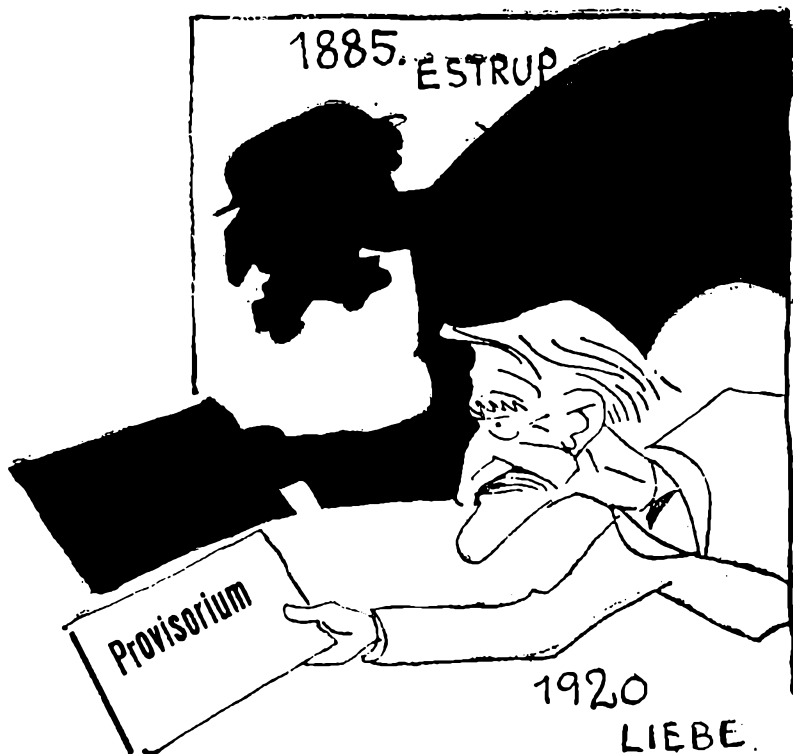
Kongen havde derefter en samtale med statsminister Liebe, der efter Hs. Majestæts henstilling meddelte, at han ønskede at fratræde. Hs. Majestæt bragte statsministeren sin tak for den bistand, han havde ydet ham. Hs. Majestæt vil nu anmode overformynder Friis om at danne et ministerium med det formål, at rigsdagen snarest muligt genoptager sine møder og fortsætter valglovsforhandlingerne, således at valg kan afholdes den 22. april eller så snart derefter, som den vedtagne valglovs frister muliggør det. Der vil blive givet amnesti for alle stedfundne politiske forseelser. Alle partirepræsentanterne gav tilsagn om at samarbejde med det ministerium, der dannes på dette grundlag«²⁴.

Derpå tog kongen afsked med politikerne, idet han takkede dem for det opnåede resultat. Mens Stauning og Rode blev tilbage for at tale med Friis, når denne havde været hos kongen, gik Krieger ned til de tre af guder og mennesker forladede ministre og viste dem erklæringen. Deres vrede blev ikke mindre ved læsningen af dette aktstykke, som ikke tog noget hensyn til deres råd, men tværtimod i alle henseender gik stik imod²⁵.

Påskemorgen kl. 5,30 kunne Liebe, Konow og Sindballe så i daggyret gå hjem. Mohren havde gjort sin pligt, mohren kunne gå. »Da jeg gik over Amalienborg plads, faldt mit blik på Christian den 9.s palæ, og jeg mindedes vor gamle konge og den Estrupske periode«, skriver Konow i sin beretning²⁶. Det var ikke nogen dårlig association, al den stund provisorietidens efterklange nu var bragt til ophør, hvad Konow dog beklagede.

Om formiddagen påskedag 4. april samledes ministrene hos Liebe, der redegjorde for de natlige forhandlinger og oplæste en kongelig håndskrivelse, han samme dag havde modtaget, og hvori kongen takkede ministrene. Det hed bl. a.: »Jeg tror, De hjalp vort land over et kritisk punkt. Thi det var først ved Deres hjælp, partierne fandt det forlig, som jeg håber må blive grundlaget for det nye valg, nationen ønsker«²⁷. På Liebes anmodning gav kongen lov til, at brevet publiceredes; men et par timer efter bad han telefonisk om, at det ikke skete, da han frygtede, at det ville »gyde olie på ilden«²⁸. Det var nok en rigtig betragtning. En vending som »ved Deres hjælp« var ikke blot urigtig, men også udæskende, eftersom ministeriet Liebe havde bekæmpet det opnåede forlig.

Kl. 13 påskedag modtog kongen først statsminister Liebe og derpå det

Det var ikke alene Konow, som i forbindelse med påskekrisen tænkte på Estrup. *Social-Demokratens* tegning fra 7. april 1920 er dog ikke tænkt som en kompliment.

samlede ministerium i afskedsaudiens. Kongen var ikke glad ved situationen; det fremgår af, at han til Liebe lod en bemærkning falde om, at »det, der var sket i nat, var nok ikke helt rent i kanten«²⁹. Siden deltog ministrene i taflet, og også her takkede kongen dem, idet han sagde, at han fremtidig ville betragte ministrene som stående ham og hans hus personlig nær. Efter taflet modtog ministrene kongens fotografi i ramme, og ved forskellige lejligheder i de følgende år blev de også dekoreret³⁰. Ministrene deltog i den hele ceremoni efter recepten: gode miner til slet spil. Sandheden var, at de følte bitterhed mod kongen, som de syntes havde svigtet ministeriet, især ved at holde det udenfor de natlige forhandlinger med politikerne. De billigede ikke den form, hvorunder Zahle var blevet afskediget og havde dog devoveret sig for kongen. Men man kan rigtignok sige, at de ved deres forbindelse til With-kredsen og underhåndstilsagn om at træde til selv ikke var uden skyld.

Ministeriet Friis' udnævnelse

Omtrent samtidig med at de tre Liebe-ministre trådte af, kom overformynder M. P. Friis til kongen og erklærede sig villig til at overtage posten. Kong Christian kendte ham særdeles godt, ikke blot som højtstående embedsmand, men også fra sine unge år, hvor M. P. Friis havde undervist ham i statsret. Også til H. N. Andersen havde den nye statsminister affinitet, idet han siden 1919 havde været medlem af ØK's bestyrelse foruden af Landmandsbankens bankråd. Når hertil kom, at Friis som leder af den overordentlige kommission, var velanskrevet i de tidligere regeringspartier, skønt konservativ og formand for *Berlingske Tidendes* bestyrelse, vil det ses, at han havde gode forudsætninger i den givne situation¹. Efter sit foretræde blev M. P. Friis manuduceret af Rode, Stauning og C. C. Andersen. Stauning henstillede, at han optog to socialdemokrater i ministeriet, hvad Friis var villig til. Alle tre opfordrede Friis til selv at tage forsvarsministeriet, hvad han også accepterede. Stauning og Rode lagde tillige vægt på, at H. P. Hanssen påny blev »knyttet til administrationen«, som Rode udtrykker det. De ønskede ham i virkeligheden genudnævnt som minister for Sønderjylland for derved klart at tilkendegive, at grænsepolitikken nu påny var den samme som under ministeriet Zahle. Venstres og konservatives modstand, der kom til udtryk i rigsdagens sønderjyske udvalg nogle dage senere, var imidlertid så stærk, at Friis måtte opgive enhver tanke herom².

En betingelse, for at overformynder Friis ville danne ministerium, var, at den faglige konflikt var løst. Kl. 14 påskedag 4. april indkaldte forligsmanden, K. Riis-Hansen derfor parterne til møde. Kl. 16 var man ikke nået et skridt videre. Arbejdsgiverforeningen ville ifølge *Social-Demokraten* ikke bøje sig. Årsagen var, at den ønskede den faglige situation løst ikke blot for DsF's medlemmer; men også for de udenforstående, bl. a. ud fra den betragtning, at når DsF havde påkaldt disses deltagelse i generalstrejken, måtte den faglige situation løses samtidig for alle. Ifølge *Berlingske Tidende*³, var dog ikke alle arbejdsgivere enige i dette krav, og da kongen kaldte Arbejdsgiverforeningens formand, Langkjær, til sig kl. 16,30 for at

pålægge ham at bidrage til konflikten's løsning *, frafaldt Arbejdsgiverforeningen kravet⁴. Langkjær havde næppe noget imod dette intermezzo, der kunne gøre det lettere for ham overfor Arbejdsgiverforeningens medlemmer at forsvare de indrømmelser, som det var nemmere at give under ministeriet Liebe end under et ved socialdemokratisk pression fremkaldt ministerium.

Kl. 20 blev forligsmødet genoptaget og ud på natten mellem 4. og 5. april blev et af forligsmanden stillet mæglingsforslag antaget af begge parter. Det gik ud på, at der skulle optages forhandlinger mellem de enkelte forbund om ændring i forældede overenskomstbestemmelser og »ændring«, dvs. forhøjelse af særligt lave lønninger. Videre bestemtes det, at for hver 31 point, som dyrtidsstigningen androg, skulle lønnen hæves 2 øre i timen. Om arbejdernes andel i ledelsen af virksomhederne og kontrol med disses drift (bedriftsråd) skulle der optages forhandling. En forudsætning for forliget var, at såvel den varslede lockout som alle løbende strejker hævdedes, og alle strejkevarsler blev taget tilbage⁵.

De krav, Arbejdsgiverforeningen her gik ind på, var de samme, som den mindre end to uger før havde varslet storlockout på, og det er forståeligt, at Borgbjerg i *Social-Demokraten* jublede: »Den herligste sejr i vor bevægelses historie er vundet«. H. Schlebaum Larsen kalder med rette forliget »en total kapitulation overfor arbejdernes krav«. Forklaringen på denne kapitulation gav Arbejdsgiverforeningens formand på foreningens generalforsamling 2. juni 1920. Her sagde han, at det var yderst magtpåliggende for Arbejdsgiverforeningen, »at den konflikt, der i sin oprindelse var rent politisk, også vedblev at være det. På den politiske generalstrejke og på den alene skulle kampen for et politisk systemskifte føres. At få dette systemskifte var af uvurderlig betydning for erhvervene. Til opgør med ministeriet Zahle-Staunings politik skulle de borgerlige vælgere kaldes. Hvis ministeriets tilhængere blot i nogen grad kunne lægge agitationen fra det politiske plan over i det faglige og give det udseende af, at det hele drejede sig om nogle arbejdsgivere, der ikke undte arbejderne en fedtet to-øre mere i timen, ville vi aldrig have oplevet valgsejren den 26. april«.

H. Schlebaum Larsen føjer til, at overfor de radikale vælgere, som var dem, Venstre og konservative skulle gøre indhug på, ville det være svært at benytte en faglig storkonflikt som agitationsmateriale. Fremdeles kunne *Politiken* og de radikale rense sig for de iøvrigt ganske uberettigede angreb for at være generalstrejke-tilhængere, dersom den faglige kamp fortsatte, efter at den politiske konflikt var løst, og det gjaldt netop om at

* Kongens iver efter at få alle uromomenter fjernet ses også af, at han 5. april sendte H. N. Andersen til Marling med fuldmagt til at meddele, at kongen håbede, at CIS ville fortsætte sit arbejde på normal vis uden at tage hensyn til hans stilling. (Marling til Lord Curzon 17. 4. 1920. Confidential Print nr. 15, jf. Documents nr. 430).

klistre de radikale så tæt som muligt op ad socialisterne. I Arbejdsgiverforeningens officielle jubilæumsskrift fra 1921 siges det, at flertallet i Arbejdsgiverforeningens bestyrelse ikke ville radikaliserer arbejderstanden ved at gå ind i en vældig styrkeprøve, mens et stærkt mindretal – måske endnu stærkere blandt medlemmerne – var mod at give efter af frygt for, at arbejderne herefter ville føle sig som samfundets stærkeste magt, der var i stand til at diktere arbejdsgiverne deres vilkår efter forgodtbefindende. Også denne argumentation spillede sikkert en rolle ⁶.

Da forliget på arbejdsmarkedet var indgået, kunne Friis gå igang med den endelige sammensætning af sit ministerium. Det skete på en måde, der ikke var egnet til at stemme Liebe og hans kolleger blidere. Deres uvilje mod Friis, som de ikke skjulte for kongen, er nævnt; den hjalp ikke. Finansminister blev generaldirektør Michael Koefoed, som Liebe også havde advaret imod; forligsmanden, departementschef K. Riis-Hansen blev trafikminister, departementschef Schrøder justitsminister og departementschef H. Vedel indenrigsminister. Liebe regnede dem alle tre til den radikale kamarilla. Det gjaldt tillige ikke mindst udenrigsministeren O. C. Scavenius, som nævnt Erik Scavenius' fætter og værkfælle. Forpagter Sonne, som fik landbrugsministeriet, havde nægtet at indtræde i ministeriet Liebe og blev betragtet med skepsis af dette. Kirkeministeriet blev besat med en neutral embedsmand, stiftamtmand C. E. A. Ammentorp, der var formand for B & W's bestyrelse. Den eneste, som ministeriet Liebe havde sympati for, var handelsminister H. P. Prior, formand for Industrirådet og direktør for Nordiske Kabel- og Trådfabrikker. Samme dag, som han tiltrådte, skrev han til Liebe og beklagede, at ministeriet Liebe ikke havde fået støtte og opmuntring fra den side, hvor man kunne have ventet det. Det burde efter hans mening have siddet til ende og ville da have nået et bedre resultat end det nuværende. »Det er«, skrev han, »Deres store og betydningsfulde indsats, som har reddet situationen, hvor måske kongemagten stod på spil . . .« ⁷.

Til disse ministre kom to socialdemokrater, borgmester Jens Jensen og borgerrepræsentant, skoleinspektør P. J. Pedersen; de fik henholdsvis socialministeriet og undervisningsministeriet. Det var ikke uden vanskeligheder, at Socialdemokratiets rigsdagsgruppe nåede frem til denne afgørelse. Der var straks enighed om Jens Jensen; men til den anden post ønskede Stauning formanden for Smede- og Maskinarbejderforbundet, I. A. Hansen. Det er forståeligt, at Stauning ønskede en fremtrædende fagforeningsmand ind i ministeriet; det kunne tjene til at berolige arbejderne. Men C. F. Madsen og andre fagforeningsledere var betænkelige. De mente ikke, at arbejderne ville kunne forstå betydningen af, at en så aktiv fagforeningsmand blev minister under de givne forhold. Man drøftede sagen indgående, og enedes i stedet om at spørge formanden for Typografforbundet,

P. Hvidtfeldt, om han ville være trafikminister. Da han ikke var til stede; sendte man langt ud på natten en deputation ud for at spørge ham, men han svarede, at han ikke ønskede at lege aprilsnar på denne tid af døgnet. Herved blev den ret ukendte P. J. Pedersen undervisningsminister⁸. Visse socialdemokraters skræk for ministersocialismen gav sig til kende efter udnævnelserne. På partiets forretningsudvalgs møde 10. april forelå en protest fra 7. kreds' organisation i København mod, at socialdemokrater var indtrådt i ministeriet Friis, før der forelå en kongresbeslutning. Men nogen større drøftelse gav indsigelsen ikke anledning til⁹. I al fald er der ikke refereret nogen debat om sagen, der vel har kunnet henskydes under »nødretten«; det gjaldt om at få et forlig inden 6. april, og så hurtigt kunne en kongres ikke indkaldes. Men afgørelsen var et nyt skridt mod Staunings mål: at tilpasse partiet til et borgerligt samfunds parlamentariske former.

Kl. 23 4. april var Friis og O. C. Scavenius hos kongen med ministerlisten, der dog på dette tidspunkt må have manglet det ene socialdemokratiske navn¹⁰; men kongen godkendte den, og tirsdag 6. april fremskillede ministeriet sig for folketinget. Hermed var normale parlamentariske tilstande atter tilvejebragt.

Ministeriet Friis er blevet karakteriseret som et Landmandsbankministerium¹¹. Det er da også påfaldende, at Friis, O. C. Scavenius, Prior, Riis-Hansen og Sonne var knyttet til denne bank ved tillidshverv, mens som nævnt nogle af ministeriet Liebes medlemmer havde forbindelse med Privatbanken og Handelsbanken. Det er dog ikke muligt i det samtidige kildemateriale at finde holdepunkter for, at disse bankkonstellationer har haft nogen indflydelse på ministeriet Friis' sammensætning. Det er snarere således, at forskellige finansgrupper var blandet indenfor samme ministerium, hvilket ikke berettiger til at kalde ministeriet Friis »et kompromis mellem højfinansens forskellige grupperinger hidført af fælles frygt for arbejderklassens kraftige modaktion mod kongekuppet«¹². Det afgørende var – bortset fra de to socialdemokrater – at få et politisk neutralt ministerium bestående af ansete embedsmænd, af hvilke flere var promoveret af politikerne, og det er vanskeligt at se, hvilke finansoperationer et så kortvarigt forretningsministerium skulle være i stand til at udføre.

With-kredsen var skuffet over udfaldet. Selv om Zahle var ryddet af vejen, så havde kongens svaghed nu ført med sig, at »rævepelsen Friis« havde dannet regering, og han gik efter Withs mening de radikales ærinde. With håbede, at folketingsvalget ikke ville blive udsat. Flensborg og 2. zone burde ikke udleveres til Tyskland, uden at det danske folk fik lejlighed til at tage stilling dertil. With skrev til Vanggaard, at Venstre måtte hindre en udsættelse af valget ved i givet fald at sætte valg 22. april som betingelse

for at deltage i valglovsforhandlingerne. Samtidig opfordrede han både Vanggaard og Harsløf til at virke for, at ministeriet Liebe fik god presse-omtale.

With havde dog også en stor personlig bekymring, som han skrev om både til Liebe, Vanggaard og Harsløf. Han frygtede for, at ministeriet Liebes fjender, når folketinget kom ind, ville gøre et stort nummer ud af ministeriets oprindelse, og han forestillede sig ligefrem, at de radikale for at »få flæsk på gaffelen«, som han skrev, ville få nedsat en parlamentarisk kommission i henhold til grundlovens § 45. Han bad om, at Venstre og konservative da viste ministeriet Liebe – og With, kunne man tilføje – den honnør at hindre en sådan kommission ved at true med at sprænge valglovsforhandlingerne. Var den vej ikke farbar, kunne konservatives og Venstres medlemmer lamme kommissionens arbejde ved »at rende ud til vælgermøder« og derved gøre den uarbejdsdygtig. Endelig var der også den mulighed, at den nyvalgte rigsdag med formodet borgerligt flertal kunne hæve kommissionen. With var altså rig på udveje. Han havde også gjort sig klart, hvad han skulle gøre, hvis han blev afhørt af en sådan kommission og derunder blev sigtet for at have påvirket kongen. Han ville da kræve beviser, og kom de ikke frem, agtede han at erklære sigtelsen for løgn og føje til, at ministeriet Zahles tvetydige politik i Sønderjylland både i Danmark og udlandet havde fremkaldt en sådan mistillid til ministeriet, at hele atmosfæren her hjemme var ladet dermed, hvilket naturligvis havde påvirket kongen. Forbryderne var altså ministeriet Zahles medlemmer, thi deres gerninger dømte dem¹³. Withs bekymringer var dog overflødige. Hverken socialdemokrater eller radikale var interesseret i at drage kongens uansvarlige rådgivere frem i dagens lys. Det ville være et opgør med kronen, og det ønskede man ikke. Forliget var også fredsslutning med kongen, og selv om socialdemokraterne talte om republik endnu en tid, så tænkte en politiker som Stauning dog på den dag, i en forhåbentlig ikke for fjern fremtid, hvor han skulle sidde ved statsrådsbordet sammen med kongen.

Også Vanggaard var skuffet. Han fandt, at ministeriet ikke havde strammet grebet hurtigt nok¹⁴. I stedet for med socialdemokraterne at diskutere det retmæssige eller uretmæssige i kongens handlemåde, skulle man have ført tropper ind fra provinsen. »Havde kompagni efter kompagni med opplantede bajonetter trukket ind gennem Nørrebrogade, var der ikke blevet ministerskifte før efter valgdagen«, skrev Vanggaard. Liebes hovedfejl var derfor efter Vanggaards mening, at han ikke havde gjort With til krigsminister, som kredsen havde ønsket¹⁵.

Også J. C. Christensen var ærgerlig over ministeriets afgang. Efter hans opfattelse var ministeriet blevet siddende, hvis der blot påskelørdag havde stået 2–300 Flensborg-folk på Amalienborg plads. Skønt det natten til

påskedag var aftalt mellem politikerne, at de ikke ville kommentere det indgåede forlig, fremkom J. C. Christensen dog 5. april med en erklæring til Venstres presse, hvori han bl. a. sagde:

»Generalstrejken kan nok medføre farer, men størst for dem, der satte den i værk. Hvis det gode borgerskab havde indset dette og vist større ro og mindre nervøsitet overfor truslen, ville faren sikkert være bleven større for d'herrer politiske ledere, som her har villet bruge generalstrejken i deres politiks tjeneste.

Vi frygter for, at trusler, som dem vi nylig har været udsat for, atter kan blive brugt i politisk øjemed og hvad så? Tror borgerskabet virkelig, at man stadig skal give efter? Havde det ikke været nok så klogt at tage mod stødet straks. Forresten er den radikal-socialdemokratiske profit af affæren ikke stor. Hr. Zahle kunne de ikke tvinge frem igen, og valget må de tage imod under et nyt forretningsministeriums ledelse. Hvor dumt, at hr. Zahle ikke gik for et år siden«.

Udtalelsen er fuld af foragt for de borgerlige kredse i København – i særdeleshed vel den borgerlige fortrinsvis konservative fællesgruppe, som ved sin demarche hos kongen havde påvirket udviklingen i en anden retning end den af J. C. Christensen ønskede. Erklæringen berettiger til at slutte, at Venstres leder har ønsket en gang for alle at »slå bom for socialismen«, altså at bremse den fremadmarcherende arbejderbevægelse, og at han har ment, at tiden var inde hertil nu. Han har da undervurderet styrken i den danske arbejderbevægelse, idet man også ud fra datidens forudsætninger kunne gøre sig forestillinger om den stigende industrialisering, der umuliggjorde en indkapsling af arbejderklassen. Modstykket på borgerlig side til J. C. Christensens kommentar udgøres af Kapers kommentar: »Nu æder mange helte gloende jernstænger af mod og kraft over generalstrejken, deriblandt mange arbejdsgivere. Det lykkedes dem ikke for meget, at kongedømme og forfatning skulle sættes ind på deres økonomiske interesser. Det uklogeste af alt er at kumulere vanskelighederne. De bør tværtimod isoleres – i jo sværere tid, des mere«¹⁶.

Efter krisen kom det til opgør i begge de borgerlige partier, hvor forligstilhængerne var klart i mindretal. Det var navnlig tilfældet på Venstres delegeretmøde i Grundtvigs hus 7. april. Pastorinde Gerda Welding, der var medlem af borgerrepræsentationen, forsvarede under afbrydelser sin og sine kollegers henvendelse til kongen, men blev skarpt tilbagevist af sekretær J. Videbæk og Slesbager, som høstede stormende bifald. Der var ingen tvivl om, at forsamlingen delte den opfattelse, at borgerrepræsentationen havde forvekslet fædreland med København, som Slesbager sagde det¹⁷.

På et konservativt forretningsudvalgmøde stod Asger Karstensen ene i sit forsvar af borgergruppens handling. Abrahamsen førte an i sin kritik;

han mente iøvrigt, partiet intet havde gjort for at stive kongen af. Dr. phil. A. Fraenkel og professor Axel Møller tilsluttede sig kritikken¹⁸. Sanktioner var der ikke tale om, og som bekendt gik Det konservative Folkeparti da også på forlig med radikale og socialdemokrater om den af Asger Karstensen så stærkt ønskede valglov. Men Karstensen følte derefter jorden brænde under sig og trak sig i august 1920 ud af partiet¹⁹. Adskillige af den borgerlige fællesgruppes medlemmer blev ikke genopstillet ved borgerrepræsentantvalget i 1921 som følge af deres mæglingsbestræbelser året før, bl. a. Becker²⁰.

De dagblade, der havde ført an i kampagnen, som ledte til ministeriet Zahles fald, roste ministeriet Liebe. Det var således tilfældet med *København*, der talte om ministeriets »mandlige koldblodighed«, der i de første dage havde hindret, at Socialdemokratiet fik genindsat ministeriet Zahle. Bladet angreb også Friis, om hvem det hed: »De kolde hjerner, der faldt for en uge siden, er blevet afløst af andre lige så kølige. Der er ingen hjertevarme for vore ulykkelige landsmænd i 2. zone . . .«. *Kristeligt Dagblad* kritiserede, at hovedstadens borgere havde ladet sig kyse i et musehul og kaldte den nye regering for et »geschäftsministerium« støttende sig til gadens parlament²¹. Som helhed må man dog sige, at tonen i de borgerlige blade var ret moderat i omtalen af ministeriet Liebes afskedigelse og udnævnelsen af af ministeriet Friis; men kongen stod jo også bag, Zahle var fjernet, og valg var udskrevet. *Nationaltidende* karakteriserede således ministeriet Friis som rådende over dygtighed og sagkundskab på de forskellige områder, hvad der ville gøre det let for det at føre forretningen videre; de enkelte ministre fik sympatisk omtale²².

Berlingske Tidende gav naturligvis også en positiv omtale af sin bestyrelsesformands ministerium. Bladet skrev, at ministeriet Friis som ministeriet Liebe skulle lede forretningerne indtil valget; men der var den forskel, at Friis ikke ville møde opposition i folketinget og derfor havde sin parlamentariske basis i orden, bladet ønskede det nye ministerium held til gennemførelse af dets opgaver og understregede, at folket nu stod midt i kampen om folketinget. »Uden et stærkt folketing vil landet være prisgivet de kræfter, der nu har smagt generalstrejkens første sødme. Den udentings »folketingsparlamentarisme«, den syndikalistforskrækkelse, som gentagne gange i afgørende øjeblikke bar ministeriet Zahle oppe, må engang for alle udryddes ved folketingsvalget«²³. På baggrund af ministeriets tilblivelse og sammensætning er det klart, at også radikale og socialdemokrater måtte være positive over for dette deres eget barn.

Politiken betegnede Liebes ministerium som en tilbagevenden til kongelig enevælde, hvorimod ministeriet Friis var et fuldtud konstitutionelt ministerium, som på forhånd var sikret den fornødne parlamentariske tilslutning til løsning af de opgaver, der påhvilede det. »Dannelsen af netop

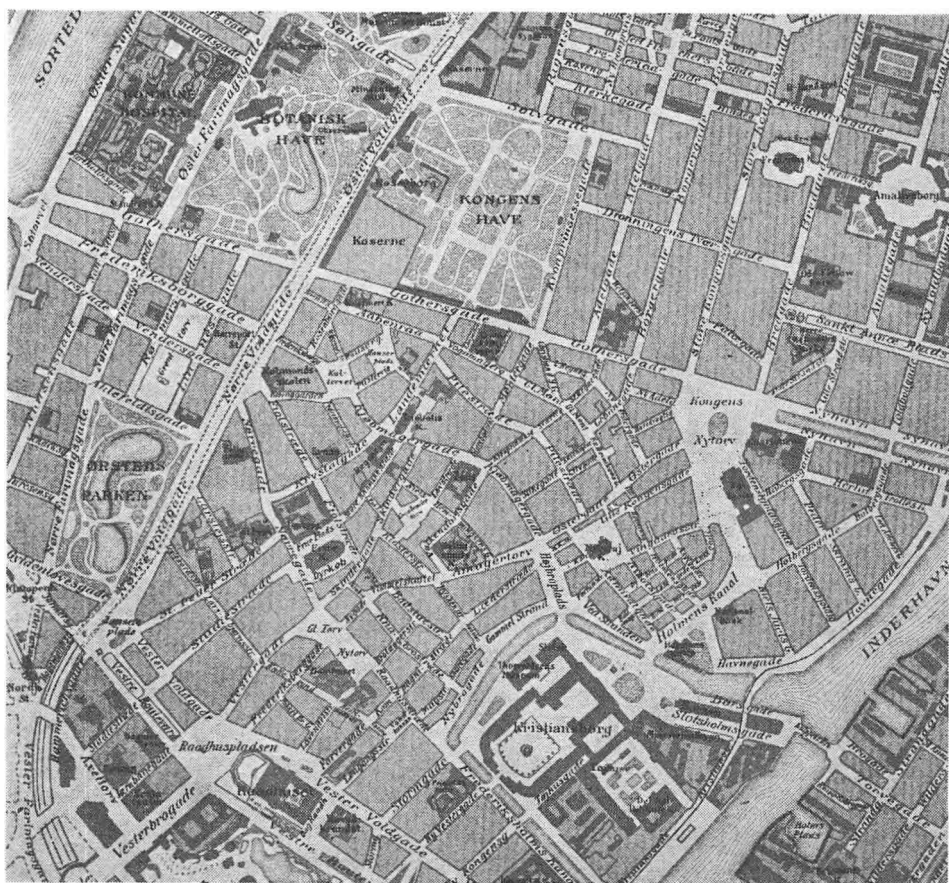
et ministerium Friis stod for alle kyndige og indsigtfulde som den naturlige, måske den eneste udvej af den voldsomme krise . . .«²⁴. *Social-Demokraten* fremhævede, at Friis i modsætning til Liebe var absolut tilhænger af befolkningens beskyttelse mod dyrtid og vareåger, og mens Liebe »var i Flensborgchauvinisternes vold«, trådte Friis til for at skaffe sønderjydernes fører H. P. Hanssen oprejsning²⁵.

Som højrefløjen var utilfreds, var også det yderste venstre. Syndikali-sterne følte sig bedraget. *Solidaritet* udsendte ekstranumre 2. påskedag (5. 4.) og meddelte her i det første, at den politiske krise var løst med Friis' udnævnelse, valg og amnesti; men alt afgørende var den faglige situation, og den var uløst. Temaet udbyggedes i bladets andet ekstra-nummer. Her skrev man, at septemberforliget ikke var ophævet og de faglige krav ikke opfyldt på en for arbejderne tilfredsstillende måde – »så længe har ingen kompetence til at afblæse generalstrejken. – Arbejderne har endnu ikke talt«. DsF havde henvendt sig til de uafhængige fagfor-eninge, fordi man fandt deres medvirken nødvendig for generalstrejkens gennemførelse, derfor kunne man efter syndikalisternes mening anstændigvis ikke afblæse generalstrejken uden disse fags tilslutning. Den onde ånd bag DsF var Socialdemokratiet, som hen over fagforbundene havde hævet generalstrejken. Syndikali-sterne fandt da ingen anden udvej end at fortsætte strejken alene, ikke generalstrejken, men »en hensynsløs fagkamp«. Kun få socialdemokrater var imod resultatet; blandt dem var den 22-årige Aksel Larsen, der dybt skuffet over generalstrejkens afblæsning meldte sig ind hos venstresocialisterne²⁶.

Danmarks venstresocialistiske Parti var nemlig som syndikali-sterne heller ikke tilfreds. Dets organ, *Arbejdet*, talte om »Den forrædderriske fredslutning«²⁷ og skrev, at den konservative Friis suppleret med et par mi-nistersocialister kunne »fornuftigvis ikke betyde konfliktens løsning«. En sådan var ikke tilvejebragt, før kongedømmet var afløst af den socialistiske rådsrepublik og septemberforliget afskaffet. Man vil se, at for syndikali-sterne var rækkefølgen den omvendte af venstresocialisternes. Nogen reel mulighed for at få kongedømmet afskaffet var der ikke på trods af Social-demokratiets erklæring og da slet ikke til fordel for den sovjet-russiske styreform. Venstresocialisterne krævede iøvrigt oprettelse af arbejdsråd for alle arbejdspladser²⁸.

I de syndikalistiske forbund fortsatte man altså arbejdsnedlæggelsen, der dog var dømt til at blive et nederlag for arbejderne nu, hvor ikke alle var med. I løbet af foråret blev arbejdet da også genoptaget. Sømændene holdt længst ud; men da søfyrbøderne i begyndelsen af juni vedtog at gå igang igen, opgav også sømændene 14. juni²⁹. Grunden var først og fremmest, at forbundenes midler var opbrugt; men noget betød det vel også, at »Samfundshjælpen« under politibeskyttelse holdt en del funktioner

igang. Dødsstødet førtes af voldgiftsretten, som idømte søfyrbøderne og havnearbejdernes organisationer hver en bod på 300.000 kr. og sømændene en på 400.000 kr. For sømændene blev det et dobbelt nederlag, idet de ikke fik deres vidtgående krav opfyldt, men tværtimod blev ringere stillet end før strejken, især ved at deres arbejdstid blev forlænget med 4 timer ved den treskiftede vagts bortfald, mens bøderne dog blev eftergivet³⁰. Det var iøvrigt Stauning, som hjalp sømændene med at få den tabte strejke afsluttet³¹. Den syndikalistiske bevægelses strejketaktik var altså brudt sammen, og som Socialdemokratiet gik politisk styrket ud af påskekrisen, stod DsF også stærkere p. g. a. konkurrenternes faglige nederlag, hvilket igen fik betydning for Socialdemokratiet p. g. a. dettes nære forbindelse med DsF.

Kort over det indre København fra Kraks vejviser 1920.

En revolution i svøb?

Det er rimeligt på baggrund af hele den overordentlig spændte politiske og faglige situation og dennes dramatiske forløb at søge spørgsmålet besvaret, om Danmark var på randen af en revolution. På højre fløj er der talrige vidnesbyrd om, at man betragtede en sådan opfattelse som ganske urealistisk, mens den borgerlige fællesgruppe i hovedstadens borgerrepræsentation og mere neutrale embedsmænd som M. P. Friis, Schrøder og Riis-Hansen foruden kabinetssekretær Krieger synes at have frygtet det værste. P. Munch – og med ham Carl Slengerik – anså det for sandsynligt, at der under en generalstrejke let kunne opstå sådanne tilstande i København, at Socialdemokratiet ville have oprettet en art regering på Rådhuset, mens der i bondebefolkningen ville blive rejst en særdeles voldsom stemning derimod. »Vi ville da være kommet ind i en opløsnings-tilstand, hvis følger var uberegnelige«, skriver Munch ¹.

Spørgsmålet er vanskeligt at besvare. Man må først gøre sig klart, hvad man lægger i begrebet revolution, der ikke er entydigt. I denne sammenhæng opfattes det som en omvæltning i statsstyrets principper, der er fremkaldt ved en i gældende love og praksis ubegrundet magtanvendelse. En revolution – med en rådhusregering à la 1789 – fik vi altså ikke; men det udelukker ikke, at den kunne være kommet. Det er i al fald ordenspolitichefens – naturligvis ikke uhildede – vurdering: »Det blev ikke revolution dengang, skønt det havde været nær ved« ².

I første række skulle stødet tages af Københavns politi. Dets øverste chef var politidirektøren, i 1920 etatsråd, tidligere borgmester i København T. Dybdal, og det var organisatorisk delt i 3 politiinspektorater hver ledet af en politiinspektør. Første politiinspektør var hele politistyrkens nærmeste foresatte samt leder af ordenspolitiet; under påskekrisen var E. Mellerup konstitueret som politiinspektør. Anden politiinspektør forestod opdannelsespolitiet og tredje politiinspektør sundheds- og sædelighedspolitiet. Den samlede politistyrke, som var underlagt Københavns politi, bestod af 71 overbetjente og 823 politibetjente; nogle af disse gjorde tjeneste på hovedstationen, men hovedparten var fordelt på de i alt 9 politikredse, hvori staden København var inddelt. Hver politikreds havde sin station og var ledet af en politiassistent (nu: politikommissær) ³.

M. h. t. organisationen af politiet eksisterede den ejendommelighed, at Københavns opdagelsespoliti og dets politiinspektør – den internationalt anerkendte kriminalpolitimand Hakon Jørgensen – siden retsreformens gennemførelse i 1919 henhørte under det i 1911 oprettede statspoliti, men stod »til rådighed for politidirektøren som den øverste stedlige foresatte«. Statspolitiets væsentligste opgave var at efterforske og forfølge forbrydelser samt at føre tilsyn med fremmede og rejsende, »hvorhos det, i det omfang tjenesten tillader, skal yde bistand til opretholdelse af fred og orden«. Det svarer med andre ord fortrinsvis til, hvad vi i dag kalder kriminalpolitiet. Korpsset bestod af en statspolitichef, normeret i samme lønklasse som politidirektøren, 6 politiinspektører og ca. 420 betjente i forskellige charger og fordelt over hele landet⁴; ca. 100 gjorde tjeneste ved Københavns politi, hvor det i nogen grad betragtedes som et fremmedlegeme. I al fald ønskede ordenspolitiet ikke i særligt omfang under påskekrisen at trække på statspolitiet, hverken m. h. t. arbejdskraft eller oplysninger. Et vist jalousiforhold mellem de to korps bestod nok også. Politiinspektør E. Mellerup har oplyst, at han under påskekrisen foretrak at benytte ordenspolitiets egne civilpatruljer, idet statspolitiets meddelelser ikke sjældent var lagt op i for højt et plan⁵. Statspolitiet var altså aktivt; men det har desværre trods bistand fra både justitsministeren, rigspolitichefen og rigsarkivaren ikke været muligt at finde arkivalier om statspolitiets virksomhed i denne periode⁶. Man må anse det for givet, at undersøgelsesafdelingen (nærmest svarende til den nuværende efterretningstjeneste), hvis chef var politiinspektør S. Tage-Jensen, har foretaget observationer vedrørende potentielle »politiske forbrydere«. Det kunne således have været interessant at se eventuelle rapporter med bedømmelser af syndikalister, venstresocialister og udenlandske kommunister i København.

Til gengæld er ordenspolitiets arkiv værdifuldt ved det detaljerede indblik, det giver i urolighedernes art og omfang og de dermed forbundne ødelæggelser samt af de politimæssige dispositioner.

Politiet havde tidligere bekæmpet uroligheder, nemlig under Grøntorvsspektaklerne i 1918; men efter politiinspektør Mellerups opfattelse var de relativt fredelige, idet han om dem skriver: »Danske revolutioner er jo ikke farlige; de aflyses i tilfælde af regnvejr, og når den sidste sporvogn kører hjem . . .«⁷. I 1920 var der første gang uro dagen efter afstemningen i 2. zone, idet der 15. marts samledes en stor mængde mennesker ved Zahles bopæl i Østbanegade. De råbte »Ned med Zahle!«, men politiet ryddede uden besvær gaden. Det er dog værd at understrege, at også byens højreorienterede førte sig ret militant frem ved gadedemonstrationer, bl. a. ved de tidligere nævnte folketog til kongen i forbindelse med afstemningen i 2. zone.

Ved efterretningen om Zahles afskedigelse (29. marts) stod det Køben-

havns politi klart, at der kunne ventes betydelige uroligheder især p. g. a. truslen om generalstrejke. Kl. 19 samledes derfor ca. 80 mand til dækning af Amalienborg; efter ønske fra kongen ryddede de pladsen. Ved 23-tiden suppleredes de med 120 gardere, der var rekvireret af chefen for kongens adjutantstab, kammerherre, oberst C. F. Gjernal⁸. Da Stauning m. fl. kom til kongen kl. ca. 23 mandag 29. marts, sprængtes afspærringerne, og det kom til en del bataljer i Amalienborg-kvarteret mellem politi og demonstranter. Forskellige sværme af urostiftere drog rundt andre steder i byen, men de splittedes uden større vanskelighed af politiet. Ved midnatstid var der således sammenstimlen ved Zahles og P. Munchs bopæle.

Da kongen 30. marts kl. 9,30 havde afvist DsF's ultimatum, steg uroen i byen, og politidirektør Dybdal og politiinspektør Mellerup konfererede allerede kl. 10,30. Dybdal ønskede faste aftaler med militæret, og i de følgende timer indtil kl. ca. 15 førte Mellerup samtaler bl. a. med chefen for livgarden, oberst T. Freiesleben og oberst Gjernal. Som umiddelbar støtte til politiet kunne livgarden foruden det sædvanlige vagthold stille 50 mand på livgardens kaserne ved Rosenborg. Skulle der yderligere bruges militær, kunne der maksimalt skaffes 3-400 mand fodfolk, 30-40 rekylgæværer og 150 gardehusarer. Der blev truffet aftale om, at militæret skulle være trukket tilbage og kun sættes ind i yderste nødsfald. Sprængtes afspærringerne, måtte militæret under ingen omstændigheder skyde. Politiledelsens synspunkt var, at kamp mellem politi og demonstranter var gadeuorden af større eller mindre grad, mens militær indgriben ville gøre spektaklerne til revolution¹⁰.

Tirsdag 30. marts holdtes det store møde på Fælleden. Politiet opgjorde demonstranternes antal til 30.-40.000. Kl. 19,15 var mødet forbi og i tusindvis marcherede folk ad Fredensgade ind mod centrum. Masser af dem sang Marseillaisen; men bortset fra angreb på sporvogne og rudeknusning på Amagertorv gik det dog i begyndelsen tåleligt. Kl. 21 fik politiet melding om et muligt angreb på Nationalbanken, og for en sikkerheds skyld sendtes et par opdagere ned til banken for at holde den under observation. Kl. 21,30 fandt der optøjer sted på Rådhuspladsen, til hvis bekæmpelse 25 mand udlåntes fra den Amalienborg-vagt, politiet under en politiassistents ledelse havde anbragt dér. Forskellige sværme huserede på Kongens Nytorv foran d'Angleterre eller ved Zahles bopæl i Østbanegade. Foruroligende havde dagens begivenheder dog ikke været set fra et politimæssigt synspunkt.

Ubehageligt var det imidlertid, at politiinspektør Hakon Jørgensen allerede om eftermiddagen meddelte Mellerup, at man ikke kunne se bort fra den mulighed, at politiet ville slutte sig til strejken¹¹. Også Liebe var klar over, at der her lå et problem, og ved 23-tiden onsdag 31. marts op søgte han Dybdal, hvis vurdering var, at politiet var tilstrækkeligt og også

pålideligt, så længe der var tale om gadespektakler, men »absolut umuligt«, hvis der blev spørgsmål om politiske revolter, eller dersom den socialdemokratiske partibestyrelse opfordrede politiet til ikke at skride ind mod arbejderne. »Det var just ikke fornøjeligt at høre!«, skriver Liebe i sin beretning¹². Politiinspektør Mellerup blev spurgt af pressen om samme problem, men udtalte sig ifølge sagens natur mere forbeholdent: »Under generalstrejken kan jeg ikke sige, hvordan det går; men politiet vil vel være neutralt og blot sørge for opretholdelsen af orden og ro, som er i alles interesse«¹³. Af Københavns Politiforenings forhandlinger fremgår det, at Dybdals vurdering var korrekt. Foreningen holdt bestyrelsesmøde tirsdag 30. marts kl. 19,30 og her var den overvejende stemning, som også deltes af formanden C. A. Dyberg, at man skulle henvende sig til DsF for at få at vide, om arbejdsnedlæggelsen også skulle gælde for politiets vedkommende, i tilfælde heraf skulle Dansk Politiforbund spørges, og der kunne indvindes et par dage til fortsat forhandling. Et bestyrelsesmedlem ramte sikkert ret præcist, når han sagde: »Vor stilling og optræden må gå parallel med vor plads i lønregulativet. Sættes vi dér iblandt sporvognsfunktionærerne, følger vi dem i deres optræden ...« Kun repræsentanten for de overordnede betjente stemte imod. Han var imod politistrejke og fandt, at henvendelse til DsF var det samme som at tage parti¹⁴.

Politiformandens udtalelser til pressen afspejler bestyrelsesmødets holdning. Han sagde vel, at politiet ville se tiden an; men under generalstrejkeuroligheder skulle betjentene først i brechen, hvad der kunne komme til at gå ud over førligheden. Derfor ville de forhøre sig hos DsF, om forbundet ville tage ansvaret for, at de fortsat forrettede tjeneste. Selv om spørgsmålet straks efter fandt sin midlertidige løsning ved DsF's beslutning om at undtage politiet fra strejken, kan politiformandens ord ikke forstås på anden måde, end at betjentene ville adlyde DsF og ikke justitsministeren¹⁵. Der kan heller ikke være tvivl om, at selv om politiet fortsat blev holdt uden for strejken, kunne ministeriet ikke gøre regning på, at betjentene ville anvende magt overfor demonstrerende socialdemokrater; dertil var betjentenes klassefølelse for stærk; de var jo i virkeligheden også københavnske arbejdere i uniform¹⁶. I tilfælde af en skærpeelse af konflikten havde Liebe med andre ord kun militæret at holde sig til.

Det er klart, at politidirektørens vurdering måtte få konsekvenser for ministeriets dispositioner, eftersom dette var indstillet på at blive siddende. Allerede onsdag 31. marts gjorde Konow sig som omtalt klart, hvorledes man kunne fremskynde det sønderjyske besættelseskorpsets mødetid til 2. påskedag, mandag 5. april, ligesom han trak underofficersskolerne fra Helsingør til København skærtorsdag 1. april¹⁷. Denne dag fik Konow også en anonym meddelelse om, at der var planlagt et angreb på Tøjhuset kl.

4 om morgenen tirsdag 6. april, dvs. den dag, hvor generalstrejken skulle begynde. Konow, der troede på muligheden af et sådant angreb, beordrede derfor en udrykningsøvelse til Tøjhuset afholdt det pågældende tidspunkt. Da øvelsen fandt sted efter Konows afgang skete der intet; men da var situationen også en anden¹⁸. Langfredag 2. april bestemtes indkaldelsen af det sønderjyske kontingent til mandag 5. april. Konows vurdering langfredag af troppernes pålidelighed var, at de nu efter opsuppleringen fra underofficersskolerne var til at stole på; han havde iøvrigt yderligere muligheder for at skaffe pålidelige tropper, uden at han dog i sin beretning nævner hvorfra. Samme dag beordredes som tidligere nævnt panserskibet »Olfert Fischer« til tirsdag 6. april at forløbe i Frihavnen for at hindre ødelæggelser af havnearbejdernes, ligesom de derværende fremmede orlogsskibe blev advaret¹⁹.

Ved havnearbejder- og sømandsstrejkens begyndelse skærtorsdag spærrede politiet hele havneområdet af, lige fra Frihavnen til Gasværkshavnen. Fra politiets side var det et stort bluff-nummer, idet der var så få betjente, at afspærringerne ikke kunne holde, hvis det kom til alvorligere uroligheder. Således bestod afspærringen i Gasværkshavnen af en tom lukket politibil og nogle få betjente, og i Frihavnen fik de beredne betjente besked om at syne så meget som muligt²⁰.

Onsdag 31. marts, skærtorsdag og langfredag var iøvrigt rolige dage. Kun ved Bispebjerg Brødfabrik forekom der onsdag kl. 2 om natten strejkeuroligheder, og politiet måtte sende en vogn derud. De øvrige spektakler i den indre by var spredte og ufarlige²¹. Skærtorsdag kl. 10 holdt syndikalisterne møde på Fælleden, hvor de samlede 3-400 mennesker efter politiets åbenbart ikke syndikalistvenlige skøn »af tarveligste kvalitet«. Ved mødets slutning hejstes bannere med påskrifter som »Ned med kongedømmet!«²². Ved 12-tiden gik mødedeltagerne hver til sit.

Påskelørdag 3. april blev derimod en urolig dag. I anledning af borgerrepræsentationens optog og de muligt dermed forbundne demonstrationer var så vel Københavns garnison som orlogsværftet i alarmberedskab, ligesom Amalienborg-vagten forstærkedes. Konow satte sig personligt ind i de trufne dispositioner m. h. t. Amalienborgs bevogtning²³.

P. Munch, der var en rolig og besindig mand, fortæller fra borgerrepræsentationens tog gennem gaderne som et eksempel på ophidselsen, at han var vidne til, at en af de ledsagende arbejdere sagde til en dame ved en slagtervogn: »I dag er der ingen ting i vejen, i dag tager vi ingen ting, men når vi har sultet i 14 dage, så bliver det noget andet«. Efter Munchs opfattelse var stemningen på slotspladsen sådan, at det »kunne blive til, hvad det skulle være, hvis tilfældige begivenheder bragte mængden i bevægelse«²⁴. Efter politiets skøn ledsagedes borgerrepræsentationen af ca. 10.000 mennesker, mens *Solidaritets* anslag tallet til 100.000. I spidsen gik

Også i de større provinsbyer forekom der demonstrationer, dog uden nævneværdige kravaller med politiet. Billedet viser de århusianske arbejderes procession 1. påskedag, 4. april 1920, fra Vennelystparken, hvor man havde holdt møde i anledning af den forventede generalstrejke. Processionen drog med fuld musik gennem byens gader midt under gudstjenesten.

to mænd med store ildrøde duge udspændt mellem to stokke²⁵. Politiet havde foretaget afspærringer foran residenspalæet og i Frederiksgade, for at borgerrepræsentanterne uhindret kunne komme ind i palæet; men det var forudset, at kun afspærringen foran residenspalæet kunne holdes, og det slog også til. Det var umuligt at holde menneskemængden tilbage efter repræsentanternes indtog, hvorimod det lykkedes politikordonen understøttet af beredne betjente at holde folk i en vis afstand fra palæet²⁶.

Konow iagttog fra et af palæets vinduer sceneriet, som forekom ham »noget tamt«. Ifølge hans skildring var de røde faner ikke stort større end lommetørklæder, antallet af mennesker på pladsen ikke større end til en søndagsvagtparade (ca. 6000), og kun ca. 500 unge knægte søgte at lave spektakel; deputationen gjorde på officeren Konow »et noget forpjusket indtryk«²⁷. Den sidste iagttagelse er sikkert rigtig, danske socialdemokratiske og radikale politikere har aldrig egnet sig til taktfast fremføring; men der ud over må man nok sige, at Konow måske ubevidst har bagatelliseret sceneriet p. g. a. sin opfattelse af, at der ikke var alvor bag generalstrejketruslen og derfor heller ikke bag demonstrationerne, ligesom han i sin løbebane som officer havde oplevet lidt af hvert.

Overfor Konows beretning står Einar Mellerups erindringer, som støttes

af politiets samtidige minutrappoter. Herefter var stemningen på koge-punktet, ikke mindst da der ved 18-tiden blev skudt i nærheden af rytterstatuen, og en mand blev båret ind på slottet. Ved skuddet flygtede folk; men de vendte tilbage, og ophidselsen var stor. Der opstod nogle kritiske minutter for politiet, som ikke havde mulighed for at trække forstærkninger til – bortset fra det ekstra gardekompani, som stod i beredskab i haven bag residenspalæet²⁸. Men da Stauning i det samme kom ud fra palæet og som tidligere nævnt henvendte nogle ord til mængden, afledtes dennes opmærksomhed for en tid. Det fremgår ikke af politiets rapporter, om man har søgt at efterforske skudepisoden; rimeligvis har man haft så meget at tage vare på, at man har ladet sagen falde, fordi ingen øjensynlig var kommet alvorligt til skade, og ingen havde set, hvem der skød. Under normale forhold ville det være utænkeligt, at politiet undlod at optage rapport om en sådan episode; men forholdene var netop ikke normale. Der kunne, som Mellerup skriver, godt være tale om »indledning til en revolution«²⁹.

Om aftenen forekom en del uroligheder forskellige steder i byen. Kl. 23,45 måtte Brødfabrikken, Amerikavej 4, sættes under politibeskyttelse, og ved 23-tiden var 3.000 demonstranter samlet i »Muslingeskallen« på Rådhuspladsen, hvor de påhørte talere fra Danmarks venstresocialistiske Parti. Kl. 23,30 samledes 2.000 på Kongens Nytorv, og kort før kl. 24 var der atter samlet 3.–4.000 i »Muslingeskallen«, og nu måtte politiet gribe ind. Ved 0,30-tiden var 3.–4.000 mennesker på vej mod Amalienborg med en rød fane i spidsen, hvorfor politiet forstærkede Amalienborg-vagten og skred ind og anholdt fanebæreren, som opfordrede til at bryde afspærringerne. Forskellige sammenstød mellem politi og demonstranter fandt sted, og politiet måtte systematisk rydde Bredgade-kvarteret; endnu ved 2-tiden drog hylende og skrigende sværme rundt på Kongens Nytorv. Men bortset fra nogle minutter efter skuddet på slotspladsen var politiets ledelse dog stadig ikke foruroliget³⁰.

Derimod blev 1. påskedag 4. april særdeles urolig. Nyheden om ministeriet Liebes afskedigelse og Friis' udnævnelse mod generalstrejkens afløsning bredte sig hurtigt, og nu følte syndikalisterne, at de havde været udsat for et stort forrædderi fra Socialdemokratiets og DsF's side. På Fælleden holdt de møde kl. 12, og ialt 4.–5.000 harmfulde arbejdere udøste deres vrede mod Stauning og Borgbjerg. Mødet hævedes kl. ca. 14 under ordnede former³¹.

Opdagelsespolitiets chef havde forudset, at der kunne opstå alvorlige optøjer, og han sammenkaldte derfor påskedags formiddag skriftligt alle byens våbenhandlere (derunder antikvitetshandlere og indehavere af sportsforretninger) til møde på Domhuset. Her enedes de med politiet om at deponere deres våben, og straks efter kørte opdagere i bil sammen med

de handlende rundt fra butik til butik for at modtage beholdningerne. Disse blev i løbet af dagen fordelt i forskellige bankers bokse ³².

Om aftenen gik det også løs. Det stod mere og mere klart, at hverken septemberforliget eller monarkiets afskaffelse var nært forestående, hvilket i lige grad skuffede syndikalister og venstresocialister. Kl. 22 begyndte et improviseret møde i »Muslingeskallen«. »Havde jeg dog bare ladet det splitte!«, udbryder Mellerup i sine erindringer; men det gjorde han altså ikke, fordi politiets grundholdning, for hvilken det iøvrigt rostes i pressen, var så vidt muligt ikke at skride ind ³³. Imidlertid udviklede mødet sig således, at 5.–6.000 mennesker gik til *Social-Demokratens* redaktion i Farimagsgade, hvor DsF havde til huse i samme bygning. Man afleverede en art resolution, i hvilken kongen krævedes afsat inden kl. 6 næste morgen ³⁴. Da klokken nu nærmede sig 23, var der således ikke lang tid at give væk af, hvorfor skaren begav sig mod Amalienborg, idet den dog undervejs svandt noget ind. Mens den var på vej mod centrum trængte flere hundrede mennesker kl. ca. 23,30 ind i gården til Marstrands bageri i Købmagergade, som man truede med at plyndre og ødelægge. Politiet sendte en udrykningsvogn med 10–12 mand; men i Købmagergade ved Østergade mødte den demonstranterne fra Farimagsgade; de få politibetjente kunne intet udrette overfor menneskemængden, som de så at sige sad fast i, og hvad der herefter skete med Marstrands bageri oplyser akterne intet om ³⁵.

På Amalienborg havde politiassistent A. G. Hansen kl. 22 overtaget vagten over den derværende politistyrke på kun 20 mand og en reserve på 25, der opholdt sig på St. Kongensgades politistation (3. politikreds) i umiddelbar nærhed af Amalienborg. Ved efterretningen om demonstranternes afmarch fra Farimagsgade blev reserverne tilkaldt, og alle fire indgangsgader til slotspladsen blev afspærret. På politiets foranledning lod den vagthavende kaptajn, baron Karl Wedell Wedellsborg 20 mand af gardens vagthold besætte residenspalæet. Da han telefonisk ville tilkalde ekstramandskab fra garderkasernen ved Rosenborg og den korporalskole, som var underbragt i Sølvgades kaserne, var telefonen imidlertid afbrudt. Kaptajnen, der antog, at syndikalisterne stod bag, løb ud på slotspladsen og opsendte en lysrakete; det var det aftalte nødsignal til hidkaldelse af Holmens landgangskompani. En cykelordonnans afgik efter de øvrige forstærkninger, og snart efter var palæernes haver og kældre fyldte med soldater ³⁶.

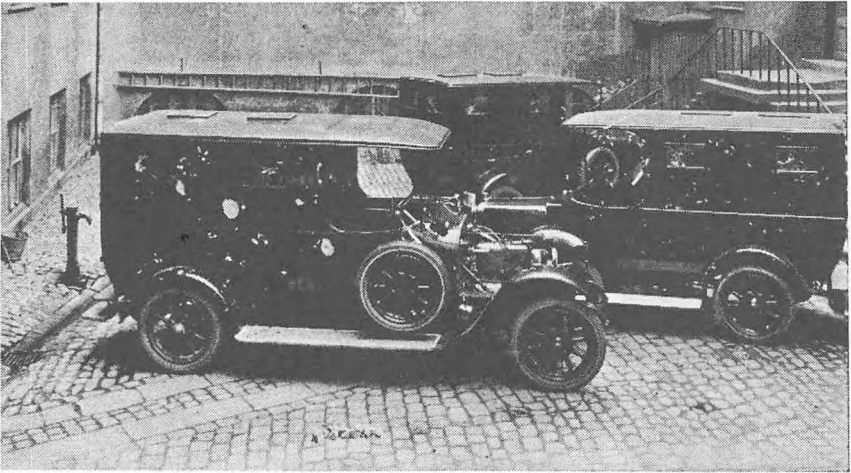
Kl. 23,45 svingede de ca. 3.000 ophidsede mennesker fra Bredgade ind i Frederiksgade, hvor den vagthavende inspektionsbetjent tilråbte mængden, at adgang til pladsen var forbudt; men han mødtes med råb som: »Vi skal igennem, slå dem ned de rovmordere, forrædere« etc. Sten samt en enkelt flaske kastedes mod betjentene, en demonstrant søgte at spænde

ben for inspektionsbetjenten, der samtidig blev overfaldet med knytnæveslag og fik sin kappe flået bag fra. Han kommanderede da stavene frem, og de 13 betjente begyndte at drive demonstranterne tilbage mod Bredgade lidt efter understøttet af mandskab fra hovedpolitistationen, der i bil var kommet til³⁷. Demonstranterne samlede sig nu i Bredgade, hvor de opførte sig særdeles aggressivt, og det var klart, at den snes betjente, der var til rådighed ved Frederiksgade-afspærringen ikke ret længe kunne holde stand. Ved 1-tiden kom således hovedstationens bil med 10 mand i vanskeligheder, da den fra Amalienborg var på vej mod Kongens Nytorv. I Store Kongensgade blev den omringet af et par tusinde rasende mennesker, der begyndte at stene vognen og betjentene, der var steget ud. Da situationen forekom katastrofal, og betjentene med grund frygtede for at blive massakreret, trak lederen sin revolver og affyrede to skræmmeskud, hvorved der et øjeblik blev så meget luft mellem demonstranterne, at vognen kunne vende og retirere³⁸.

Chefen for politikredsen, politiassistent C. V. Schram, der var tidligere premierløjtnant, kom til stede på valpladsen i civil og gjorde derfra telefoniske forestillinger overfor politiinspektør Mellerup for at få denne til at indsætte militær. »Det ville jeg imidlertid ikke«, skriver Mellerup, »for en kamp mellem politi og demonstranter er gadeuorden af større eller mindre grad, men militær indsats gør spektaklerne til revolution³⁹«.

I stedet fik Mellerup garden til at overtage bevogtningen af de fire gader ind til Amalienborg, hvorved der kunne disponeres over ca. 50 betjente, og disse fik efterhånden drevet mængden gennem Palægade og Store Kongensgade ned til Kongens Nytorv. I tiden mellem kl. 1 og 2 natten til 5. april synes alt på Kongens Nytorv at have været et kogende hav. En politibil blev ødelagt ved stenkast, og da en anden måtte standse for at bjerge en betjent, der var slået bevidstløs af en mursten i tindingen, var det på nippet af en katastrofe. Mængden trængte tæt ind på vogn og betjente og stenede dem med mursten fra en nærliggende byggeplads. En betjent trak da sin revolver, og for første gang i Københavns politis historie blev der brugt skydevåben på åben gade og rettet direkte mod en person, idet betjenten skød en af demonstranterne gennem armen, hvorefter man fik tid til at trække sig tilbage, hvilket var en nødvendighed, »da vor forbliven på stedet ville være forbundet med den største livsfare«, som betjenten skrev i sin rapport⁴⁰.

Efter politiets akter at dømme var hovedmændene 5–600 bøller, og disse benyttede sig af politiets momentane magtesløshed til at foretage ret betydelige ødelæggelser. I butikker og kontorer på Kongens Nytorv, Store Kongensgade, Ny Adelgade, Grønnegade, Lille Kongensgade og Bredgade opgjordes skaderne af politiet på ruder og inventarer samt tyverier til i alt ca. 50.000 kr.⁴¹. Begrebet »bølle« er ikke entydigt, men politiet vil nok

Københavns politis tre udrykningskøretøjer fotograferet i Domhusets gård efter urolighederne natten mellem 4. og 5. april, hvor de blev stærkt beskadiget. Efter datidens forhold var det meget moderne køretøjer, og de var en væsentlig forudsætning for, at politiet undgik indsættelse af militær. De tillod nemlig hurtigt rokning med styrken.

være tilbøjelig til at anvende en sådan betegnelse på enhver, der ypper klammeri mod lovens håndhævere. Det har dog ikke været muligt at opklare, hvem tumultuanterne og hærværksmændene var, altså ej heller om der var syndikalister og venstresocialister med. Givet er det imidlertid, at de mange, som søgte at trænge ind på slotspladsen ikke alle kunne være bøller, og det er også sikkert, at ophidselsen blandt et bredere publikum var stor efter skudepisoden på Kongens Nytorv. Kl. 3 om natten gjorde Mellerup et notat herom, ligesom han underrettede politidirektøren.

Et udtryk for ophidselse, men måske i første række for ængstelse for udviklingen, var *Social-Demokratens* talstærkt fremførte demarche overfor politiinspektør Mellerup. Kl. 3,30 blev han opsøgt af redaktørerne H. P. Sørensen, Marius Wulff og Jean Petersen⁴², som ønskede oplysning om, hvorledes aftenens begivenheder havde kunnet udvikle sig således, at man ikke blot havde brugt stavene, men også skudt. Mellerup, der lidt efter fik assistance fra politiinspektør Hakon Jørgensen, forklarede situationen set med politiets øjne. Det lykkedes at få de tre socialdemokratiske journalister til at indse, at der alene var tale om gadespektakler af usædvanlig grov art, men uden politisk baggrund. *Social-Demokraten* bagatelliserede da også i sit nummer for 4. april sagen⁴³. Det er klart, at det måtte være i DsF's og Socialdemokratiets interesse på dette tidspunkt at undgå voldsomme sammenstød mellem politi og demonstranter, idet de kunne opfattes som udtryk for, at DsF ikke havde kontrol over arbejderne⁴⁴.

Social-Demokratens henvendelse røber, at man på socialdemokratisk side har været nervøse for, hvad syndikalisterne kunne finde på, og for, hvilken magt de havde over arbejderne, især hvis disse fik indtryk af, at de var udsat for vold fra ordensmagts side.

Ved 5.30-tiden kunne politiinspektør Mellerup gå hjem over Kongens Nytorv, hvor der nu var ret stille, men til gengæld så ud, som en tyfon havde hærget. 50–60 af de største butiksruder var knust, og på torvet lå murbrokker spredt i hundredvis. På hovedstationen holdt tre molesterede politibil. Tre betjente var blevet såret, ingen dog livsfarligt. Otte sårede civile var blevet indbragt på Kommunehospitalet, en på Rigshospitalet. Tre personer var anholdt for vold mod politiet; det lave tal viser, at politiet havde nok at bestille med at forsvare sig eller drive folk væk⁴⁵.

Urolighederne var ikke forbi hermed. 2. påskedag 5. april kl. 14,25 telefonerede statsminister M. P. Friis til Mellerup, at man ifølge en »opsnappet telefonsamtale« kunne vente en storm på Amalienborg kl. 14,30. Mellerup lod omgående reservemandskab trække til; men der skete intet. Kilderne oplyser ikke, hvem der har givet statsministeren meddelelsen, men udtrykket »opsnappet« kan opfattes som om, der fandt telefonaflytning sted af mistænkelige, venstresocialistiske og syndikalistiske personers telefoner⁴⁶.

Da politiet frygtede for en gentagelse af gårsdagens kampe, bestemtes det om eftermiddagen, at der om aftenen i alle sværme ville være fordelt 70 opdagere i grupper på hver 10 mand, der skulle søge at anholde anstifterne, som den foregående nat forsvandt i mængden. Eventuelt skulle opdagerne mærke dem med kridt, så at de senere kunne pågribes. For at undgå, at opdagerne kom i vanskeligheder overfor ordenspolitiet, fik dets betjente instruks om, at opdagernes kendetegn var et lommetørklæde ført mod panden.

Fra 16–17,15 holdt ca. 2.000 syndikalister møde på Christianshavns vold. Politiet fik melding om, at de om aftenen ville rasere de Ferslewske blade, og at andre syndikalister ville ødelægge dampsprøjten. På strøget bar demonstranter plakater, som kundgjorde, at generalstrejken ikke var afblæst, og Rådhuspladsen var fyldt af mennesker, der påhørte ildnende taler. Ved 22-tiden holdt 4.–5.000 mennesker møde på Blågårds plads. Selv om *Nationaltidende* og brandstationen ikke led overlast, vidner politiets rapporter dog om, at hele centrum af byen og de nærmest liggende yderkvarterer har været i en bestandig urotilstand. På Kongens Nytorv faldt et skud, og sværme på hundredvis af demonstranter og urostiftere vandrede rundt i byen. Da det Ferslewske bladhus var velbevogtet, kom det i stedet til kampe mellem politi og demonstranter i Østergade, Frederiksberggade og Pilestræde. Adskillige ruder knustes, og et par våbenforretninger blev plyndret. Det viste sig altså fornuftigt, at de var tømte for våben – bortset fra nogle ret uskadelige udstillingsgenstande – også fordi de i sværmene

Einer Mellerup (1882–1968) gik som ung cand. jur. i 1909 ind i Københavns politi som gadebetjent, blev inspektionsbetjent 1911, politiassistent og leder af Station 8 (Hillerødgade) i 1914. I 1920 var han konstitueret politiinspektør og leder af hovedstadens ordenspoliti. Han viste under påskekrisen en betydelig konduite. 1926 blev han atter konstitueret 1. politiinspektør, og fra 1927 til 1952 beklædte han fast embedet. I flere bøger har han skildret politiets virksomhed i disse år.

Foto 1939.

placerede statsbetjente kunne berette, at der var »en del stemning for at vise politiet, at arbejderne også kan være bevæbnede«. Først ved 3-tiden var der ro⁴⁷. Selv om nogle af urostifterne givet vis har været, hvad rapporterne kalder »bøller« og »bisser«, er der grund til at antage, at en ret betydelig del af demonstranterne var syndikalistiske og venstresocialistiske arbejdere, som ikke kan falde ind under disse kategorier⁴⁸.

Den 6. og 7. april fortsatte aften- og natteurolighederne, hvis centrum var Muslingeskallen på Rådhuspladsen, hvor syndikalistiske taler rasede. Men det var tydeligt, at der var tale om en afmatning. Politiet var meget tilbageholdende; der er således karakteristisk, at politiinspektør Mellerup har noteret: »O.B. [dvs. overbetjent] Lund får besked om ikke at lave sensation«, da han sammen med 29 betjente skulle af sted til Rådhuspladsen⁴⁹.

Der er i det hele taget næppe tvivl om, at politiets besindighed bevirkede, at gadeurolighederne ikke antog et større omfang. Politiet så igennem fingrene med talløse overtrædelser både af love og politivedtægter, hvilket i den givne situation sikkert var klogt. Af betydning var, som Mellerup også udtrykkeligt nævner, det loyale samarbejde mellem pressen og politiet. Ikke mindst var det af værdi, at venstreorienterede blade som *Arbejdet*, *Solidaritet* og *Social-Demokraten* i reportagerne om urolighederne havde anerkendende ord om politiet⁵⁰. Det kan kun opfattes som et udtryk for,

at ikke blot socialdemokrater, men også syndikalister og venstresocialister ikke ønskede alvorligere gadekampe med politiet. Det er let forståeligt, at socialdemokraterne ville have ro efter 4. april, og tillige at syndikalisterne ønskede det. Det skyldes formodentlig, at de sidstnævnte har været på det rene med, at de ville tabe en kamp mod ordensmagten. Når de alligevel demonstrerede både ved møder og optog, kan to forklaringer, der ikke udelukker hinanden, tænkes. Det var i syndikalisternes egen interesse at intimidere Socialdemokratiet og DsF mest muligt, hvilket kunne ske både ved fortsatte strejker og ved demonstrationer, der viste, at fagoppositionen var talrig; men man kan ikke se bort fra den mulighed, at syndikalisterne ved alliancen med det forhadte Socialdemokrati nu ved sammenbruddet af denne, havde behov for at retfærdiggøre sig over for de menige arbejdere, som de selv havde stillet sejr i udsigt. Syndikalisterne var i denne situation nødt til at foretage sig noget, dels som optakt til strejkerne, dels som afledning for mulige utilfredse. Syndikalisterne måtte så håbe, at slagsmålene med politiet ikke blev for voldsomme.

Selv om Amalienborgplads-tableauerne var revolutionært iscenesatte, og skønt murstenslaget på Kongens Nytorv må siges at have haft en gadekamps karakter, var risikoen for en revolution i virkeligheden bortelimeret med Liebes fald, Socialdemokratiet og DsF's accept af ministeriet Friis og forligsmandens mæglingsforslag og den deraf følgende aflysning af generalstrejken. Risikoen for revolution eller for revolutionslignende tilstande ville først foreligge, hvis generalstrejken var trådt i kraft. I så fald kunne man ikke fuldt ud regne med politiet, der havde sin sympati hos Socialdemokratiet og DsF, og herved ville militæret få en fremskudt placering m. h. t. ordenens opretholdelse. Iøvrigt var politistyrken ikke stor nok til at tage virkelig gadekamp op. Under de uroligheder, som er skildret foran, måtte politiinspektør Møllerup foretage ret hårdhændede manipulationer med styrkerne på de ni politistationer, hvor der de værste aftener kun var et par mand til stede. Blev der uro blot et par steder uden for centrum, ville politiet ikke have kunnet magte opgaven. At det gik godt selv nu, hvor der ikke blev tale om generalstrejke, skyldtes i meget høj grad de kort forinden anskaffede biler. Selv i tilfælde af, at politiet ikke strejkede, måtte man med mere omfattende uroligheder have trukket på militæret, hvad man allerede var på nippet til. Politiassistent Schrams anmodning var farlig. Det krævede i virkeligheden stor koldblodighed og overblik af en 37-årig konstitueret politiinspektør telefonisk at afslå den meget ældre politiassistents anmodning og i stedet foretage en rangering med bilstyrkerne. Møllerups jøgement i disse minutter havde således stor betydning for, at man ikke kom ind i en farlig udvikling.

Det lønner sig næppe at anstille betragtninger over troppernes pålidelighed eller mangel på samme; men det står fast, at ministeriet Liebe havde

opsuppleret hovedstadens befalingsmandskontingent, ligesom der var ført korporals-, kornet- og sergentskoler til byen. Man kan gå ud fra, at i al fald disse styrker ville have adlydt ministeriets ordrer, og om dettes vilje til at bruge tropperne kan der ikke herske tvivl. Også livgarden havde pareret ordre. Var generalstrejken brudt ud, ville spændingen være blevet stærkt forøget, og det ikke mindst, hvis tropper patruljerede i gaderne. Med den oppiskede stemning, som var til stede f. eks. hos de tre tusinde demonstranter, der ville ned »og afsætte kongen«, skulle der ikke meget til, før de besindige arbejderledere havde mistet grebet om masserne. Socialdemokraternes demarche efter skudepisoden viser disses ængstelse for ikke at kunne holde situationen under kontrol. Hvordan da, hvis militæret havde skudt?

Alt dette kan naturligvis afvises som hypotetiske situationer, der ikke kom til at foreligge. Men de understøttes af de forelagte data, der viser, at der faktisk var ophobet stærke spændinger i det danske samfund, og især i hovedstaden. Syndikalisterne havde næppe planer om nogen form for magtovertagelse, vel også fordi »statsapparatet« som sådan interesserede dem mindre⁵¹. Venstresocialisterne var som nævnt mere statspolitisk orienteret; men de var betydningsløse. Faren bestod da i, at situationen gik amok. I så fald kunne der – revolution eller ikke revolution – på få øjeblikke være skabt vanskeligt overvindelige modsætninger i den danske befolkning med kongen og »the haves« på den ene side og Socialdemokratiet og DsF's ledere og »the have-nots« på den anden side. Ikke mindst ville kronen have lidt derved, thi kongen ville da have bragt sig selv i en umulig situation overfor den arbejderbevægelse, som den stigende industrialisering gav øget styrke.

Imidlertid udeblev revolutionen; men den kløft, der var opstået, var dyb nok endda. Det skyldes ikke mindst Stauning, at den efterhånden lukkedes; han så nemlig sin og arbejderbevægelsens interesse i at glemme, thi for ham var det her og nu.

TREDIE AFSNIT

36.

Sammenfatning

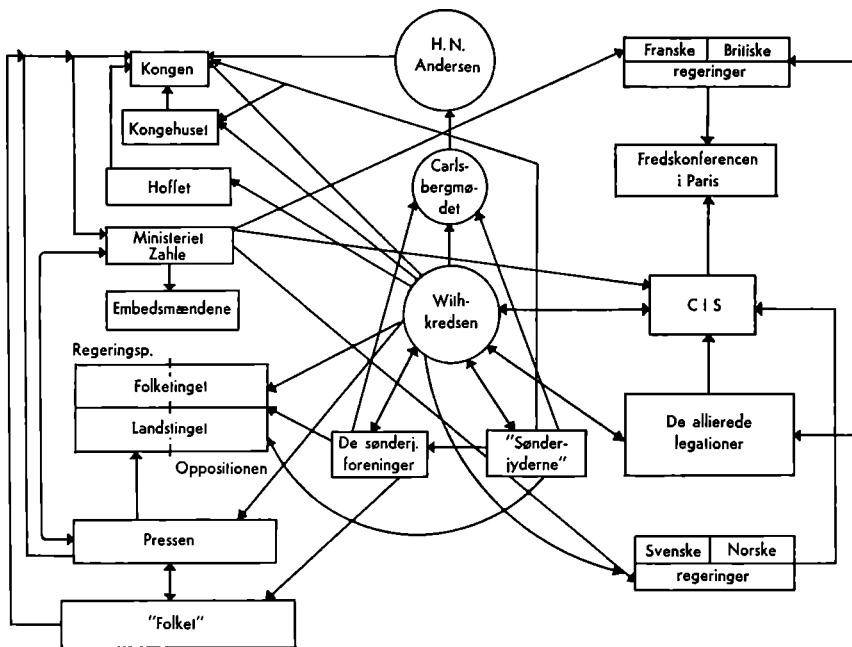
With-kredsen

De kræfter, som drev på for at fremkalde er regeringsskifte, rekrutteredes fra højreorienterede og udpræget nationale kredse; eller sagt på en anden måde: de samlede i sig al eksisterende modstand mod det af radikale og socialdemokrater bårne ministerium, der synes at ville føre landet imod bolchevisme og national selvforfølgelse. Uviljen, ja hadet luede i vide kredse mod ministeriet. Sjældent om nogensinde har så megen vrede været akkumuleret mod noget dansk ministerium, når man ser bort fra bøndernes afmægtige kamp mod Estrup.

Arbejdsgiverne fandt, at ministeriet var i lommen på arbejderne; lensbesidderne og godsejerne kunne ikke glemme de af husmandsinteresser dikterede lensafløsnings- og udstykningslove; Indre Mission og højkirkelige kredse var også fronderende overfor ministeriet, af hvis medlemmer nogle var grundtvigianere, andre irreligiøse; forretningsfolk var rasende over Ove Rodes talrige indgreb, reguleringer og rationeringer; gårdejerne kunne aldrig tilgive ministeriet »rugmaksimalen«; mange ententevenlige nærrede dyb utilfredshed med »tyskerkursen«s ministerium; officerskorpset frygtede for den antimilitaristiske forsvarsminister nu, hvor krigen var forbi – og sidst men ikke mindst ønskede modstanderne af regeringens sønderjyske politik ministeriet fjernet.

I den bevægelse, der stræbte efter at løbe ministeriet Zahle over ende, finder vi eksponenter for alle de nævnte kategorier, der iøvrigt ikke altid kan holdes ude fra hinanden. Det står dog fast, at lederne af de sønderjyske foreninger i København var initiativtagerne. Det var i mange henseender en heterogen skare, som talte både Ejder-, Danevirke- og Flensborgfolk; men efterhånden som afgørelsens time nærmede sig, og man måtte slå af på fordringerne, flød de forskellige strømninger sammen til en Flensborg-hjem-bevægelse. I den 11te time gjorde den sig til tilhænger af internationaliseringstanken i håb om bredere tilslutning til angrebene på ministeriet og i håb om ad åre at genvinde også 2. zone.

Som en art eksekutiv-komité eller igangsættende faktor fungerede With-kredsen, om hvilken den grafiske fremstilling (s. 329) er centreret. Selve

Grafisk fremstilling af det politiske system 1919-20 (før ministeriet Zahles afskedigelse). Fremstillingen er stærkt forenklet; visse komponenter er således udeladt. Navnlig udtrykker den intet om de forskellige påvirkningers styrke og betydning, ligesom der heller ikke sondres mellem officielle og uofficielle kanaler; men den anskueliggør især With-kredsens omfattende og systematiske virksomhed og fremhæver H. N. Andersens betydning.

kredsen bestod af With, Vanggaard, Harsløf og Skade; men uden om den gik for så vidt en ydre cirkel dækkende den noget videre kreds, der mere eller mindre var inddraget i With-kredsens arbejde. Det var mænd som f. eks. Ionas Collin og Bent Holstein, der udfoldede ret energiske bestræbelser; men den drivende kraft var With, der fra sin virksomhed som efterretningschef havde erfaringer i at opbygge et hemmeligt net. Såvel den »indre« som den »ydre« With-kreds rekrutteredes fra de sønderjyske foreninger i hovedstaden, der påvirkede og modtog påvirkning fra With-kredsen. Sidstnævnte forhold gælder også de sønderjyder, der var i opposition til H. P. Hanssen (figuren »sønderjyderne«).

Bestræbelserne gik i den første fase, dvs. 1918-19, ud på at overbevise verdenskrigens sejrherre om, at Danmarks ret gik til Danevirke, og under alle omstændigheder længere mod syd, end den radikale regering ønskede, tillige at regeringen ikke repræsenterede det danske folks virkelige nationalpolitiske opfattelse. Det var ikke vanskeligt at vinde de allierede legationers øren for disse synspunkter. De havde intet til overs for »tyskerkursen«s ministerium. Dette søgte ikke i nævneværdig grad at modvirke, men

kunne til gengæld gennem gesandterne prøve at fremme sine interesser ved direkte henvendelse til den franske og engelske regering, der på den anden side var informeret af sine legationer i Danmark. På et tidligt tidspunkt søgte den »ydre« With-kreds at påvirke de svenske og norske regeringer, fordi disse skulle udnævne to kommissærer til CIS; en kontrapåvirkning udgik fra ministeriet. Overfor CIS gjorde såvel With-kredsen som regeringen sig gældende. Den afgørende faktor på det internationale plan (den grafiske fremstillings højre halvdel) var fredskonferencen, som skulle modtage CIS' indstilling, og som var domineret af den franske og den engelske regering.

I den senere fase, dvs. i 1920, gjaldt det om at få ministeriet fjernet og et forretningsministerium stillet på benene, så at et valg kunne skaffe en borgerlig regering, der var rede til en aktiv grænsepolitik. Hele dette arbejde tilrettelagdes af With. Det var således ham, der fik ideen om at gøre Liebe til chef for ministeriet. Heraf kan man ikke slutte, at Liebe var Withs kreatur. Liebe holdt sig udenfor forberedelserne, undermineringsprocessen, om man vil, og han stillede betingelser for sin medvirken, ligesom han satte igennem, at aktive Danevirke-folk som Harsløf blev holdt udenfor ministeriet. Ganske systematisk påvirkede With-kredsen ethvert led i den interne danske beslutningsproces – undtagen ministeriet, med hvilket man af gode grunde ikke havde nogen kommunikation. De afgørende faktorer var kongen, H. N. Andersen og J. C. Christensen. Oppositionens leder viste sympati overfor bestræbelserne og støttede dem; men det var kongen, som skulle slå til i den afgørende stund. Både formelt og reelt blev kong Christian således for With-kredsen den vigtigste person. Han blev derfor gjort til genstand for systematisk pression; men man påvirkede også kongehuset iøvrigt, dvs. nogle af prinserne og kejserinde Dagmar (sønderjyderne især); de pågældende kongelige søgte derpå at påvirke majestæten. En linje gik også til hofstaben, hvis ledende personer – bortset fra kabinetssekretær Krieger – var lydhøre overfor With-kredsen; der tænkes på C. P. M. Hansen, W. Rothe, adjudanterne o. a. En kontrapåvirkning var kongen udsat for fra ministeriets side; men han søgte til gengæld – omend forgæves – at øve indflydelse på det især gennem Brandes.

Dernæst rettede With-kredsen sin interesse mod rigsdagen, først og fremmest oppositionspartierne, hvor man havde størst udsigt til at blive hørt; men også indenfor regeringspartierne havde man kontakter, nemlig Marott og Moesgaard-Kjeldsen. Førstnævnte kunne for så vidt tilmed henregnes til den »ydre« With-kreds. Rigsdagen påvirkedes også ved henvendelser fra de sønderjyske foreninger og fra de oppositionelle sønderjyder; sidstnævnte gruppe havde på det uformelle plan særlig nær forbindelse med Venstre og konservative. Fremdeles havde With-kredsen gode

forbindelser til pressen, først og fremmest den egentlige oppositionspresse, der var talerør for With-kredsens bestræbelser. Pressen påvirkede ved sine artikler på sin side både kongen og befolkningen. I forståelse med With-kredsen arrangerede de sønderjyske foreninger store offentlige demonstrationer, der skulle vise pressen og kongen, at »folket« var mod ministeriets sønderjyske politik.

Da kongen afskedigede ministeriet Zahle 29. marts, så det ud til, at With-kredsens bestræbelser skulle krones med held omend kun delvis. Disse havde i væsentlig grad bidraget til lørdag 27. marts' begivenheder, som fik H. N. Andersen til at give signal. Men det var altså på H. N. Andersens foranledning, at kongen besluttede sig for at stille Zahle stolen for døren. H. N. Andersens statsministerkandidat var Rovsing; men hans udnævnelse hindrede Niels Neergaard, der gennem J. C. Christensen var bekendt med With-kredsens kandidat. Derfor blev Liebe statsminister, og han optog straks kontakt med With. Ministeriet blev da også delvis taget fra Withs liste, men With selv kom dog ikke med. With-kredsen havde dermed i realiteten mistet muligheden for at have greb om udviklingen, thi selv om flere af de andre ministre var bragt i forslag af With og hans fæller, var de ikke indviet i de foregående uger og måneders forberedende arbejde, og de var ikke doktrinære Danevirke-folk. Hass var vel den, der både meningsmæssigt og ved sit svogerskab med Harsløf stod kredsen nærmest; men han formåede intet at udrette.

Ministeriet Liebes tyngdepunkt var Liebe selv og forsvars- og udenrigsminister Konow. De ses ikke efter ministeriets dannelse at have kommunikeret med With-kredsen. Ministeriet Liebes medlemmer var selvbevidste mænd, der ud fra deres fædrelandskærlige holdning mente at gøre sig fortjent af nationen ved at holde radikale og socialdemokrater borte fra ministertaburetterne, bekæmpe generalstrejken og dermed den samfundsnedbrydende, men stadig mere indflydelsesrige socialisme og ved at udsætte grænsedragningen til »en national regering« kunne dannes. Deres begrænsning var åbenbar; de var uden politisk forståelse og uden indlevelse i arbejderklassens opfattelse og stemninger, og derfor undervurderede de Socialdemokratiets og De samvirkende Fagforbunds styrke samt borgerskabets nervøsitet, fordi de ikke selv kendte til frygt.

With-kredsen måtte altså ret passivt se begivenhederne udfolde sig. Ministeriet Liebes fjernelse og M. P. Friis' udnævnelse og hans ministeriums sammensætning fyldte dem med skuffelse; men ministeriet Zahle var dog for stedse ryddet af vejen og valg udskrevet. Kredsen satte nu sin lid til dette og den borgerlige regering, som almindeligt ventedes. Under de givne ekstraordinære forhold havde en ikke-parlamentarisk kreds kunnet øve en ret væsentlig indflydelse, omend tilfældigheder også spillede en rolle. I princippet genopstod With-kredsen og andre tilsvarende ikke-

parlamentariske gruppedannelser i begyndelsen af besættelsen, nemlig under navn af Højgaard-kredsen og Danmark-kredsen; betegnelser som »rigets bedste mænd« eller »genrejserne« er ironisk blevet hæftet på dem. Nogen lovmæssig regel for sådanne gruppers tilstedeværelse kan næppe opstilles; men i et parlamentarisk styret land, hvis regering bygger på et flertal af »ikke-besiddende«, kan udviklingen altså fjerne sig så langt fra de besiddendes idealer og økonomiske interesser, at disses ekstremister frustrerer og ud fra en betinget tilslutning til den demokratiske styreform og af uvilje mod parlamentarismen søger at dreje udviklingen. In casu gjorde de det ved at benytte kronen. Bestræbelsernes succes var derfor også afhængig af kongens personlige egenskaber og hans opfattelse af sine beføjelser.

H. N. Andersen

H. N. Andersen havde samarbejdet med ministeriet under krigen; men han var Danevirke-mand. Han trådte på intet tidspunkt frem under krisen. Bortset fra en enkelt kontakt til J. C. Christensen og en henholdende forbindelse med Rovsing deltog han heller ikke i de oppositionelle kredsers rådslagninger; i al fald er han ikke påtruffet. Ekscellencen, etatsråd H. N. Andersen holdt sig til kongen, som det sømmede sig for en mand af hans samfundsmæssige placering. Herigennem havde han hånd i hanke med udviklingen, og hans indflydelse blev lige så betydelig som With-kredsen eller betydeligere – i al fald i relation til kongen.

Så længe rigsdagen ikke mandede sig op til stormløb mod ministeriet, kunne kongen efter H. N. Andersens opfattelse intet stille op. Dette skete imidlertid lørdag 27. marts med oppositionspartiernes valgkrav og navnlig de to hidtilværende regeringstilhængeres tilslutning i forbindelse med den radikale »oprørsadresse«. Hermed lod den påstand sig fremføre, at ministeriets parlamentariske grundlag var smuldret bort, og H. N. Andersen tilskyndede nu kongen til at gribe ind. Hvorledes tilskyndelsen blev formuleret, ved vi ikke; men i al fald stod H. N. Andersen bag udarbejdelsen af en ministerliste med Rovsing og andre radikalt farvede personligheder. Alle og enhver vidste, at ministeriet hidtil absolut ikke havde villet gå af; men H. N. Andersen og kongen regnede nu med, at Zahle ville foretrække at gå frivilligt. Selv ønskede H. N. Andersen ikke at indtræde i ministeriet, hvad der ellers ville have givet dette en styrke udadtil, som det nok kunne behøve.

Carlsberg-mødet 27. marts blev en art overpunkt for alle ministeriets fjender, idet såvel oppositionspartier som frafaldne regeringstilhængere her traf sammen med repræsentanter for With-Kredsen. Rovsing dannede bindeledet mellem disse og H. N. Andersen.

H. N. Andersens motiver til at søge ministeriet fjernet kan være økono-

miske; men den overvejende sandsynlighed taler dog for, at han har formodet, at kongen ved ikke at handle nu, ville støde den større halvdel af befolkningen fra sig, hvad det radikale frafald kunne tyde på. Herved gav han også kongen det råd, som denne helst ville have, fordi han frygtede for at sætte sin prestige over styr. Situationen var tilspidset, og H. N. Andersen har formentlig næppe gerne set sig distanceret af andre rådgivere. På den anden side har lørdagens manifesterede modstand mod ministeriet i hans øjne været så betydningsfuld, at rådet har forekommet ham at være forholdsvis risikofrit. Alexander Foss, der betragtede H. N. Andersen som en fremragende, kommerciel begavelse, siger om ham, at han var »meget hurtig i vendingen og lidt overfladisk i behandlingen af vanskelige spørgsmål«. Karakteristikken synes at passe i al fald, hvad angår hans handlinger i marts 1920.

Så snart H. N. Andersen mærkede, at kongens handlemåde blev angrebet i en grad, ingen af dem havde forestillet sig, søgte han at tilvejebringe et forlig. Han havde selv bragt Roving i forslag som statsminister, og Liebes udnævnelse i stedet gjorde det formentlig lettere for H. N. Andersen at gå ind i forligsbestræbelserne, som jo indebar muligheden af dennes fjernelse. På det konkrete kompromis, ministeriet Friis' udnævnelse, havde H. N. Andersen næppe nogen afgørende indflydelse; men ved sin påvirkning af kongen havde han alligevel betydning både m. h. t. krisens opkomst og dens afvikling, og han kan næppe have haft indvendinger mod Friis (og Sonne), der var tilknyttet ØK. For With-kredsen og ministeriet Liebe på den ene side og ministeriet Zahles medlemmer på den anden stod H. N. Andersen ikke mindst fra påsken 1920 i et tvetydigt skær.

Sønderjyderne

Aktive påvirkere af de politiske organer og af den offentlige mening i Danmark var ifølge sagens natur også de danske sønderjyder, fortrinsvis hørende til den nordslesvigske vælgerforenings Flensborg-gruppe, der ikke billigede H. P. Hanssens og ministeriets grænsepolitik. Også de arbejdede som With-kredsen effektivt. Baggrunden for deres aktionsvilje er let at forstå; de kæmpede for i første række at få Flensborg genforenet med Danmark, og et spørgsmål som den danske parlamentariske statsskik betød intet for dem i sammenligning hermed. Den sympati, som i Danmark stod om dem, var en taknemlig baggrund, hvad deres virksomhed i forbindelse med folketogene viser. De handlede i overensstemmelse med og tilskyndet af With-kredsen; ofte var det dog som nævnt dem, der gav With-kredsen impulser, så at der var tale om en vekselvirkning. Også de satte ind overfor kongen; men deres helt afgørende indflydelse øvedes af P. Grau og Kloppeborg-Skrumsager på Venstres partimøde 27. marts.

De var velorienterede om de store linjer i dansk politik, men havde ikke kendskab til nuancer og detaljer. Vanggaards instruktion af de to sønderjyder fik derfor stor betydning, så meget mere som Flensborg-gruppen i dagene 24.–26. marts synes at have været præget af en vis desperation, fordi man frygtede, at CIS nu ville afgive indstilling.

H. P. Hanssen-fløjen var i en besværlig stilling. Det var vanskeligt direkte at tage kampen op mod de sønderjyske landsmænd. Man satte sin lid til, at stemmetallenes vægt var så stor, at grænsen ville blive draget dér, hvor man mente, den burde gå. Navnlig H. P. Hanssen fik vanskelighederne at føle, fordi han var medlem af den regering, som alle angrebene rettedes imod. Ikke mindst blev det tilfældet, da ministeriet Friis var tiltrådt. Det viste sig umuligt at knytte H. P. Hanssen nært til ministeriet p. g. a. Venstres og konservatives modstand. Under genforeningsfestlighederne fik han ikke den fremskudte placering, hans mangeårige, fremragende virke for de danske sønderjyder berettigede ham til.

De allierede legationer og CIS

En fjerde vigtig faktor, der påvirkede det politiske system i Danmark, var de allierede magters københavnske legationer og siden også CIS. Englands, Frankrigs og USA's herværende repræsentationer havde under krigen været vidne til »tyskerkursen«, eller sagt med andre ord ministeriets af Erik Scavenius ledede udenrigspolitik, der tog et vidtgående, efter manges opfattelse for vidtgående, hensyn til den kendsgerning, at vi lå indenfor et aggressivt Tysklands magtsfære, men ikke indenfor ententens. Det havde skabt irritation og uvilje; men den politiske opposition på rigsdagen kunne legationerne ikke optage kontakt med; det var for farligt, fordi det let ville blive kendt. Iøvrigt var der under krigen heller ikke nogen egentlig udenrigspolitisk opposition mod Erik Scavenius, hvis kurs var tiltrådt af kongen.

I fælles utilfredshed kunne de tre allierede legationer mødes med With-kredsen. Det var risikabelt, men lod sig praktisere p. g. a. de danske kontakters diskretion. Til stor nytte var Withs som efterretningschef etablerede forbindelser med militærattachéerne. Betydningsfuld kunne også kontakten med de amerikanske diplomater med sønderjysk baggrund være blevet.

De nævnte landes legationer modtog memoranda fra With-kredsen og sendte dem med anbefalinger til deres hjemlande, så at der i disses presse og regeringskredse kunne spilles på den tilstedeværende uvilje mod den danske krigstidsregering. Nogen afgørende ændring i landenes holdning til den danske regering og det sønderjyske spørgsmål har disse formidlere næppe haft; men de kunne bidrage til at fastholde det ugunstige indtryk, som ententen havde dannet sig af den danske regering.

Da fredsforhandlingerne i Paris begyndte, skete der væsentlige ændringer

i de allierede legationers holdning. For det første stod det fra november 1919 klart, at USA var i færd med at disengagere sig i Europa, hvorefter de amerikanske diplomater, af hvilke iøvrigt nogle var blevet forflyttet, ikke i samme grad interesserede sig for det dansk-tyske grænsespørgsmål; af samme grund gled det amerikanske gesandtskab i baggrunden for With-kredsen. Dernæst havde England klart en anden politik overfor Tyskland end Frankrig. Englænderne ønskede ikke at holde Tyskland nede for tid og evighed. De så gerne Tyskland påny indtage en plads blandt verdens nationer. For England var imperieinteresserne betydeligt vigtigere. På denne baggrund må Charles Marlings holdning ses. Den britiske legation i København var ikke interesseret i at så splid mellem Danmark og Tyskland.

Som forbundsfælle på det internationale plan havde With-kredsen da til sidst kun den franske legation. Frankrigs situation er af G. M. Gathorne-Hardy træffende karakteriseret med ordene: »France was rather in the situation of a boxer who has laid out the former champion by a well-planted blow, but is still too dazed to be certain whether his opponent has been or will be »counted out«^{2A}. Frankrig ønskede, at Tyskland skulle være slået ned for stedse. Dets iver efter at sikre sig blev ikke mindre, efter at USA trak sig ud af europæisk politik og britisk-amerikansk garanti mod tysk aggression bortfaldt.

På samme måde som Frankrig ønskede, at Polen skulle være stort og meget stærkt, var det også i dets interesse at knytte Danmark til sig ved at skabe en »blødende« dansk-tysk grænse. Dette kan være den dybere forklaring på, at de franske diplomater – og især Paul Claudel – til det sidste energisk støttede bestræbelserne på en grænse, der gik længere syd på end H. V. Clausen-linjen.

Da CIS blev oprettet og trådte i funktion, rettedes With-kredsens interesse naturligt mod den. Men CIS optrådte i politiske spørgsmål ikke som en enhed, der kun udtalte sig entydigt og efter indbyrdes rådslagning. Overhovedet fremkom CIS kun med en eneste grænsepolitisk udtalelse, nemlig indstillingen af 16. april 1920, som for resten var delt i en mindretals- og flertalsindstilling. Mens præsidenen, Charles Marling, og den svenske kommissær, Sydow, i CIS' funktionstid var neutrale, indlod Claudel, den norske kommissær Heftye og den engelske generalsekretær Bruce sig stærkt i drøftelser med såvel kongerigske som sønderjyske regeringsmodstandere. Marling mente, at Claudel ville stille sig foran England som beskytter af danske interesser, og at han ønskede at støtte Venstre og konservative i kampen mod socialdemokrater og radikale, som han betragtede som tyskvenlige^{2A}.

Hverken de allierede legationer eller de tre nævnte medlemmer af CIS kunne søge direkte føling med det politiske systems officielle kanaler for at tilvejebringe et regeringskifte. Officielt kunne man kun gå til den

danske regering, overfor hvilken man optrådte korrekt under møder og forhandlinger, dvs. man synes ikke at have søgt at øve noget pres på ministeriet. I stedet benyttede man som nævnt des flittigere de uofficielle veje. Navnlig søgte Claudel at drive With-kredsen frem til at gribe ind samtidig med, at han og de to øvrige kommissærer opmuntrede Flensborg-gruppen. Denne fremgangsmåde bar frugt, idet With-kredsen som påvist lagde afgørende vægt på de udtalelser, som især Claudel fremkom med. Claudels indgriben var en væsentlig del af baggrunden for påskekrisens opkomst. Den gav holdepunkter for at antage, at CIS gerne så et regeringsskifte for til fredskonferencen at kunne indstille en sydligere grænse uden at risikere officiel dansk desavouering. With-kredsen synes at have håbet, at Marling og Sydow kunne bringes til at slutte sig til Claudels, Heftyes og Bruce's anskuelser.

Ministeriet Liebes dannelse var altså efter Claudels og Heftyes hoved; men regeringsskiftet var kommet sent, og det ugunstige stemmetal havde også gjort indtryk på dem. 16. april – altså endnu inden valget og før ministeriet Neergaards dannelse – afgav CIS sin indstilling til fredskonferencen. Det pauvre resultat af alle anstrengelserne blev, at Marling og Sydow indstillede, at man alene tilkendte Danmark 1. zone, mens Claudel og Heftye ud fra geografiske og økonomiske hensyn yderligere ville overdrage Danmark Aventoft, Sdr. Løgum, Ladelund og Medelby sogne.

Hermed var CIS ude af billedet og den endelige beslutning overladt til fredskonferencen i Paris. En delegation af danske fra anden zone søgte at påvirke den til at overdrage Flensborg til Danmark subsidiært at internationalisere anden zone; men den danske regering støttede ikke det første krav, og det andet kun valent. 26. maj fulgte fredskonferencens afstemningsresultat, og den dansk-tyske grænse blev da H. V. Clausens af H. P. Hanssen og ministeriet Zahle virkeliggjorte linje, som nu i et halvt århundrede har stået sin prøve.

Kongehuset

Den faktor i det politiske system, With-kredsen i den givne situation til lagde størst betydning, var kongen. Derfor satte man meget ind på at påvirke ham. Hvordan tegnede situationen sig da for ham? Som det er omtalt, følte kong Christian sig især som officer. Den tyske gesandt i København, J. W. von Waldhausen, indberettede i 1912 til Berlin: »Christian den Tiende er først og fremmest soldaterkonge. Fra sin tidligste ungdom har han været soldat og vil også blive ved med at være det som konge«. Karakteristikken er rigtig og bekræftes af kongen selv, der året efter til Waldhausens efterfølger, Brockdorff-Rantzau, sagde: »Jeg er med liv og sjæl soldat!« Med alle sider af militærlivet var kongen fortrolig. »Men«, siger historikeren Roar Skovmand, »det var en begrænsning hos ham, at

der var andre sider af landets forhold og folkets udvikling, som han havde svært ved at blive fortrolig med³. Det gjaldt det politiske liv med dets brydninger mellem forskellige partier inden for rammen af et demokratisk system, og det gjaldt de i styrke voksende folkelige bevægelser, først og fremmest arbejderbevægelsen, som den kom til udtryk i Socialdemokratiet og fagbevægelsen.

Det kunne altsammen være af underordnet betydning, dersom Christian 10. havde haft en anden opfattelse af sin virksomhed som konstitutionel konge end den, han havde. Thi skønt det i grundloven lige siden 1849 havde heddet, at kongen var ansvarsfri, følte Christian 10. dog et sådant – et ansvar, der afstak grænser for, hvor langt udviklingen kunne fjerne sig fra hans officersideal. Hans forbillede som konge var Christian 9., og det er let forståeligt, at han med denne baggrund ikke kunne se med sympati på det radikale ministerium, der repræsenterede alt det, han betragtede som fordærveligt. Men det må understreges, at kongen ikke havde vist nogen klar politisk holdning, men derimod var præget af stemninger og fornemmelser, der kunne svinge ret uberegneligt. Alene deraf følger, at en konsekvent stræben efter en magtomvæltning lå ham fjernt.

Modsætningerne vedrørende monarkens og ministrenes rolle i statsstyrelsen var som nævnt kommet til udtryk tidligere. Det havde skabt konflikt med ministeriet; men på den anden side bidrog dette i andre situationer selv til at styrke kongens følelse af at være en reel magtfaktor. Sidst var det tilfældet under statslånskrisen, hvor kongen havde optrådt med en betydelig selvstændighed i forhold til ministeriet, men dog rost derfor af dette og dets presse, fordi hans holdning styrkede parlamentarismen, hindrede J. C. Christensens bestræbelser og eo ipso i den øjeblikkelige situation gavnede regeringspartierne⁴.

Der var meningsforskelligheder m. h. t. det sønderjyske spørgsmål, hvor kongen, der også var præget af en dynastisk tankegang, helst ville have hele sit under farfaderen tabte hertugdømme, Slesvig, tilbage. Og endelig var der personlige modsætninger mellem kongen og de toneangivende radikale ministre – med undtagelse af Brandes. Skal man forstå krisen helt, må man også bevæge sig på det psykologiske plan. Hvad den svenske politolog Olle Nyman har sagt om statsminister Karl Staaf i relation til kong Gustav 5., at han ikke altid havde sans for menneskelige imponderabilier⁵, passer også på ministeriet Zahle og kong Christian. Sagt med Roar Skovmands ord havde Munch og Zahle svært ved at finde kongens »arkimediske punkt«³.

Hertil kom kong Christians personlige egenskaber. To så forskellige personligheder som Brandes og Liebe bedømte ham ens. Brandes sagde således til Niels Neergaard, at han betragtede kongen som en »yderst svag karakter, vaklende og bytte for forskellige påvirkninger«³. Og Liebe ka-

rakteriserede ham inden sin udnævnelse overfor sin hustru med ordene: »Han er jo ikke så stærk af karakter. . .«⁶.

Kongens opfattelse af sin høje stilling og hans personlige egenskaber er vigtige forudsætninger for, at påskekrisen fik det forløb, den fik. With-kredsen kendte nemlig udmærket kong Christians meninger og karakter. Det gjaldt f. eks. With selv og Brammer, men også adjutanterne, som f. eks. Kraft.

Derfor kunne With-kredsen have grund til at formode, at dens påvirkningsbestræbelser ville bære frugt. Man benyttede sig i så henseende af sine mange forbindelser til kongehuset. Nogen hof-camarilla fandtes vel ikke, men nok et kongeligt miljø, der var ministeriet Zahle fjendtligt stemt. Det omfattede tre af kong Christians søskende, nemlig prins Harald, prinsesse Thyra og prins Gustav. De omgikkes selskabeligt med personer, som stod With-kredsen nær. Det samme var tilfældet med kongens faster, kejserinde Dagmar og hans farbror, prins Valdemar og dennes sønner, hvoraf i al fald prins Aage var ven med With, men persona non grata ved hoffet efter sit ægteskab med en ikke-fyrstelig i 1914⁷.

Det kan ikke godtgøres, om kongen i noget tilfælde har fulgt konkrete råd eller anvisninger fra noget medlem af kongehuset. Under hensyn til kongens indstilling har sådanne næppe været formuleret; men uanset hvor kongen færdedes i sin slægts kreds har han modtaget regeringsfjendtlige impulser. For prins Valdemar gør dennes nære forbindelse med H. N. Andersen sig dog sikkert gældende. I december 1919 havde han været imod et kongeligt indgreb, efter Zahles afskedigelse synes han at have været intrasigent.

Hvad hofembedsmændene angik, var billedet knap så entydigt. Hofmarskal William Rothe var tidligere af kongen blevet benyttet i politiske anliggender uden om kabinetssekretær Krieger², og han forekommer også at have været sympatisk, men ret passiv indstillet overfor kongens bestræbelser forud for krisen. Virksom var kabinetssekretær C. P. M. Hansen, kgl. konfessionarius H. M. Fenger, adjutant baron E. M. Gyldenkrone, foruden den tidligere adjutant, Kraft, og der kan næppe være tvivl om, at hoffet som helhed var af samme opfattelse som de konservative og stærkt nationale kredse, så meget mere som der i et miljø af denne art må formodes at være en tilbøjelighed til at anlægge samme synspunkter som monarken eller i al fald at fortie de modsatte.

Undtagelsen var kabinetssekretær Krieger; men han stred alene, og det er klarlagt, hvorledes han i modsætning til C. P. M. Hansen af såvel kongen som af With-kredsen blev holdt uden for væsentlige sider af Liebe-planen. Da krisen først var brudt ud, påvirkede Krieger stærkt kongen til at skille sig af med ministeriet Liebe, af hvilken grund han ikke var vellidt hos dette og With-kredsen. En tak for sidst fik han da også efter krisens afvikling. På samme dag offentliggjorde *Nationaltidende* og *København*

en enslydende meddelelse om, at han af helbredsgrunde ville gå af, *Nationaltidende* nævnte overformynder Friis som hans efterfølger, *København* Liebes indenrigsminister, amtmand Oxholm. Kongen synes også at have overvejet at udskifte Krieger ikke med de to nævnte, men med C. P. M. Hansen, der dog næppe kan have følt en overtagelse attråværdig i den givne situation. Krieger kom da også til at beklæde embedet indtil 1936. Artiklerne kan iøvrigt opfattes som et vink om, at han burde gå af, men Krieger lod forlydenderne dementere gennem Ritzaus Bureau ⁸.

Under optakten til Borggårdskrisen havde kong Gustav uden at orientere regeringen derom ført kontinuerlige og meget intime rådslagninger med, hvad Olle Nymann kalder »skulte rådgivere«, dvs. højrepolitikere og fremtrædende enkeltpersoner uden for det politiske system, men med stærke aversioner mod den siddende regering og deraf følgende ønsker om at få den fjernet uanset flertallet i andet kammer. Olle Nymann karakteriserer kongens handlemåde som uholdbar og uforenelig med den konstitutionelle statskiks principper. »Med den karaktär, som dessa överläggningar hade och när kontakten med högerlederna utsträcktes över flera år, kan man beteckna Gustav V:s rådslag med högerpolitikerna som konspiration inte mot det liberala partiet – kungen försökte ju få till stånd en *annan* liberal ministär – men väl mot den sittande ministären« ⁹.

Denne karakter havde kong Christians rådslagninger ikke. Han knyttede sig ikke til nogen partipolitiker fra oppositionen. Der er noget parakdoksalt i, at den politiker, som han formentlig havde størst sympati for, var Edv. Brandes. Kongen havde ganske vist blik for J. C. Christensens styrke, og han kaldte ham til sig flere gange, også uden om regeringen; men på den anden side skubbede han ham også bort i marts 1919. Heller ingen af Det konservative Folkepartis politikere stod han nær eller viste fortro- lighed, hverken den tunge, rodfæstede Piper eller den fordums violette Johan Knudsen eller nogen anden, der havde tillidshverv i partiet; heller ikke Alexander Foss, som kun spillede en rolle som rådgiver i december 1919, men som i januar 1920 blev ramt af en hjerneblødning, der satte ham uden for det politiske spil. Man kan altså ikke spore et egentlig partiengagement hos kongen. Partipolitiske interesser bød ham ganske simpelt imod, mens fordragelighed »for fædrelandets skyld« især manifesteret gennem en samlingsregering var hans ideal ¹⁰.

Nærmere forbindelse havde han med udentings-oppositionen, og de rådgivere, han hentede dér, eller som pånødede ham deres råd, var skjulte i den forstand, at de ikke havde nogen placering i det parlamentariske system, og at deres antiministerielle, politiske aktivitet var hemmelig. Det kunne være officerer og hoffolk, for hvem han åbnede sig, og til hvem han i et vist omfang lyttede. Men der er ingen tvivl om, at den mest betydningsfulde skjulte rådgiver var H. N. Andersen. Tilbøjeligheden til

at føre politiske samtaler med andre uden at underrette sine ansvarlige rådgivere eller sin kabinetssekretær havde kongen altid haft. Udenrigsminister C. W. Ahlefeldt-Laurvig, der fungerede i kongens første regeringsår, besværede sig således over, at kongen ikke underrettede ham om sine samtaler og korrespondancer med fremmede fyrster ¹¹.

Det vil næppe være muligt at undgå, at et statsoverhoved fører politiske samtaler med andre end sine ministre og sin kabinetssekretær. Også statsoverhoveder har private omgangsvener, med hvem politiske foreteelser kan og vil blive drøftet. Det kan derfor næppe siges at stride mod den konstitutionelle parlamentarisme, når samtalerne ikke sigter mod en påvirkning af eller indgreb i det politiske system; noget andet var det, når kongens drøftelser havde til hensigt at tilvejebringe et regeringsskifte. Om dette kunne forsvares, afhæng af, hvilket syn man i 1920 havde på den konstitutionelle konges udfoldelsesmuligheder. Dette var imidlertid som alt beskrevet forskelligt; de, der var blevet ramt af de uansvarlige rådgiveres virksomhed, var imod, de andre ikke.

Da Landmandsforeningen ved juletid 1919 var i audiens, kom kongens positive holdning til de videregående grænsekraav tydeligt frem; men der skete ingenting. Rigsdagen forholdt sig passivt, og kongen mente ikke at kunne gribe ind. I de følgende tre måneder satte påvirkningen for alvor ind. Der spillede på alle strenge, inclusive kongens fornemmelse af, at ret beset burde hans titel »hertug af Slesvig« have et reelt indhold. Også kongens holdning under folketøget 7. marts viste hans sande opfattelse, og 10. marts godkendte han Liebes kandidatur; men alligevel skete der heller ikke da noget. Ministeriet, der vidste, hvor labil kongen var, og tillige var på det rene med hans meninger, skræmte ham samme dag. Også H. N. Andersen holdt igen.

Rigsdagens 12. marts-erklæring kan ikke have virket opmuntrende på kongen, hvis han havde håbet, at splittelse i rigsdagen kunne give ham baggrund for et indgreb. Erklæringen var jo enstemmig. Så meget mere vægt måtte kongen lægge på, hvad oppositionens leder, J. C. Christensen, mente, og han tilskyndede uden at give præcise anvisninger. Ved udtalelserne 15. marts – dagen efter den entydige afstemning i 2. zone – viste kongen atter, hvor han stod; men påny lod han sig skræmme. Withkredsen fortsatte ufortrødent sine anstrengelser; men H. N. Andersen holdt stadig igen, og i al fald Liebe opgav tanken om, at der ville ske noget.

De stadig mere alarmerende meddelelser om en forestående og for Danmark ugunstig afgørelse af grænseespørgsmålet var en svær belastning for kongens nerver. Hans samtaler med Brandes og med J. C. Christensen og Niels Neergaard lørdag 27. marts viser dette. Just i denne situation kom oppositionspartiernes erklæring støttet af Marott og Moesgaard-Kjeldsen og nogle udentingsradikale. Endelig syntes folketingets flertal at være skre-

det under ministeriet, så at kongen ikke længere behøvede at føle sig bundet af sin 1919-erklæring. Også H. N. Andersen lagde nu sit lod i vægtskålen i løbet af 27.-28. marts, så at kongen, da han 29. marts mødtes med Zahle, har været fyldt med et brændende, men uafklaret ønske om, at der nu måtte ske noget, en forhåbning, ja forvisning om, at Zahle dog nu ville erkende situationens uholdbarhed og føle sig tvunget til at gå af.

Da Zahle lagde den nervøse konge ordene i munden 29. marts, afskedigedes ministeriet omsider. Det var vel en kongelig viljesakt; men uden at det ganske diskulperer kongen, bærer Zahles forløbelse en del af skylden; nævnes må også Brandes' holdning, især som den kom til udtryk overfor Krieger/kongen 28. marts.

I de følgende dage, indtil ministeriet Friis' udnævnelse, viste kongen stor usikkerhed. Samtidig med, at hans for en konge ikke uvæsentlige evner til offentlig fremtræden viste sig ved, at han under krisen oprettholdt sin daglige ridetur, gennemløb han hele registret fra at stå fast for til sidst at bryde sammen under indtryk af optøjerne, generalstrejketruslen og den energiske mangesidede påvirkning også fra fremstående personligheder udenfor de tidligere regeringspartier.

Kongens prestige havde lidt et stort tab, da krisen var afsluttet – ikke mindst i kredsen omkring With og Liebe, hvis monarkistiske principper dog hindrede dem i at tilkendegive nogen form for despekt. Socialdemokratiet opretholdt ganske vist kravet om republik på sit program; men hverken dette parti eller Det radikale Venstre drog kongens person ind i dagens strid. Under genforeningsfestlighederne vandt kongen ved sin jævne og dog værdige optræden meget af det tilbage, han havde sat over styr under påskekrisen.

Ministeriet Zahle

Ministeriet havde med dygtighed ledet Danmark under verdenskrigen. Indadtil havde Ove Rode på fremragende vis varetaget de vanskelige forsyningsmæssige forhold, udadtil havde Scavenius kunnet gennemføre sin balancegang mellem de stridende parter, skønt med hældning til Tyskland, der lå så tæt på os, og som vi for enhver pris måtte stå os godt med. Langt ind i oppositionspartiernes vælgerrækker anerkendtes ministeriets politik, hvad valget i april 1918 viste. Ministeriet, som vitterligt rummede betydelige intellektuelle ressourcer, politisk sans og administrativ kapacitet, følte sig oppositionen overlegen ikke blot, fordi den troede på sine ideers større bærekraft, men også fordi den stort set ringeagtede oppositionspolitikere ene undtaget J. C. Christensen, som man hadede, og hvis formodede rænkefuldhed man frygtede.

Men denne indstilling var farlig. For det første undervurderede ministeriet i høj grad den uvilje, som næredes blandt opinionslederne til højre

for ministeriet. Der tænkes her ikke så meget på rigsdagspolitikkerne, hvis rette opfattelse, ministeriet ikke kunne være uvidende om, men som det skød til side som en oppositions naturlige følelser, som på konservative redaktører, højkirkelige præster, erhvervslivets fremtrædende skikkelser, officerer, adel og godsejere. For det andet overvurderede ministeriet sin egen styrke efter krigens afslutning med allieret sejr i november 1918. Hensynet til Tyskland eksisterede ikke længere, og det flertal i befolkningen, som ministeriet havde haft i april, var næppe længere til stede. Men da Danmarks styre hvilede på det repræsentative system, kunne ministeriet med utvivlsom parlamentarisk ret henholde sig til sit flertal i folketinget. Om det var klogt, er en anden sag. Under statslånskrisen i marts 1919 havde det været muligt for ministeriet at gå; men det blev for at sikre gennemførelsen af sin politik også i grænseopøvelsen, hvad det kom til at koste Det radikale Venstre svære tab – i nogen grad fordi den førtes med bristende psykologisk forståelse. Om en anden grænsepolitik end ministeriet Zahles ville have været mulig på baggrund af afstemningstallene, lader sig af gode grunde ikke opklare; bemærkelsesværdigt er det dog, at ministeriet Neergaard i realiteten intet ændrede i den fastlagte politik. Det bør også anføres, at endnu i marts 1919 stod hele Venstre og ikke ubetydelige dele af Det konservative Folkeparti på erklæringen af 23. oktober 1918, mens de konservative fra maj 1919 gik åbent mod ministeriets sønderjyske politik.

Såvidt det har kunnet klarlægges, var ministeriet helt uvidende om With-kredsens bestræbelser. Det var derfor afskåret fra i konkret form at modarbejde dem, hvilket ikke udelukkede, at ministeriet rent faktisk kom til det. Da kongen blottede sig efter folketøget 15. marts og blev kaldt til orden af ministeriet, bøjede han af. Det er i denne forbindelse bemærkelsesværdigt, at statsminister Zahle var rede til at acceptere et dementi af de kongelige udtalelser i en mild form, mens Krieger ønskede at fastholde kongen – og Zahle – i en mere decideret form. Men Krieger vidste da også, hvor dybt kongen havde indladt sig med With-kredsen, mens Zahle formentlig ikke har tillagt de kongelige udtalelser nogen vægt, men betragtet dem som kongeligt-nationale fraser. Zahle satte ikke kongen højt, og har formentlig fundet det ligegyldigt, om et dementi fik den ene eller den anden skikkelse.

Ministeriet var uensartet. Edv. Brandes stod i mange henseender for sig selv; han billigede ikke sine kollegers lyst til at regere, var i det hele lidet reformivrig. Hertil kom hans venskabelige forhold til kongen, som ministeriet havde betjent sig af, men som på den anden side til sidst synes at have skabt usikkerhed hos kongen om, hvorvidt ministeriet virkelig ønskede at blive siddende. En judas var Brandes ikke; men hans loyalitet overfor statsministeren var ikke ubetinget.

Overfor alle henvendelser og pressioner om at ændre grænsepolitik stod ministeriet fast. Før afstemningerne kan der vel spores visse nuancer således at forstå, at f. eks. Zahle, Scavenius og Munch forlangte dansk flertal i de områder af 2. zone, som eventuelt skulle til Danmark, mens Brandes kunne tænke sig at acceptere et betydeligt mindretal som f. eks. over 40 %. Afstemningen 14. marts løste dette problem for ministeriet, der helt klart følte sig bestyrket i rigtigheden af den førte grænsepolitik; med de lave danske stemmetal i hver eneste kommune i 2. zone, kunne der ikke være tale om at indlemme nogen del af zonen, måske lige bortset fra de fire landsogne, som Rode og H. P. Hanssen af taktiske grunde nærrede interesse for.

Afstemningstallenes tydelige tale i forbindelse med ministeriets overbevisning om at være i sin gode ret til at forblive på taburetterne, i al fald så længe grundlov og valglov ikke var færdigbehandlet, gjorde på det nærmeste ministeriet immunt overfor det angrebnes crescendo, som satte ind i dagene før den 29. marts. Valgkravene fra oppositionen og de to frafaldne regeringstilhængere 27. marts gav vel anledning til rådslagning; men Ove Rode stod forholdsvis isoleret med sit ønske om at indkalde folketinget straks for i det rette forum at prøve erklæringernes værdi. Uanset om disse kun var at betragte som et slag i luften, havde det under alle omstændigheder været klogt at følge Rode, fordi ministeriets politik på opsigtsvækkende måde da var blevet slået fast, thi regeringspartierne havde vished for 70 + 1 stemme, oppositionen ville højst kunne mønstre 69. Under de givne forhold ville det også have betydet en styrkelse af parlamentarismen, om man i den pågældende situation lod folketinget indkalde.

Det skete ikke. Ministeriets flertal undervurderede styrken i det opståede røre, og det havde ingen mulighed for at vide, at H. N. Andersen nu gav signal til kongen om at skride ind overfor ministeriet.

Selve afskedigelsen var altså til en vis grad provokeret frem af Zahle, der irriteret og træt tabte hovedet. Funktionsnægtelsen var som nævnt i indledningen politisk uklog, hvad da også Munch og Scavenius mente. Dernæst fejlbedømte Zahle og hans fæller situationen ved deres tro på, at en afskedigelse under disse omstændigheder ville give muligheder for de radikale ved valget. De undervurderede atter den opdæmmede uvilje, der ikke blev mindre ved generalstrejketruslen, i hvis fremsættelse de ganske vist ikke havde del. Noget ønske om at blive genindsat var ikke til stede, og i stedet koncentrerede det afskedigede ministerium sig om et forlig, der var antageligt for både kronen og arbejderbevægelsen. De radikale kunne ikke have nogen interesse i, at det kom til en delvis fysisk styrkeprøve. Borgerrepræsentationens mobilisering var de radikales virksomhedsfulde idé.

De radikales forslag om et embedsmandsministerium under overformyn-

der Friis gennemførtes, ligeledes en valglov. Grænsedragningen blev i et og alt, som ministeriet Zahle havde ønsket; men valget 26. april blev et sviende nederlag, idet partiet gik fra 33 mandater ned på 17, i stemmetal fra 21 % nde til 12 %. Man må dog huske, at valget i 1918 var de radikale særlig gunstigt p. g. a. krigen og valgsamarbejdet med Socialdemokratiet. Og man bør i det hele ikke glemme, at Det radikale Venstre i relation til Socialdemokratiet var at ligne ved fuglen på ørnens ryg. Valgsamarbejdet var til størst gavn for de radikale, og disse fik store muligheder for at placere sig som regeringsbærer, fordi Socialdemokratiet ikke fandt tiden moden til selv at danne ministerium. Da alle disse faktorer var fjernet, måtte Det radikale Venstres reduktion uvægerligt komme. Den særlige situation, der forelå i 1920, gjorde slaget ekstra hårdt.

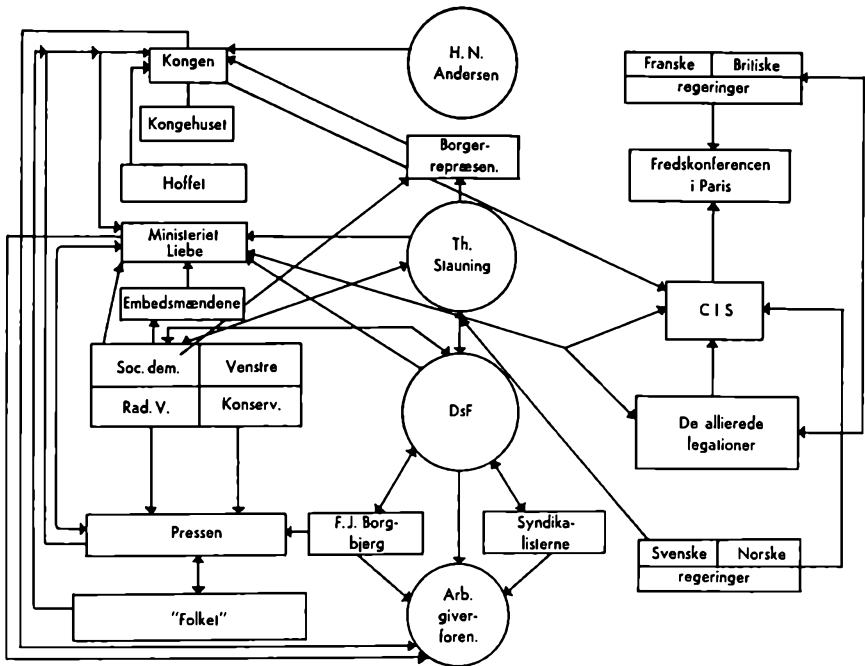
Der har i det foregående ikke været sondret mellem ministeriet og Det radikale Venstre. Årsagen er, at der ikke er påtruffet nogen divergens mellem parti og ministerium under påskekrisen. Hvad ministrene i enighed fremlagde for gruppen, antog denne, og ministeriet havde i alle afgørende faser initiativet.

Arbejderbevægelsen

Arbejderbevægelsen er under påskekrisen ikke et entydigt begreb. Den omfattede på højre fløj Socialdemokratiet og DsF, der dog var delt op i grupper med ikke helt sammenfaldende synspunkter; således var arbejdsmændene under M. C. Lyngsie lidet ivrige efter en generalstrejke. På venstre fløj var Fagoppositionens Sammenslutning (og Føderalistisk Sammenslutning) og Danmarks venstresocialistiske Parti.

Det er givet, at Borgbjerg ved sin bombastiske journalistik i *Social-Demokraten* havde tvunget DsF til at erklære generalstrejke (eller »almindelig strejke«), og det er lige så klart, at Stauning så, hvor farligt dette våben var, og i virkeligheden misbilligede, at Borgbjerg var gået uden om partiets og fagbevægelsens kompetente instanser. Temperamentet løb af med Borgbjerg, som det også var tilfældet med Zahle, mens Stauning – og P. Munch – bevarede en urokelig ro. For Stauning gjaldt det om at sikre Socialdemokratiets og DsF's solidaritet, og takket være hans overlegne ledelse af Socialdemokratiet og ret beset også af DsF lykkedes det blot ved truslen om en ret begrænset generalstrejke at gennemtvunge det af de radikale opstillede forligsgrundlag. DsF var under krisen et instrument, som Socialdemokratiet spillede på. Dette var muligvis dels ved det snævre samarbejde gennem årtier og dels ved, at krisen også havde et fagligt aspekt ved den i forvejen varslede storlockout.

Man kan strides om, hvem der på arbejderside har »æren af«, at krisen endte med sejr. Uden Borgbjergs på instinkt formulerede proklamation næppe nogen generalstrejke; men på den anden side var det Stauning,

Grafisk fremstilling af det politiske system i marts 1920 (under ministeriet Liebe). Også denne figur er meget forenklet. With-kredsen m. v. har nu mistet sin betydning, og de igangsættende faktorer er DsF og Stauning. H. N. Andersen har bevaret sin plads i systemet.

som ved sin beregnende, rolige og faste ledelse fik situationen under kontrol, hvad han havde langt bedre forudsætninger for end ildsjælen Borgbjerg.

Under krisen listede Stauning så at sige ministeriet Liebe ind i forhandlingsfælden. Liebe og hans kolleger udlagde i og for sig med rette Socialdemokratiets og DsF's forhandlingsvilje som et svaghedstegn. Liebe mente dog ikke at kunne afslå at forhandle; men i samme øjeblik han mødtes med Socialdemokratiets og DsF's ledere, smækkede fælden i, og arbejderbevægelsen vandt tid til ved forhandling at finde ministeriets svage punkter og til at intimidere kongen. Tidsfaktoren spillede en væsentlig rolle; men denne havde Stauning også skaffet sig en rimelig indflydelse på ved, at strejken først skulle begynde 6. april. En hel uge er lang tid, og det var et held, at der alligevel ikke arbejdedes de fire påskehelligdage.

Kongen havde et hovedansvar for krisens opkomst, og alene han havde mulighed for at få den aflæst. Stauning så naturligvis dette; han gik derfor ikke af vejen for i utvetydige vendinger at lade kongen forstå, at situationen var yderst alvorlig og arbejderne på kogepunktet; men sam-

tidig var han klog nok til at lette et tilbageslag for kongen, som han havde større psykologisk forståelse for end de radikale. Han angreb ikke kongen personligt, hvad situationen for så vidt lagde op til, og han optrådte værdigt. Det gjaldt nemlig også om at vinde, således at der efter sejren ville være så lidt ressentiment som muligt tilbage hos kongen. Ministeriet Liebe var på den anden side Stauning fuldstændig ligegyldigt; ingen af dets medlemmer var tilknyttet noget parti eller nogen organisation, der kunne true Socialdemokratiet.

Stauning var en anden mand efter påskekrisen. Peder Tabors vurdering er utvivlsomt rigtig, når han siger: »Stauning gik ud af krisen med en enorm øget autoritet. Der var ikke skygge af tvivl om, hvem der suverænt tegnede partiet og skulle danne en kommende socialdemokratisk regering«¹². Tilsvarende gled Borgbjerg mere i baggrunden, vel ikke i offentligheden, men internt. Det var af betydning for Stauning og ikke mindst for landet, at det lykkedes at hindre arbejderbevægelsens løsrivelse fra den demokratiske og parlamentariske tradition. En risiko herfor eksisterede i kraft af Fagoppositionens Sammenslutning p. g. a. dennes styrke i mange forbund og dens syndikalistiske ideologi. Danmarks venstre-socialistiske parti havde ingen styrke, men kunne virke som urøstifter. Meget skulle der ikke til, før en generalstrejke kunne udarte til en væbnet klassekamp. Et ildskær var gået over Europas himmel, og det var ikke døet hen endnu.

Behændigt drog Socialdemokratiet og DsF de venstreoppositionelle kredse ind i de fælles anstrengelser på at fjerne ministeriet Liebe og få en ende på arbejdskonflikten. Peder Hedebo udtrykker det med ordene, at partiet havde »leflet en smule med gadens parlament for at få bugt med en politisk modstand«¹³. Det gjordes vel ikke ustraffet, hvad de følgende optøjer og strejker viser, men var dog et mindre onde. For det evolutionære, reformistiske Socialdemokrati var en stor sejr vundet, mens venstreoppositionen gik en lang ørkenvandring imøde præget af sammenslutninger med påfølgende fraktionsdannelser, konflikter, opløsning og ringe indflydelse.

Embedsmændene

En regering virker gennem sine embedsmænd. Unddrager disse regeringen deres loyale medvirken vil den udøvende magt gå i opløsning. Uden at have undersøgt det samlede embedsmandskorps kan det vist nok fastslås, at det som helhed stod ganske udenfor forberedelsen af påskekrisen. Ministeriet Zahle havde arbejdsmæssigt trukket store vekslere på embedsmændene under krigen. Men mangen konservativ departementschef eller kon-torchef så sikkert også med misbilligelse på de talrige indgreb og foranstaltninger – og sikkert også på de råd, nævn og kommissioner, der op-

rettedes under krigen, og som fik tillagt myndighed, som kunne siges at være taget fra det pågældende ressort-ministerium. Alligevel synes loyaliteten at have været stor. Det fremgår også af den skepsis, som With-kredsen nærrede til centraladministrationens spidser. Man kunne ikke vente støtte fra dem.

Det gjaldt f. eks. de to departementschefer i udenrigsministeriet, O. C. Scavenius og J. Clan, som man anså for at være Erik Scavenius' håndgange mænd. Det gjaldt krigsministeriet direktør, generalmajor N. B. Ulrich og marineministeriets direktør, kontreadmiral V. C. A. Jøhnke. I finansministeriet var det også tilfældet med generaldirektør for skattevæsnet M. Koefoed og departementschef K. Riis-Hansen, som var formand for den overordentlige kommission. Overformynder M. P. Friis bør også nævnes, ligesom justitsministeriets departementschef F. C. G. Schrøder og i al fald den ene af indenrigsministeriets to departementschefer F. C. Martensen-Larsen var loyale overfor deres ministre.

Derimod arbejdede statsministeriets departementschef, F. V. Petersen, uden at være indblandet i forberedelserne tjenstvilligt for ministeriet Liebe, hvad der måske skyldtes, at han som statsrådssekretær færdedes i kongens nærhed. Departementschef Henrik Vedel, indenrigsministeriet, var ingen ynder af sin chef Ove Rode, og han synes gennem amtsassessor P. Chr. von Stemmann at have haft forbindelse med Danevirke-kredse. Om de øvrige embedsmænd fra centraladministrationen foreligger der ikke sikre vidnesbyrd. Men afgørende for denne undersøgelse er det imidlertid, at With-kredsen gik langt uden om centraladministrationens folk, ganske simpelt fordi man regnede med, at den »radikalsocialdemokratiske ånd« ikke forgæves gennem 7 år havde påvirket dem.

Da ministeriet Liebe blev dannet, fortsatte departementscheferne deres virksomhed, men de bidrog samtidig til en afspænding, dels opretholdt flere af dem kontakt med deres tidligere chefer, dels påvirkede de kongen og ministeriet Liebe ved at udmale situationens alvor. Det var næppe, fordi de var gennemsyret af socialdemokratiske-radikale anskuelser; men snarere fordi de ud fra en almindelig samfundsborgerlig synsvinkel frygtede for kaos, hvis ministeriet Liebe ikke gik af. Embedsmænd ser ikke med glæde den orden og det system, de har været med til at opbygge, sønderbrudt. Der var derfor en vis logik i, at det ministerium, som afløste Liebes, blev et overvejende embedsmandsministerium.

Man naturligvis havde de også blik for, at de kunne komme i en udsat position som tjenere for en række politisk og til dels administrativt ukundige ministre i en ikke-parlamentarisk regering, som ovenikøbet havde udsigt til at skulle fungere under en generalstrejke. Der er intet at sige til, at de kunne ønske sig den dækning, som en »normal« regering yder embedsmandskorpset.

Alene med hæren forholdt det sig anderledes. Det ville være forkert at sige, at påskekrisen var anstiftet af en officerskamarilla, thi dertil var trods alt for få officerer involveret. Generalstabens chef, generalmajor Louis Nielsen, havde vel nogen viden om forberedelserne, ligesom generalinspektøren for ingeniørtropperne, generalmajor H. Ulrich hørte med til den »ydre« With-kreds; men hærens øvrige 12 generaler er ikke påtruffet hverken direkte eller indirekte i forbindelse med påskekrisisens embryologi. Derimod var – som mange gange fremhævet – oberstløjtnant With, oberst Skade og i noget mindre omfang oberstløjtnant H. U. Ram-sing de drivende kræfter, til hvilke også generalintendant Brammer hørte. De kongelige adjudanter er vel i en vis forstand også eksponenter for militæret, men indtager dog som tjenstgørende ved hoffet en mellemstilling.

Om nogen militær sammensværgelse var der altså ikke tale; men der kan på den anden side ikke herske tvivl om, at Withs og Skades bestræbelser var i overensstemmelse med forestillinger i officerskorpset. Officererne havde svoret kongen huldskab og troskab, og det er givet, at de i første række følte sig loyale overfor denne ed, der var aflagt ikke til et eller andet tilfældigt ministerium, men til kongen i hans egenskab af øverste krigsherre. Heraf fulgte, at officererne var prædestineret til at godtage næsten ethvert kongeligt skridt, parlamentarisk eller ikke-parlamentarisk. Hertil kom i den givne situation, at radikale og socialdemokrater, som var pacifister, måtte forekomme officererne at være forræddere, hvad der for dem retfærdiggjorde om ikke retligt, så moralsk, alle forsøg på at komme ministeriet til livs.

Havde det været nødvendigt med magt at nedkæmpe en arbejderopstand under ministeriet Liebe, kan der ikke være tvivl om, at officerskorpset ville have adlydt parolen.

Oppositionen

Det er en oppositions opgave i et parlamentarisk styret land at kritisere regeringen, at påpege fejl og mangler ved dens lovgivning og administration, og det er normalt oppositionens mål at komme til magten på et gunstigt tidspunkt, dvs. under forhold, hvor det er muligt at regere nogenlunde i overensstemmelse med det program, man har forkyndt under angrebene på regeringen, og under omstændigheder, der ikke nødvendiggør for mange upopulære foranstaltninger. Er der flere oppositionspartier, vil de som regel sørge for ikke blot at distancere sig fra regeringen, men også at lægge luft imellem sig. Hvis der er tale om oppositionspartier, der ligger på hver sin side af regeringen, vil dette normalt ikke indebære vanskeligheder. Sværere vil det være, når oppositionen – som i Danmark 1918–20 – befinder sig på samme side af ministeriet og ved et regerings-

skifte vil behøve hinanden. Hvorledes markere uenighed både med regeringen og med hinanden og dog kunne gå sammen bagefter?

Oppositionspartierne bestod af Venstre, Det konservative Folkeparti og Erhvervspartiet, der selvom det kun havde et mandat, dog havde betydning p. g. a. ministeriets snævre parlamentariske margin. Venstre var et stærkt parti på dette tidspunkt. Det havde 30 % af stemmerne og 45 mandater mod Socialdemokratiets 29 % og 39 mandater, og det var vant til at være det egentlige regeringsparti og følte sig i en urimelig grad sat uden for under den radikale regering¹⁴. Ganske vist var der gået en halv snes år, siden det sidste skisma i Venstre fremkaldt ved striden om de fremskudte forter i 1909 var blevet helet, og endnu så sent som i 1913 havde J. C. Christensen spændt ben for Klaus Berntsens grundlovspolitik; men under verdenskrigen var modsætningerne indenfor partiet trådt stærkt i baggrunden. Dels havde J. C. Christensen fået givet grundloven af 1915 sit umiskendelige stempel, dels kunne partiet stå enigt i modstanden mod regeringens indgreb, især dem, der ramte gårdmændene, Venstres ret homogene vælgerkorps. Endelig var Venstre næsten autokratisk ledet af J. C. Christensen, der nøje vidste, hvor langt han kunne få sit parti, og som nu bestræbte sig på at undgå flere brud.

Det konservative Folkeparti var derimod et svagt parti. Det var nyt, og dets vælgerkorps var heterogent: større landejendomsbesiddere, fabrikanter og grossererere, officerer og embedsmænd, middelstandsnæringsdrivende og middelstandstjenestemænd. Partiets rigsdagsgruppe var delt på samme måde med Alexander Foss som eksponent for industrifløjen og Asger Karstensen og Johan Knudsen som eksponent for de kræfter, der ønskede at gøre partiet til et moderne, middelstandsparti; mens en individualist som L. V. Brick kørte *sit* løb. Hertil kom alle former for rivninger af personlig art, så at partiets sammenhold må karakteriseres som ringe. Med al respekt for den grundhæderlige formand for rigsdagsgruppen, proprietær Emil Piper, så var hans politiske evner begrænset, og folketingsgruppens formand Johan Knudsen var en urolig ånd, der savnede kerne; det samme gjaldt også Asger Karstensen. Ingen af dem nåede blot tilnærmelsesvis J. C. Christensen i politisk format. Fremdeles hvilede Estrups skygge stadig over partiet i den forstand, at det ikke havde let ved at omstille sig helt til den nye grundlovs vilkår, ligesom det stadig af de andre partier betragtedes som besmittet.

Denne sidste omstændighed skabte særlige vanskeligheder i forholdet til Venstre. Der var ikke tillidsfulde relationer mellem de to partier; kun nogle ganske få politikere fra de to partier – som f. eks. Vanggaard og Abrahamsen – kunne mødes og udveksle tanker. For at udtrykke det skarpt: For Venstre var Det konservative Folkepartis rigsdagsmænd stemmekvæg, der uden særlig instruktion forventedes at støtte Venstre, når

det var nødvendigt. For ikke at umuliggøre en borgerlig regeringsdannelse måtte de konservative affinde sig med Venstres nedladende behandling og bide mange tilsidesættelser i sig.

Hvad angik den almindelige politisk-parlamentariske situation, hæmmedes oppositionen af forløbet af statslånskrisen i 1919. Selv om vælgergrundlaget var ved at skride under ministeriet, hvad bl. a. suppleringsvalget i Gudme 18. februar 1919 antydede¹⁵, havde det ikke været muligt for Venstre gennem sit og Det konservative Folkepartis landstingsflertal at gennemtvinge et folketingsvalg. Venstre var ikke kommet til at danne regering og havde altså ikke kunnet udnytte opløsningsretten. Kongens handle måde under statslånskrisen havde i nogen grad betaget J. C. Christensen lysten til påny at drage i ledning mod ministeriet. August-lovens ekstraordinære bemyndigelser var der blevet sat bom for, og et spørgsmål som valgloven var for Venstre ikke egnet til at gøre til den store anstødssten; dels var de konservative uenige med Venstre, dels kunne det være vanskeligt at arbejde for en opretholdelse af Venstres overrepræsentation.

Den sønderjyske sag var derimod både sagligt og agitatorisk et problem af den største rækkevidde; men oppositionspartierne var på dette punkt oprindeligt næsten lammede, fordi de havde tiltrådt erklæringen af 23. oktober 1918. De konservative havde gjort det nølende og uden overbevisning og begyndte også ret hurtigt at glide bort fra den politik, der kom til udtryk i erklæringen, vel ikke mindst under indtryk af den utilfredshed, der var med ministeriets grænsepolitik i de kredse, hvorfra partiet sædvanligvis hentede både tillidsmænd, penge og stemmer.

Venstre vurderede grænsespørgsmålet på en anden måde. Traditionelt havde Venstre gennem mange år haft forbindelse med H. P. Hanssens fløj i Sønderjylland og tilsluttede sig hans forhandlingspolitik i årene op til første verdenskrig, mens Højre og Det konservative Folkeparti sympatiserede med Jens Jessens og hans arvtageres »protestpolitik«. Hertil kom, at J. C. Christensen såvel som alle Venstres rigsdagsmænd, Vanggaard ene undtaget, af overbevisning var for en politik bygget på selvbestemmelsesrettens principper, altså just ministeriet Zahles og H. P. Hanssens politik.

Et væsentlig incitament for Venstre til at opgive sin enighed med ministeriet var dettes efter Venstres mening selvsikre og nedladende måde at behandle oppositionspartierne på også i grænsespørgsmålet. Ganske særligt ophidsede det Venstre, at Det radikale Venstre ligesom udnyttede H. P. Hanssens position ved at gøre ham til minister for derved sikre sig en politisk og taktisk fordel ved en saglig uangribelig handling. Venstre kunne altså i dette vigtige spørgsmål føle irritation over at blive distanceret, hvad der er forståeligt, når henses til den almindelige konkurrence mellem partierne.

Alligevel fraveg J. C. Christensen og Venstre som parti ikke reelt mini-

steriets grænsepolitik. Dette fremgår f. eks. af J. C. Christensens virksomhed i forbindelse med 12. marts-erklæringen. Af hensyn til stemningen hos de konservative – og også til den nationalt ophidsede opinion – formulerede J. C. Christensen erklæringen, så den i nogen grad fjernede sig fra 1918-udtalelsen og kunne gøres til genstand for fortolkning, men dog ikke mere end at regeringspartierne kunne godtage den.

Det var ikke J. C. Christensens hensigt at søge ministeriet styrtet ved en taktik, der indebar, at han ville blive nødt til at føre en anden politik i det sønderjyske spørgsmål. Derimod ville han gerne have ministeriet ryddet af vejen, så at Venstre efter syv års udelukkelse igen kunne komme til magten og også gerne på et tidspunkt, hvor det kom til at fuldbyrde genforeningsakten. Men den ufravigelige betingelse var et folketingsvalg, der gav borgerligt flertal, og Venstre så lidt som J. C. Christensen kunne tage noget åbent politisk initiativ bygget på en markeret uenighed i grænse-sagen. Heraf kommer den tilsyneladende dobbelthed i J. C. Christensens holdning i martsdagene 1920.

Han var altid parat til at tage mod With-kredsens udsending og drøfte forholdene med ham. Han var også rede til at støtte tanken om et forretningsministerium overfor kongen, og han gjorde det ved til denne at anbefale Liebe. Men selv kunne han ikke gøre noget. With-kredsen skulle opmuntres, og kongen holdes åben overfor muligheden af et indgreb, hvis situationen artede sig på en sådan måde, at det kunne forsvares og have rimelig udsigt til at skaffe valg. J. C. Christensen har næppe haft klare forestillinger om, hvorvidt muligheden ville indtræffe; men han har regnet med den i al fald indtil 14. marts.

Efter afstemningen i 2. zone blev J. C. Christensen endnu mere tilbageholdende. Rigsdagen kunne intet initiativ tage. Som den realitetspolitiker J. C. Christensen var, indså han det umulige i at gøre noget, og han foretog sig intet for at drive rigsdagen frem. Ingen kunne nu fortænke regeringen i at trække grænsen efter Clausen-linjen. Imidlertid satte de anti-H. P. Hanssenske sønderjyder – af With-kredsen til dels iscenesatte – stormløb på Venstres rigsdagsgruppe ind. J. C. Christensen gik da med til at kræve valg, men uden at love nogen ændring i grænsepolitikken. Man tør formode, at han følelsesmæssigt er blevet overtalt af P. Grau og Klop-penborg-Skrumsager til at vise disse sønderjyder den gestus at kræve valg; men sikkert har han også haft blik for, at det i længden kunne være vanskeligt, ja måske partimæssigt farligt at forholde sig passivt til det folkeligt nationale røre. Det syntes forsvarligt at gøre dette i form af et valgkrav, og selv om J. C. Christensen var klar over, at tilslutningen fra de konservative og de to frafaldne regeringstilhængere ville forstærke kravet, har han næppe klart set for sig, hvilke parlamentariske følger det ville få, selv om han var bekendt med With-kredsens planer om et for-

retningsministerium Liebe. Dog, skulle kongen nu føle, at tiden var inde, var ulykken ikke stor. Da han sammen med Niels Neergaard havde audiens, animerede han ikke kongen til at gribe ind; næppe fordi han havde Neergaard med, men snarere fordi han ikke fandt det tilrådeligt.

Da det kom til stykket, greb kongen faktisk ind, et forretningsministerium blev dannet efter tilskyndelse fra H. N. Andersen. Og selv om det efter J. C. Christensens mening gik af i utide, nåede det dog at få udskrevet valg, hvorved vejen banedes for en venstregering, der ikke var forpligtet til at ændre signaler i grænsepolitikken. Når man betænker den uvilje, der herskede mod ministeriet Zahles økonomiske politik, og som havde været i høj grad krisevoldende, må det også understreges, at dannelsen af ministeriet Neergaard efter valget 26. april muliggjorde en afvikling af »det Rodeske regimente«.

Efter ministeriet Liebes udnævnelse hørte J. C. Christensen til de mest uforsonlige. Hans støtte til Liebe langfredag 2. april og hans henstilling til folketingsformanden om ikke at indkalde tinget betød en væsentlig skærpelse af krisen. J. C. Christensen mente, at generalstrejken burde standses om fornødent med magt, hvad hans udtalelse til venstrepressen 5. april viser: »Tror borgerskabet virkelig, at man stadig skal give efter? Havde det ikke været nok så klogt at tage mod stødet straks«, spurgte han, og han kendte naturligvis svaret. For ham gjaldt det at få bremsset den fremadskridende socialisme. Derfor var han mod forliget 5. april; men da kongen besluttede sig til at lade Liebe falde, kunne J. C. Christensen intet udrette.

Pressen og den offentlige mening

With-kredsen satte også energisk ind overfor pressen og »den offentlige mening« i håb om, at dette mediums reaktioner kunne tjene til at fremme den iværksatte påvirkning af de forskellige led i den politiske beslutningsproces. Det er påvist, hvor nær forbindelse, der var mellem kredsen og især *Nationaltidende* og *København*, men også *Berlingske Tidende*, *Ribe Stiftstidende* og *Aalborg Amtstidende*. *Flensborg Avis* spillede en særlig rolle som talerør for den sønderjyske vælgerforenings Flensborg-gruppe. Den øvrige konservative presse fulgte stort set With-kredsens intentioner uden at være bestilt dertil og uden at kende With-kredsens bestræbelser. De konservative provinsaviser sympatiserede ganske simpelt med det opståede røre.

For at opnå en vekselvirkning med pressen arrangeredes store offentlige demonstrationer. Disse påvirkede i sig selv kongen, dels sikkert også den københavnske offentlighed, som overværede manifestationerne. Først og fremmest kunne de dog slås stort op i den »nationale« presse, og den nationalpolitiske opfattelse, der lå bag demonstrationerne, kunne derfor

postuleres at være »folkets«, hvilket atter påvirkede kongen – og gennem de borgerlige provinsavisers referater og kommentarer befolkningen udenfor hovedstaden.

Regeringspressen var af nyhedsmæssige grunde nødsaget til fyldigt at referere demonstrationerne, og selv om man søgte at bagatellisere disse og tage afstand fra dem i kommentarer, kunne der blive skabt tvivl også i regeringstilhængerens sind. På den anden side fik de socialdemokratiske og radikale aviser – og da navnlig *Social-Demokraten* – betydning ved deres dramatiske behandling af krisen, i form af reportager og kommentarer dels vedrørende afskedigelsen af ministeriet Zahle og dels angående generalstrejken. Sættekassernes største typer brugtes og tjente til at holde arbejderne samlet og til at intimidere borgerskab og konge.

Hvad var da »folkets« mening om grænsesagen i marts 1920? Nogen eksakt målestok findes ikke. Valget i april 1920 er ikke brugbart, alene fordi en anden valg måde var gennemført, hvortil kom, at en lang række andre faktorer end grænsesagen må formodes at have haft betydning for stemmeafgivningen, som f. eks. restriktions- og indgrebstræthed, kort sagt en almindelig uvilje mod Det radikale Venstre, fordi det gennem syv år havde regeret under vanskelige forhold, og fordi de udenrigspolitiske forhold nu ikke længere tilsagde ikke »at skifte heste midt i vadestedet«. Som det i With og hans fællers motivation ikke er muligt at isolere det sønderjyske spørgsmål, er det i endnu højere grad umuligt at gøre det for »folkets« vedkommende.

De sønderjyske foreningers medlemstal på forskellige tidspunkter i perioden 1918–20 er ikke søgt opgjort, og selv om en betragtelig medlemsfremgang har gjort sig gældende, er dette ikke en sikker målestok, fordi selv en betydelig stigning intet siger om »folket«. En folkeafstemning om grænsespørgsmålet ville have kunnet give et svar, selv om vælgernes stemmeafgivning kunne have været dikteret af et ønske om i almindelighed at tilføje regeringen et nederlag, resp. værne den; men en folkeafstemning blev ikke afholdt. Det er i denne forbindelse værd at bemærke, at With-kredsen frygtede, at en folkeafstemning ville give samme resultat som afstemningen om de vestindiske øers salg i 1917. Man var altså bange for, at når alt kom til alt, var den folkelige interesse for Sønderjylland ikke stærk nok til at skabe flertal for en anden løsning end regeringens. Om denne frygt var berettiget, lader sig ikke afgøre. Fra den anden side kunne man lige så vel frygte, at de nationale lidenskaber ville vinde overtaget. Kyn-dige politiske iagttagere i samtiden var dog uanset partifarve og nationalitet af den opfattelse, at flertallet var eller kunne bringes til at gå ind for en videregående grænsepolitik end ministeriet Zahles¹⁶. Men hvad det danske folks flertal faktisk mente om grænsespørgsmålet i marts 1920, ved vi intet eksakt om, og det kan heller aldrig oplyses.

Efterskrift

Påskekrise var både i parlamentarisk og traditionel historisk forstand uden fortilfælde, og det er som behandlet i indledningen ikke muligt at fælde nogen dom over, hvorvidt afskedigelsen af ministeriet Zahle var i større eller mindre overensstemmelse med dansk parlamentarisme; men kongen blev af sine uansvarlige, uden for det parlamentariske system stående rådgivere ledet ind i et klart politisk forehavende, nemlig at fremtvinge et ministerskifte og derigennem et valg i tillid til, at balancen mellem folketingets partier ville blive ændret til fordel for en mere prononceret grænsepolitik end den, Det radikale Venstre og Socialdemokratiet kunne acceptere. Resultatet var, at kronen blev draget ind i en kamp, hvor partier, presse og befolkning delte sig i to lejre for og imod en kongelig handling. Liebe havde allerede før krisen blik for, at dette kunne blive tilfældet¹. Ved at involveres i den politiske strid mistede kronen prestige og dermed noget af sin autoritet overfor de »nye samfundsklasser«, der stemte socialdemokratisk og radikalt, hvad der var så meget farligere, som opinionslederne i disse befolkningsgrupper traditionelt måtte se på kronen som associeret med overklassen. Netop derfor var det af største vigtighed ikke at udæske især arbejderbevægelsen, men at stræbe efter at være nationens neutrale overpunkt, hvad i kongens omgivelser alene kabinetssekretær Krieger synes at have haft blik for. Kongens hemmelige rådgivere, hvis idealisme i den sønderjyske sag for de flestes vedkommende var ægte nok, satte derimod det konstitutionelle monarki ind i et farligt spil. Det lykkedes dog at få krisen afviklet på en måde, der gjorde det muligt i løbet af få år at genoprette en rimelig harmoni.

En senere tid har afsagt *sin*, altså ikke samtidens, dom over påskekrises forskellige begivenheder. Umiddelbart efter krisen søgte socialdemokraterne ved grundlovsrevisionen at få republikken indført; men det havde ingen mulighed for at blive vedtaget, og nogen alvor lå der heller ikke bag forslaget. Subsidiært støttede Socialdemokratiet derfor et af Det radikale Venstre stillet forslag om at grundlovsfæste parlamentarismen; men heller ikke dette kunne vinde igennem, da Venstre og konservative efter valget 26. april 1920 havde flertal i begge ting². Ved dannelsen af det første socialdemokratiske ministerium i 1924 fik Stauning derimod rimeligvis en tilkendegivelse fra kongen om, at der ikke ville ske afvigelser fra

parlamentarismens grund³. Stauning kunne i folketinget fremsætte en erklæring herom, og *Social-Demokraten* understregede utvivlsomt i forståelse med Stauning, at »episoden af 1920 ikke vil blive gentaget. Den var en fejltagelse, en afvigelse fra den parlamentariske grund, men mod sådant er ministeriet Stauning sikret«⁴. Begge parter var altså gået i sig selv, kongen ved sin formodede tilkendegivelse, socialdemokraterne ved at ombytte ordet »statskup« med ordene »episode«, »fejltagelse« eller »afvigelse«.

I 1930'erne var parlamentarismen over hele Europa ude for stærke angreb, og under grundlovsforhandlingerne i tiden før 1939 fandt man det ikke opportunt at føre kravet om folketingsparlamentarismens grundlovsfæstelse frem. Det skete derimod under almindelig tilslutning i grundloven af 1953, og da måske nok så meget under indtryk af anslagene mod parlamentarismen i 1940. I samme grundlovsparagraf (§ 15) bestemmes også, at et demissioneret ministerium skal fungere, indtil et nyt ministerium er udnævnt. Eftertiden har altså hermed fastslået, at den hverken ønsker en gentagelse af en flertalsregerings afskedigelse eller af en funktionsnægtelse som den Zahleske. Liebe opløste folketinget uden forinden at have givet møde i tinget. Dette er i dag udelukket ved grundlovens § 32, der udtrykkelig bestemmer, at efter »udnævnelsen af et nyt ministerium kan valg dog ikke udskrives, forinden statsministeren har fremstillet sig for folketinget.« Endelig kan ikke længere folketingets formand, som Pedersen-Nyskov, modsætte sig tingets indkaldelse, idet § 39 siger, at formanden har pligt til at indkalde til møde, når mindst to femtedele af tingets medlemmer eller statsministeren begærer det.

Således har vor tid givet sit syn på påskekrisens problematik til kende, og hvilken vurdering man end anlægger på denne dramatiske episode, er det givet, at den betød en styrkelse af folketingsparlamentarismen.

Tilføjelse til 3. oplag

Siden udsendelsen af 1.-2. oplag har forfatteren haft adgang til nedenstående, der har medført enkelte tilføjelser til noterne.

Undervisningsminister *Jacob Appels* arkiv.
Rigsarkivet.

Brev med beretning baseret på H. P. Hanssens oplysninger.

Overretssagfører *Carl Beckers* arkiv.

Protokol med udklip m. m. hos sønnen, professor, dr. phil. C. J. Becker, København.

Legationssekretær *C. Brudenell Bruce*.

Utrykte memoirer. Forf. har i England haft lejlighed til at læse disse hos en publishing agent. De indeholder intet af interesse om påskekrisen.

Statsminister, overformynder *M. P. Friis*.

En række breve fra 1920'erne med oplysninger om påskekrisen er af forf. offentliggjort i *Historie*, ny række IX, 1971, s. 440-462.

Amtmand *W. Oxholms* arkiv.

Arkivet opsporet 1969 hos W. O.s svigerdatter, nu i Rigsarkivet.
O.'s notater bekræfter den givne fremstilling.

Justitsminister, departementschef *F. C. G. Schrøder*.

Et brev af 18.4.1920 til S.'s søn beror hos S.'s datter, professorinde Karen Margrethe Rasmussen, Rungsted.

Gerd Callesen: *Die Schleswig-Frage in den Beziehungen zwischen dänischer und deutscher Sozialdemokratie von 1912 bis 1924* (Heimatkundliche Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig 1970).

Jørgen Fink: *Striden inden for Det konservative Folkeparti mellem storindustri- og middelstandsfløj 1918-20* (Utrykt specialeopgave, u. å.).

Huno von Holstein: *Af Livet rigt benådet* (1972). Heri bl. a. om konservative studenteres fantasifulde plan om at bortføre ministeriet Zahle.

Carl Heinrich Petersen: *Danske revolutionære* (1970).

O. D. Schack: *Grænsesind* (1970).

KILDER OG LITTERATUR

1. UTRYKTE KILDER

A. Enkeltpersoner

Overtelegrafbestyrer, folketingsmand *Albert Abrahamsens* arkiv.

Hos stadsingeniør Svend Abrahamsen, Virum.

Enkelte optegnelser og notater 1917–20.

Præsident, cand. theol. *Holger Andersens* arkiv.

Rigsarkivet.

Pakken Sydslesvig statsligt efter 1. verdenskrig. Enkelte breve 1918–20. Arkivet indeholder derudover et stort materiale vedr. landsdelens forhold.

Direktør, etatsråd *H. N. Andersens* arkiv.

Rigsarkivet.

Arkivet er stærkt brandskadet efter schalburtagens af ØK's bygning under besættelsen, men er nu konserveret. Det rummer intet af særskilt betydning for denne afhandling, men et stort materiale vedr. H. N. Andersens diplomatiske mission under 1. verdenskrig og hans relationer til regeringen.

Generalintendant *G. P. Brammers* arkiv.

Rigsarkivet.

Enkelte dagbogsnotater 1915–20. Enkelte breve 1920.

Statsminister *Hjalmar Brantings* arkiv.

Arbetarrörelsens arkiv, Stockholm.

Sagen vedr. det falske telegram fra Stauning.

Overkirurg, dr. med. *Jonas Collins* arkiv.

Rigsarkivet.

Dagbøger 1918–19. Arkivet, der er uordnet, omfatter yderligere et stort materiale vedr. sønderjyske forhold i form af breve, memoranda, notater og tryksager.

Dr. phil. *Vilh. la Cour*, Birkerød.

Oplysn. til forf.

Direktør i udenrigsministeriet *J. R. Dahl*, Rom.

Oplysn. til forf. om Aage Kidde m. v.

Professor *Torsten Dahl*.

Mundtl. oplysn. til forf. om faderen, prof. Frantz Dahl.

Professor, dr. med. *Edv. Ehlers'* arkiv.

Rigsarkivet.

Intet af betydning for denne afhandling.

Professor, dr. phil. *Knud Fabricius*.

Brev til forf. vedr. K. F.s rejse til Oslo 1920.

Fabrikant, landstingsmand *Alexander Foss'* arkiv.

Rigsarkivet.

Dagbogsoptegnelser 1914–19 med indlagt koncept og brev. Utrykte erindringer med diverse notater, breve og udklip.

Gårdejer *Peter Graus* arkiv.

Landsarkivet, Åbenrå.

Dagbog 1920. Enkelte breve.

Kabinettssekretær, kammerherre *C. P. M. Hansens* arkiv.
Amtmand Cai Vagn-Hansen, Åbenrå.
Dagbøger 1907–55 m. indlagte breve og notater. Dagbøgerne må ikke aftrykkes eller citeres før 2025; men forf. har haft adgang til at læse dem.

Rektor *H. P. Hansens* arkiv.
Rigsarkivet.
Memoranda og enkelte breve 1918–20.

Finansminister, direktør *H. P. Hjerl Hansens* arkiv.
Hjerl Hede.
Beretning om påskekrisen. Enkelte breve 1920, 1948.

Minister *H. P. Hanssens* arkiv.
Landsarkivet, Åbenrå.
Arkivet er utilgængeligt; men hos redaktør Bjørn Hanssen, Åbenrå, beror en afskrift af H. P. Hanssens dagbog for 1920, som forf. har haft adgang til.

Læge, dr. med. *Valdemar Harstøfs* arkiv.
Rigsarkivet.
Dagbog 1920, notater, breve 1918–41.

Lensgreve, folketingsmand *Bent Holsteins* arkiv.
Rigsarkivet. Enkelte breve 1919–20 (A I 4).

Borgmester, dr. phil. *Ernst Kapers* arkiv.
Rigsarkivet.
Beretning af 11.4.1920, der rummer de afsnit, som er udeladt i Kapers trykte memoirer.

Forsvarsminister, viceadmiral *Henri Konows* arkiv.
Hos baronesse M. Raben-Levetzau, f. Konow, København.
Enkelte breve 1920–21.

Assistent *Karen Kraft*, København.
Oplysn. om faderen ritmester C. A. Kraft.

Statsminister, højesteretssagfører *Otto Liebes* arkiv.
Fru minister Inge Kiær, f. Liebe, København.
Breve, koncepter og notater.

Nationalbankdirektør *Jak. Kr. Lindbergs* arkiv.
Erhvervsarkivet.
Avisudklip.

Overretssagfører *Christian Manthey-Wagners* arkiv.
Rigsarkivet.
Intet af betydning for denne afhandling.

Politiinspektør *E. Mellerup*.
Brev til forf. vedr. politiets forhold.

Trafikminister, entreprenør, etatsråd *Nic. Monberg*.
Beretn. fra N. M.s søn, civilingeniør Axel Monberg, Holte, byggende på N. M.s notater.

Statsminister *Niels Neergaards* arkiv.
Rigsarkivet.
Optegnelser bd. VIII. Korrespondancesager vedr. genforeningen 1917–20. Breve fra private brevskrivere.

Lærerinde *Marie Nielsens* arkiv.
Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.
Udskrift af dommen over Grønttorvsdemonstranterne.

Proprietær, landstingsmand *Emil Pipers* arkiv.

Rigsarkivet.

Intet af betydning for denne afhandling.

Proprietær *Niels Forse*, Hørsholm.

Beretn. og breve til forf.

Direktør *Erik Reinhard*.

Brev til forf. vedr. faderen, skibsreder Kay Reinhard.

Indenrigsminister *Ove Rodes* arkiv.

Rigsarkivet.

Notater og forarbejder til Rodes bog om påskekrisen (D 3), heri også breve og beretn. vedr. krisen.

Stats- og udenrigsminister *Erik Scavenius*.

Mundtl. oplysn. til forf.

Statsminister *Th. Staunings* arkiv.

Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.

Enkelte notater og breve 1920.

Redaktør, folketingsmand *A. Svenssons* arkiv.

Landsarkivet, Åbenrå.

Intet af betydning for denne afhandling.

Redaktør, cand. polit. *Carl Thalbitzer*.

Mundtl. oplysn. til forf.

Landstingsmand *Herman Triers* arkiv.

Rigsarkivet.

Dagbogsoptegnelser 1920.

Statsminister *C. Th. Zahles* arkiv.

Rigsarkivet.

Enkelte breve.

Nationalbankdirektør, dr. jur. *Carl Ussings* arkiv.

Hos direktør, cand. polit. Alf Ussing, København.

Optegnelser 1914–20.

Folketingsmand *Jens Vanggaards* arkiv.

Rigsarkivet.

En 472 sider stor maskinskreven beretning »Sønderjylland og genforeningen« (1918–20). Den bygger på notater og breve, der findes som bilag, og hvortil der henvises ved numre. Beretningen indtil og med H. P. Hanssens ministerudnævnelse er skrevet 1922, resten 1925. Under maskinskrivningen 1927–28 er supplerende oplysninger indhentet. Beretningen er gennemlæst af rektor H. P. Hansen, Holger Andersen, Erik With, Ionas Collin, Manthey-Wagner, V. Harsløf, Bent Holstein og C. P. M. Hansen, hvoraf i al fald sidstnævnte har foretaget annotationer. De omtalte bilag omfatter foruden breve til og fra Vanggaard og hans egne notater også breve til og fra andre, især E. With.

Redaktør *Carl d'Obry Willemoës'* arkiv.

Rigsarkivet.

Dagbog 1920, optegnelser og breve 1919–20.

Generalløjtnant *Erik Withs* arkiv.

Rigsarkivet.

Breve 1889–1943 (pk. 1), diverse manuskripter, udklip og tryksager (pk. 6), scrapbøger 1–6 (pk. 8).

B. Institutioner m. v.

H. M. Kongens adjutantstabs arkiv.

Hærens arkiv.

Protokol for adjutant du jour 1919–20. Den rummer navne og til dels klokkeslet for audienssøgende såvel ved private som offentlige audienser; for de førstes vedkommende er den dog ikke fuldstændig. Kongen modtog ofte personer, der ikke blev protokolleret.

Auswärtiges Amts arkiv.

Fotostater i Rigsarkivet.

Sager vedr. kongehuset, Slesvig, gesandtskabet i København m. v.

Commission Internationale de Surveillance du Plebiscite au Slesvig (CIS), den internationale kommissions arkiv).

Public Record Office, London. Microfilm i Rigsarkivet.

Arkivet rummer så godt som intet om grænsepolitiske forhold i relation til hensigten med denne afhandling, men derimod en række oplysninger om Sønderjyllands samfundsmæssige forhold, petitioner, klager og administrative enkeltsager.

Dansk Arbejdsgiverforenings arkiv.

Erhvervsarkivet.

Protokol for forretningsudvalget og hovedbestyrelsen 1920 (pt. tilbagelånt af Arbejdsgiverforeningen).

Foreign Office's arkiv.

Public Record Office, London.

Confidential Print, Relating to German Affairs. F.O. 408/1.

Det konservative Folkepartis arkiv.

Rigsarkivet.

Protokoller for rigsdagsgrupperne 1920 og for repræsentantskab og forretningsudvalg.

Københavns magistrats arkiv.

Stadsarkivet, Kbh.

Intet af betydning for denne afhandling.

Københavns politis arkiv.

Justitsministeriet.

Ordenspolitiets minutrappoter, notitser og skadesopgørelser 1920.

Københavns Politiforenings arkiv.

Dansk Politiforbund, København.

Bestyrelsesprotokol 1920.

Militære myndigheder.

Hærens Arkiv.

Generalstabens arkiv 1919–20. Københavns kommandants arkiv 1919–20. Livgardens befalingsbog 1919–20, nr. 120.

Det radikale Venstres arkiv.

Rigsarkivet.

Rigsdagsgruppens protokol 1920.

Rødby bitingsteds arkiv.

Rødby.

Tingbog for Rødby købstads markjorder 1907–21.

De samvirkende Fagforbunds arkiv.

Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.

Notater, referater, tryksager m. v. vedr. generalstrejken 1920. – Forhandlingsprotokollen, der er udførlig ført, befinder sig dog hos LO, Rosenørnsallé 12, København V.

Socialdemokratisk Forbunds arkiv.
Arbejderbevægelsens bibliotek og arkiv.
Protokol for forretningsudvalg og hovedbestyrelse 1920.

Socialdemokratiets rigsdagsgruppes arkiv.
Folketingets arkiv.
Forhandlingsprotokol 1920.

Statspolitiets arkiv.
Rigsarkivet.

Arkivet omfatter intet, der kan kaste lys over påskekrisen. Trods dybtgående undersøgelser fra Rigsarkivets side har det ikke været muligt, hverken i justitsministeriet eller hos rigspolitichefen, at finde de akter, der utvivlsomt har eksisteret.

Udenrigsministeriets arkiv.

Udenrigsministeriet og Rigsarkivet.

Indberetninger fra gesandter vedr. det slesvigske spørgsmål (7 B). Enkelte sager findes i Rigsarkivet, der har modtaget hovedparten af udenrigsministeriets arkivalier for tiden indtil 1919-20.

Det kgl. Utenriksdepartementets arkiv. Oslo.

Arkivalier vedr. det slesvigske spørgsmål, især i indberetninger fra den norske gesandt i København og den norske kommissær ved CIS (Gruppe P.B. and D. 1918-20, og P. 2, ord. B. 1918-20).

Kungl. Utrikesdepartementets arkiv.

Stockholm.

Arkivalier vedr. det slesvigske spørgsmål, især indberetninger fra den svenske envoyé i København og den svenske kommissær ved CIS (Gruppe 1, afd. O, mål 14, 1919; gruppe H. P. afd. 20, mål B, 1920). Indberetninger af alm. pol. indhold fra København (Gruppe 1, afd. D, mål 16-18, 1919; gruppe H. P. afd. 1, mål KS, 1920).

Venstres rigsdagsgruppes arkiv.

Folketingets arkiv.

Rigsdagsgruppens og landsorganisationens protokoller 1920.

C. *Utilgængelige arkiver*

Kong *Christian 10.*s dagbøger og brevarkiv.
Rigsarkivet.

Statsrådsprotokollerne.

Statsministeriet.

Statsrådsprotokollerne er kun tilgængelige indtil 1906.

Gesandt *Paul Claudels* indberetninger.

Ministère des Affaires Étrangères, Paris.

Legationssekretær *C. Brudenell Bruce's* arkiv.

Civilingeniør Erling Foss, Charlottenlund, er i besiddelse af *Bruce's* utrykte erindringer.

D. *Forgæves efterspurgte arkiver*

Overretssagfører Carl Becker, MB.

Overretssagfører Mandal Bertelsen.

Konseilspræsident J. C. Christensen, MF.

Overborgmester Viggo Christensen.

Politidirektør, etatsråd Th. Dybdal.

Kgl. konfessionarius, provst H. M. Fenger.

Professor J. F. Fischer, MB.

Statsminister, overformynder M. P. Friis.

Baron, kammerherre, kommandør E. M. Gyldenkrone.

Højesteretssagfører Emil Harboe, MF.
 Rektor H. E. Hass.
 Forsvarsminister, telegrafdirektør Th. Heftye.
 Kabinetssekretær, kammerherre A. Krieger.
 Bogtrykker H. Langkjær.
 Redaktør E. Marott, MF.
 Godsejer C. Moesgaard-Kjeldsen, MF.
 Amtmand W. Oxholm.
 Trafikminister, departementschef K. Riis-Hansen.
 Undervisningsminister, professor, dr. med. Th. Rovsing.
 Justitsminister, departementschef F. C. G. Schrøder.
 Justitsminister, professor, dr. jur. K. Sindballe.
 Landbrugsminister, forpagter Chr. Sonne, ML.
 Statsminister, landshøvding Oscar von Sydow.
 Godsejer, kammerherre, hofjærgermester Adolf Tesdorpf.
 Prins Valdemar.

(Enten Rigsarkivet eller forf. selv har ved henvendelse til efterlevende forgæves eftersøgt de pågældendes arkiver.)

2. TRYKTE KILDER

A. Dagblade og tidsskrifter

Arbejdet	Hovedstaden
Berlingske Tidende (morgen, fork. BTM)	Jyllands-Posten
Berlingske Tidende (aften, fork. BTA)	Klokken 5
Dagens Ekko	Kristeligt Dagblad
Demokraten	København
Ekstrabladet	Nationaltidende
Flensborg Avis	Politiken
Frederiksborg Amts Avis	Ribe Stiftstidende
Fyens Stiftstidende	Social-Demokraten
Fyns Tidende	Solidaritet
Fyns Socialdemokrat	Aalborg Amtstidende
Fyns Venstreblad	Alborg Venstreblad
Hejmdal	Aarhus Amtstidende
Holbæk Amts Venstreblad	Aarhus Stiftstidende
Politivennen	
Rigsdagstidende (FT Folketingstidende, LT Landstingstidende)	

B. Litteraturfortegnelse

Sophus Agerholm og Anders Vigen: Arbejdsgiverforeningen gennem 25 Aar. (1896-1921) (1921).
 Poul Andersen: Dansk Statsforfatningsret. (1954).
 Arbejdernes Leksikon, 2. bind, ved Jacob Friis og Trond Hegna. (Oslo 1933).
 Oluf Bertolt: Michael Christian Lyngsie. En dansk Arbejdsmand. (1944).
 Oluf Bertolt, Ernst Christiansen og Poul Hansen: En bygning vi rejser, II. (1955).
 Frederik Brammer: Amtsforsvalter Frederik Christian Brammer og hans agnatiske Efterslægt. (1945).
 Chr. Christensen: Moskva og Syndikalismen. (Pjece 1921).
 Ernst Christiansen: Danske Smede 1888-1948 (1948).
 Ernst Christiansen: Generalstrejken og Socialdemokratiet 1920. (Pjece 1921).
 Ernst Christiansen: Men det gik anderledes. Erindringer og vurderinger. (1960).
 Forkortet: Ernst Christiansen.

- Paul Claudel 1868–1965. Katalog udg. af Bibliothèque Nationale. (Paris 1968).
- H. V. Clausen: Før Afgørelsen. (1918).
- Vilhelm la Cour: To Livslinjer. Træk fra min Ungdoms og tidlige Manddoms Aar. (1954). Forkortet: la Cour.
- Dansk Biografisk Leksikon I–XXVII. (1933–44).
- Dansk Biografisk Haandleksikon I–III. (1920–26).
- Den danske Rigsdag 1849–1949. II (1951).
- Documents on British Foreign Policy 1919–1939, 1. series, vol. X. ved R. Butler og J. P. T. Bury. (London 1960). Forkortet: Documents.
- Emil og Viktor Elberling: Rigsdagens Medlemmer gennem 100 Aar, 1848–1948. I–III (1949–50).
- Troels Fink: Spillet om dansk Neutralitet 1905–09, L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. (1959).
- Troels Fink og Johan Hvidtfeldt: Vejledning i Studiet af Sønderjyllands Historie. (1944).
- Fra folket de kom. Ved H. P. Sørensen. (1962).
- Laura Glückstadt: Emil Glückstadt. En Redegørelse. (1929).
- H. P. Hanssen: Grænsespørgsmaalet. Bidrag til dets Historie. (1920).
- Valdem. J. Harsløf: Vort Grænsespørgsmaal. (Pjece 1919).
- Jørgen Hatting: Fra Piper til Christmas Møller 1915–1919. Det konservative Folkepartis historie i et halvt århundrede. I. (1966).
- C. N. Hauge: Erindringer 1870–1924. (1927).
- Hof- og Statskalender.
- Francis Irgens: En norsk diplomats liv. Minister Johannes Irgens 1869–1939. (Oslo 1952).
- Karl V. Jensen: Udviklingen i den revolutionære Bevægelse i Danmark. (Pjece 1922).
- Franz von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie 1900–1937. II. (1938). Forkortet: Jessen II.
- Harald Jørgensen: Det nordslesvigske spørgsmåls rejsning i 1918. Jyske Samlinger, ny række, IV bd. (1958).
- Ernst Kaper: Efterladte Memoireblade. Ved Sigurd Thorsen. (1944).
- Asger Karstensen: Et Liv i Politik. (1940).
- Admiral Henri Konows erindringer, I–II, 1877–1927. Ved Tage Kaarsted. (1966–67).
- Ole Bjørn Kraft: Ung mand undervejs. Erindringer fra årene 1912–1926. (1958). Kraks Blaa Bog.
- Københavns Borgerrepræsentanters Forhandlinger 1.4.1920–31.3.1921. I. (1921).
- A. Köster: Der Kampf um Schleswig. (Berlin 1921).
- Tage Kaarsted og Ole Samuelson: Kilder til Danmarks politiske historie 1920–1939 (2. udg. 1967).
- Aksel Larsen: Valget. (1964).
- Heinrich Schlebaum Larsen: Træk af de faglige storkonflikter i 1920 og 1925. Økonomi og Politik (1955). Forkortet: ØP.
- Th. Laursen: Sømændenes Forbund i Danmark 1897–1947. (1947).
- Statsminister Otto Liebe og påskekrisen 1920. Ved Tage Kaarsted. Jyske Samlinger, ny række, VI bd. (1964).
- P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan. II. (1953).
- P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper. (1954).
- Hans Lund: Sønderjyllands Historie V. Tidsrummet 1864–1920. (1932–33).
- E. Marott: Tidsbilleder. Livserindringer. (1930).
- E. Møllerup: I festlige og farlige tider. (1957).
- A. C. Meyer: En Agitators Erindringer. II. (1933).
- Kai Moltke: Pengemagt og Ruslandspolitik. I–II. (1953).
- P. Munch: Erindringer. III–V. 1914–1918, 1918–1924, 1924–1933. (1962–64).
- J. Christmas Møller: Aage Kidde. (1919).
- Kai Friis Møller: Memoirer paa høje tid. (1960).

- Olle Nymann: Högern och kungamakten 1911-14. (Uppsala 1957).
- Erik Plum: Russisk Handelskompagni 1915-1922. (1923).
- Harald Plum: Dagbogsblade. III. 1916-1920. (1929).
- Axel Pontoppidan: Den kgl. Livgarde. III. (1943).
- Victor Pürschel: Akademisk Skytteforening 1861-1911. (1911).
- Victor Pürschel: Akademisk Skyttekorps 1866-1916. (1916).
- Victor Pürschel: A.S. 9. Maj 1926. (1926).
- Erik Rasmussen: Statslånskrisen 1919. En redegørelse for dens forløb, med særligt henblik på folketingsparlamentarismen. (1957). Forkortet: Erik Rasmussen.
- Erik Rasmussen: Georgeismen som element i det social-radikale idékompleks indtil o. 1922. Jyske Samlinger, ny række IV bd. (1958).
- Erik Rasmussen: Velfærdsstaten på vej 1913-1939. Politikens Danmarkshistorie bd. 13. (1965).
- Erik Rasmussen og Roar Skovmand: Det radikale Venstre 1905-1955 (1955).
- Harry Rasmussen: Søfyrbødernes Forbund 1897-1947. (1947).
- Referater af Rigsdagens fortrolige Møder den 23. Oktober 1918, 3. April og 12. Maj 1919. (u. å. 1920).
- Eduard Reventlow: I dansk tjeneste. (1956).
- Ove Rode: I Krigens Vendetegn. (1921).
- Ove Rode: Paaskekrisen 1920. (1926).
- Alf Ross: Dansk Statsforfatningsret. I. (2. udg. 1966).
- Th. Røvsing: Ministeriet Zahles sønderjydske Politik. (Pjece 1920).
- Th. Røvsing: Politisk Nytaar. (Tilskueren januar 1926).
- Erik Scavenius: Forhandlingspolitikken under Besættelsen. (1948).
- Erik Scavenius: Dansk udenrigspolitik under den første verdenskrig. (1959).
- Slesvig delt. Det dansk-tyske Livtag efter Verdenskrigen. Ved L. P. Christensen. (1922).
- Slesvig paa Fredskonferencen. (1926).
- Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie 1914-20. Fremstilling og Aktstykker. (Strengt fortrolig gråbog 1921). Forkortet: Slesv. Spm.
- Det slesvigske Spørgsmaals diplomatiske Historie 1914-20. Aktmæssig Fremstilling ved Fr. le Sage de Fontenay. (1922). Forkortet: Aktm. Fremst.
- Chr. Sonne: Min Livsmelodi. (1938).
- P. Chr. von Stemann: En dansk Embedsmands Odyssé. I. (1961).
- Bogen om Stauning skrevet af hans venner. Ved Julius Bomholt og Børge Schmidt. (1950). Forkortet: Stauning I.
- Th. Stauning. Mennesket og politikeren. Ved Børge Schmidt. (1964). Forkortet: Stauning II.
- K. K. Steincke: Fra hele Valpladsen. Også en Tilværelse II. 1918-29. (1946).
- Emanuel Svendsen: En Nyboderdrengs erindringer. Ved Oscar Hansen. (1949).
- Chr. Sørensen: Dansk Arbejdsmands Forbund gennem 25 Aar. 1897-1922. (1922).
- H. P. Sørensen: F. J. Borgbjerg. (1943).
- Th. Thaulow: Kong Christian X og det danske Folk 1912-1937. (1937).
- Svend Thorsen: Den danske Dagspresse I-II. (1947-1951).
- Svend Thorsen: Kuling over Christiansborg. (1955).
- Tre Venstremænd. En brevveksling mellem Frede Bojsen, Klaus Berntsen og Niels Neergaard. Ved Harald Jørgensen. (1962).
- Ejnar Tønnesen: Brydningsaar. Erindringer fra den mest bevægede Periode i den socialistiske Ungdomsbevægelse. (1930).
- Carl Ussing i Skrift og Tale. Ved Oluf H. Krabbe. (1935).
- T. Vogel-Jørgensen: Berlingske Tidende gennem to Hundrede Aar. II. (1949).
- Ian Vorres: Den sidste storfyrstinde. Hendes kejserlige højhed storfyrstinde Olga Alexandrovna 1882-1960. (1965).
- F. Zeuthen: Hvem skal vi stemme paa? Neutral Valgpjece. (1918).
- Aarvog for Rigsdagssamlingen 1919-1920. Ved Fr. Kretz. (1920).

NOTER OG HENVISNINGER

FØRSTE AFSNIT

Indledning (s. 13–26)

1. Erik Rasmussen s. 108.
2. Fhv. direktør i udenrigsministeriet J. R. Dahl i BTA 20.6.1967. Hejmdal 3.4. 1920 har samlet en række bladvurderinger af statskuppåstanden.
3. Poul Andersen s. 150 f., Alf Ross s. 119, jf. s. 416.
4. Liebe s. 290, 303.
5. Konow II s. 219.
6. Fyns Tid. 1.4.1920.
7. BTM 8.4.1920. Harboe også i FT 1919–20 (11.4.), sp. 5156 f. Nat. forivrede sig, idet bladet 30.3. udtalte, at kongens skridt »både formelt og reelt var en afskedigelse...«
8. Kbh. 23.4., jf. 25.4.1920.
9. BTA 26.4.1920. Artiklen var gennemlæst af Liebe, der diskuterede dens indhold med Ussing (Notits i Liebes arkiv). Den er også trykt i Ussing s. 465–69.
10. Poul Andersen s. 158.
11. Harboe i FT 1919–20, sp. 5157.
12. Scavenius: Forhandlingspol. s. 193, Munch IV s. 189 f.
13. F. eks. Nat. 20.3.1920.
14. Soc. 29.3. (nr. 90 b.), 2.4.1920. 8.4. talte Soc. om hofkamarillaen, der påvirkede kongen, og som angaves at bestå af Charlotte Haslund, oberstinde Ramsing, Agnes Slott-Møller, fru Bruce, prins Valdemar og kejserinde Dagmar, mens H. N. Andersen holdt igen.
15. Konow II s. 209.
16. Pol. 30.3.1920.
17. Munch IV, s. 192.
18. Vilh. Rasmussen i Soc. 19.4.1920.
19. Liebe s. 293, 303.
20. Nat. 31.3., BTM 1.4.1920.
21. Erik Rasmusen, s. 109 f.
22. Kbh. 25.4.1920, Rode s. 49.
23. Erik Rasmussen s. 64 f.
24. sst. s. 119.
25. BTM. 28.3.1920.
26. Denne opfattelse fremsattes af Carl Ussing i BTA 26.4.1920: »Parlamentarismen forlanger, at kongen ikke regerer med et minoritetsministerium, hvad den nuværende konge vistnok også har lovet ikke at gøre, men af selve grundloven følger, at han i særlig angivne tilfælde til specielt af grundloven anviste formål undtagelsesvis og midlertidigt kan tage et forretningsministerium, ikke til at regere med, men til at udføre det i grundloven hjemlede hverv, f. eks. [hvis] ... folketinget ifølge § 22 skal opløses«. Til Harsløf sagde J. C. Christensen om 1919-erklæringen: »Den betyder i virkeligheden en forfatningsændring, uskreven, men tydelig nok«. (Harsløf 4.3.1920).
27. Aalb. Stift. 30.3.1920, jf. Rode s. 53.
28. BTA 29.3.1920.
29. Erik Rasmussen s. 114.
30. Også Kbh. anlagde dette syn på ministrenes stemmeret, idet det 30.3. skrev:

- »Trækker man disse ministerstemmer fra, og det bør man i virkeligheden gøre, hvis der blot skal være et minimum af korrekthed og properhed i det politiske liv, så havde den radikale regering i virkeligheden kun tilslutning fra 63 folketingsmænd«. Fyns Tid. 30.3. ligeledes.
31. Erik Rasmussen s. 116, jf. K. Berlin i Kbh. 12.3.1920.
 32. FT 1919-20, sp. 5343 f. Uanset sit syn på krisen mente den konservative politiker L. V. Birck, at kongen havde ret og pligt til at afskedige et ministerium og lade foretage valg, når han fandt, at ministeriet ikke mere havde tillid blandt befolkningens flertal (Fyns Tid. 31.3.1920).
 33. F. eks. Ussing i BTA 26.4.1920.
 34. Soc. 2.4.1920.
 35. Soc. f. eks. 8.4.1920.
 36. Soc. 15.4.1920.
 37. FT 1919-20, sp. 5189 f.
 38. sst. sp. 5443.
 39. Pol. 9.4.1920.
 40. Soc. 13. og 14.9.1908. Kbh. 23.4.1920.
 41. Poul Andersen s. 150.
 42. Tilskueren febr. 1926, s. 73. Denne passus har Rode strøget i bogudgaven.
 43. Tilskueren jan. 1926, s. 18, 22 og 24.
 44. Originalmanuskriptet findes i Arthur Palsbos samling i Det kgl. Bibl.
 45. Rode s. 8, 26 og 90.
 46. I Rodes arkiv (D 3) findes en del af det materiale, han har benyttet. Bl. a. notat af samtale med Johan Knudsen 14.12.1920, fra Edv. Brandes 19.2.1926, Staunings udat. beretn. om forhandl. på Amalienborg natten mell. 3. og 4. april 1920, løse udskrifter af H. P. Hanssens dagbog; tillige to breve af 10.2. og 28.4.1926 fra kabinetssekretær Krieger, der om Rodes fremstilling skrev, at den »ikke indeholder nogetsomhelst, der kunne give anledning til vanskeligheder«.
 47. Se Troels Fink: C. N. David og 1863 (Hist. Tidsskr. 1950, s. 1-45).

1. Drømmen om Danmark til Danevirke (s. 27-39)

1. J. C. Christensen er et typisk eksempel, se herom: Troels Fink: Spillet om dansk neutralitet 1905-09 (1959).
2. Vanggaard skriver i sin ber. s. 4: »efteråret 1916«; men da Jensen-Toustrup døde 7.7.1916, må mødet have fundet sted før.
3. J. Christmas Møller: Aage Kidde (1919).
4. Vanggaard s. 4.
5. Under krigen pålagde oppositionspressen sig en vis reservation, selv om der især i konservative blade af og til kom kritik frem. Efter våbenstilstanden 11.11.1918 tog angrebene imidlertid fat, og regeringen beskyldtes åbent for at have ført en tyskvenlig udenrigspolitik. Det gælder f. eks. Nat. og Kbh. Vanggaards beretn. og Collins dagb. er gennemsyret af vrede over »tyskerkursen«.
6. Vanggaard s. 4.
7. sst. s. 7. Se også J. R. Dahls karakteristik i Studium 9.12.1915, jf. sammes brev til forf.
8. Vanggaard s. 7.
9. sst. s. 12, jf. Collin 5.12.1918, jf. Slesvig delt. s. 182 f.
10. Vanggaard s. 13. Helsing var medlem af Venstre.
11. sst. s. 13, jf. Slesvig delt. s. 183.
12. Vanggaard s. 13. Harald Jørgensen har i Jyske Samlinger, ny række, IV bd. (1958), s. 129-140 redegjort for det nordslesvigske spørgsmåls rejsning i 1918.
13. Harald Jørgensen a. s. s. 135.
14. Collin 31.1.1918, 10.4.1918. Forbindelsen med ententelegationerne har for-

- mentlig været opretholdt under hele krigen, men kildematerialet giver kun sikkerhed for 1918 ff.
15. Collin 18.3.1918. Da A. Conty 3.8.1919 forlod Danmark, var Danevirke-mændenes dom, at han havde gjort os store tjenester i den sønderjyske sag. (Vanggaard, notater H.).
 16. Collin 20.3.1918.
 17. Collin 15.5.1918. Oplysning om Clans rejse, jf. brev fra overarkivar, dr. phil. Viggo Sjøqvist til forf. Overenskomsten undertegnedes 18.9.1918. Første gang en dansk legation instrueres i det sønderjyske spørgsmål var 21.10.1918 (leg. i Paris). Gade gik efteråret 1919 til Reval (Collin 8.10.1919).
 18. Collin 12.10. og 7.12.1918, 8.10.1919.
 19. Collin 24.9.1918.
 20. Pürschel 1866-1916 s. 103.
 21. With's arkiv, pk. 6 og 7.
 22. Munch III s. 330. Det er karakteristisk for Munch som historieskriver, at han om dette forhold skriver følgende: »Jeg oplyste, at W. nu ville blive forfremmet til oberstløjtnant. Han ville derved komme til Holbæk ...« I brev af 10.9.1919 (koncept) fra With til oberst C. Moltke redegør W. for sit arbejde som efterretningsschef; W. mente, at han havde været for ivrig efter at rulle de af regeringen protegerede spionringe op. (W.s arkiv, pk. 7). I brev af 10.11.1941 (koncept) til direktør i krigsministeriet, generalmajor J. D. von Stemann beretter W. om sin ledelse af en antibolsjevikisk central i Kbh., som samarbejdede med de allierede legationer. Formålet var at have hånd i hanke med bolsjevikkers indrejse; udgifterne afholdtes af Dansk-russisk Kompagni, og den radikale regering havde underhånden anerkendt centralens virksomhed. (Withs arkiv, pk. 6). I brev af 17.6.1921 (koncept) til generalløjtnant E. Wolff redegør With for efterretningsvæsenets historie fra 1898, derunder for samarbejdet med statspolitiet. (Withs arkiv pk. 6).
 23. Collin 11.5. og 21.9.1918. Sylow og Castonier havde begge stået i Akademisk Skyttekorps. I brev af 12.8.1918 fra Vanggaard til Niels Neergaard redegøres for Withs fjernelse fra efterretningsvæsenet. Vanggaard oplyser med kilde i With, at denne stadig var ved hånden, og at der ikke var tale om et systemskifte. (Neergaards arkiv).
 24. With til E. Wolff 17.6.1921 (koncept, Withs arkiv), jf. With til Vanggaard 27.4.1920 (Vanggaards arkiv, nr. 501).
 25. With til Vanggaard 24.2.1920 (Vanggaards arkiv nr. 433).
 26. Withs arkiv. Om With og kanalzonen se også Vilh. la Cour s. 150, 162.
 27. Tidsfæstelsen bygger på, at Harsløf udtrykker håbet om, at ententen vil sejre.
 28. Rektor H. P. Hansens arkiv.
 29. F. s. v. angår den almindelige hist. baggrund henvises til Erik Rasmussen: Velfærdsstaten, jf. Scavenius s. 101-120.
 30. H. V. Clausen: Før Afgørelsen (1918).
 31. Slesvig delt s. 180 f.
 32. Ref. af rigsdagens fortrolige møder 23. oktober 1918, 5. april og 12. maj 1919 (u. å.) s. 3-35, jf. Scavenius a. s.
 33. Vanggaard til den franske legation 10.2.1919 (koncept, nr. 95), legationens svar 28.2.1919 (nr. 136 a og b, Vanggaards arkiv, jf. Vanggaard s. 53).
 34. Conty oplæste sin indberetning for prof. Edv. Ehlers og Collin (Collin 18.10.1918).
 35. Fremgår bl. a. af Collins dagb., men også af Vanggaards ber. M. h. t. nærmere dokumentation henvises til den følgende fremstilling. - Regeringen var på det rene med, at der foregik påvirkning i al fald af militærattachéerne, og Munch lod derfor 30.10.1918 marineministeriets direktør, kontreadmiral V. Jøhnke og kontorchef, kaptajn H. Rechnitzer udarbejde en redegørelse for at modvirke Danevirke-bevægelsen. 2.11.1918 talte Jøhnke med Gade og den engelske marineattaché C. G. Dix, som han mente at have overbevist. (Munch IV s. 34 f.).

36. Hans Lund: Sønderj. Hist. V s. 276 ff.
37. Slesvig delt. s. 185, jf. V. Harsløf: Vort Grænsespørgsmål.
38. Et fyldigt ref. af mødet findes i Harsløfs arkiv.
39. Et stort materiale vedr. rejsen findes i Collins og Holsteins arkiver.
40. Jessen II s. 88.
41. Vanggaard s. 148.
42. sst. s. 78, jf. Harsløf 15.3.1920.
43. Jessen II s. 57.
44. Thorsen I s. 254.
45. Vilh. la Cour til Harsløf 13.1.1919 (Harsløfs arkiv), jf. Slesvig delt s. 159, Sønderj. Hist. V s. 282 f. Om divergenserne mel. Flensborg- og Danevirke-tilhængerne se Vilh. la Cour s. 148 ff, 160 ff.¹
46. Slesvig delt s. 167.
47. sst. s. 165, 186 ff.
48. sst. s. 192.
49. Rektor H. P. Hansens arkiv.
50. Konow II s. 177.
51. Vanggaard s. 181.
52. Slesvig delt s. 73 ff.
53. Collins arkiv har et meget righoldigt, men uordnet materiale vedr. Danevirkebevægelsens aktivitet. Fredskonferencens hensyntagen til Collins og Holsteins demarche følte som et brud på politisk og diplomatisk decorum; det fremgår f. eks. af den svenske envoyé i Paris, Albert Ehrenswärd inderbetragtninger til det svenske u. d. 10.5.1919 (nr. 289) og 17.5.1919 (nr. 300) (U. D.s arkiv, gruppe 1, afd. O, mål 14).
54. Vanggaard s. 230.
55. Slesvig delt s. 169.

2. CIS udnævnes (s. 40-47)

1. Slesvig delt s. 66 ff.
2. Chiffertelegram 226 fra Bernhoft 4.4.1919 (7 B 27).
3. E. Scavenius 197 til Bernhoft 7.4.1919 (7 B 27). Scavenius' viden om og utilfredshed med den franske legations forbindelse med Danevirke-kredse fremgår af hans telegram til vore legationer i London, Paris og Washington 22.10.1918 (Slesv. Spørgsmål, Aktstykker s. 28 (gråbogen)). Den franske regerings kulde overfor den danske ses af Bernhofts teleg. til u. m. 20.11.1918 (sst. s. 94), jf. depeche af 24.11.s.å. (sst. 97 ff.) og telegr. 12.12.1918 (s. 112).
4. Se f. eks. chiffertelegr. 337 fra Bernhoft 20.5.1919 (7 B 27). 16.6.1919 meddelte Conty Collin, at han skulle indtræde i CIS og bad derfor Collin og hans fæller om at udarbejde lister over alle kommuner i Slesvig, embedsmænd, der skulle fjernes, hvem der skulle indsættes etc. (Collin 16.6.1919).
5. Indb. 411 fra Bernhoft 21.6.1919 (7 B 27), jf. chiffertelegram 349 fra Bernhoft 26.5.1919 (7 B 34).
6. Collin 18.5.1919.
7. Om Marlings holdning: se Reventlow s. 74. Heri tales om Marlings upartiskhed og ønske om en grænse, der ikke kunne udsætte Danmark for vanskeligheder med Tyskland i fremtiden.
8. Louis de Geer (1854-1935) var medlem af rigsdagen for Det liberale Samlingsparti. Han arbejdede for international fred og udsoning og for nordmændenes frigørelse. Var forsvarsvenlig under 1. verdenskrig og trådte ud af sit parti og af rigsdagen. Okt. 1920—febr. 1921 statsminister i en upolitisk embedsmænds-regering. (Sv. Biogr. Leks.).
9. Chiffertelegr. 180 til Bernhoft 1.4.1919, jf. 216 og 228 (7 B 27).
10. Chiffertelegr. fra Ehrenswärd til sv. u. d. (Gruppe 1, afd. O, mål 14).

11. Fortroligt tillæg til 443 fra Beck-Friis 2.4.1919, jf. udateret fransk note, indsat i dossier'et før 18.3.1920; den må være fra 1919, da der tales om tre allierede kommissærer til CIS. I noten udtales ønsket om en svensk kommissær, der forstår betydningen af, at der træffes en så vidt muligt national løsning, og af at afstemningen ledes på loyal måde til begge sider. Det ville være meget ønskeligt, om den svenske regering rådførte sig med den danske, inden en afgørelse blev truffet, hed det. Noten er ikke underskrevet; men der er rimeligvis tale om en dansk underhåndshenvendelse fra april 1919. (Sv. u. d. gruppe 1, afd. O, mål 14).
12. O. C. Scavenius' personl. skrivelse til Erik Scavenius 10.4.1919, jf. 12.4.1919 (7 B 27). O. C. S. og E. S. havde fælles oldefar, men kaldte hinanden fætter.
13. Collin 26.5.1919.
14. Helga Matzen til Collin (Collin 6.5.1919).
15. Collin 26.5.1919. Helga Matzen søgte også at påvirke Niels Neergaard. I november 1919 sendte hun ham således på 11 dage 6 meget indtrængende breve (N. Neergaards arkiv).
16. Note fra den franske ges. til sv. u. d. 31.5.1919 (Gruppe 1, afd. O, mål 14).
17. O. C. Scavenius til Erik Scavenius 11.6.1919, jf. 14.6.1919, jf. indb. 2.6.1919 (7 B 34) Ved Sydows tiltrædelse sagde udenrigsminister Hellner til ham, at den svenske regering ønskede, at grænsedragningen udelukkede et tysk irredenta. Sydow erklærede sig i princippet enig heri, men ville ikke på forhånd bindes, da CIS måtte lægge fredstraktatens bestemmelser til grund. (Sydow til u. m. Palmstierna 18.3.1920, sv. u. d. gruppe HP, afd. 20, mål B).
18. Telegram 82 fra Otto Krag 12.4.1919, jf. chifffertelegram 93 til Krag 12.4.1919. (7 B 34).
19. Indb. 1363 fra sv. ges. i Norge til sv. u. d. 24.6.1919 (jf. nr. 1351 af 22.6.1919 og nr. 1406 af 30.6.1919, gruppe 1, afd. O, mål 14).
20. Indb. fra Otto Krag 6.5.1919. (7 B 34).
21. Collin 13.5.1919, jf. 6.5.1919. Irgens var tidligere højreminister og engelskvenlig (Irgens s. 113). Han stod prinsesse Thyra nær (s. 118).
22. Erik Scavenius 2.7.1919 (egenhændig koncept til kongen, 7 B 34). Scavenius beklagede overfor Irgens, at Mowinckel ikke blev kommissær (Irgens til no. u. m. 2.7.1919).
23. Under krigen havde Erik Scavenius et kordialt forhold til kongen. Erik Scavenius' oplysn. til forf., jf. Munch III. I en samtale med den tyske gesandt i april 1918 forsikrede kongen, at vor udenrigspol. ikke ville blive ændret, selv om en anden udenrigsminister efter valget måske ville komme til. I samtalen synes kongen at have udtalt sympati for Scavenius. (Telegraf. indb. 9.4.1918. Das dänische Königshaus 1908-26, Ausw. Amts arkiv, da. nr. 70).
24. Chifffertelegram 19.6.1919 fra Wedel til no. u. d., fra udenrigsminister Ihlen til Wedel 23.6.1919 (gruppe P 2, avd. B. 4 6/18), jf. Wedels indb. af 26.10.1918 (gruppe P 13, avd. D. 1/18).
25. Indb. 1351 og 1363, se note 19, jf. indb. fra Otto Krag 24.6.1919. (7 B 34).
26. Indb. 116 fra Otto Krag 30.6.1919 (7 B 34). Heftye havde på fortrinlig måde organiseret det norske telesystem. (No. biogr.leks.). Der findes ikke noget arkiv efter Heftye if. oplysn. fra det no. riksarkiv.
27. Hovedstaden udkom kun 1912-1919. Det gik op i Kr.Dbl.
28. Hovedstaden 16.7.1919.
29. Munch IV s. 171, 173 og Rode s. 12 taler om fru Bruce og andre damer. Rode synes dog at tillægge dem for stor betydn. Hans kilde er formentlig H. P. Hanssen, hvis dagb. han lånte, da han i 1926 skrev sin bog. Hanssens opfattelse grundedes bl. a. på meddelelser fra Flensborg, hvor fru Bruce førte sig stærkt frem. Hun så lidt som andre damer er dog påtruffet på noget afgørende sted i kilderne.
30. Argumentationen for af økonomiske grunde (og geografiske) at tilkende Danmark Flensborg, selv om byen havde tysk flertal, er omtalt i diverse memoranda bl. a. i rektor H. P. Hansens ark.

31. Holstein til Vanggaard 3.10.1919 (Vanggaards arkiv nr. 330, jf. Vanggaard s. 395).
32. Vanggaard, notater H.
33. Holstein til Vanggaard 13. og 14.11.1919 (Vanggaards arkiv nr. 353 a og b). Ifølge Helga Matzens brev til N. Neergaard 12.11.1919 skulle Conty have sagt, at der måtte begyndes i landstinget. Kunne det blot vedtage et mistillidsvotum, var ententen tilfreds (N. Neergaards arkiv).
34. Marling til Curzon nr. 430. 17.4.1920. Documents s. 601.

3. Tanken om ministeriet Zahles fjernelse (s. 48–60)

1. Erik Rasmussen s. 60 ff., jf. Vanggaard s. 167 ff.
2. Erik Rasmussen s. 61, jf. Munch IV s. 88.
3. Erik Rasmussen s. 64.
4. sst. s. 62 ff., jf. Vanggaard, notater H. (bilag 625).
5. Vanggaard s. 167 ff.
6. Erik Rasmussen s. 60 f. Vanggaard s. 167 ff., jf. Harsløfs dagb. for marts 1920, se senere.
7. Det var navnlig Munch, som ønskede ministeriets forbliven. Under 3.zonestriden synes Brandes at have fået støtte fra Rode, Zahle og Scavenius i sine ønsker om ministeriets afgang; men det er dog svært at sige, hvor alvorlig ment støtten var. Ministrene var ganske simpelt trætte. (Munch IV s. 91, 98).
8. Vanggaard s. 240.
9. sst. s. 243 ff., Munch IV s. 115 ff.
10. Koncept af skrivelse fra udenrigsminister Palmstierna til Beck-Friis 7.5.1920. (Sv. u. d., gruppe HP, afd. 20, mål B).
11. Hatting s. 120 f.
12. sst. s. 127.
13. sst. s. 149.
14. Vanggaard s. 27, 31.
15. Vanggaard s. 27.
16. sst. s. 79.
17. sst. s. 29 f.
18. sst. s. 29 f.
19. sst. s. 82.
20. sst. s. 140, 327, jf. Slesvig delt s. 251.
21. Vanggaard s. 79.
22. sst. s. 204, Venstres partiprot. 12.5.1919, jf. Ref. af Rigsdagens fortr. møder s. 63–69, jf. også Tre venstremænd s. 244.
23. Vanggaard s. 140.
24. Munch IV s. 176, BTA 11.3.1920.
25. Brammer 17.3.1915.
26. Munch IV s. 183. Om de kongevalgte landstingsmænds se A. Foss' optegnelser fra 1914 og Ussings utrykte erindringer, jf. Erik Rasmussen: Velfærdsstaten s. 33 f.
27. Hatting s. 96.
28. Jf. Roar Skovmand, Kr. Dbl. 17. og 19.12.1966.
29. Munch I s. 34 f.
30. sst. s. 97.
31. sst. s. 116 f.
32. C. P. M. Hansen (1874–1955) har efterladt sig 20 bind dagbøger fra 1907 og til 1955. If. testamentarisk bestemmelse må de ikke publiceres før år 2025. (Oplysn. fra amtmand C. Vagn-Hansen til forf.). A. Krieger har if. oplysn. fra Rigsarkivet, der har foranstaltet en undersøgelse, ikke efterladt sig arkivalisk materiale.
33. Oplysn. fra kabinetssekretær G. Bardenfleth.
34. Opfattelsen bygger især på Vanggaards ber. og dokumenteres i det flg.

35. R. Skovmand, Kr. Dbl. 17. og 19.12.1966.
36. Oplysn. i Ove Rodes arkiv (D 3).
37. Collin 7.5.1919.
38. Jourprot.
39. Munch IV s. 162 ff. Bauer blev interviewet i Pol. 6.11.1919 (se også BTM og A 7., 8. og 11.11.). 9.11. gav Zahle et svar ved et møde i Ringsted (se Ringsted Folketid. 10.11. og Nat.s svar s. d.). Zahle angrebes i folketinget af N. Neergaard og svarede 18.11. med at love folkeafstemning, hvis der blev uenighed mellem tingene om grænsen (FT 1919–20, sp. 1753). 21.11. nåede sagen op i landstinget, hvor A. Foss og O. Krag stillede forespørgsel med påfølgende mistillidsrklæring (LT 1919–20, sp. 394 og 425). Sagen fik et af offentligheden ukendt efter-spil, idet Erik Scavenius kaldte den tyske gesandt, Konstantin von Neurath (gesandt i København 1919–21, sen. tysk udenrigsminister 1932–38, rigsprotektor i Böhmen-Mähren 1939–43, fik 15 års fængsel i Nürnberg) til sig og i stærke vendinger besværede sig over den tyske kanslers ukloge tale og interview; det var at give oppositionen angrebsstof mod den danske regering, hvilket Scavenius ikke mente tjente tyske interesser. (Bericht 169 af 19.11.1919 fra ges. i Kbh. til Ausw.-Amt, Abt. A. Dänemark; die nordsl. Frage, da. nr. 63). Neurath advarede iøvrigt sin regering mod alle former for ytringer, der viste »gedankengemeinschaft« mellem den tyske og den danske regering, da det skabte sidstnævnte vanskeligheder; et konkret tilfælde forelå, da en slesvigsk politiker ved navn Adler roste ministeriet Zahle. Denne sag fremkaldte en livlig korrespondance mellem den tyske gesandt i Kbh., Auswärtiges Amt og den tyske regeringskommissær i Slesvig, A. Köster, der ikke tillagde sådanne ytringer nogen særlig skadevoldende virkning, idet den danske regering efter hans opfattelse regerede mod folkeflertallet, hvorfor man måtte regne med dens snarlige fald. (Brev. af 20.12.1919 fra Köster, til Ausw. Amt; da. nr. 63, jf. Bericht nr. 187 fra Neurath til Ausw. Amt. af 8.12.1919, sst., jf. også pakken da. nr. 358).
40. Munch IV s. 168.
41. Vanggaard, notater H. Foss 7.12.1919, jf. 14.12.1919.
42. Nat. 16.12.1919.
43. Nat. sidste halvdel af dec. 1919.
44. Som 42. Landmandsforeningen var en konkurrent til de traditionelle landbo- og husmandsforeninger (se f. eks. Th. Madsen-Mygdals angreb i Husmandshjemmet 13.10.1918, s. 378). Den opstillede som politisk parti i 1924 og opnåede ved valget 1200 stemmer (Den danske Rigsdag II s. 436 f.).
45. Nat. 17.12.1919, Pol. 17.–23.12.1919, Sorø Amtstid. 17.12.1919.
46. Erik Rasmussen i Jyske Saml., ny række, IV, s. 277 f., Munch IV s. 153 f., 169. – På det radikale gruppe-møde 16., 18. og 19. dec. drøftedes sagen; Brandes stod her alene med sine indvendinger.
47. Foss dec. 1919 med indlagt koncept.
48. Munch IV s. 169.
49. sst. s. 169 f., Pol. 15.12.1919. Ved afstemningen i tilsynsrådet fik H. P. Hanssen-fløjen (Åbenrå-gruppen) og arbejdergruppen, der støttede H. P. Hanssen, 35 stemmer, mindretallet (Flensborg-gruppen) 31 stemmer, idet to, grev Schack og Hanssen selv undlod at stemme. (Hejmdal, Dybbøl-Posten og Flensborg Avis 14. og 15.12.1919). Ved de forudgående valg til tilsynsrådet var der foregået en meget hæftig kamp mellem de to grupper for og imod H. P. Hanssens grænsepolitik. (Se de nævnte aviser medio nov. til medio dec. 1919). Foss anfører (7.12.1919), at kongen 6.12. sagde, at han ventede på tilsynsrådsmødet. Kongen regnede utvivlsomt med, at H. P. Hanssens evt. fald ville stille ministeriet Zahle vanskeliggere, hvilket sikkert var en rigtig betragtning.
50. Fremstill. bygger på Vanggaard s. 395 (jf. bilag nr. 396), som C. P. M. Hansen egenhændigt har rettet.
51. Nat. 21.12.1919, jf. BTA 20.12.1919 og Pol. 21. og 23.12.1919. Også Ove Rode affærdigede henvendelsen. Ved et møde i Nykøbing F. sagde han if. RB 21.12.:

»Hele bevægelsen er nu foreløbig mundet ud i det humoristiske tog, som fandt en tavs konge og to bortrejste formænd for rigsdagen, og som fik det svar, det skulle have og et venligt glædeligt jul hos ministeriets chef«. Rode bad dog de tilstedeværende, der alle var radikale eller socialdemokrater, om at være vågne, thi bevægelsen kunne vise sig igen. (Her cit. efter Hejmdal 22.12.1919).

52. Hauge s. 198.

4. Planerne konkretiseres (s. 61-69)

1. With til Vanggaard 4.1.1920. (Vanggaards arkiv.).
2. Også tidligere havde With benyttet sine militære forbindelser til at skaffe bl. a. Jørgen Petersen, Harsløf og Holstein over grænsen (Brev fra Skade til With 10. 12.1919, Harsløfs arkiv).
3. Rode s. 12.
4. Vanggaard notater H. Krieger var foruroliget. Fra sit sygeleje skrev han 2.1. 1920 til Zahle og spurgte, hvorledes en bemærkning fra C. P. M. Hansen, om at større politiske begivenheder kunne ventes i en nærmere fremtid, skulle forstås. (Zahles arkiv).
5. Sønderjyll.s Hist. V. s. 296.
6. Vilh. la Cour s. 240.
7. Collin 7. og 11.5.1919.
8. Vanggaard s. 351, jf. Withs ref. i brev til Vanggaard 28.2.1920. (Vanggaards arkiv).
9. Munch IV s. 178.
10. Vanggaard s. 351.
11. Vanggaard bilag nr. 420.
12. Harsløf 1.3.1920. Om Claudels forhandlinger med H. P. Hanssen, se Munch IV s. 174 ff. (if. Munch nægtede H. P. H. at udtale sig før afstemningen), og med Scavenius 26. og 28.2.1920. (Munch IV s. 177 f.). Om Claudels udtalelser til Holstein se Vilh. la Cour s. 224.
13. N. Neergaard 27.3.1920. N. N. siger, at de to kom til ham »få dage før afstemningen«, og »få dage« før havde de været hos Claudel. Se også Marott s. 139 ff., 156. — Allerede 2.2. og 5.2.1920 pressede Moesgaard-Kjeldsen og Marott deres synspunkter stærkt frem i det sønderjyske udvalg, som de ville have til at opfordre ikke blot danske, men også tyske til at stemme dansk. Trier var imod, og udvalget modificerede stærkt ønsket. (Trier 2.2. og 5.2.1920).
14. Harsløf 1.3.1920.
15. Meyer s. 111-116.
16. Slesvig delt s. 166, Harsløf 1.3.1920. Blandt de tilstedeværende var også en uidentificeret person ved navn Grunnet.
17. Som 14.
18. Som 14.
19. Vanggaard s. 360, bilag nr. 433. I brev af 24.2.1920 rykker With Vanggaard. (Vanggaards arkiv).
20. E. Scavenius var blevet krænket over, at Aalborg Amtstidende 25.6.1919 havde angrebet ham for i efteråret 1918 at have arbejdet for en dansk-tysk sær aftale. Dette gav anledning til den omtalte polemik, se også Aalborg Venstreblad 27. og 28.6.1919, jf. Munch IV s. 119.
21. Ministeriets offentliggørelse af Lütken-forhandlingerne kritiseredes bl. a. i Jyllands-posten 6.9., København 7., 9. og 14.9. og Aalborg Amtstidende 13.9. 1919. Venstres rigsdagsgruppe gav J. C. Christensen et kraftigt tillidsvotum (BTM 18.9.1919). Sagen diskuteredes også i folketinget, se f. eks. FT 1919-20, sp. 591 ff. (13.11.1919).
22. BTM 30.6.1919. Se også f. eks. Kr. Dbl. 30.6., Lolland-Falsters Stiftstidende 1.7. og København 2.7.1919, der alle sluttede sig til dette synspunkt.
23. Vanggaard notater H.

24. Harsløf 4.3.1920.
25. LT 1919-20, sp. 1119-1175.
26. Harsløf 4.3.1920, jf. note 23.
27. Som 24.
28. Som 24.
29. Erik Rasmussen s. 58 ff., Harsløf 4.3.1920. Harsløf og J. C. Christensen drøftede også kongens erklæring af 4.3.1919. H. mente som mange andre, at den skrev sig fra Krieger eller Zahle, hvad J. C. C. ikke troede. Han vidste ikke, fra hvem den stammede. Kongen havde nemlig, forklarede han, vist ham et kortere udkast til udtalelsen et par dage, før den fremkom. Det var imidlertid dette udkast Zahle og Krieger tilrettede. If. Ussings optegnelser var han ikke i 1919 på tale som leder af et forretningsministerium. (Ussings arkiv).
30. Frantz Dahl blev ikke på noget tidspunkt spurgt, om han ville være minister; men rygter herom nåede frem til ham. Var han blevet spurgt, havde han utvivlsomt sagt nej, fordi han selv mente, at han ikke var egnet. (Oplysn. til forf. fra professor Torsten Dahl). H. Plum lader (s. 209) Mogens Frijs være i Kbh., men af s. 15 fremgår, at der må være tale om greve Frederik F. At M. F. var i Afrika, er bekræftet overfor forf. af lensgrevinde Inger Wedell, M. F.s datter, der var med ham på rejsen.
31. Harsløf 4.3.1920.
32. Erik Rasmussen s. 60 f.
33. Brammer 3.3.1920, jf. jourprot. S. d. var hrsf. Fr. Zahle i privataudiens.
34. Vanggaard s. 361, Harsløf 4.3.1920.
35. Harsløf 4.3.1920, jf. Harsløfs lommekalender.
36. Harsløf 5.3.1920.
37. Som 36. Vanggaard skriver s. 413, at der ved mødet hos Aage Møller blev nedsat et aktionsudvalg bestående af With og Harsløf. Nogen formel udvalgsnedsættelse var der ikke tale om; men det er rigtigt, at de to var de mest energiske.
38. 5.3. deltog den brit. flådeattaché B. Mitford på opfordring fra sin franske kollega, Lagrenée, i en samtale med With, der begærede 2. zone af militære, politiske, historiske o. a. grunde uanset afstemningen. De to diplomater opfattede Withs udtalelser som identiske med den danske hærledelses, skønt With nægtede at være udsendt af denne. (Documents nr. 423).

5. Påvirkning af den offentlige mening (s. 70-76)

1. Se bladets ledere og kommentarer for marts 1920, ikke mindst efter afstemningen i 2. zone. F. eks. 16. marts (om det farlige i et tysk Flensborg lige uden for grænsen; det ville arbejde på at vinde det tabte tilbage), 18.3. (på forsiden afstemningskort med stemmetal ÷ tilrejsende, hvad der efter bladets mening gav grund til fortrøstning m. h. t. udsigterne), 19.3. (lederen), 23.3. (lederen), 24.3. (Flensborg kræves hjem).
2. Alex. Foss blandede sig ikke i la Cours grænsepolitiske betragtninger (Brev til forf. fra Vilh. la Cour).
3. Vanggaard s. 362.
4. Vil. la Cour s. 161, 202 ff., 258.
5. Der henvises til bladets ledere og kommentarer i marts 1920. L. V. Birck var valgt i Alborg amtskreds.
6. Se f. eks. Willemoës' notesbøger, der indeholder adresser og telefonnumre på snart sagt samtlige Danevirke-bevægelsens ledere. 8. marts 1920 mødtes i hans hjem Slesbager, prof. Axel Møller og Vanggaard med kendte sønderjyder (BTA 9.3.1920).
7. BTM 7.4.1920.
8. Collin 13.12.1918.
9. BTM 8.3.1920, jf. Marott 149 ff.
10. Rode s. 9.

11. Marott s. 152 f., jf. hovedstadsbladene 8.3.1920. Brammer 7.3.1920. (Han anslår tallet til 100.000).
12. Brammer 3.3.1920.
13. Nat. 8.3.1920.
14. Marott s. 152. Se f. eks. BTM (usign. leder i tillægget) 14.3.1920; hvori det hed, at kongen og det danske folk 7. marts havde givet sønderjyderne »fast og usvigeligt tilsagn om, at nu skal alle danske hjem«. Ved Cirkusmødet 14.3. tog Harboe også kongens udtalelser 7.3. til indtægt. (BTM 15.3.1920).
15. Munch IV s. 179.
16. FT 1919-20, sp. 5113, jf. Zeuthen: Hvem skal vi stemme på.
17. Nat. 8.3.1920. Samme synspunkter gentoges med andre ord 11.3. Se også BTA.s leder 8.3.1920, der kalder kongens tale »et tilsagn til Flensborg«.
18. Ausw. Amts arkiv, pk. da. nr. 122, diverse sager (læg 363, indb. 18.8.1920), jf. oplysn. i Politikens arkiv.

6. Otto Liebe (s. 77-85)

1. Liebes ridderbiografi. Dec. 1900 med senere supplementer. Om forb. med kongehuset oplyser L. kun, at kong Frederik 8. i 1909 bad ham udfærdige ægtepagten mellem prins Harald og prinsesse Helena, og at han i 1920'erne var eksekutor i enkedronning Louises og dronning Alexandrines mors boer. Borgerlisten omfattede også liberale.
2. Liebe s. 284.
3. Som 2.
4. With til Harsløf 7.3.1920 (Harsløfs arkiv), jf. Harsløf 8.3.1920.
5. Som 4.
6. DFDS var i begyndelsen af 1920, da Reinhard overtog ledelsen, i en langt værre forfatning, end han havde regnet med. Hertil kom en katastrofal deroute på fragtmarkedet. Der var derfor grund nok for Reinhard til at koncentrere sig om DFDS. (Brev fra Erik Reinhard til forf.).
7. Harsløf 9.3.1920.
8. Vanggaard s. 389. With var i al fald én gang om ugen i København. Som fortsat arbejdende for efterretningstjenesten havde With gode muligheder for i forståelse med sine militære foresatte at tage til Kbh.
9. Oplysn. fra frk. Karen Kraft.
10. Som 9.
11. Vanggaard notater H.
12. Harsløf 8.3.1920.
13. Harsløf 8. og 9.3.1920.
14. Harsløf 9.3.1920.
15. Liebe s. 286. M. h. t. landstingets betydning i det parlamentariske system henvises til Erik Rasmussen især s. 111 ff.
16. Hjerl Hansen.
17. Notat i Withs arkiv, jf. H. P. Prior til Liebe 5.4.1920, Liebes arkiv.
18. P. G. Lindhardt mener, at den virkelige grund til hans afgang var Indre Missions hårde angreb på bisperne, se P. G. Lindhardt: Morten Pontoppidan II.
19. Jf. P. G. Lindhardt: Fem Aalborg-bisper.
20. Withs notat på brev fra Liebe 10.3.1920, Liebes arkiv. Jf. Harsløf 9.3., jf. Liebe s. 285 f. Der er ingen modsætninger mellem de to kilder; men Harsløf har langt flere detaljer. Liebes uvilje mod Harsløf fremgår kun af Liebes beretn.
21. Harsløf 9.3.1920. Iøvrigt synes J. C. C. if. With at have været inde på den tanke, at man i værste fald kunne falde tilbage på grundlovens § 47 om midlertidige finanslove; kilden hertil er Withs brev til Liebe af 9.3. og må tages med forbehold. Udsagnet findes ikke i Harsløfs dagbog. Det forekommer lidet sandsynligt, at J. C. C. skulle anbefale denne provisorielignende fremgangsmåde.
22. Harsløf 9.3.1920.

23. Som 22.
24. Som 22. With opsøgte forgæves Windfeld-Hansen, der var bortrejst. (Withs brev til Liebe 9.3.1920 (Liebes arkiv)).
25. With til Liebe 9.3.1920.
26. Liebe til With 10.3.1920 (Withs arkiv). Påskelørdag sagde Liebe til kontorchef under ministeren for sønderjyske anliggender, Martin Hammerich, at han havde tænkt sig H. P. Hanssen som ministeriets rådgiver, men at stærke kræfter havde hindret det. (Rode s. 62).

7. Rigsdagen og 12. marts-erklæringen (s. 86–95)

1. FT 1919–20, sp. 4318. Harboe talte 12.3. og henviste udtrykkeligt som Schovelin i landstinget til folketog og kongens udtalelser.
2. Jessen II s. 341 f.
3. sst. s. 342. Adressen anmeldtes 10.3. i folketinget, efter at formanden havde indledet mødet med nogle orienterende bemærkninger (FT 1919–20), sp. 4185).
4. Munch IV s. 180, jf. jourprot. Det må dog anføres, at Munchs ref. bygger på Zahles og/eller Scavenius' oplysninger, og de kan have afsvækket indtrykket af kongens eventuelle utålmodighed, som alle ministrene kendte indtil trivialitet.
5. Der er intet, der tyder på, at ministrene var ved at komme under vejr med de hemmelige drøftelser, som kongen var med i.
6. Munch IV s. 179, jf. 174.
7. Withs opgivelse er rimeligvis korrekt, da J. C. C. selv havde sagt, at det skulle være denne dag. 11.3. var han på rigsdagen og formulerede 12. marts-erklæringen. Han rejste derpå til Oslo, hvorfra han først returnerede 15.3.
8. N. Neergaard skriver rigtig nok for »2–3-måneder siden«, dvs. så tidligt som i januar, hvilket er udelukket, eftersom Liebes navn først blev inddraget i overvejelserne i marts; Liebe siger som anført udtrykkeligt, at han først 7. marts »ganske uventet« kom ind i billedet, hvilket bekræftes af andre kilder J. C. C.s oplysninger til N. N. passer udmærket på situationen 10.3.
9. Faktisk havde kongen 10. marts været i forbindelse med Liebe omend gennem mellemmand.
10. N. Neergaards opt. 14.3.–27.3.1920.
11. Vanggaard s. 395, jf. bilag nr. 478. C. P. M. Hansen har rettet og godkendt Vanggaards fremstilling på dette punkt.
12. Venstres prot. 10.3.1920.
13. Rode s. 10, Harsløf 15.3.1920.
14. FT 1919–20, sp. 4312.
15. Munch IV s. 174 ff., jf. Rode s. 10.
16. Harsløf 15.3.1920.
17. FT 1919–20, sp. 4317.
18. FT 1919–20, sp. 4314 ff., LT sp. 1371 ff.
19. Harsløf 11.3.1920.
20. E. Frøen var radikal og stod oprindeligt den H. P. Hanssenske opfattelse nær; men i Flensborg påvirkedes han, så at han svingede over. Efter Vanggaards opfattelse p. g. a. P. Grau og Skade. (Vanggaard s. 374).
21. Harsløf 12.3.1920.
22. sst.
23. sst.
24. Brevet findes i udat. koncept i Vanggaards arkiv (bilag nr. 493 b), af Harsløfs dagb. 13.3. fremgår, at brevet er sendt, og at det må være sket senest 13.3., ses af indre kriterier.
25. Udat. brev fra With til Liebe. (Liebes arkiv). Dette »omtrent ja« er ikke helt korrekt. Juel telegraferede 13.3. til With: »Kan ikke svare før efter nærmere forhandling med L. Er villig til om ønskes straks at komme til København«. (Liebes arkiv).

26. I brev fra Oxholm til With 13.3. stillede denne sig ganske til H. M. Kongens disposition. (Liebes arkiv). Withs brev af 12.3. findes i Oxholms arkiv.
27. Harsløf 13.3.1920.
28. Til Harsløf sagde With 14.3., at han havde skrevet et brev, som ville blive vist kongen. (Harsløf 14.3.).
29. Jourprot. nævner ikke Kraft før 25.3., hvilket ikke udelukker, at Kraft var der 16.3.
30. Brevet fra With til Kraft/kongen kendes dels fra Withs koncept (Vanggaards arkiv bilag nr. 493 b), dels fra Withs referat af brevet i skrivelse til Liebe 14.3. (Liebes arkiv).
31. Liebe s. 286, jf. Vanggaard notater H.
32. Vanggaard s. 397.
33. Allerede 1.12.1919 indberettede den nyudnævnte gesandt i Stockholm, Herluf Zahle, at han var tilbøjelig til at tro, at chauvinister havde søgt kontakt underhånden med højresocialistiske kredse i Sverige for at påvirke disse pro Danevirke, men forgæves, fordi alle svenskere var for den danske regerings politik (jf. Dagens Nyheter 1.12.1919), indb. til u. m. 7 B 29 e. (Rigsarkivet).
34. Harsløf 13.3.1920.
35. Liebe s. 286.
36. With til Liebe 18.3.1920 (Liebes arkiv). Hjerl Hansen skriver i sin beretn., at han 29.3. henlede opmærksomheden på Monberg, hvilket ikke udelukker, at man tidligere har regnet med ham som en mulighed.
37. With til Harsløf 14.3.1920 (Harsløfs arkiv).
38. With til Liebe 14.3.1920 (Liebes arkiv).
39. Som 37. Et i brevet fra With til Harsløf i parentes indsat »Ha« viser med al tydelighed, at With tilstræbte at få en Danevirkemand – foruden sig selv – ind i ministeriet, skønt Liebe var imod dette, hvilket ikke afslører nogen større oprigtighed fra Withs side overfor Liebe – medmindre Withs brev til Harsløf kun er skrevet for at berolige denne; i så fald rammer den Withske uoprigtighed Harsløf.
40. With til Vanggaard 14.3. (Vanggaards arkiv, bilag 473, jf. 474 af 15.3., hvori han advarer Vanggaard mod referendum). With til Harsløf 14.3.1920. (Harsløfs arkiv).
41. BTA 13.3.1920.

8. »Nu er det Danmarks vilje, det gælder« (s. 96–103)

1. Slesvig paa Fredskonferencen (1926) s. 247.
2. Ernst Christiansen i Slesvig delt s. 291 f.
3. Slesvig delt s. 292, jf. P. Grau 15.3.1920.
4. With til Harsløf 15.3.1920. (Harsløfs arkiv).
5. Harsløf 15.3.1920, jf. Neergaard 14.3.–27.3.1920.
6. I Marotts erindr. s. 156 nøjes Branting med at sige, at han ville udbede sig en indberetning fra Sydow.
7. Marotts sendelse har ikke sat sig spor i det sv. u. d.s arkiv.
8. Harsløf 15.3.1920.
9. Den sv. reg. var under krydspåvirkning, idet den ty. chargé d'affaires 15.3.1920 i en verbalnote advarede den mod at støtte de kræfter i Danmark, der ville annektere Flensborg eller lave en engelsk vasalstat ud af Slesvig-Holsten. Sydow fik noten tilsendt til orientering med bemærkning, at u. d. havde fuld tillid til hans måde at løse opgaven på. (Gruppe HP, afd. 20, mål B. Sv. u. d.s arkiv). Allerede i sommeren 1919 havde den tyske legation i Stockholm været aktiv i relation til Sydows udnævnelse; da den forelå sagde den ty. ges., Lucius, både til Hellner og Sydow, at man fra tyske side regnede med Sydow. (Ausw. Amt, telegr. 8.8.1919. Abt. A. Dänemark, pk. da. nr. 63). Den sv. reg.s positive indstilling til den da. reg. fremgår bl. a. af, at Palmstierna 16.3. spurgte Herluf

Zahle, om den da. reg. havde ønsker m. h. t. pressens stilling til den i 2. zone skabte situation; det havde den da. reg. ikke. (Indb. 16.3.1920 fra H. Zahle til da. u. m. 7 B 38).

10. Harsløf 15.3.1920.
11. Udat. koncept. Afsendelsesdatoen kan beregnes, bl. a. fordi det siges, at Harsløf er bortrejst. 11.3. havde Liebe bestilt With til at ringe sig op, og i Withs koncept omtales »en samtale, jeg i dag har haft med hrs. Liebe«. (Withs arkiv, pk. 2, jf. kopi i Liebes arkiv).
12. Som 11.
13. Vanggaards arkiv.
14. Harsløf 15.3.1920. Til P. Grau sagde J. C. Christensen væsentligt det samme, men i mere almindelige vendinger.
15. N. N. Neergaard 14.3.-27.3.1920.
16. BTM 15.3.1920, Kr.Dbl. 15.3.
17. 16.3.1920, jf. Slesvig delt s. 293.
18. BTA 17.3.1920, jf. Nat. s. d.
19. Jourprot.
20. Slesvig delt s. 293.
21. Munch IV s. 181.
22. sst. s. 182.
23. Vanggaard notater H.

9. Situationen uafklaret (s. 104-110)

1. Harsløf 16.3.1920.
2. Liebe til With (Vanggaards arkiv, bilag nr. 493 b.).
3. Liebe s. 287.
4. Harsløf 16. og 18.3.1920.
5. Vanggaard til With (Liebes arkiv).
6. Slesvig delt s. 29. Neergaard nævner ikke i sine optegnelser Klaus Berntsens tilstedeværelse.
7. Venstres prot. 17.3., jf. N. Neergaard 14.3.-27.3.1920.
8. N. Neergaard 14.3.-27.3.1920.
9. BTA 16.3.1920, FT 1919-20, sp. 4313.
10. Slesvig delt s. 293.
11. Klokkeren 5 17.3.1920.
12. BTM 18.3.1920.
13. BTA 20.3.1920.
14. BTA 17.3.1920.
15. Koncept med Withs hånd (Vanggaards arkiv bilag nr. 493 c). Det fremgår af P. Graus brev til With 1.11.1921 (Vanggaard nr. 493 d), at brevet blev afsendt, jf. Harsløf 17.3.1920, jf. P. Grau s. d.
16. BTM 18.3.1920, jf. Slesvig delt s. 293, Harsløf 17.3.1920, Rode s. 14.
17. BTM 19.3.1920, sp. 1752, LT sp. 376.
18. FT 1919-20, sp. 1752, LT sp. 376.
19. Rode s. 14.
20. Rode s. 16.

10. Internationaliseringstanken (s. 111-115)

1. Slesvig delt s. 293.
2. Vanggaard s. 398.
3. Ernst Christiansen nævner i Slesvig delt (s. 293) ikke Hoyer, som if. Harsløfs dagbog var med, Harsløf 19.3., jf. Rode s. 15.
4. Slesvig delt s. 293.
5. Rode s. 15.
6. Saml. H. P. Hanssens redegørelse i Sønderj. Udv., Jessen s. 392.

7. Harsløf 18.3.1920.
8. Vanggaard s. 388.
9. With til Liebe 18.3.1920 (Liebes arkiv), jf. 17.3.1920, Vanggaard bilag 493 e, jf. 483; koncepten er dateret 17.3., men i brevet er datoen rettet fra 17. til 18.
10. Harsløf 20.3.1920.
11. Liebe s. 287. Det er vanskeligt at se, at Liebe skulle have nogen grund til at vildlede sin hustru.
12. Liebe s. 287.
13. With til Harsløf 20.3.1920 (Harsløfs arkiv).

11. Claudel griber ind (s. 116–122)

1. With til Vanggaard 20.3.1920 (Vanggaards arkiv), jf. With til Harsløf 20.3.1920 (Harsløfs arkiv).
2. Collin til Harsløf 20.3.1920. Brevet blev bragt med bud kl. 21 (Harsløfs arkiv).
3. Stemann I s. 42, jf. Slesvig delt s. 294. Bruce var meget svingende. I de samme dage var han inde på Tiedje-linjen som den muligt bedste grænse. Det var i al fald det indtryk, regeringskommisær A. Köster fik. (Telegr. 23.3.1920 til Ausw. Amt, da. pk. nr. 358. Deu. Gesandtschaft. Nordschl. vol. 1–3, 1920).
4. CIS's arkiv er overvejende et administrativt arkiv. Rigsarkivet har ladet det af-fotografere i sin Danica-serie.
5. Se også Sydows brev til Palmstierna 2.4.1920. (Gruppe HP, afd. 20, mål B. Sv. u. d.).
6. Sydow til Palmstierna 18.3.1920, sst. Sydow mener i sit brev, at han er den, der mest har markeret ønsket om upartiskhed, hvorfor han da også i »al-danske« kredse er blevet en mistænkt mand. (Dette indtryk bekræftes af slesvigeres klage over ham, jf. Ehrenwårds strengt fortrolige indb. til sv. u. d. 26.5.1920). Sydow hævder, at Franz von Jessen har søgt at mistænkeliggøre ham i Paris. Sit personlige forhold til Claudel karakteriserer han som godt.
7. Palmstierna til Sydow 29.3.1920, jf. Palmstierna til Beck-Friis 4.6.1920 sst.
8. With til Vanggaard 20.3.1920, bilag nr. 475 b.
9. Collin til Harsløf 20.3.1920, (Collins arkiv).
10. Harsløf 23.3.1920.
11. Knud Fabricius havde tidligere støttet bestræbelserne. 19.3. havde han sendt en redegørelse på fransk til CIS vedrørende stemmetallene i 2. zone. (Harsløf 19.3.1920; et eksemplar findes i rektor H. P. Hansens arkiv).
12. Harsløf 23.3.1920.
13. Knud Fabricius til forf.

12. Usikkerhed om J. C. Christensens holdning (s. 123–126)

1. Harsløf 23.3.1920, jf. Harsløfs oplysn. til Vanggaard, Vanggaard bilag nr. 477.
2. Der tænkes på J. C. C.s samtale med kongen 3.3.1919, Erik Rasmussen s. 60. Harsløf 23.3.1920.
3. Harsløf 23.3.1920. Desværre rummer Vanggaards beretning intet andet om samtalen med C. P. M. H., end at den fandt sted 23. marts (Vanggaard s. 395).
4. Harsløf 23.3.1920.
5. Vanggaard s. 393, jf. bilag nr. 476.
6. Vanggaard s. 392 f.
7. Vanggaard s. 396.
8. Vanggaard s. 395, jf. bilag 478. Det pågældende afsnit er gennemset og rettet af C. P. M. Hansen. Jf. også Vanggaard notater H.
9. Harsløf 29.3.1920.
10. Harsløf 25.3.1920, jf. 24.3.1920.
11. Liebe s. 288.
12. Harsløf 29.3.1920.

13. »Venstre vil ikke« (s. 127–135)

1. Slesvig delt s. 294. Indb. fra ges. i Oslo 23.3.1920 (7 B 38). Heftye til no. u. d. 27.3.1920 (P 2 B 4).
2. Jessen I s. 390, jf. Rode s. 17 f. Hertug Ernst Günther til Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg håbede på en mulighed for at blive regerende fyrste. If. telegram af 6.3.1920 fra Ausw. Amt til Deut. Gesandtschaft (pk. da. nr. 358) skulle hertugen i al fald fortroligt have ytret, at englænderne havde tilbudt ham lederskabet i en slesvigsk-holstensk pufferstat. Hvem disse englændere var, vidste man ikke. Der har dog næppe været mange realiteter – om overhovedet nogen – bag hertugens mulige forhåbninger.
3. N. Neergaard 14.3. til 29.3.1920.
4. Slesvig delt s. 295.
5. Jessen II s. 374–89.
6. Dec. no. XLVI 23.3.1920 (CIS' arkiv) 26.3. meddelte H. P. Hanssen i Sønderjysk Udvalg, at man på visse ting kunne spore, at en afgørelse var truffet, bl. a. havde Mackeprang m. fl. fået anmodning om nærmere at udarbejde visse tvivlsomme punkter i kortet over 1. zones sydgrænse. Ligeledes havde Bruce til grev Schack sagt, at afgørelsen var truffet. (Neergaard 14.3. til 29.3.1920). I BTM 27.3. meddelte Charlotte Haslund, at det ikke var udelukket, at CIS allerede samme eftermiddag holdt afsluttende møde og underskrev dokumentet, der beseglede vore sydlige landsmænds skæbne. Oberstløjtnant Ramsing, der var sagskyndig ved CIS, sagde 26.3. til Stemann, at CIS vist nok traf afgørelsen 27.3. Martling kedede sig, og han og Sydow ønskede en afgørelse inden påske, mens Heftye ville trække tiden ud. Claudel skulle have skiftet og var nu neutral, idet han dog underhånden opfordrede Ernst Christiansen til i Paris at fremsætte krav om et internationalt styre. (Stemann s. 43 f.). Der var et meget stort antal rygter i omløb i disse dage især i Flensborg; de fleste af dem var løse. Det står således fast, at CIS ikke havde truffet nogen afgørelse endnu; men det er klart, at det ville ske snart, jf. Marlings indb. til lord Curzon.
7. Allerede i BTM 25.3. oplyste Charlotte Haslund, at ved en ny konstellation i CIS ville denne ikke stille et forslag, »der rummer gunstige muligheder for Danmark«.
8. Slesvig delt s. 319 ff. Her er navnene ikke nævnt; men i brev til Rode har P. Grau identificeret dem, jf. Rode s. 27 og P. Grau 25.3.1920. Mødet med CIS er også omtalt i Willemoës notesbog 26.3. (med kilde i Holger Andersen).
9. P. Grau 25.3.1920.
10. P. Grau i Slesvig delt s. 321.
11. Slesvig delt s. 295.
12. Vanggaard fik den opfattelse af Christmas Møllers meddelelse, at der inden 31. marts kl. 11 måtte være officielt telegram til CIS om regeringskrise eller et personligt telegram fra kongen til CIS om at udsætte indstillingen. (Vanggaard bilag nr. 477). Intet sted ses, hvad denne antagelse bygger på.
13. Harsløf 25.3.1920.
14. Hatting s. 153.
15. Harsløf 26.3.1920.
16. Samme synspunkt udtryktes i BTM. s. lederartikel 21.3.
17. Fyns Tidende 28.3.1920, jf. Rode 29.
18. Slesvig delt s. 321 f., jf. Jørgen Hatting i BTA.s kronik 25.2.1966. Kejserinden udtrykte over for P. Grau sin uforbeholdne vrede over det radikale ministerium, bl. a. sagde hun, at skulle Zahle op at hænge, ville hun være med til at trække i rebet. (Oplysn. til J. Hatting fra P. Grau). – Se også Grau 26.3.1920; »Kejserinden udtalte sig helt uforblømt«. Under sit ophold i København i slutningen af marts blev fru Bruce tilsagt til samtale med kejserinde Dagmar og prins Valdemar, (Willemoës' notesbog 7.4.1920).
19. Vanggaard s. 397.

20. Rode s. 28 f. H. P. Hanssen 29. og 30.3. omtaler også kejserindens formodede indflydelse. Rodes notat 14.12.1920. I Rodes arkiv findes en omfattende samling breve fra Johan Knudsen, der godtør dette.
21. Withs arkiv, pakke 1.
22. Kejserinde Dagmars datter, storfyrstinde Olga Kulikovski beretter i sine erindringer, om kong Christians chikane overfor kejserinden. (Vorres s. 134 f., 143 f.).
23. Prins Harald til Brammer 16.3.1920 (Brammers arkiv). Det var iøvrigt vanskeligt for prinsen at støtte bestræbelserne, fordi disse meget misbilligedes af prinsesse Helena, der var tyskoriteret. »Det er også vanskeligt at telefonere, da konen har telefonen ved siden af sengen«, skrev prinsen.
24. If. Harsløf 26.3. synes også Christmas Møller at have været virksom for at få P. Grau ind til det konservative partimøde.
25. Vanggaard s. 400 ff., jf. bilag nr. 482. Se også P. Grau 26.3.1920.
26. Rode s. 29, jf. Rodes arkiv D 3.
27. Rigsd. årb. s. 37.
28. Rodes notat af samtalen med Johan Knudsen 14.12.1920, Rodes arkiv D 3, jf. Rodes delt s. 322 og Hatting s. 154, jf. Harsløf 26.3.1920. Den konservative partiprotokol rummer kun en ganske kort og intetsigende indførsel om gruppe-mødet kl. 11,45.
29. Hatting s. 154, jf. P. Grau 26.3.1920.
30. Harsløf 26.3.1920.
31. Tre venstremænd s. 354 f.
32. Harsløf 26.3.1920, Slesvig delt s. 295, jf. Munch IV s. 188.
33. A. Abrahamsen udatt. notat (Abrahamsens arkiv), jf. N. Neergaard 27.3.1920. (Han siger, at han og J. C. C. søgtes af P. Grau og A. Svensson, men nævner ikke Kloppenborg-S.).
34. BTA 20.3.1920.
35. BTA 19.3.1920.
36. BTM 20.3.1920.
37. BTA 26.3.1920.
38. BTA 20.3.1920.
39. Kbh. 27.3.1920.

14. Regeringspartierne (s. 136–146)

1. Axel Linvald i Pol. 23.3.1958. Pol. 24.1.1919 indeholdt en artikel vendt mod H. P. Hanssen, jf. Munch IV s. 51 f. Ifølge Kai Friis Møller (s. 73–80) optog Cavling et Flensborgvenligt digt i Pol. 29. november 1919 for at afbalancere bladets øvrige kurs. Under krigen havde der i 1917 været en alvorlig konflikt mellem ministeriet og Cavling, der ikke ville respektere dettes ønske om tilbageholdelse af nyheder vedr. USA's indtræden i krigen (Rode t. Cavling 3.2. og 5.2., Cavling t. Rode 5.2. og 9.2.1917, Rodes arkiv).
2. Munch IV s. 180.
- 3a. Gennemgået for marts 1920 er Social-Demokraten, Demokraten og Fyens Socialdemokrat. Sidstnævnte var redigeret af Marott, og man mærker nok en større interesse for 2. zone, men ingen agitation. Radikale blade gennemgået: Fyns Venstreblad, Holbæk Amts Venstreblad, Aalborg Venstreblad.
- 3b. Munch IV s. 172 f.
4. Adskillige breve fra Brandes til Oskar Johansen 1917–20 viser dette (O. Johansens arkiv).
5. Munch IV s. 173.
6. Det rad. Venstres prot. 9.3.1920.
7. FT 1919–20, sp. 4293 f.
8. Aktmæssig Fremst. s. 65.
9. Munch IV s. 182.

10. Munch IV s. 181, jf. partiprot. 17.3.1920.
11. Rode s. 16.
12. Munch IV s. 182, jf. partiprot. 18.3.1920.
13. Partiprot. 19.3.1920.
14. Munch IV s. 182.
15. Pol. og BTM 21.3.1920. If. BTM sagde Kaper, at han vel beklagede, at min. Zahle var faldet for den fejltagelse, at fædrelandets frelse var afhængig af dets forbliven; men man burde ikke af den grund gøre noget, der kunne blive skæbnesvangert. Han erklærede sig enig med Birck og Johs. Hage. Kapers slægt stammede fra Angel, og han havde et stort lokalkendskab til forholdene i 2. zone.
16. I Krigens Vendetegn s. 227–31, jf. sst. s. 226 f. (Velkomstord til H. P. Hanssen 16.2.1920).
17. Se f. eks. Pol. og BTM.
18. I perioden 1960–64 nødtes Det rad. Venstre f. eks. til at vise langmodighed overfor Aage Fogh. Som eksempel på det modsatte kan nævnes Krabbes eksklusion i 1910, fordi han ved sin afgang som forsvarsminister modtog udnævnelse til kammerherre. Intet flertal stod dengang i fare, Krabbe var 77 år og ret isoleret – og det kun 5 år gamle parti risikerede at blive latterliggjort.
19. Munch IV s. 174, 177 f.
20. Munch IV s. 181.
21. Dette bevises bl. a. af, at der i Collins arkiv findes akter fra tyske myndigheder, som efterretningsvæsenet har opsnappet og ladet gå videre til Collin, der atter har sendt dem til CIS. Akterne synes at godtgøre, at de tyske myndigheder øvede valgtryk i afstemningstiden.
22. Jessen II s. 373, jf. Rode s. 15. Samme synspunkt gjorde H. P. Hanssen gældende i rigsdagens sønderjyske udvalg 26.3.1920.
23. Aktmæssig Fremst. s. 411.
24. Jf. H. N. Andersens oplysning til N. Neergaard om sin egen reaktion på gesandtinstruktionen (N. Neergaard 4.5.1920).
25. Munch IV s. 125.
26. Marott s. 140. Det har været antydnet, at M. havde opkøbt byggegrunde i Flensborg ud fra en spekulationsmæssig antagelse af, at byen kom til Danmark. M. svigersøn, nationalbankdirektør Svend Nielsen har overfor forf. oplyst, at de eneste grunde, M. ejede, lå ved Damhussøen.
27. Marott s. 141 ff.
28. Marott s. 144 f.
29. Soc. dem.s. prot. 16.1.1920 (Folketingets arkiv).
30. Soc. dem.s. prot. 12. og 18.2.1920.
31. Soc. dem.s. prot. 20.2. – Det samme fik også red. Sundbo, formodentlig dog af modsatte grunde, jf. Marott s. 140 f.
32. Soc. dem.s. prot. 15.3.1920.
33. Soc. dem.s. prot. 16.3.1920.
34. Soc. dem.s. prot. 17.3.1920.
35. Soc. dem.s. prot. 18.3.1920.
36. Socialdemokratisk Forbunds prot. (Arbejderbev. arkiv & bibl.).
37. Marott s. 160, jf. Pol. 23.3.1920.
38. Marott s. 160.
39. Fyens Soc. dem. 22.3.1920, jf. Marott s. 161.

15. Venstres omsving 27. marts (s. 147–156)

1. Harsløf 26.3.1920, jf. P. Grau s. d.
2. Harsløf 26.3.1920.
3. Vanggaard s. 398.
4. Vanggaard s. 398 f.

5. P. Grau til Vanggaard 1.11.1921 (Vanggaard bilag nr. 493 d), Harsløf 26.3.1920, jf. Vanggaard s. 399.
6. Harsløf 26.3.1920.
7. Vanggaard s. 399, jf. bilag nr. 480.
8. Vanggaard s. 400.
9. Vanggaard bilag nr. 480.
10. Kloppenborg-Skrumsager kom til stede lidt senere.
11. Slesvig delt s. 322 f., Vanggaard s. 400, N. Neergaard 27.3.1920, jf. Hatting s. 154.
12. Slesvig delt s. 323 f.
13. N. Neergaard 27.3.1920.
14. Slesvig delt s. 324.
15. Vanggaard s. 400, jf. bilag nr. 480; N. Neergaard 27.3.1920.
16. N. Neergaard 27.3.1920, Vanggaard s. 401, Harsløf 26.3. (bygger på Kloppenborg-Skrumsagers mundtl. ref.), Hatting s. 154.
17. N. Neergaard 27.3.1920, Vanggaard s. 401, jf. bilag nr. 480 (et samme dag nedskrevet ref.), Harsløf 26.3.1920 (heri Kloppenborg-Skrumsagers version, der ikke indholdsmæssigt adskiller sig fra de andre), Hatting s. 154, P. Graus egen version i Slesvig delt s. 324 (her er de drøje hug og truslen om vælgerfrafald udeladt; men bogen kom også 1922).
18. Vanggaard s. 401, bilag nr. 480, jf. Slesvig delt s. 325.
19. Vanggaard s. 403.
20. Johan Knudsens mundtl. beretn. til Rode 14.12.1920.
21. Rode s. 32, jf. note 20 og Johan Knudsen til Rode 14.2.1926, N. Neergaard 27.3.1920.
22. Vanggaard s. 402, jf. bilag nr. 480.
23. Johan Knudsen til Ove Rode 14.2.1926.
24. FT 1919-20, sp. 5036.
25. Vanggaard s. 403.
26. N. Neergaard 27.3.1920.
27. Rigsdagårb. 1919-20, s. 37, jf. Vanggaard s. 402 og bilag nr. 480.
28. Ekstra folketingsvalg, et folketingsvalg og et landstingsvalg før grundlovsændringen, en folkeafstemning om denne og derpå et folketingsvalg og et landstingsvalg.
29. Vanggaard s. 402, jf. bilag nr. 480.
30. FT. 1919-20, sp. 5036. LT sp. 1757.
31. Vanggaard og N. Neergaard har intet noteret.
32. Rode s. 32 f., FT 1919-20 sp. 5209, jf. Johan Knudsens beretn. til Rode 14.12.1920 og sammes brev til Rode 14.2.1926.
33. FT 1919-20 sp. 5150.
34. A. s. sp. 5202.
35. A. s. sp. 5209.
36. Vanggaard s. 403, Johan Knudsens beretn. til Rode 14.12.1920, sammes breve 18.2. og 24.2.1926.
37. Rode s. 29.
38. Vanggaard s. 403.
39. Klokkeslettene kan ikke fastslås præcist; men samtalen med Birck har formentlig fundet sted mellem 18 og 20. Alle fire forhandlere har da rimeligvis kendt Marotts, Moesgaard-Kjeldsens og Lauritz Jensens erklæringer.
40. Johan Knudsen til Ove Rode 14.2.1926, jf. 14.12.1920.
41. BTM 14.4.1920, jf. Rode s. 33.
42. Johan Knudsen til Ove Rode 14.2.1926, jf. Rode s. 33.
43. Sst., jf. Rode s. 34.
44. Bircks oplys. til H. P. Hanssen 30.3.1920. Det fremgår dog ikke klart, om det var lørdag 27. marts, at H. N. Andersen øvede pres på Birck.
45. Johan Knudsens beretn. til Rode 14.12.1920, jf. Rode s. 34. Ifølge Vanggaard

s. 409 forhandlede A. Abrahamsen og A. Karstensen hele lørdag aften med Birck for at hindre ham i at lave åbent oprør. Oplysningen bekræftes ikke af andre kilder. Derimod skriver A. Karstensen (s. 94), at han og Johan Knudsen reelt var enige med Birck; men derfor kan A. K. godt af partimæssige grunde have ønsket at undgå dissens fra Birck, selv om A. K. ved aktionen måtte risikere sin valglovsreform.

16. Kongen og H. N. Andersen (s. 157-165)

1. Slesvig delt s. 324, Harsløf 27.3.1920. 25.3. var Edv. Brandes og Kraft i privat-audiens, 26.3. departementschef F. P. Hjort-Lorenzen og redaktør Chr. Gulmann, begge fra Sønderjysk Fond, samt C. P. M. Hansen; men intet er oplyst om, hvad de fremførte. (Jourprot.).
2. Rode s. 35, jf. s. 43. I jourprot. nævnes Scavenius ikke.
3. Vanggaard, notater H.
4. E. Brandes til Rode 19.2.1926.
5. J. Knudsen til Rode 14.12.1920 (mundtl. beretn.).
6. FT 1919-20 sp. 5150.
7. N. Neergaard 27.3.1920.
8. Kongen sagde 29.3 sent om aftenen til den socialdemokratiske deputation, at Venstre og konservative havde sagt ham, at ministeriet Zahle ikke længere havde flertal (Social-Demokraternes ref. 30.3.). Ganske vist blev referatets rigtighed ikke bestridt; men det er næppe tænkeligt, at Neergaard og J. C. Christensen udtrykte sig så kategorisk 27.3.; der er heller ingen kilder for, at Neergaard og Piper sagde dette 29.3. efter afskedigelsen af Zahle; men der er talrige muligheder for misopfattelser både hos kongen, deputationen og referenten.
9. Collin 22.10.1918.
10. Willemoës' referat 21.11.1919.
11. N. Neergaards optegnelser medio juli 1920 om regeringsdannelsen.
12. P. Munch IV s. 94.
13. Af Willemoës' notesbøger fremgår, at han stod i regelmæssig forbindelse med Collin, Harsløf, Vanggaard, Jørgen Pedersen, Fergo, Eduard Hansen, Kraemer, O. Krarup, rektor H. P. Hansen, Holger Andersen, magister Ingemann Ottosen og Bruce.
14. Vanggaard s. 130. Også A. Foss var bekendt med H. N. Andersens synspunkt; han mente, at H. N. Andersen af h. t. kongen ønskede slottet Lyksborg med til Danmark. (Utrykte erindringsr. s. 79).
15. Notat 23.3.1920, bilag nr. 478 (Vanggaards arkiv).
16. Harsløf 22.3. og 28.3. - 22.3. talte Rovsing med H. N. A., som han fandt »ikke god« (Harsløf 28.3.).
17. I al fald viser intet af det granskede arkivmateriale en sådan forbindelse. Om utrygheden ved H. N. A. se også Harsløf 23.3. og 29.3.
18. Nogle af navnene skaffedes af With-kredsen, Harsløf 20.3. og 24.3.
19. Harsløf 28.3.1920.
20. Som note 11.
21. Han omtales ikke i de benyttede arkivalier.
22. Vanggaard s. 403, Harsløf 27.3., H. P. Hanssen 29.3.1920, jf. Thaulow s. 247.
23. Vanggaard s. 404.
24. Vanggaard s. 404 f., jf. bilag nr. 481.
25. Vanggaard s. 405. Det er naturligvis forbundet med en vis risiko, at Vanggaard er den eneste kilde til Carlsberg-mødets forløb, idet han kan tænkes at have overbetonet sin egen indsats. På den anden side bekræfter hændelsesforløbet, at Vanggaard sikkert i alt væsentlig har ret.
26. Vanggaard s. 405, jf. Slesvig delt s. 325, jf. Rigsdagsårb. 1919-20, s. 37.
27. Uagtet dette var L. Jensen i denne sag blevet orienteret af de konservative. FT 1919-20 sp. 5194.

28. Vanggaard s. 405.
 29. Carl Thalbitzer meddelte 30.3.1920 (se København), at han ikke havde tilsluttet sig adressen; men denne var da uden synderlig interesse p. g. a. begivenhedernes voldsomme udvikling. At C. T. kom med på adressen, skyldes en misforståelse, idet han formulerede sit afslag så diplomatisk uklart, at de ivrige underskriftsindsamlere tog det for et tilsagn (Thalbitzers oplysn. til forf.).
 30. Jessen II s. 398.
 31. Vanggaard s. 405. Tidsberegningen bygger på, at Vanggaard efter Carlsberg-mødet var hos C. P. M. Hansen på Østerbro og derpå kl. 19,30 til møde med With-kredsen hos grosserer Aage Møller.
 32. Kilderne oplyser ikke, om Holstein var med til Carlsberg-mødet. – Det er umuligt at fastslå, om man har kendt udfaldet af pressionen over for Birck.
 33. Vanggaard s. 408.
 34. Harsløv 27.3.
 35. Harsløf 28.3. – Det skal indrømmes, at kilden er andenhånds: Harsløfs dagbogsnotat af Rovsings oplysninger dagen efter telefonsamtalen. Der er dog intet, som tyder på, at Rovsing forvanskede H. N. Andersens udtalelser, og intet tyder på, at Harsløfs referat er ukorrekt. De følgende to døgnns begivenheder bekræfter sandsynligheden af telefonsamtalens indhold.
 36. Rose s. 36. Munch IV s. 190 f.
 37. Rode s. 25.
 38. Rode s. 42.
 39. Påstanden fremføres i bogen Pengemagt og Ruslands-politik, I–II, der udkom, mens Kai Moltke endnu var aktiv i Danmarks kommunistiske Parti. Ifølge bogen havde ØK og Landmandsbanken oprindeligt på en række felter været en sammenhængende enhed, og ØK havde støttet sig til Landmandsbankens penge (I, s. 110), og at dette ikke er urigtigt, ses bl. a. af, at Landmandsbankens direktør, Emil Glückstadt, var formand for ØK's bestyrelse, mens f. eks. forpagter Sonne både var medlem af bestyrelsen for ØK's Industri- og Plantageselskab og Landmandsbankens ledelse (Sonne s. 189).
- Med starten af Transatlantisk Kompagni i 1916 ved Harald Plum (og med Glückstadt som formand) skete der ifølge Moltke (I, s. 101 og 110) en tvedeling af den finansgruppe, Landmandsbanken hidtil havde været den samlede generalnævner for. Vel havde ØK og det, Moltke kalder »Siam-kredsen«, været engelsk orienteret p. g. a. deres interesser i Østasien (I, s. 111, II, s. 160) og Landmandsbanken orienteret mod Centraleuropa: Hamburg, Frankfurt, Berlin og Wien (I, s. 95, II, s. 160); men dette havde ikke afficeret H. N. Andersen. Efter interventionspolitikken sammenbrud ved årsskiftet 1920 stilede Transatlantisk Kompagni i stedet efter ved forhandling med sovjetrusserne at bjerge sine indefrosne værdier, samtidig med at Morgankoncernen med Landmandsbankens støtte var ved at erobre Transatlantisk Kompagni (II s. 165). Dette vakte H. N. Andersens uro og misnøje, som ikke blev mindre, da der i 1920 dannedes en »The International Russian Reconstruction and Relief Committee« (II s. 172, jf. Erik Plum s. 98 ff.). H. N. Andersen frygtede for Transatlantisk Kompagnis konkurrence. Derfor skulle han ifølge Moltke (II s. 178 f.) i marts 1920 have besluttet sig for at vælte ministeriet Zahle, der politisk havde stået som protektor for Emil Glückstadt og Harald Plum. Transatlantisk Kompagni skulle rammes, og Flensborg-røret lod sig med fordel udnytte hertil. Det er højst sandsynligt, at H. N. Andersen har haft et ønske om at ramme en potentiel konkurrent, og det er også tænkeligt, at han har villet gå så vidt som til at lamme sin egen bankforbindelse for at nå dette mål. Storforretningsmænd har mange interesser og må undertiden prioritere disse. Men noget bevis leverer Moltke ikke, og det er tvivlsomt, om det lader sig tilvejebringe. Der er derimod en række faktorer, som peger i retning af, at andre motiver kan have været afgørende. H. N. Andersen holdt således som påvist igen indtil 27.3. – Han kan naturligvis have afventet det gunstigst mulige tidspunkt; men han ses ikke at

have været virksom for at få tilvejebragt dette, og nogen mulighed for at få oppositionspartierne til at vedtage valgerklæringen havde han ikke. Det er også selvmødsigende, at prins Valdemar, der ifølge Moltke havde økonomiske interesser i Landmandsbanken, gennem hvilken han angives at have tjent over 1 mill. kr. (I, s. 14), skulle være ivrig for at få ministeriet fjernet for just at ramme denne bank (jf. Liebe s. 290). Ligeledes at Plum-gruppens juridiske konsulent, hrsf. Harboe notorisk var en af de konservative politikere, som var mest ivrig efter at få ministeriet Zahle bort af hensyn til den sønderjyske sag. H. N. Andersen ses heller ikke på noget tidspunkt at have været i forbindelse med With-kredsen, der som nævnt også betragtede ham med skepsis.

Mest påfaldende forekommer det dog, at i intet tilfælde er der hos dem, der agerede i 1920, påtruffet blot antydning af, at de havde økonomiske bagtanker i snævrere forstand, men derimod nok hos nogle et almindeligt ønske om at komme det Rodeske regimente til livs, som Liebe udtrykte det (s. 285). Men ifølge Moltke (s. 190 ff.) var disse snævre økonomiske interesser drivkraften, idet ØK og Handelsbanken allierede sig med den gamle Tietgen-gruppe i Privatbanken om i fællesskab at sætte deres fælles storkonkurrent, Landmandsbankens førende fløj og kombinationen Glückstadt-Plum ud af spillet. Som bevis nævner Moltke ministeriet Liebes designerede medlemmer: Castenschiold, With og Porse og deres forbindelse med ØK, Handelsbanken og Privatbanken. Det er ikke tænkeligt, at H. N. Andersen har kunnet bruge alle disse mennesker som sine marionetter, uden at det har nedfældet sig i kilderne.

Kai Moltkes påstand, at påskekrisen blev planlagt og gennemført af H. N. Andersen for at ramme Transatlantisk Kompagni, er en helt usandsynlig problemstilling, som bærer præg af Moltkes forudfattede, marxistiske historiesyn.

40. Harsløf 27.3., Grau 27.3.
41. Harsløf 27.3. Vanggaard s. 408.
42. Vanggaard s. 408.

17. De sidste bestræbelser 28. marts (s. 166–173)

1. Vanggaard s. 408 f.
2. Vanggaard s. 409.
3. Lederartikel 28.3.1920.
4. I CIS' arkiv findes ingen spor af sådanne henvendelser.
5. I det svenske u. d.s arkiv findes intet herom. Heller ikke i det norske u. d.s arkiv.
6. Slesvig delt s. 330.
7. Slesvig delt s. 295, Jessen II s. 398. Aftenbladene bragte samme dag denne af 500 tillidsmænd vedtagne udtalelse. Flensborg Avis' artikler tryktes samtidig i den konservative københavnske presse, hvad allerede Rode bemærkede (s. 13).
8. N. Neergaard 28.3., jf. Rode s. 41.
9. N. Neergaard 28.3. S. d. telefonerede Vanggaard til Willemoës, at der næppe skete noget. (Willemoës 28.3.).
10. Venstre gik imod, og ifølge København 28.3. ville den konservative landstingsgruppe heller ikke være med til at fremme folketingsgruppens valglovsforslag, jf. Rode s. 30. Ref. af mødet i sønderj. udv. 12.5.1920.
11. Rode s. 41 f.
12. Brammer 28.3.1920.
13. Brammers koncept dat. 28.3.1920. (Brammers arkiv).
14. Som note 12.

18. Et ministerium Rousing? (s. 174–177)

1. Harsløf 28.3.1920.
2. Vanggaard refererer i sin beretning som omtalt ikke indholdet af dette brev, hvad der f. s. v. bekræfter antagelsen, som beretningen var skrevet med henblik på at blive læst af bl. a. Harsløf, jf. forordet til Vanggaards beretning.

3. Som 1.
4. I parentes har Harsløf i sin dagbog indføjet: C. P. M. Hansen, men det fremgår ikke, om han har oplyst navnet overfor Rovsing. Det anvendte ordvalg synes dog at tyde på, at han ikke har gjort det.
5. Som 1.
6. Da Vanggaard om aftenen var hos Harsløf, lod han dette gå videre til kongen, formentlig via C. P. M. Hansen.
7. Som 1. Zahle blev dog først tilsagt mandag morgen (Rode s. 45); men han var jo også bortrejst til ud på søndag aften.
8. Det må understreges, at kilden er andenhånds (Vanggaard, notater H), idet hverken Krieger eller J. C. Christensen har efterladt sig noget arkiv.
9. N. Neergaard 29.3.1920.
10. Liebe s. 288 f.
11. N. Neergaard 29.3.
12. Thalbitzer havde været formand for Studentersamfundet 1909–10, men var siden gledet »mod midten«. Gennem en mellemmand lod H. N. Andersen Thalbitzer spørge, om han ville gå ind i et sådant ministerium. Thalbitzer betragtede ikke henvendelsen som helt seriøs og gav et tvetydigt svar. (Thalbitzers oplysn. til forf.).
13. Liebe s. 289.
14. De sidste 60 års historie afgiver mange eksempler på hårde angreb på »afhoppere«: Det radikale Venstre contra Venstrereformpartiet 1905 – og fra nyere tid Niels Westerby og Børge Diderichsens brud med Venstre i 1965, Venstresocialisternes med Socialistisk Folkeparti i 1967.
15. Collins dagbog 1918–19 indeholder eksempler herpå.

19. Valglovsforhandlingerne (s. 178–184)

1. Politiken 29.3.1920. FT 1919–20 sp. 5079 ff. (Borgbjerg), sp. 5112 ff. (Rode). Jf. Rode s. 8, 26 og 90.
2. Rode s. 22 f.
3. Valgloven stillede partierne således ved valget i 1918: Venstre fik et mandat i gennemsnit for 5911 stemmer, Socialdemokratiet og Det radikale Venstre 6450 stemmer og Det konservative Folkeparti 7630 stemmer (Erik Rasmussen s. 16).
4. Rode s. 19 ff.
5. Rode s. 21, jf. Hatting s. 139 f., 150.
6. Ref. af forretn.udv.mødet.
7. Ref af repræsentantskabsmødet 11.1.1920.
8. Asger Karstensen s. 87.
9. Som 7.
10. Hatting s. 10.
11. Som 8.
12. Johan Knudsen til Rode 6.2.1926.
13. Venstres partiprot. 20.11., 22.11. og 3.12.1919. Partimøderne her og i det følgende omfatter både folketingsgruppen og landstingsgruppen.
14. FT 1919–20 sp. 4044–4049.
15. LT 1919–20 sp. 1080–1118. Det er fra denne fase, at Neergaard 6.3.1920 skrev til Frede Bojsen: »Vi søger at fremme grundlov og valglov af al kraft, men fra regeringens og dennes partiers side benytter man energisk uenigheden om disse love til at trække behandlingen i langdrag«. (Tre venstremænd s. 244). Asger Karstensen havde samme opfattelse (FT 1919–20 sp. 5124).
16. Asger Karstensen s. 88.
17. Partiprot. 16.3.1920.
18. Partiprot. 18.3.
19. Partiprot. 10.3.
20. Partiprot. 24.3.

21. FT 1919-20 sp. 4944.
22. Rode s. 23.
23. FT 1919-20 sp. 4929.
24. Rode s. 23.
25. FT 1919-20 sp. 4951.
26. Rode s. 24.
27. Munch IV s. 188.
28. Som 12.
29. Marling til lord Curzon 17.4.1920. Documents nr. 430.

20. Ministeriets forhandlinger 28. marts (s. 185-190)

1. Rode s. 43.
2. Rode s. 43 f.
3. Rode siger utrykkeligt »ministrene« med undtagelse af de fem navngivne, som var bortrejst (s. 44 f.). De eneste kilder til mødet er i øvrigt desværre kun Rode og Munch, som begge var fraværende.
4. Rode s. 44.
5. Munch IV s. 189, jf. Brandes til Rode 19.2.1926.
6. Rode s. 45.
7. Rodes notat af 14.12.1920.
8. Munch IV s. 189 (Skrrevet 5.5.1920).
9. Rode s. 29, Munch IV s. 189.
10. Som 7.
11. Pol. 29.3., jf. Rode s. 44.
12. Erik Rasmussen s. 58 ff.

21. Ministeriet Zahles afskedigelse 29. marts (s. 191-198)

1. Der henvises i almindelighed til Munch III-IV og Rodes optegnelser fra 1. verdenskrig (ORA, D 3) samt E. Brandes breve til Oskar Johansen (O. J.s arkiv).
2. Brandes til Rode 26.2.1926 (ORA).
3. N. Neergaard 29.3.1920, jf. Rode s. 45 f.
4. N. Neergaard 20.3. Jourprot.
5. Rode s. 49, 51.
6. Munch IV s. 192.
7. N. Neergaard 28.3.1920.
8. Munch IV s. 190, jf. Liebe s. 290.
9. Rode s. 46.
10. N. Neergaard 29.3.
11. Vanggaard notater H.
12. Piper til Liebe 18.4.1920 (Liebes arkiv), jf. jourprot. og Soc. 29.3.1920.
13. Som 14.
14. Rode s. 46.
15. Som 11.
16. Erik Rasmussen s. 59.
17. Rode s. 55.
18. Zahles notat af okt. 1937 (Z.s arkiv).
19. Rode s. 46 f.
20. I sit manus. refererede Rode E. Brandes' udtalelser noget stærkere: »Kongen måtte forstå« og »en begivenhed uden politisk sidestykke i vor historie«. På Brandes' henstilling mildnede Rode stykket noget. (Notater i Rodes arkiv D 3).
21. Rigsdagsårb. 1919-20 s. 39.
22. Munch IV s. 190, Scavenius: Forhandlingspol. s. 193.
24. H. P. Hanssen 29.3.1920, jf. Rode s. 55 f.

22. Ministeriet Liebes dannelse (s. 199-210)

1. Klokken var da ifølge Liebes beretning ca. 12. Det er rimeligvis en time for tidligt, da Neergaard vanskeligt kan have været hos kongen før kl. 12, hvorpå hans og kongens samtale fulgte; først derefter kom kongens opringning til Liebe.
2. Rode s. 45.
3. Liebe s. 288.
4. Da forhandlingerne herom brød sammen netop 26. marts, tør det nok antages, at Withs henvendelse til Liebe om udsættelse fandt sted denne dag. Den følgende dag kom jo Venstres, konservatives og de to frafaldnes krav om valg, hvorved situationen tilspidsedes så meget, at With ikke efter denne dag kan have bebudet udsættelse, selv om han rigtig nok stod uden for begivenhedernes centrum på dette tidspunkt.
5. Jourprot. – Rode synes at mene, at Liebe stod bag anmodningen om at fungere (s. 47), hvad der som påvist ikke holder stik. Det var Neergaard. Ifølge Rode (s. 51) kaldtes Roving til kongen, efter at Neergaard var gået. Det er tænkeligt, men ingen kilde giver holdepunkt for antagelsen. Jourprotokollen, der ganske vist ikke er fuldstændig, oplyser kun, at mellem Zahle og Neergaard havde komponisten Carl Nielsen og kammerherre, gesandt Herluf Zahle privataudiens. Efter Neergaard kom Piper og Liebe.
6. Liebe s. 285.
7. Som 6.
8. Carl-Aksel Liebes oplysn. til C. Th. Zahle 21.10.1937 (Z.s arkiv).
9. Liebe s. 290.
10. Liebe s. 288.
11. Ifølge Vanggaard (s. 414) vægrede With sig ved at overtage forsvarsministeriet, men presset hårdt af Liebe indvilligede han til sidst; denne vægring skal ikke tages højtideligt.
12. Kuvert m. liste 1 og 2, jf. svartelegr. i Liebes arkiv. Liebe s. 288.
13. Liebe s. 288. Liebe fik ikke listen med og citerer dens navne efter hukommelsen. Det kan derfor ikke udelukkes, at den rummede flere navne end de anførte.
14. Moesgaard-Kjeldsen sagde også nej mandag morgen, lige før han kom til Neergaard, Neergaard 29.3.1920.
15. Liebe s. 289.
16. Konow II s. 140 f. Konow kunne ikke lide H. N. Andersen.
17. Konow I s. 20, II s. 139 f.
18. Konow var ven med prins Valdemar, der på sin side havde nær forbindelse med H. N. Andersen. Kongen lagde også vægt på prins Valdemars mening (Liebe s. 290).
19. Konow II s. 176, Vanggaard s. 415.
20. Konow II s. 239.
21. Hjerl Hansens beretn.
22. Konow II s. 176 f. nævner ikke Hjerl Hansen, der kan være gået.
23. Konow II s. 176.
24. Konow II s. 177. With mente, at Konow mandag aften gennem hofforbindelser modarbejdede hans kandidatur, men herom foreligger intet (Vanggaard s. 415).
25. Konow II s. 178. Harsløf 29.3.1920.
26. Konow II s. 178. Telegr. i Liebes arkiv fra Hass er dateret 30.3. kl. 7 m., men det udelukker ikke, at Hass kan have accepteret telefonisk 29.3. om aftenen.
27. Juel til Liebe 30.3.1920 og Liebes svarkoncept, Liebes arkiv.
28. Wedell-Neergaard til Liebe 30.3.1920, Liebes arkiv.
29. Koncept Liebes arkiv, jf. Konow II s. 179.
30. Konow II s. 179. Se BTM og Pol. 30.3. – Pol.s kilde var Roving (Munch IV s. 191).
31. Liebe s. 290.

32. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 41.
33. Liebe s. 290, Konow II s. 178, jf. Carl-Aksel Liebes oplysn. til Zahle 21.10. 1937 (Z.s arkiv).
34. Vanggaard s. 415, jf. bilag nr. 482.
35. Konow II s. 184.
36. Telegram i Liebes arkiv.
37. Porses oplysn. til forf. F. eks. var han midt i et arbejde for nye produktionsformer i mejeribruget, derunder opførelsen af et forsøgsmejeri. Porses brev til forf.
38. Hjerl Hansens beretn.
39. Konow II s. 179.
40. Jourprot.
41. Liebe s. 291.
42. Porses brev til forf.
43. Statstidende 6.4.1920, jf. Konows udn. (K.s arkiv) og Rodes afsk. (Rodes arkiv).
44. Rode s. 50.
45. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 40.
46. Liebe s. 290 f.
47. Hverken Liebes eller Konows beretn. omtaler dette punkt, hvad man tør formode, at de ville, dersom de havde vidst besked.
48. Liebe s. 291, Konow II s. 188.
49. Harsløf 29.3.
50. Vanggaard s. 409, jf. 482. Kraemers brev af 3.4.1920 til Willemoës (W.s arkiv).
51. Harsløf 29.3., jf. Vanggaard bilag nr. 482. Ikke alle konspirationsdeltagerne begræd, at With ikke blev minister. Således skrev Brammer i sin dagbog: »Jeg er vel tilfreds med Konow som forsvarsminister – langt bedre end den projekterede Erik With, der både er naiv og uden virkelig fasthed«. (Brammer 30.3.).

ANDET AFSNIT

23. Arbejderbevægelsens reaktion (s. 211–225)

1. En bygning II s. 7 ff.
2. Forf. er forfatteren Carl Heinrich Petersen, Viborg, megen tak skyldig for nyttige råd og vink vedrørende den syndikalistiske bevægelse. Se sammes art. i Verdens Gang nr. 6–7, 1962. Ligeledes Ernst Christiansen: Danske Smede (1948). Smedefaget havde mange syndikalister, især i Københavns-forbundets 1. afd. Det er Ernst Christiansens sikkert korrekte opfattelse, at Fagoppositionens tilslutning ikke svarede til en tilsvarende tilslutning til syndikalismens principper (s. 77). Men dette forhold udelukker ikke, at de tilsluttede var villige til at følge lederens parole. – Chr. Christensen har i Solidaritet 10. til 15.5.1921 i en længere artikelrække skrevet en historisk redegørelse for syndikalismen. Artiklerne er imidlertid et defensorat for, at Fagoppositionens Sammenslutning i skrivende stund havde besluttet sig for sammen med Danmarks kommunistiske Parti at danne en sammenslutning under navn af Kommunistisk Føderation. Herved blev Solidaritet til Arbejderbladet subventioneret af det sovjetrussiske kommunistparti. Chr. Christensen søger derfor at bevise, at han selv og Fagoppositionens Sammenslutning i modsætning til Føderalistisk Sammenslutning altid havde været »politisk« og ikke kun »faglig«; hans argumentation er meget præget af efterrationaliseringer.
3. Tallene skyldes Niels Thomsen, der anslår, at den Ferslewske presse (National-

- tidende, Dagens Nyheder og Aftenposten) i 1920 havde et oplagstal på 80-90.000. – I 1918 havde Solidaritet ca. 15.000 købere (Arbejdernes Leks. II, s. 187).
4. Ernst Christiansen: Men det gik ... s. 106. Om stormen på Børsen se de kbh.ske dagblade 25. og 26.2.1918 og Pol.s interview med Laur. Hansen 25.2.1968.
 5. Munch IV s. 146 ff.
 6. Udskrift af dommen findes i Marie Niensens arkiv. Den er interessant ved de levnedsskildringer, den giver af de dømte, der næsten alle tidligere var straffet flere gange for tilsvarende forseelser, derunder ulovlig militærnægtelse og desertation. Efter børsstormen febr. 1918 fik Aage Jacobsen to års fængsel. Efter fælledeulighederne aug. 1918 fik Chr. Christensen 1^{1/2} år, Lauritz Hansen 1 år og Niels Johnsen 8 mdr. Efter Grønttorvslaget nov. 1918 fik Thøger Thøgersen, Poul Gisseman og Marie Nielsen hver 1^{1/2} år, for M.N.s vedk. senere af højesteret nedsat til 6 mdr., mens Andr. Fritzner fik 1 år, J. Storgaard 2 mdr. (Arbejdernes Leks. II s. 190 f. Art. er skrevet af Aage Jensen og Einar Nielsen, jf. Sol. 26.3.1920).
 7. En bygning II s. 19.
 8. Pol. Danm. hist. bd. 13, s. 164.
 9. Tønnesen s. 8.
 10. Ernst Christiansen: Danske Smede s. 88 f. I 1919 valgtes syndikalist P. Halskov til form. for afd. 1 med 1872 stemmer mod 1662 for den soc.dem. kandidat. Afd. 1 stod bag strejker på Københavns Flydedok og idømtes en bod på 40.000 kr., hvorefter afd. erklæredes konkurs. I stedet oprettede syndikalerne Københavns Metalarbejderforbund med ca. 2000 medlemmer, heraf ca. 1300 fra afd. 1.
 11. Der henvises til K. Schlebaum Larsens afh. i Økonomi og Politik 1955. Mine egne undersøgelser bekræfter i alt væsentlig H. S. L.s resultater
 12. ØP s. 164 f.
 13. ØP s. 167.
 14. Ernst Christiansen: Men det gik ... s. 100 ff. Chr. Christensen i Sol. 12.5.1921.
 15. DsF's prot. 10.2.1920. ØP s. 169. Arbejdsgiverforen.s prot. f. eks. 16.1. og 20.2.1920.
 16. ØP s. 168.
 17. ØP s. 169.
 18. Pol. 27.3.1920.
 19. Stauning I s. 78.
 20. Kilderne synes modstridende m. h. t. det tidspunkt, på hvilket Borgbjerg blev underrettet om kongens afskedigelse af min. Z. If. H. P. Sørensen, der da var red.sekr. ved det soc.dem. eftermiddagsblad Klokkeren 5, var Borgbjerg »nogle minutter over 12« på Social-Demokratens redaktion med meddelelsen (H. P. Sørensen: Borgbjerg s. 129, jf. Stauning I s. 79). Det stemmer ikke med Rode, der siger, at B. fik besked efter det kl. 12,15 begyndte ministermødes afslutning (Rode s. 47). Klokkeren var snarest over 13, da B. indtraf på Soc.s redaktion.
 21. Eftermiddagsbladet Klokkeren 5 lå færdig til trykning, og man behøvede kun at sætte en ny forside op. (H. P. Sørensen: Borgbjerg s. 129).
 22. Rode s. 47.
 23. H. P. Sørensen: Borgbjerg s. 130.
 24. Som 23. Det er ikke lykkedes i nogen dansk avissamling (incl. dagbl. Aktuelt's arkiv) at spore mere end to ekstranumre. – Soc. 30.3.1920 omtaler også kun to ekstranumre. Derimod hævder BTA 30.3., at plakater fra Soc. 29.3. om aftenen var de første, der slog til lyd for generalstrejken.
 25. Soc. 30.3. nr. 90.
 26. ØP s. 173.
 27. Stauning I s. 79.

28. sst. s. 126.
29. C. F. Madsens notater (Arb.bev.arkiv). – Sålænge det offentlige ikke var en fjende i den faglige strid, måtte våbnene ikke vendes mod samfundet som helhed. (ØP s. 175).
30. Stauning I s. 126 f.
31. Her citeret efter Konow II s. 241. Udtalelsen blev fremsat af L. efter konflikten 1925 og er nok farvet af, at L. da var i konflikt med Soc.dem. – H. P. Sørensen i Stauning I s. 79 f. Loll.-Falsters Stiftstid. 13.6.1925.
32. C. F. Madsens notater, P. Willmann i Fra Folket s. 82 f. Som olding fortalte Em. Svendsen forfatteren Oscar Hansen, at mange fagforeningsfolk var vrede på Borgbjerg over, at han »smækkede parolen om generalstrejken ud«, før den ansvarlige forsamling, DsF's generalforsamling havde bestemt det. Det her omtalte forretningsudvalgsmøde var indkaldt i huj og hast og lidt tilfældig sammensat; på mødet bebrejdede Lyngsie, C. F. Madsen og Svendsen selv Borgbjerg hans proklamation af generalstrejken. Man var mest bange for, hvad der kunne komme, når strejken var ovre, og bølgerne igen skulle i ro. (Svendsen s. 120 f.).
33. Stauning I s. 127.
34. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 40, Stauning I s. 127.
35. Pol. 30.3.
36. Soc. 30.3.
37. Rode s. 60.
38. Munch IV s. 193.
39. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 43.
40. Han fejredes ved et stort ekstranr. af Sol. 26.3.1920.
41. Ernst Christiansen s. 109. Oplysn. om Chr. Christensens reaktion har C. C. selv givet forf. Carl Heinrich Petersen.
42. Klokkeren 5 30.3., Soc. 31.3.
43. Sol. 31.3., jf. Sømændenes Forbund 1897–1947 s. 89, Harry Rasmussen: Søfrybøderne s. 33.
44. Soc. 31.3.
45. Soc. 31.3., jf. Stauning II s. 39.
46. Soc. 31.3.
47. Hovedbest. prot. (Arb.bev. arkiv).

24. Det radikale Venstres reaktion (s. 226–231)

1. Zahle til kongen, jf. Zahle til Trier 29.3. (Trier 29.3.) E. Brandes 30.3. (Det rad. Venstres prot.).
2. F. eks. Kbh. 7.4.1920.
3. Rode s. 58 f. Dagens Ekko bringer 21.4. 1920 i en længere artikel (»Rømersgade – Amalienborg uden mellemstation«) en række udsagn, som underbygger den fremsatte opfattelse, at de radikale var uvidende om Socialdemokratiets beslutning.
4. Rode s. 59.
5. Pol. 30.3.1920, Rode s. 53.
6. De radikale studenters forening krævede i en resolution samme aften republikkens snarlige indførelse som svar på kongens »grove brud på forfatningen« (Pol. 30.3.1920).
7. Munch IV s. 191.
- 7.B. Partiprot. 30.3.1920.
8. Trier 29.3.
9. Partiprot.
10. Munch IV s. 193.
11. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 41 ff.
12. Det rad. Venstres partiprot.

13. F. eks. var der en konflikt mellem Cavling og ministeriet i forbindelse med USA's deltagelse i krigen. (Oplysn. i Oscar Johansens arkiv). Jf. note 1 s. 380.
14. Konow II s. 180.
15. Ekstrabl. 31.3.
16. Rode s. 56.
17. Munch IV s. 191.
18. 30.3.1920.

25. De første forligsbestræbelser (s. 232–237)

1. Senere tilføjelse til H. P. Hanssens dagbogsindførsel for 30.3.1920. Det kan anføres, at da Rode 1922 havde en samtale med H. N. Andersen, hævdede denne til at begynde med, at han slet ikke havde været i Kbh. under påskekrisen. (Rodes notat 28.11.1922). – H. P. Hanssen oplyser iøvrigt med kilde i redaktør ved BTM, Sverre Poulsen, at H. N. Andersen skulle have gjort alt for at holde kongen tilbage, men at hans bestræbelser var strandet på kejserinde Dagmars og prins Valdemars indflydelse (dagb. 30.3.). Da Rode lånte H. P. Hanssens dagbog, mens han skrev sin bog, har denne indførsel bestyrket ham i, at Johan Knudsens vurdering var rigtig.
2. Munch IV s. 193, Rode s. 59.
3. Rodes notat 28.11.1922, jf. FT 1919–20 sp. 5116, jf. art. af Notarius Politicus i BTA 31.3.1945.
4. Som 2.
5. Kaper s. 132. Det har ikke været muligt at få klarlagt klokkeslettet for magistratsmødet, da magistratens mødeprot. ikke oplyser dette; formentlig er man under mødet blevet bekendt med Soc.s drastiske artikel.
6. Kaper s. 130.
7. Ernst Christiansen: Generalstrejken s. 13.
8. Kaper s. 130 ff.
9. Utrykte optegnelser i Kapers arkiv.
10. Kaper s. 133.
11. Kaper s. 134.
12. Kaper s. 135, fg. 126.
13. Som 9.
14. Kamper s. 126.
15. Krieger til Jonquières if. Kapers optegnelser.

26. Konservatives og Venstres reaktion (s. 238–244)

1. Kaper s. 136 f.
2. BTM 31.3., Rode s. 61.
3. Rigsdagsår. 1919–20 s. 43 ff., BTA 30.3. Intet er refereret i partiprot.
4. BTA 29.3.1920.
5. Fyns Tid. 30.3. Der er ingen grund til at antage at ref. er ukorrekt.
6. Vangaard bilag nr. 482.
7. Ifølge BT 31.3. var der møde kl. 11–12 og påny kl. 13.
8. BT 31.3.1920. I en udtalelse til Nat.tid. 30.3. (A) udtalte J. C. Christensen sig helt på linje med Venstres erklæring.
9. En udateret løbeseddel fra Berlingske Tidende (formentlig fra 31.3.) førte et kraftigt sprog. Den hævdede, at generalstrejken var de radikales værk; arbejderne skulle hævne ministeriet Zahle, hed det. Et symptomatisk eksempel på borgerlige kredses forbitelse over generalstrejken findes i Aarhus Stiftstidendes kommentar 3.4.1920: »Besvar generalstrejken med kraftige modforholdsregler. Isolér alle de strejkende! Vis dem i gerning, at de er forbydere mod den givne og lovlige samfundsorden og behandl dem derefter. Afbryd al forbindelse med dem. Nægt dem al hjælp etc.« Efter bladets mening var generalstrejke oprør. Det styrtede ministerium omtaltes som »Zahles jøde-regering«.

10. BTM 30.3.
11. Kbh. 29.3.-30.3. uddybedes synspunktet: Ministeriet havde et mindretal af vælgere for sig, landstingets flertal imod sig og kun 1/2 af folketingets medlemmer med sig.
12. Kbh. 30.3.
13. Fyns Tid. 30.3.
14. Aalborg Amtstidende 30.3. 29.3. gav bladet tilslutning til kongens handlemåde.
15. Aarhus Stiftstidende 30.3. Ove Rode gengiver s. 51-54 en række bladudtalelser.

27. Ministeriet Liebes politik (s. 245-254)

1. Liebe s. 298.
2. Sonne s. 121.
3. Piper til Liebe 18.4.1920 (Liebes arkiv). Som et kuriosum kan det nævnes at en enkelt af ministrerne, Roving, helt tydeligt har erklæret, at ministeriet Liebe havde en vigtig politisk opgave, nemlig at hindre indførelsen af sovjetrepublikken i Danmark (jf. indledning). Det er forståeligt, at Ove Rode i Tilskueren for februar (ikke medtaget i bogudgaven af »Påskekrisen«) kalder Rovings artikel for patalogisk præget. Under alle omstændigheder må det dog siges at være en politisk opgave at hindre sovjetrepublikkens indførelse i Danmark.
4. Liebes opfattelse er nævnt tidligere. Konow havde i 1909 accepteret at lade sig opstille for Højre i hovedstaden (Konow I s. 350); han var iøvrigt ikke uden sympati for det Estrupske system (Konow II s. 231); Hjerl Hansen var konservativ (oplysn. fra Finn H.-H.), Monberg ligeledes (oplysn. fra Axel M.), Suenson ligeledes (oplysn. fra E.S.), Hass var også konservativ og tillige stærkt engageret i kristeligt arbejde (opl. fra rektor Svend Larsen).
5. Konow II s. 189.
6. Konow II s. 192.
7. Liebe s. 292, Konow II s. 192.
8. Konow II s. 216.
9. Konow II s. 221 f., 227, 231, jf. Hjerl Hansens beretn. Liebe s. 291; han sagde det i statsrådet 30.3.
10. Konow II s. 139.
11. Konow II s. 181, Konow II s. 185, 190.
12. Konow II s. 184 f. Kbh.s artikel 30.3.1920 i anledn. af Ulrichs 60-års fødselsdag fremfører, at hærens officerer ikke har tillid til Ulrich.
13. To dage efter meddelte gen. Nyholm, at foranstaltn. havde hjulpet (Konow II s. 188).
14. Oplysn. fra Hærens Arkiv.
15. Konow II s. 189 f.
16. Konow II s. 192.
17. Frivillige korps i København: Akademisk Skyttekorps, Kjøbenhavns Skytteforenings Rekyllkorps, Frivillige Skytter af Kjøbenhavns Skytteforening, Frivilligt dansk Automobilkorps, Dansk frivilligt Motorordonnanskorps, Korps Westenholtz, Kongens Livjægerkorps, Kjøbenhavns Amts Skyttekorps og Cykleordonnanskorps (Hof- og Statskalenderen 1920, sp. 473 f.).
18. Konow s. 193. - Konow fik 31.3. af dep.chef O. C. Scavenius underretning om, at en bolsjevikkommission på 18 medlemmer ventedes til København for sammen med folkekommissær for udenrigsforhold Maxim Litvinov, der allerede en tid havde været i Kbh., at forhandle med den danske handelsstand efter anmodning fra denne. Af h. t. den mulige påvirkning af »vore egne bolsjevikker« telefonerede u. m. til vor gesandt i Stockholm om at tilbageholde kommissionen p. g. a. mulige trafikvanskeligheder. (Konow II s. 204).
19. Konow s. 193. - Kaper skriver s. 131 f. om, at der i begyndelsen af 1920 foregik hemmelige forhandlinger om tilrettelæggelse af et borgerligt værn mod lammelse af nødvendige virksomheder. Det var disse bestræbelser, som Kaper

- ikke ville deltage i, der førte til »Samfundshjælpen«; den var vendt mod bolchevismen.
20. Hjerl Hansens beretn.
 21. Konow II s. 194.
 22. Konow II s. 174, Liebe s. 286.
 23. Konow II s. 180.
 24. Interview'ets rigtighed blev aldrig bestridt.
 25. Rode s. 57, Liebe s. 298 (om Socialdem.s mistænksomhed).
 26. Stemann s. 42 ff. Stemann til Vedel 21.3.1920 (Rodes arkiv). Munch skriver (IV s. 177), at ministrene 27.2. – altså inden afstemningen i 2. zone – drøftede muligheden af at tage nogle vestslesvigske sogne, hvad der antoges at gøre det lettere at sige nej til Flensborg. Formentlig har afstemningen i 2. zone gjort ministrene mere betænkelige, fordi resultatet også var slet for disse sogne; men det kan på den anden side ikke udelukkes, at ministre som Rode og H. P. Hanssen har syslet med tanken alligevel; den kunne til en vis grad motiveres tåleligt med afvandingsmæssige argumenter; men den var først og fremmest egnet til i nogen måde at tage brodden af beskyldninger for unational holdning uden at præjudicere Flensborg-spørgsmålet. Der var nemlig ca. 30.000 tyskere i Flensborg, men kun godt 1000 i de 4 landsogne (og knap 400 danske).
 27. Konow II s. 189. K. er i overensstemmelse med Hjerl Hansens beretn.
 28. Stemanns erindringer er en blanding af ordrette dagbogsnotater og mere frie erindringer skrevet 1927, og som er bygget dels på dagbogen, hvor dennes ordlyd ikke har egnet sig til gengivelse, dels hukommelse (s. 37). Desværre er dagene 27.–29. marts ikke ordrette dagbogsoptegnelser. Der kan således være gået nuancer tabt. Oxholms notater støtter Stemanns version.
 29. Stemann I s. 47.
 30. De virker for dette stykkes vedkommende afsvækket. Konow taler således ikke om de fire sogne, men kun om en regulering af grænsen syd for Tønder af h. t. afvandingen (II s. 189).
 31. Stemann I s. 37. – Ifølge Konow (II s. 189) opfordrede han Stemann til gen. Bruce at søge udsættelse m. h. t. indstillingen. Stemann siger, at han først blev opfordret hertil 3. april; jeg antager, at Stemann har ret, og at Konow husker galt. Dog kan udsættelsestanken meget vel have været fremsat i tirsdagens ministermøde (30.3.); men løseligt, og uden at Stemann gik videre med sagen. – Nat. tid. 31.3. skrev, at regeringen let kunne opnå udsættelse ved henvendelse til ententen (jf. Rode s. 63). Sammenlign. Schack s. 167 f.
 32. Harsløf 31.3.1920.
 33. Liebe s. 292. Kongens henvendelse til CIS, der lover ham udsættelse af afgørelsen til efter valget, er omtalt på det konservative partimøde 5.4.1920 (Parti-prot.).
 34. Konow II s. 194.
 35. Marling til lord Curzon 2.4.1920 og 17.4.1920 (Confidential print nr. 49 og 60, jf. Documents nr. 429 og 430).
 36. Brevet i Konows arkiv, jf. Konow II s. 205 f. I dep. af 1.4. havde Bernhoft meddelt, at man i det franske u.m. havde udtalt tvivl om, hvorvidt et først nu iværksat reg.skifte ville kunne udøve nogen indflydelse på løsningen af det slesv. spørgsmål. (Aktm.fremst. s. 68).
Konow II s. 206. Konow oplyser ikke, hvornår eller hvordan CIS meddelte sig.
 37. Konows arkiv.
 38. Aktmæssig fremst. s. 68.
 39. Konow II s. 215.
 40. Wedel J. til no. u.m. 1.4.1920 (P, 2, B 4).
 41. Konow henlægger denne samtale til langfredag (II s. 214 f.); men det fremgår klart af Stemanns dagbog, at han først påskelørdag om morgenen var i København (I s. 48 f.).
 42. Konow II s. 214 f., Stemann I s. 49. – Der er atter en diskrepans mellem

Konow's erindringer og Stemanns optegnelser, idet Konow s. 215 skriver, at han ikke erindrere at have bragt udsættelsesspørgsmålet frem, bl. a. fordi han havde Claudels ord for, at der ville blive gjort, hvad der kunne gøres, mens Stemann meget udførligt hævder, at hovedemnet under hans møde med de tre ministre netop var dette spørgsmål. Utvivlsomt husker Stemann ret. Også Aktmæssig fremstilling s. 68 anfører 3. april, ligesom det bl. a. fremgår af Bruce's udtalelser til Stemann 5. april (I s. 52). At Konow havde været i forbindelse med Claudel, udelukker ikke, at han kan have anset det for opportunt at lade Stemann følge demarchen op. Når denne derimod siger, at Konow bragte udsættelsesspørgsmålet frem »ganske spontant« (s. 49), som »en pludselig indskydelse« (s. 50), så er der tale om en fejlurdering, jf. kongens henvendelse til CIS og Konows nysnævnte til Claudel.

43. Stemann I s. 49 ff. Bekræftes af Oxholms notater.
44. Steman I s. 51 f. Aktmæssig fremst. s. 68.
45. Konow s. 235 f.
46. Aktmæssig Fremst. s. 68-72. Konow s. 236 f. Stemann I s. 53-57.
47. Konow II s. 203.
48. Konows supplement til selvbiografi 13.2.1921 (Konows arkiv).

28. »Den almindelige strejke« (s. 255-263)

1. Soc. 31.3.1920.
2. C. F. Madsens notat, læg 96 vedr. generalstrejken 1920 DsF's arkiv.
3. DsF's prot. s. 336 ff.
4. Soc. 31.3., Pol. 1.4. er formentlig skrevet af efter Soc.
5. ØP s. 177. Ref. af forhandl. hos forligsmanden efter BTM 8.4.1920.
6. Soc. 31.3.
7. Stauning I s. 79, 125 f.
8. Soc. 31.3. - Referatets rigtighed bekræftes af ref. i DsF's prot., der i det hele er mere afdæmpet end Soc.
9. Prot. 336 ff.
10. Soc. 31.3., jf. Rigsdagsårb. 1919-20 s. 45. Lyngsie har oplyst, at han under dramatiske omstændigheder fik ændret resolutionen, så at der vandtes et par dages frist (Loll.-Falsters Stiftstid. 13.6.1925).
11. Soc. 31.3. Ministeriet Liebe betragtede resolutionen som »kun en opfordring til en partiel strejke med pålæg om at overholde ro og orden«. Konow II s. 197.
12. Soc. 31.3. (2. udg.).
13. Søfyrbøderne s. 34.
14. Soc. 30.3. (1. udg.).
15. DsF's prot.
16. Sol. 1.4. - Jønson ønskede også, at politiet strejkede (Soc. 31.3.).
17. Soc. 31.3.
18. ØP s. 174-179.
19. ØP s. 174 f.
20. Soc. 31.3.
21. Stauning I s. 126.
22. Liebe s. 296 f., Konow II s. 197.
23. Staunings ønske om en rolig samfundsudvikling og hans ængstelse for, hvad der rørte sig på venstrefløjen, kom frem under statslånskrisen. Han virkede her for at undgå en konflikt og mente, der var risiko for uro, hvis regeringen gik af. Rode sagde da, at der måske engang kunne blive brug for uro, hvad der fik Stauning til at sige: »Ja, det kan De lettere sige end vi, der bliver genstand for den«. »Ja, hvis De ikke er i spidsen for den«, svarede Rode. Det var Munchs iagttagelse, at det netop var dette, Stauning frygtede, og Munch sagde da, at det ville være en farlig situation, da man aldrig kunne vide, hvor det sluttede. (Munch IV s. 83 f.).

24. Her citeret efter Konow II s. 190 f. Se også Marott s. 163 om hans stiftelse af Det frie Socialdemokrati, der led nederlag ved valget 26. april 1920.
25. Ernst Christiansen s. 100.
26. Liebe s. 295, jf. BTM 1.4.1920. Kongens ønske om ikke at afbryde forbindelsen med de tidligere regeringspartier fremgår også af, at han 31.3. gen. Krieger lod ministeriet Zahles medlemmer tilsige til den traditionelle afskedsaudiens, hvad de afslog. (Pol. 1.4.).
27. Liebe s. 295.
28. Konow II s. 197.
29. Liebe s. 295, Konow II s. 197, 209.
30. DsF's prot.

29. Ministeriet Liebe i forhandling med Socialdemokratiet (s. 264–271)

1. Rode s. 70.
2. Liebe s. 293. Brevet findes i L.s arkiv. Ussings utrykte erindr.
3. Liebe s. 293.
4. Rode s. 59, Munch s. 193. Sidstn. omtaler også Glückstadt.
5. Liebe s. 293 f.
6. Liebe s. 294, Konow II s. 194 f.
7. Konow II s. 195.
8. Liebe s. 294.
9. Konow II s. 198 f. jf. note 8.
10. Liebe s. 296, Konow II s. 199.
11. Liebe s. 297 f., Konow II s. 199 ff., 207 (K.s beskrivelse af de socialdemokratiske forhandlingsledere viser, at K. så på dem med samme undren som på beboere fra en fremmed klode). Se også Hjerl Hansens beretn.
12. Konow II s. 203. Tre venstremænd viser tydeligt, at Bojsen var blevet gammel, vred og isoleret.
13. Konow II s. 208.
14. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 48, jf. Konow II s. 211.
15. Her cit. efter Rode s. 68.
16. Soc. 2.4.
17. Eneste kilde er Liebe s. 298, jf. Konow II s. 208, men den forekommer sandsynlig, jf. svarene fra Venstre og konservative på Slengeriks brev, jf. senere.
18. Konow II s. 209.
19. Konow II s. 207 f. Liebe s. 299.
20. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 47. Rode s. 69.
21. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 47. Piper til Liebe 1.4. (Liebes arkiv).
22. Rode s. 69.
23. Liebe s. 299.
24. Konow II s. 209.
25. H. P. Hanssen 1.4., Rode s. 70. Schrøder i brev til sin søn 18.4.1920 (Hos fru K. M. Rasmussen, Rungsted).
26. Rode s. 70.
27. Konow II s. 199.
28. Som 25. Se Friis' egen fremstilling, Historie 1971, s. 443 f, 451 og 453 f.
29. H. P. Hanssen 1.4.
30. Rode til Hammerich if. H. P. Hanssen 29.3.1920.
31. Liebe s. 299. Svartelegrammerne findes i L.s arkiv.
32. Udateret brev fra 2.4. Vanggaard bilag nr. 495, jf. Harsløf 1.4.

30. Krisen forværres langfredag (s. 272–277)

1. Liebe s. 300.
2. Rode s. 72.
3. Munch IV s. 194.

4. Oplysn. i Hjerl Hansens arkiv.

5. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 39, jf. Konow II s. 212. I Liebes arkiv (og i Withs) findes et udkast til den tale, som Liebe havde tænkt sig at holde, hvis han skulle møde i rigsdagen. Den havde følgende ordlyd:

»Bevidstheden om, at den dag nærmer sig med stærke skridt, da den del af vort folk, der ved den ulykkelige krig 1864 blev løsrevet fra moderlandet, atter forenes med Danmark, har fyldt alles sind med inderlig glæde. —

Ministeriet føler sig forvisset om, at det gør sig til tolk for alle danskes følelser, når det udtaler sin levende taknemlighed til de velsindede magter, der ved deres højsindede bestemmelser muliggjorde genforeningen og sin varme beundring for vore brødre syd for Kongeåen, der igennem et halvt århundredes trængselskår bevarede ubrødelig kærlighed til og troskab mod Danmark.

I henhold til bestemmelserne i fredstraktaten vil den ... antagelig i en nær fremtid fremsætte forslag til afgrænsning af den del af Sønderjylland, der på ny skal indgå i Kongeriget.

Det står da til Danmarks folk at tage sin beslutning, og denne beslutning af de grundlovmæssige organer, regering og rigsdag i forening.

Den nuværende rigsdag er imidlertid udgået af valg, der fandt sted på en tid, hvor andre spørgsmål optog sindene, og folket har derfor krav på, at der igennem en opløsning af folketinget gives det adgang til ved ny valg at sikre sig, at dets repræsentation er et fuldgyldigt og pålideligt udtryk for dets vilje i denne for Danmarks fremtid så uendelig langt den betydeligste sag.

Det er ud fra denne betragtning, at ministeriets medlemmer, der ikke tidligere har taget del i landets politik, og som er af indbyrdes afvigende politiske anskuelser, har ment at burde følge kongens opfordring til at danne et ministerium udelukkende med det formål for øje, at der snarest foretages nye valg og med den opgave i mellemtiden at lede statens forretninger.

Så snart valgene har fundet sted, og rigsdagen på ny er trådt sammen, vil ministeriet anse sit hverv for til ende bragt«.

6. Rode s. 71 f.

7. Konow II s. 213.

8. BTM 8.4.1920.

9. Liebe s. 301.

10. Her cit. efter Rode s. 74.

11. Rode s. 86.

12. Munch IV s. 194, Rode s. 72 f.

13. Rode s. 73

14. Liebe s. 301, Rode s. 73.

15. Rode s. 74.

16. Liebe s. 302. Skærtorsdag 1.4. var Friis i audiens og 2.4. gen.dir. Koefoed (jourprot.).

17. Munch IV s. 308.

31. *Borgerrepræsentationens demarche* (s. 278–288)

1. Munch IV s. 194.

2. Erik Rasmussen og R. Skovmand s. 218.

3. Munch IV s. 194 siger, at magistraten havde henvendt sig til kongen påskelørdag. Det er ikke lykkedes at få denne oplysning bekræftet. — Liebe har intet om »det forstandige forlig«, der omtales af Kaper s. 137.

4. Kaper s. 139 f.

5. Rode s. 75, Kaper s. 139 f.

6. Kaper s. 137 nævner kun de to første. Johan Knudsen nævner sig selv, Rodes ref. af samtale med J. K. 14.12.1920.

7. Kaper s. 139. Rodes ovenn. ref.

8. Kapers beretn.
9. Rodes ref. af samtalen med J. K. 14.12.1920.
10. Piper til Liebe 18.4.1920 (Liebes arkiv).
11. Som 9, jf. Rode s. 76, Kaper s. 139. Også N. Neergaard omtaler henvendelsen, som han dog ikke selv overværede (N. N. 30.3. til 5.5.1920).
12. Borgerrep. s. 1-14, jf. Rode s. 77.
13. Rode s. 75, Munch IV s. 195.
14. Borgerrep. s. 2-3, Rode s. 77.
15. Borgerrep. s. 4-6.
16. Borgerrep. s. 7.
17. Borgerrep. s. 3-4.
18. Rode s. 76, Kaper s. 140.
19. Borgerrep. s. 12 f.
20. A. Karstensen s. 99 ff. Karstensen hævder, at det var hans idé, at den borgerlige gruppe skulle gå til kongen. Henvendelsen var udarbejdet af Kaper, men indholdet udtænkt af Karstensen (s. 100). Jf. Vanggaard s. 418.
21. Borgerrep. s. 14. Rigsdagsårb. 1919-20 s. 57. Kaper oplyser s. 140, at Jens Jensen nødig ville med i gadeoptøget og derfor foreslog, at også de borgerlige magistratsmedlemmer skulle undlade at deltage i deres gruppes henvendelse; men da Jens Jensens partifæller insisterede på hans deltagelse, gik han i spidsen sammen med Stauning.
22. Liebe s. 302.
23. Liebe s. 302, Konow II s. 218.
24. Konow II s. 213 f.
25. Konow II s. 218.
26. Liebe s. 302.
27. Trier 3.4.1920.
28. Liebe s. 303, Konow II s. 218 f. Oxholms referat bekræfter fremstillingen.
29. Konow II s. 221.
30. Hjerl Hansens beretn., jf. Konow II s. 220, Liebe s. 303.
31. Konow II s. 217, jf. 220.
32. Hjerl Hansens beretn., Konow II s. 221, 223.
33. Stauning I s. 80.
34. Pol. 4.4.1920.
35. »Da Hans Majestæt opfordrede mig til at være til stede ved denne lejlighed, gik jeg ud fra, at jeg kun skulle deltage som tilhører, og at man overhovedet kun havde tilkaldt mig, fordi det naturligvis i højeste grad måtte interessere mig at høre, hvad Københavns Borgerrepræsentation under den foreliggende alvorlige situation ønskede at forebringe kongen på det københavnske borgerskabs vegne.
Imidlertid ser jeg nu, at der kun er mødt repræsentanter for bestemte grupper inden for Borgerrepræsentationen, og det netop de grupper, hvis medlemmer i deres politiske anskuelser har stået det afgæede ministerium nær. Henvendelsens politiske karakter fremgår i øvrigt også såvel af den resolution, der blev overbragt kongen, som af de ord, der knyttedes dertil.
Herved svækkedes betydningen af henvendelsen i højeste grad, og navnlig må jeg, der ved min tilstedeværelse kunne give det udseende af, at der her foregik en statsretlig akt, vare mig imod, at der i min nærværelse skulle ligge en anerkendelse af, at Borgerrepræsentationen – endsigse enkelte grupper inden for denne – har et politisk mandat for Københavns borgere.
Selvfølgelig ville det i højeste grad glæde ministeriet, om generalstrejken kunne undgås, da den medfører betydelige ulemper for befolkningen og ganske særlig for københavnere. Ministeriet er sig imidlertid bevidst, at det har gjort, hvad der var forsvarligt for at få løst den faglige strid, der dannede begyndelsen til den nuværende krise, idet det har henvendt sig til Arbejdsgiverforeningen og anmodet den om at strække sig så vidt i imødekommenhed, som kan forliges med de interesser, den er sat til at varetage. Men det må i øvrigt ikke

glemmes, at ministeriet er vanskeligt stillet, når man samtidig med at rette beskyldninger mod kongen for statskup truer med at etablere generalstrejke, der hindrer landets vælgere i at udøve deres valgret.

Det glæder i øvrigt ministeriet at kunne berolige Københavns befolkning. Der er allerede truffet og vil yderligere blive truffet foranstaltninger til at sikre forsyninger af de nødvendige levnedsmidler og til at holde de vigtigste virksomheder i gang. Men naturligvis er ministeriet sig ganske bevidst, at alle disse og andre lignende foranstaltninger kun vil vise sig effektive, hvis ministeriet kan gøre regning på *loyal medvirken fra Københavns Kommunalbestyrelse, uanset de forskellige medlemmers politiske anskuelser.*

At det er såvel Magistratens som Borgerrepræsentationens usvigelige pligt at yde en sådan loyal medvirken, behøver jeg imidlertid selvfølgelig ikke at fremhæve«. (Liebe s. 304, jf. Rode s. 81).

36. Ref. i Pol. og Soc. 4.4. giver et indtryk af atmosfæren under flertalsgruppens foretræde. Der tales om et halvtimelangt mundhuggeri mellem Stauning og Liebe. Da Liebe sagde, at han ville være imødekommende, når blot generalstrejken blev hævet, svarede C. F. Madsen skarpt: Det er for sent – og pegede hen mod vinduerne, igennem hvilke larmen fra slotspladsen trængte ind, idet han sagde: Se blot derud! På C. F. Madsens replik »Det er for sent« faldt den socialdemokratiske gruppe i så at sige med et talekor, idet den gentog: »Ja, det er for sent!« – Jf. Liebe s. 304, Rode s. 82.
37. Ifølge Munch IV s. 196 improviseredes særaudiensen på dette tidspunkt gennem kabinetssekretæren, som kendte Elna Munch. Jesper Simonsen har derimod oplyst, at særaudiensen var aftalt i forvejen (Oplysn. til prof. Erik Rasmussen).
38. Kaper s. 140, jf. politiets minutrappoter. En stemningsberetning fra forhandlingen med kongen findes hos Em. Svendsen s. 120.
39. Konow II s. 221 ff. Munch IV s. 197.
40. Som 2, jf. Jesper Simonsens oplysn. til Erik Rasmussen.
41. Munch IV s. 197, jf. 195.
42. Liebe s. 305, Hjerl Hansens beretn.
43. Soc. 4.4.
44. Arbejdet 4.4.1920 (2. ekstraudg.). Arbejdet 3.4. gik endnu videre. Det anvendte temaet Laban-Jacob på kongen-Zahle, Rachel var Sønderjylland; Laban kaldtes »sikken en l...!!«.
45. Kapers beretn. (som nævnt affattet 11.4.), jf. Kaper s. 140, . Karstensen s. 101.
46. Kaper s. 141.
47. Liebe s. 304.

32. Generalstrejken planlægges (s. 289-297)

1. Liebe s. 305.
2. Liebe s. 304.
3. Telegramvekslingen kom dog også frem i Kbh. 4.4. og Soc. 4.4.
4. Brantings arkiv, Arbetarrör. arkiv, Stockholm, jf. Staunings arkiv, Soc. 4.4.
5. Staunings arkiv.
6. Soc. 4.4.
7. Soc. 4.4.
8. Kbh. 4.4.
9. Brev til kabinetssekretær Broström (udat.) Gr. HP avd. 1, mål KS, Danm. 1.
10. Brev fra KTAS' direktør til Liebe 10.4.1920 (L.s arkiv).
11. DsF's prot. 3.4., jf. Soc. 4.4.
12. Ref. af forretn.udv.møde (Arbejderbev.s arkiv). – Foreslået blev også Oscar Jørgensen, der dog kun fik 11 stemmer, og N. P. Clausen og Vilhelm Rasmussen med hver 6 stemmer. På mødet vedtoges at lade K. K. Steincke skrive en pjece om generalstrejkens motiver og mål. Han skrev den samme dag, og den udkom 5.4. (Steincke II s. 41).

13. Ref. af forretn.udv. møde.
14. Hauge s. 200.
15. Sol. 2.4. – Cavling havde 31.3. bestemt, at Pol. frivilligt skulle undlade at udkomme og havde skrevet en opsats herom til bladet 1.4. Karl Eskelund adviserede Rode, der kom op på bladet og i en lang samtale fik C. til at trække artiklen tilbage og lade bladet udkomme (Blædel til Vanggaard 4.8.1927. Bilag nr. 485 a), jf. BTM 13.4., BTA 10.4., Pol. 3., 7., 8. og 10.5. – De borgerlige bladudgivere protesterede kraftigt mod typografstrejken, se BTA 5.4., 6.4., ligeledes journalisternes organisationer, se BTA 2.4.
16. Sol. 2.4.
17. Det må dog anføres, at Sol. i ekstranr. 3.4. skrev: »Vi må nu forstå, at der bag den nye politiske regering står hele landets økonomiske magt. Hr. Liebe repræsenterer i øjeblikket den samlede kapitalistiske blok . . .«.
18. Sol. 3.4.
19. Arbejdet 4.4., jf. ref. i DsF's arkiv.
20. Em. Svendsen har øjensynligt misforstået Rassow, der ikke ønskede 2 sideløbende generalstrejkeudvalg.
21. DsF's arkiv, generalstrejken, læg 1. – Efter mødet med syndikalistforbundene mødtes DsF's underudvalg med repræsentanter for trafiketaterne, som også stod udenfor DsF omend af andre grunde end syndikalisterne. (Alfr. Christiansens Notat i DsF's arkiv). Som eksempel på, hvor vanskeligt det er at trække grænser mellem de forskellige fraktioner indenfor arbejderbevægelsen, kan det anføres, at Borgland, hvis forbund stod tilsluttet Føderalistisk Sammenslutning, var medlem af Socialdemokratiet. Heller ikke Darup, formanden for Transportarbejderne, som var tilsluttet Føderalistisk Sammenslutning, var syndikalist. På den anden side var der mange syndikalister og syndikalistsympatisører i fagforbund inden og uden for DsF med socialdemokratiske hovedledelser. (Oplysn. fra Carl Heinrich Petersen).

33. Ministeriet Liebe forhandles bort (s. 298–304)

1. Rode s. 84.
2. Konow II s. 227.
3. Liebe s. 305, s. 329. Ussing beretter i sit utrykte erindringsværk, at Lyngsie påskelørdag nat på opfordring fra Socialdemokratiet kom til ham og sagde: »Hør Ussing, det er en gal én, den [generalstrejken] løber os over ende, både kongen og Nationalbanken«. Lyngsie havde tillid til Ussing, som var primus motor ved den faste voldgiftsrets oprettelse, og han bad ham derfor gå til kongen og få denne til at tage Zahle tilbage. Det ville Ussing ikke, hvorimod han nok ville virke for rigsdagens indkaldelse, ligesom han indvilligede i at tage en samtale med højestereprsædident Gram. Denne havde erklæret sig enig med Ussing og var gået op på slottet, hvor han havde talt med Sindballe. Kort efter løstes imidlertid problemet ved Liebes afgang samme nat. Øjensynlig må der være erindringsforskydninger i dette udsagn, som er nedskrevet 1929–32. Socialdemokratiet havde allerede 30.3. frafaldet kravet om Zahles genindsættelse: ingen kilde oplyser noget om Grams tilstedeværelse på Amalienborg natten mellem 4. og 5. april. Snarere har Lyngsie været hos Ussing langfredag, hvad der stemmer med, at krisen tilspidsedes denne dag og med, at Gram påskelørdag forhandlede med ministeriet Liebe.
4. A. Karstensen s. 102. If. A. K. mødtes han med Piper og J. Knudsen, inden de to skulle til kongen for, at A. K. kunne informere dem om det passede. Piper misbilligede, at A. K. som medlem af folketingsgruppen havde kunnet være med til sammen med de øvrige borgerlige borgerrepræsentanter at påvirke kongen.
5. Rode s. 84.

6. Rodes redeg. til partimødet 4.4. (Rad. Venstres prot.), jf. Staunings beretn. til Rode (Rodes arkiv D 3), jf. Rode s. 84 f. Ligeledes oplysn. om nattemødet på Amalienborg i Kons. Folkepartis forretn.udv.prot. 5.4.
7. Listen findes i Rodes arkiv, efteraflev. 1958.
8. Staunings beretn. til Rode.
9. Rode i rad. gruppemøde 4.4.1920. (Prot.).
10. Som 8.
11. Staunings beretn. til Rode, jf. Johan Knudsen til Rode 18.2.1926, jf. J.C. Christensen til Vanggaard, V. s. 422.
12. Johan Knudsen til Rode 18.2.1926.
13. Først senere gik det op for Liebe, at der kun var tale om soc. og rad. Liebe s. 305.
14. Liebe s. 305 f., Konow II s. 228 f.
15. Konow II s. 227.
16. Johan Knudsen til Rode: »Jeg så hen til Piper. Han gumlede og sagde som sædvanlig ingenting. Jeg tænkte på Det konservative Folkeparti og sagde . . .« (19.2.1926), jf. Rode s. 86. Se også Piper til Liebe 18.4.1920 (L.s arkiv), BTM 8.4.1920.
17. Rad. Venstres prot. 4.4.
18. Konow II s. 230, Liebe s. 306.
19. Rode sagde det samme på Rad. Venstres partimøde 4.4. (Prot.).
20. Som 18.
21. Friis var formand for Berl. Tid.s bestyrelse. Som yngre havde han været aktiv højremand og skrevet flere pjecer præget af hans konservative synspunkter. Han var dog først og fremmest en dygtig bureaukrat.
22. Rode s. 87.
23. Staunings beretn. til Rode.
24. Rigsdagsårb. 1919-20 s. 53.
25. Konow II s. 230 f.
26. Konow II s. 231.
27. Konow II s. 231 f.
28. Liebe s. 307, Konow II s. 232.
29. Liebe s. 307.
30. Når Liebe og Konow senere blev storkors, skyldtes det dog henholdsvis en indstilling fra Sagførerrådet og udnævnelse til viceadmiral.

34. Ministeriet Friis' udnævnelse (s. 305-313)

1. Stauning siger kl. 6, men if. jourprot. demissionerede Liebe kl. 03,30, mens Friis tilkaldtes kl. 05,00, og konferencen sluttede 05,30. Oplysn. om Friis (DBL).
2. Rode s. 90, jf. de trykte ref. af Sønderj. udv. møder.
3. BTM 8.4.1920. Forligsmanden indkaldte telegrafisk de udenforstående til møde hos sig næste dag.
4. Jourprot.
5. ØP s. 177. Om vurdering af sejren se Stauning I s. 129 (Hedebol) og Em. Svendsen s. 123.
6. ØP s. 178 f. Agerholm og Vigen s. 373 f. Arbejdsgiverforeningens hovedbestyrelsesprotokol for 8.4.1920 bekræfter fremstillingen. Langkjær sagde ganske vist, at havde det stået til ham, var »spøgelset« (GS) blevet »trukket ud på gaden«, men ingen ville tage det ansvar, og det pres, man lagde på Arbejdsgiverforeningen, var så kraftigt, at den havde været nødt til at vige. Brygger C. Tvede sagde: »Efter at have opnået alt på Amalienborg, hvad der kunne opnås, gik de [arbejderne] til forligsmanden for dér at få resten.« Men han mente, at man havde undgået en katastrofe. Der var, sagde han, forskel på at se en sag fra Vestjylland

og fra Istedgade. I Vestjylland begyndte ingen revolution, den begyndte i København.

7. Prior til Liebe 5.4.1920 (L.s arkiv). Under Landmandsbanksagen i 1923 var Liebe defensor for H. P. Prior (DBL).
8. Hauge s. 200 f., jf. En bygning II s. 51. Stauning I s. 129. Hedebol siger her, at Stauning kom fra de natlige forhandlinger på Amalienborg; men dette kan ikke være rigtigt, da den fandt sted 24 timer før. Han er snarere kommet fra den socialdemokratiske rigsdagsgruppens møde, der var forbi 4.4. kl. 23.
9. Soc.dem. prot. 10.4.1920.
10. Jourprot.
11. Moltke II s. 194, jf. Konow II s. 233.
12. Moltke II s. 193.
13. With til Liebe, Vanggaard og Harsløf 4.4.1920 ;(Resp. arkiver).
14. Vanggaard s. 417.
15. Vanggaard s. 423.
16. Fyns Tid. 6.4., jf. Rode s. 89, Konow II 237 f. Kapers utrykte beretn. (K.s arkiv).
17. Venstres prot.
18. Konservat. prot.
19. A. Karstensen s. 114 f.
20. Om de borgerlige borgerrept.s fald 1921 – Kilde mangler.
21. Kbh. 5.4., jf. 6.4. Kr. Dbl. 6.4.
22. Nat. 6.4.
23. BTM 5.4.
24. Pol. 6.4.
25. Soc. 5.4.
26. Thorsen: Kuling s. 90. Aksel Larsen: Valget s. 12 f.
27. Arbejdet 5.4.
28. Arbejdet 4.4.
29. Sømændenes forb. i Danm. (1947), s. 88 ff.
30. Arbeidernes Leks. II sp. 193.
31. Søfyrbøder Antonius Andersens oplysn. til Carl Heinrich Petersen.

35. *En revolution i svøb?* (s. 314–327)

1. P. Munch IV s. 199. I modsætning hertil se Konow II s. 243.
2. Hellerup s. 97.
3. Udenfor Københavns politis område var Citadellet Frederikshavn (D. v. s. Kastellet og Nyboder).
4. Hof- og Statskalender 1920 sp. 382, jf. 659.
5. Mellerups brev til forf.
6. En i Pol. 9.1.1968 optaget efterlysning af fhv. statsbetjente, som måtte kunne fortælle noget om statspolitiets aktiviteter, gav intet resultat.
7. Mellerup s. 87.
8. Livgardens befalingsbog 1919–20. Politiets minutrappoter.
9. Pol. BTM 30.3., jf. minutrap.
10. Konow II s. 193 (militæret skulle først indsættes på begæring fra politiet), jf. minutrap. 30.3., Mellerups oplysn. til forf., Mellerup s. 95. – Rangeringslister, Kbh. kommandant, varia 1918–34, pk. 9. Om hele rangeringsproblemet 1918–21 førtes en lang og lidet interessant debat i folketinget 14., 16. og 18.11.1921 (især FT 1921–22 især sp. 1666–69, 1881–89, 2126–31, 2248–55, 2296–2329), Aktstykker i Tillæg B. sp. 515–32), atter debat 19.–20.1.1922.
11. Mellerup s. 93, jf. minutrap. 30.3.
12. Liebe s. 297. Schrøder delte Dybdals syn på politiet (brev til sonnen 18.4.1920).
13. BTM 1.4.

14. Pol. foren.s forhandl.prot. 30.3., jf. 16.4. Lederart. i Politivennen 9.5.1920.
15. BTM 1.4.
16. Lørdag 3.4. kl 14 var politiassistenterne til møde hos politidirektøren If. Sol. 4.4. var mødets resultat, at man ville undgå at komme i strid med befolkningen, men indtage en passiv holdning, så længe der ikke var tale om direkte voldsgerninger.
17. Konow II s. 189 f.
18. Konow II s. 210 f.
19. Konow II s. 213 f. If. K. Wedell Wedellsborg i A. Pontoppidan s. 368 var garderne vrede på urostifterne, som hindrede dem i at få påskeorlov.
20. Mellerup s. 70.
21. Minutrap. 31.3. BTM 1.4.
22. Mellerup s. 93 siger 3.-4.000, men hans egen samtidige minutrap. 400.
23. Konow II s. 217.
24. Munch IV s. 195.
25. 4.4.1920. Pontoppidan s. 369.
26. Mellerup s. 93, Konow II s. 222.
27. Konow II s. 222 f.
28. Minutrap. 3.4. Mellerup s. 94, Konow II s. 222, Pontoppidan s. 369.
29. Minutrap. 3.4. Mellerup s. 94. If. minutrap. så en af de tilstedeværende politiassistenter mundingsilden, flere betjente hørte knaldet.
30. Arbejdet 4.4. Minutrap. 3.4. – Bagerne hørte til de mest strejkende (se Sol. 14.4.1920 »Hvad bagerne slås for«.).
31. Minutrap. 4.4. Mellerup s. 94.
32. Nat.tid. 6.4., Ekstrabl. 6.4., Sol. 7.4.
33. Mellerup s. 94. Se f. eks. Arbejdet og Sol. 4.4.1920.
34. Hedeboel siger i Stauning I s. 130, at der under demonstrationerne efter forliget blev kastet sten gennem ruderne til Soc.s bygning i Farimagsgade, der også husede DsF.
35. Minutrap. 4.4.
36. Pol.ass. A. G. Hansens notits 6.4.1920. Pontoppidan s. 370. I »Berejste Håndværkere« maj 1960 beretter Niels Reman om urolighederne set fra den menige garders synspunkt.
37. Inspekt.betj. Christoffersens notits 8.4.
38. Mellerups notits 5.4. 1920. – Politiet var normalt ikke bevæbnet, hvad betjentene meget ønskede at være; se f. eks. Politivennen 22.2.1920. I en lederart. sst. 18.4. krævede bladet med henvisning til påskeurolighederne påny en almindelig bevæbning af politiet.
39. Mellerup s. 95.
40. Notits fra pol.betj. Jespersen, nr. 947, jf. Mellerup s. 95. Politivennen benægtede, at nogen var blevet ramt.
41. 1. pol.insp. opgørelse 18.4.
42. Mellerup s. 96 har Oscar Jørgensen i st. for J. Petersen.
43. Mellerup s. 96, Minutrap. 4.4.
44. Soc. 5.4. (»Beklagelige gadescener i nat«).
45. Minutrap. 4.4.
46. Minutrap. 5.4.
47. Minutrap. 5.4. Dagens Ekko, Nat. og Ekstrabl. 6.4.
48. Dagens Ekko 6.4. har lang beretn. om urolighederne 5.4. og dagene før.
49. Minutrap. 6. og 7.4.
50. Se disse blade 30.3.-7.4. (mest i form af spredte småbemærkninger).
51. Den gamle syndikalistleder Lauritz Hansen (leder af Føderalistisk Sammenslutning) blev 25.2.1968 i et interview i Pol. spurgt, om syndikalisterne på noget tidspunkt planlagde at udnytte de revolutionære stemninger i Danmark til en revolte. Han svarede: »Måske enkelte, især teoretikere kunne tænke sig noget sådant, men vi havde i ledelsen ikke dette mål. Vi ville gøre fagforeningerne til

kamporganisationer uden for det politiske spilfægtteri«. Forfatteren Carl Heinrich Petersen har i tilknytning hertil oplyst (Pol. 3.3.1968), at punkt 6 i Fagoppositionens Sammenslutnings program lød: »At udbrede kendskabet til den sociale generalstrejke, igennem hvilken den arbejdende klasse afskaffer det bestående lønslaveri og erobrer produktionsmidlerne«. Men uagtet dette programpunkt er det dog hans opfattelse, at de danske syndikalister aldrig konkret forberedte nogen revolte eller revolution. I polemik mod Lauritz Hansen hævder Andreas Fritzner, Land og Folk 18. marts 1968, at »hele den europæiske ungdom drømte om den sociale revolution som nært forestående«. Vægten skal nok lægges på ordet »drømte«. Nogen plan forelå ikke, men nok en vilje til spontant at gå med.

TREDJE AFSNIT

36. *Sammenfatning* (s. 328–353)

1. Alex. Foss utrykte erindringer s. 60.
2. A Short Hist. of Internat. Affairs 1920–1939 (1950) s. 28.
- 2a. Marling til lord Curzon 17.4.1920 (Confidential Print, nr. 15, jf. Documents nr. 430).
3. Kr. Dbl.s kronik 17.12.1955. Ausw. Amt. Pk. da. nr. 70. Das dänische Königshaus.
4. Erik Rasmussen s. 116, 118.
5. Olle Nymann s. 266.
6. Liebe s. 287.
7. Ausw. Amt som note 3.
8. Nat. og Kbh. 5.5.1920. Vanggaard, notater H.
9. Olle Nymann s. 277.
10. Erik Rasmussen s. 62, 56.
11. Roar Skovmand i Kr. Dbl. 19.12.1966.
12. Stauning II s. 42.
13. Stauning I s. 129.
14. Erik Rasmussen s. 14.
15. Ved valget 22.4.1918 fik den radikale kandidat 1655 stemmer (og socialdemokraten 869), 18.2.1919 fik han 1159 stemmer (socialdemokraten 823).
16. Nævnes kan den tyske gesandt, Konstantin von Neurath, og den tyske kommissær ved CIS, A. von Köster, der ikke var i tvivl om, at flertallet af den danske befolkning var grebet af »chauviniststemninger«. Der henvises generelt til Ausw. Amts arkiv, pk. da. nr. 63 og 358, brevvekslingen mellem Ausw. Amt og henholdsvis Neurath og Köster i forbindelse med den tyske politiker, Adlers rosende omtale af ministeriet Zahle december 1919.

Efterskrift (s. 354–355)

1. Liebe til hustruen 20.3.1920. (Liebe s. 287).
2. Rigsdagsårb. 1919–20 s. 65.
3. FT overord. saml. 1924 sp. 17
4. Soc. 1.5.1924.

Billedfortegnelse

Hvor intet er anført, stammer oplysningerne i billedteksterne fra Dansk biografisk Leksikon, Elberling: Rigsdagens Medlemmer, Kraks blaa Bog og andre gængse håndbøger.

- S. 31. With. Hærens arkiv. (Munch V, s. 200 ff.).
- S. 33. Harsløf. Ingeniør V. Harsløf, Åbyhøj.
- S. 35. Vanggaard. Folketingets arkiv.
- S. 37. Skade. Hærens arkiv.
- S. 44-45. CIS. Folketinget. (Oplysn. om Claudel i Bibliothèque Nationales katalog s. 106 f. Om Heftye: Marling til Curzon 26. 5. 1920, Confidential Print nr. 111, jf. Documents nr. 457).
- S. 52. Christian 10. Hærens arkiv.
- S. 54. Krieger. Det kgl. Bibliotek.
- S. 55. C. P. M. Hansen. Amtmand Cai Vagn-Hansen, Åbenrå.
- S. 59. Alex. Foss. Folketingets arkiv.
- S. 65. J. C. Christensen. Det kgl. Bibliotek.
- S. 79. Liebe. Udklip i Erhvervsarkivets billedsamling.
- S. 80. Kraft. Assistent Karen Kraft, København.
- S. 103. Erik Scavenius. Det radikale Venstres bureau, København.
- S. 113. H. P. Hanssen. Det kgl. Bibliotek.
- S. 117. Claudel. Bibliothèque Nationales katalog.
- S. 126. Kloppenborg-Skrumsager. Folketingets arkiv.
- S. 137. Ministeriet Zahle. Folketinget.
- S. 139. Moesgaard-Kjeldsen. Folketingets arkiv. (Forf. er stødt på den mundtl. overlevering, at M.-K.s holdning i 1920 skulle være dikteret af et påtrængende kreditbehov, som han havde udsigt til at få dækket, hvis han gik imod ministeriet Zahle. Tingbogen for Rødby købstads markjorder 1918-21 viser, at godset Lidsø var stærkt behæftet, og at M.-K. i juli 1920 fik meget betydelige lån; men det har ikke været muligt at bevise nogen sammenhæng. Iøvrigt kan der være tale om en efterrationalisering eller en konstruktion).
- S. 150. Grau. Det kgl. Bibliotek.
- S. 158. H. N. Andersen. Sst.
- S. 167. Påskeæggene. *København*.
- S. 173. Brammer. Fuldmægtig Hans Brammer, H. D., Charlottenlund.
- S. 177. Piper og Joh. Knudsen. Folketingets arkiv.
- S. 190. Zahle. Det radikale Venstres bureau, København.
- S. 198. Neergaard. Folketingets arkiv.
- S. 205. Ministerlisten. Fru minister Inge Kiær, f. Liebe, København.
- S. 209. Ministeriet Liebe. Hjerl Hede.

- S. 217. Borgbjerg. Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.
- S. 223. Chr. Christensen. Carl Heinrich Petersen, Viborg.
- S. 234. Kaper. Det kgl. Bibliotek.
- S. 244. Konow. Hofjægermesterinde Thyra Hage, f. Konow, Oremandsgård.
- S. 254. C. F. Madsen og I. A. Hansen. Folketingets arkiv.
- S. 257. Stauning. Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.
- S. 271. Friis. Det kgl. Bibliotek.
- S. 277. Pedersen-Nyskov. Folketingets arkiv.
- S. 284. Borgerrepræsentationen. Arbejderbevægelsens arkiv og bibliotek.
- S. 287. *Arbejdet*. Statsbiblioteket.
- S. 295. *Solidaritet*. Sst.
- S. 304. Estrup-Liebe. *Social-Demokraten*.
- S. 313. Kort over København. Kraks vejviser.
- S. 319. Demonstration. Erhvervsarkivets billedsamling.
- S. 323. Politibiler. Politigården, København.
- S. 325. Mellerup. Fru Mary Mellerup, Kastrup.

SUMMARY

Prepared with the assistance of *Veronica Beckett, M. A.*

SECTION I

Introduction (p. 13–26).

In 1901, after protracted conflicts over the 1866 Constitution, the King appointed a Government acceptable to the majority in the Folketing (the Lower House of the Rigsdag), thus complying with the demand for parliamentary government put forward by the Opposition some decades earlier. Subsequent developments consolidated this new constitutional practice. During the so-called Public Loan Crisis between on the one hand the Government and the Folketing, and on the other hand the Opposition-dominated Landsting (Upper House), King Christian X (1912–47) made a pronouncement on March 4th 1919 considered of signal importance for these developments. The King said: "As a result of my deliberations I declare that I shall not appoint a Government not acceptable to the majority of the Folketing". This pronouncement was at once generally interpreted as a statement of principle. The King's action led to the strengthening of the principle of parliamentary government based upon the Lower House. In the Crisis the King acted with independence. His pronouncement constituted a personal decision, which he regarded partly as a statement of principle, and partly as an adaptation of that principle to the particular situation. In his view this adaptation did not prejudice his future freedom of action in changed circumstances. (Erik Rasmussen: *Statslånskrisen 1919. The Public Loan Crisis of 1919*. Århus 1957).

On March 29th 1920 the King dismissed the Zahle government although it had a majority in the Folketing, and a serious conflict—the so-called Easter Crisis—arose.

After the general election of 1918 there were five political parties in Denmark, viz. Det radikale Venstre (The Radical-Liberals, 33 seats in the Folketing), Socialdemokratiet (The Social Democrats, 39 seats), Venstre (The Agrarian Liberals, 45 seats) Det konservative Folkeparti (The Conservatives, 22 seats) and Erhvervspartiet (The Trade Party, 1 seat). The Zahle government had been formed in 1913 by the Radicals with the support of the Social Democrats, whose leader, T. Stauning, held office in it. The two parties had a majority in the Folketing (72 seats; Opposition 68 seats), while the Opposition had the majority in the Landsting.

Contemporary commentators stressed the constitutional aspects of the Easter Crisis. Thus the social democrat press accused the King of having brought about a coup d'état, while conservative jurists and politicians maintained that the Zahle Government's refusal to act till a new government was appointed by the King was contrary to constitutional law. Such arguments are, however, of little interest from a constitutional point of view, as they were designed to arouse public opposition to the King and his supporters. This is also true of the arguments which took place about parliamentary procedure, e. g. that Ministers should not vote in the House; that the then Folketing was elected in 1918 and therefore not entitled to decide important matters that were not relevant in 1918; and that a government in a country with proportional representation should not only be backed by a majority in the Lower House but also among the electorate.

The Social Democrats and Radicals thought that the King had violated both the unwritten principle of parliamentary government and his own statement of the previous year. The King, however, considered the situation was completely different from 1919, mainly because in his opinion the Government no longer held a majority in the Folketing, even if this had not been proved in a parliamentary division. Conservative papers emphasized that, in the circumstances, it was the King's right to dismiss the Government, dissolve the House through a caretaker government, and appeal to the country in a general election.

All political elements concerned recognized the principle of responsible cabinet government based on the majority of the Folketing, but there were several points of disagreement about the adaption of the principle to practical politics. The principle of parliamentary government had only been introduced in 1901, and it is uncertain whether the King's act in 1920 violated it, because no firm tradition had been established as to the authority of the King. But certainly the King had no intention of attacking the principle itself.

The first book on the Easter Crisis was written by one of its participants, Ove Rode, Minister for Home Affairs in the Zahle Government (Paaskekrisen 1920, København 1926, 91 pages). Rode does not stress the constitutional aspect but has a clear understanding of the connections between the Flensburg Movement, the Opposition and the King. On the other hand Rode is of the opinion that one of the main reasons why the conflict arose was Venstre's intention of preventing any amendment of the Election Bill. The principle of proportional representation, incorporated in the revised Constitution of 1915, had been put into practice in such a way as to favour Venstre at the expense of other parties. Rode's interpretation is, however, incorrect. In 1955 an article by H. Schlebbaum Larsen appeared in the periodical "Økonomi og Politik" (page 163-83) on the reasons for the Trades Union Congress to declare a general strike on March 31st 1920. In *Politikens* "History of Denmark", vol. XIII, (1965) Erik Rasmussen has a chapter (page 205-34) dealing with the crisis. He tries to give a general explanation of the Easter Crisis and emphasises its complex character.

Based on a variety of hitherto unknown sources this book aims to analyse the shifting events of the Easter Crisis from the point of view of the various participants. They each had their explanation of the Crisis, its development and its solution, but, owing to its complexity, none of them understood it as a whole. The main sources of this book are various private archives of people involved in the events, documents from the archives of political parties, trade unions, the Foreign Offices of Copenhagen, Oslo, Stockholm, Berlin and London, and different public authorities, e. g. the Metropolitan Police, see p. 357-364.

Chapter 1 (p. 27-39)

From 1864 onwards the majority of the Danish population had hoped to regain Schleswig or at least North Schleswig. During the First World War various national and nationalist groups in Copenhagen secretly discussed the possibility of reunification and the establishment of the new frontier. Some wanted the Danevirke Line, others the Flensburg Line, i. e. a frontier south of Flensburg. These groups were all in opposition to the Zahle Cabinet, and particularly Erik Scavenius, its Minister of Foreign Affairs, who was responsible for the pro-German neutrality policy during the War. The Danevirke Movement made contact with the British, French and American legations in Copenhagen in order to gain their support for the Danevirke Line. The French envoys in particular (A. Conty and Paul Claudel) were hostile to the Zahle Cabinet and reported to their Government in favour of the Danevirke Movement. Their views were based on memoranda prepared by Lt. Colonel Erik With, who was in charge of the Danish Intelligence Service until 1917, Jens Vanggaard, Venstre M. P., and Valdemar Harslöf, M. D., B. D. Basing their case on historical and strategic factors, they argued in favour of the Danevirke

Line and the establishment of an international zone around the Kiel Canal. The Danish Government, foreseeing a possible German recovery of strength, and opposing the presence of a large German minority in Denmark, managed at a secret meeting of both Houses on October 23rd 1918 to carry a unanimously adopted resolution stating that Denmark wanted the Schleswig question solved solely according to the principles of national self-determination. Still the Danevirke Movement would not give up hope of achieving agreement to their line, and in May 1919 Count Bent Holstein and Jonas Collin, M. D., successfully put pressure on the Peace Conference in Paris to establish a third plebiscite zone comprising South Schleswig (Zone 1.: North Schleswig, Zone 2.: Flensburg area). The Danish Government—backed by Venstre—protested, and the Peace Conference cancelled the plebiscite of Zone 3. By this act the Danevirke Line was rendered unattainable, and the Danish nationalists concentrated on securing Flensburg for Denmark.

Chapter 2 (p. 40-47).

The Treaty of Versailles stated that an international commission (CIS) should govern the two plebiscite zones and recommend to the Peace Conference the future frontier between Germany and Denmark. It also stated that the Governments of the USA, Great Britain, France, Norway and Sweden should each appoint one member of the CIS. As the USA did not ratify the Peace Treaty no American member of the CIS was nominated. The Danish Government could not influence the appointment of the French and British members. The British envoy, Sir Charles Marling, who became president of the CIS, wanted to comply with the plebiscite, whereas his French colleague, Paul Claudel, was in favour of the Danevirke Line irrespective of the plebiscite. In the spring of 1919 a minor struggle was fought between the Danish Government and the Danevirke Movement on the appointment of the Swedish and Norwegian members. The Swedish Government acted in co-operation with the Danish and appointed Oscar von Sydow, former Minister for Home Affairs, who shared Sir Charles' opinions. The Norwegian Government intended to appoint J. L. Mowinckel, former President of the Storting; the Danish Government was in favour of his nomination, whereas the French Government protested, maintaining that Mowinckel was pro-German. Moreover, the Danish King and the Danevirke Movement were opposed to him. Mowinckel, however, refused nomination, and Thomas Heftye, former Minister of Defence, then took over the post. He inclined to Claudel's opinion, although the Norwegian Government was probably unaware of this. Brudenell Bruce, of the British Embassy, Oslo, was appointed secretary to the CIS. He had been an attaché in Copenhagen and was married to a Dane, through whom he had contact with the Danevirke Movement. In October 1919 the Danevirke Movement tried unsuccessfully to influence Sir Charles through the King. In November 1919 Claudel advised members of the Danevirke Movement to move a vote of no-confidence in the Landsting thus giving the Governments in London and Paris the impression that the Danish Government no longer had the support of the majority of the electorate.

Chapter 3 (48-60).

The Conservatives gradually withdrew from the Declaration of October 23rd 1918, while Venstre continued to support it, mainly because Venstre's leader J. C. Christensen, was in favour of a national frontier. His opponent in the party was Vanggaard, who tried persistently, but unsuccessfully to change his party's view. The King also opposed his Cabinet*). His ideals were those of a conservative, and of an army officer, in complete contrast to those of his Ministers. Of the King's entourage, his Private Secretary, A. Krieger, former Permanent Under Secretary of State in

*) In Denmark there is no difference between the Cabinet and the Government. The two words are used interchangeable in this Summary.

the Ministry of Home Affairs, was in close contact with the Cabinet and was anxious to ensure that the King maintained a strict constitutional line. He thought the King should neither take any initiative, nor interfere in party politics. On the other hand the Queen's Private Secretary, C. P. M. Hansen, who was also Deputy Private Secretary to the King, was associated with the Danevirke Movement. On December 3rd the Landsting carried a vote of no-confidence on the Government's Schleswig policy. The King conferred with the Conservative politician Alexander Foss, M. P., who asked him to dismiss the Government and dissolve the Folketing. But J. C. Christensen found it impossible to do this, because the Government had a majority in the Folketing, and thus the King had to wait. On December 13th the Cabinet appears to have been in the throes of an internal crisis. E. Brandes, Minister of Finance, informed the King that he intended to resign because he opposed his party's tax policy. At the same time A. Foss met Brudenell Bruce who maintained that the CIS would have to act in agreement with the Danish Government. This would mean that Flensburg should remain under Germany if it had a German majority. Consequently Foss again pressed the King to dismiss the Zahle Cabinet. At the same time the Danske Landmandsforening (an ultra agrarian union) planned to present the King with a petition expressing the same wish. The King wished to exploit the situation for his own purposes, but in the event Brandes did not resign, and thus it was more difficult for the King to act. Nevertheless a conflict arose between the King and his Prime Minister. The latter insisted that the King's reply to the petition from the Danske Landmandsforening should reflect the views of the Cabinet, but the King opposed him. The result was a compromise, and on December 19th the King was able to give the deputation the impression of having a positive attitude towards their wishes. Afterwards their petition was received by the P. M. who replied negatively. Many elements of the Easter Crisis are to be found in the December conflict. The main reason why it did not escalate was that the plebiscites had not yet taken place.

Chapter 4 (p. 61-69).

The plebiscite in Zone 1 on February 10th 1920 resulted in 75 per cent Danish and 25 per cent German votes, so that North Schleswig was certain to be reunited with Denmark. Shortly after the plebiscite Paul Claudel took contact with members of the Danevirke Movement (and together with the Social Democrat M. P. E. Marott and the Radical M. P. C. Moesgaard-Kjeldsen, who were known to be opposed to their parties' Schleswig policy), and advised them to provoke a government crisis after the plebiscite in Zone 2 on March 14th. Immediately after Claudel's initiative prominent members of the Danevirke Movement met and decided to bring pressure to bear on the King. The idea was that he should dismiss the Zahle Cabinet, and appoint a caretaker government to dissolve the Folketing. After a general election Venstre (supported by the Conservatives) was expected to form a new Cabinet with a more positive attitude to the aims of the Danevirke Movement. It was, however, a *sine qua non* to secure the support or at least the consent of J. C. Christensen. He, on his side, was eager to get rid of the Radical Government, although he clearly realised the risk his party ran, should it be accused of taking part in an unconstitutional act. He was therefore in favour of the dismissal of the Zahle Cabinet, when Harsløf asked him about this, but he emphasized both to him and the King that he would not take any step to promote it. A non-party-political caretaker government had to do it. Nevertheless his statement was of major importance to the Danevirke Movement, who correctly interpreted it as an expression of Venstre's willingness subsequently to support action by the King. On March 4th Lt. Col. With, together with Vanggaard, Harsløf and Col. Skade formed a secret executive committee (The "With Circle") to produce a caretaker government ready to take over power when they had persuaded the King to dismiss Zahle. Otto Liebe, a wellknown barrister, was to be Prime Minister.

Chapter 5 (p. 70-76).

The conservative newspapers also argued in favour of the King's duty to intervene, especially *Nationaltidende* and *København* (indep.) both of which co-operated with the Danevirke Movement. The Danevirke Movement also arranged demonstrations to influence the King and public opinion; for example, on March 7th, when thousands of people gathered in Amalienborg Square to listen to a speech by the King. The King had been informed previously of the demonstration through Major General G. Brammer (S.). *Nationaltidende* quoted the King's statement in support of the views of the demonstrators.

Chapter 6 (p. 77-85).

On March 7th With and Harsløf secretly asked Liebe to take over the post as Premier in a caretaker government. His reason for consent was hostility to the planned economy of the Radical administration rather than the Schleswig question. With's idea was that the Cabinet members should belong to the Danevirke Movement with himself as Minister of Defence. The King, J. C. Christensen, and Emil Piper, leader of the Conservative Party, all accepted Liebe as future P. M. Liebe stipulated that he would not take over the responsibility of dismissing the Zahle Cabinet, that the Budget had to be passed in both Houses before his appointment, and that the sole purpose of his Cabinet was to dissolve the Folketing and resign immediately after the election.

Chapter 7 (p. 86-95).

The Cabinet had no knowledge of the secret undermining of its existence, but realized that the King was somehow under the influence of the strong nationalist movements. On March 10th the Cabinet therefore warned him of the dangers of such influence. J. C. Christensen for his part advised the King to appoint a caretaker government under Liebe, but not until after the plebiscite in Zone 2 on March 14th. At the same time as a number of citizens from Zone 2., backed by Schleswig unions in Copenhagen, sent in a petition to the Rigsdag, all parties unanimously adopted a resolution on March 12th stating that Denmark expected the Allied Powers to make "a just solution" of the frontier problem. The resolution was a compromise and its expressions vague. Venstre and the Conservatives interpreted the resolution as meaning that the Resolution of 1918 should be replaced by a new one capable of fresh interpretation, whereas the Radicals and Social-Democrats maintained that there was still a consensus concerning the Schleswig question. Both Government and Opposition tried to bind each other. The With Circle considered the new resolution a tactical victory for the Cabinet, as the Opposition was not likely to take any measures now that would improve the Danevirke Movement's chances of success. However With and his friends would not give up. Through Captain C. A. Kraft, a former aide-de-camp, With warned the King against a referendum in Denmark on the Schleswig-question, and pointed out that a general election by a caretaker government would be more dangerous to the Government. With also informed the King that a fully manned caretaker government was ready at three hours' notice. The With Circle made a detailed schedule of how this government could be brought into being.

Chapter 8 (p. 96-103).

On March 14th the plebiscite in Zone 2 took place. 80 per cent voted German, 20 per cent Danish. In Flensburg the result was 75 per cent - 25 per cent. The following day the With Circle met Peter Grau, representing the Danes in Zone 2, and

other activists in order to plan further steps. In a letter of March 15th to With, J. C. Christensen promised in a non-comittal fashion to assist in "clearing away difficulties". But he was still of the opinion that the initiative rested upon the King. The With Circle interpreted this to mean that J. C. Christensen wanted them to go on with their efforts. On March 15th a vast demonstration went to Amalienborg. Ernst Christiansen, editor of *Flensburg Avis*, asked the King to help the Danes from Zone 2, and the King answered him through a window in a way that enabled conservative papers to make capital of his words. To check the King, on March 17th the Ministers in Council resolved, with the King's consent, to issue a denial of the conservative interpretations of his speech. Krieger backed the Cabinet as he knew of the King's connection with the non-parliamentary circles and their plans.

Chapter 9 (p. 104-110).

Liebe, the P. M. designate, felt unsure after the low number of Danish votes in Zone 2. The With Circle tried to convince him, by showing him a letter from Vanggaard, that J. C. Christensen still wanted the King to take action against the Cabinet. But in fact Venstre's leaders were not prepared to act, and representatives from Flensburg were advised by With to send a petition to the King. The Danevirke Movement arranged big demonstrations, and the conservative papers continued attacking the Government and pressing the King to act.

Chapter 10 (p. 111-115).

On March 16th representatives from Zone 2 decided to support the internationalisation of the Zone, instead of immediate reunification with Denmark. Even though the Danevirke Movement was opposed to this policy, With saw that it was more in accordance with Liebe's ideas, and he thereby succeeded in holding him to his promise.

Chapter 11 (p. 116-122).

On March 19th and 20th Claudel negotiated in Copenhagen with the With Circle and asked them to provoke a change of government before the CIS decided on the frontier problem on March 31st. Hefty also seemed to be willing to go further than the Zahle Cabinet wished, whereas Marling and Sydow supported the reunion of only North Schleswig with Denmark. However, Claudel's *démarche* accelerated the efforts of the With Circle who renewed their pressure on the King and J. C. Christensen.

Chapter 12 (p. 123-126).

On March 23rd the With Circle realized that they could not expect J. C. Christensen to give the signal for action, even if he was in favour of it, and that consequently they had to carry out the action without consulting him. Liebe thought that the plans for forming a caretaker government had been abandoned for the time being and planned to leave for Sweden.

Chapter 13 (p. 127-135).

On March 25th P. Grau and H. D. Kloppenborg-Skrumsager negotiated with the CIS in Flensburg and gained the impression that it was soon going to end its deliberations on the future frontier. On March 26th therefore these two representatives of the Danes in Zone 2 went to Copenhagen, where they tried to influence the King through Maria Feodorovne, the Russian Dowager Empress (daughter of Christian IX.). P. Grau also addressed the Conservative Parliamentary Group, which passed a resolution demanding immediate dissolution of the Folketing. *Berlingske Tidende*, *Nationaltidende* and *København* were instructed by the Schleswigers to back their efforts.

Chapter 14 (p. 136-146).

All the Ministers and the Radical M. P.s—except Moesgaard—agreed on the national frontier. After the plebiscite in Zone 2 they were willing for only North Schleswig to be incorporated into Denmark. Both the Radical Party and the Social Democrat Party passed resolutions on March 17th and 19th and arranged public meetings to counterbalance the activities of the Danevirke Movement. The Cabinet also made use of the Diplomatic Service. On March 20th Erik Scavenius, the Minister for Foreign Affairs, instructed the Danish envoys in London, Paris etc to inform the Governments concerned that Denmark wanted a quick settlement of the frontier problem; that she opposed the internationalisation of Zone 2; and that she also opposed the proposal for a treaty guaranteeing the Danish minority, because the Germans would demand a similar treaty for their minority in North Schleswig and thus facilitate German interference in Danish internal affairs. The Foreign Minister declared it the aim of the Danish Government to diminish the national minorities on either side of the border so that a pure national frontier would be the final outcome. The King was annoyed of this suggestion which he considered unnecessary.

Moesgaard had attacked Rode's economic policy by calling it socialistic, and his inclination was to vote against the Government on the Schleswig question. On March 22nd he announced his dissent from the Government's policies, but as the Government had a very narrow majority (two seats) no action was taken against him. There was also a dissenter in the Social Democrat Party, Emil Marott, who considered that, for historical reasons, Denmark was entitled to the Danevirke Line. On several occasions he showed that he disagreed with his party, but like Moesgaard he was not expelled, although he had to resign as editor of *Fyns Socialdemokrat*.

Chapter 15 (p. 147-156).

On March 27th Grau and Kloppenborg were given special permission to take part in the meeting of the Venstre Party Group. J. C. Christensen was still opposed to any action, but Grau and Kloppenborg made representations to Venstre to adopt a resolution calling for an election. When Grau, on instructions from Vanggaard, finally intimidated the party by accusing it of being an unpatriotic party, J. C. Christensen changed his mind and agreed to issue a resolution. His decision was influenced by Venstre's interests as a party and probably also by emotional factors. This resolution was passed in the Party Group at 4 p. m., immediately after the final meeting of both Houses before the Easter recess. Venstre's action led the Conservatives also to publish their resolution calling for an election. It has been maintained that the two parties deliberately postponed their decision until the Folketing was no longer sitting. This was, however, a coincidence. As the Trade Party's one member, together with Marott and Moesgaard, were also likely to back the resolutions of Venstre and the Conservatives, the party balance in the Folketing was 70-70. Professor Birck, the Conservative M. P., was however opposed to the resolutions. The Venstre and Conservative leaders tried to persuade him to change his mind, but without success. Consequently the Government still had a majority of at least 71 against 69, and the Conservative leaders thought the resolutions would have no effect.

Chapter 16 (p. 157-165).

The King's conversations with J. C. Christensen and Niels Neergaard on this same day seem to indicate that he had not yet any intention of dismissing the Zahle Government, even if he feared that the CIS might now make its recommendation. H. N. Andersen, the influential General Manager of the East Asiatic Company, who had been the King's personal adviser for several years, restrained him. After Saturday's debates in the Rigsdag a meeting took place at the New Carlsberg brewery,

on the initiative of Vagn Jacobsen, the owner of the brewery. Here a representative assembly of the Zahle Cabinet's enemies met, and Marott, Moesgaard and the Trade Party's one M. P. were persuaded to back the resolutions of Venstre and the Conservatives. Professor T. Rovsing, the outstanding surgeon and Vice Chancellor of Copenhagen University, acted as a link between the Carlsberg meeting and H. N. Andersen, who decided on Saturday night to advise the King to intervene at once.

Chapter 17 (p. 166-173).

On March 28th the opposition press demanded in violent terms the resignation of the Cabinet, stressing that the party balance in the Folketing was now 70-70. General Brammer wrote to the King stressing his duty to intervene. Emil Harboe, Conservative M. P. and Chairman of the Schleswig Committee of the Rigsdag, consulted J. C. Christensen, Niels Neergaard and the Conservative leaders, and then telegraphed to the CIS, asking it to postpone its decision for a day or two. This proves that members of the Opposition were hoping that Zahle was soon to resign.

Chapter 18 (p. 174-177).

H. N. Andersen's plan was that Rovsing, who was a former Radical, should form the caretaker government, which should also include Moesgaard and Marott and some neutral highranking civil servants. On Sunday the 28th the King made up his mind to present Zahle with an ultimatum.

Chapter 19 (p. 178-184).

After the Easter Crisis the Radicals and Social Democrats maintained that Venstre had wanted to overthrow the Government in order to prevent a compromise between them and the Conservatives on an amendment to the Election Bill introducing fully proportional representation. The majority of the Conservative Party was in favour of the amendment because the existing act was to their disadvantage. On March 18th it was clear that a compromise was imminent, as Rode agreed to the amendments moved by the Conservatives. But the minutes of the Venstre Party Group meeting indicate that the party realised a compromise was inevitable, and that since 1915 J. C. Christensen had excepted some kind of compromise. The debates on the Election Bill provided opportunities for negotiations on alterations to the Constitution. These changes were necessary because of the reunification of North Schleswig, but the Cabinet tried to use the situation to pass amendments to the Constitution to which Venstre and the Conservatives were opposed. Thus the attitude of the Cabinet hampered the conclusion of the compromise on the Election Bill.

Chapter 20 (p. 185-190).

On March 28th members of the Cabinet discussed the events of the previous day and their implications. Rode's idea of convening the Folketing evoked no response. However, Rode made a speech warning Venstre against taking any non-parliamentary action and on March 29th a leading article in *Social-Demokraten* put forward similar arguments. As for the opposition press, it entreated the King not to abandon the South-Schleswigers to the Germans.

Chapter 21 (p. 191-198).

On March 29th Zahle was received in audience by the King from 10.45-11.30 a. m. The King referred to the several declarations calling for an election and asked the Premier to resign. Zahle refused to do so, but he induced the King to dismiss the Cabinet, by saying that this was a Crown prerogative. Sir Charles Marling

suspected that Zahle, knowing that the days of his Cabinet were numbered, deliberately incited the King to dismiss him, believing that this would be to the advantage of the Radical Party during the election campaign. It is, however, more likely that Zahle lost his head. Obviously the King had hoped that Zahle would resign of his own accord. Immediately after Zahle's dismissal, Neergaard was summoned to the King, who asked his advice about the appointment of a caretaker government under Rovsing, sponsored by H. N. Andersen. Neergaard, who knew of the Liebe Plan through J. C. Christensen and considered Liebe would be a better Prime Minister, advised the King to appoint him (or M. P. Friis, the Chief Public Trustee) instead of Rovsing. The Zahle Cabinet refused to act until the caretaker government was formed.

Chapter 22 (p. 155-163).

Liebe did not approve of the way in which the Zahle Cabinet was dismissed, but felt that he was bound by his previous plans to help the King. After some difficulty his caretaker government was ready on Tuesday March 30th. This meant that the country was without a government for 24 hours. The Ministers were taken partly from H. N. Andersen's list (Rovsing) and partly from the list put forward by the With Circle (Hjerl Hansen, Hass, Monberg, Oxholm). With himself did not become a member, as Henry Konow, Minister of Defence and for Foreign Affairs, disapproved of him. A declaration was issued by the Liebe Cabinet stating that the Folketing no longer represented the opinion of the electorate and that the sole purpose of the new Government was to announce a general election.

SECTION II

Chapter 23 (p. 211-225).

Between 1918-20 the working class was much influenced by the revolutions in Russia and Germany. The Syndicalist movement and its newspaper, *Solidaritet*, were strong, and as the Employers' Association wanted to reduce wages and declared a general lock-out on March 27th, a conflict on the labour market was on the point of breaking out just at the time when the King dismissed Zahle. To make the situation yet more tense, Borgbjerg, one of the Social Democratic leaders, wrote an article in *Social-Demokraten*—covering a full front page—accusing the King of having engineered a coup d'état. Then, without consulting the Trades Union Congress itself, Borgbjerg announced that the Congress would declare a general strike. Stauning, chairman of the S. D. Party opposed this, but supported the article in *Social-Demokraten*. He thought it possible to intimidate the King and the Employers' Association by threatening a general strike. Thus he was shrewd enough to make plans for a general strike on March 30th. The Syndicalists found it necessary for political reasons to back the general strike even if they were against it, and even though they disliked being linked to Social Democrats and the Trades Unions. The latter arranged a vast demonstration in the Faelled Park on March 30th as a warning to the King.

Chapter 24 (p. 226-231).

The Radical Party repudiated the dismissal of the Government, but at the same time, for tactical reasons, dissociated itself from the general strike.

Chapter 25 (p. 232-237).

Dr. Ernst Kaper, a Conservative Mayor of Copenhagen, had cooperated in the City Council with the Social Democrats as he considered them the party of the future.

He now feared they might turn revolutionary. He and his Social-Democrat colleague, Jens Jensen, and Fr. de Jonquières, the Prefect of Copenhagen went to the King and asked him to redress the dismissal of Zahle. The King refused to do so.

Chapter 26 (p. 238-244).

The Conservative and Venstre Parties made public statements supporting the King, as did J. C. Christensen. Their arguments were that the King had a constitutional right to dismiss a Cabinet which refused to dissolve the Folketing even though the majority of the electorate were apparently against the House. Both parties stressed how subversive a general strike would be. The declarations were formulated with the coming election in view, and were supported by the conservative press.

Chapter 27 (p. 245-256).

The Liebe Cabinet maintained that it was a non-party-political government, but this clearly was not so, in view of the fact that three political parties supported it, while two opposed it. The Cabinet wished to dissolve the Folketing, even though a majority of Folketing members was against this. Konow, the Minister of Defence, declared he was prepared to use troops against demonstrators and strikers. The Liebe Government asked Claudel to request the CIS to postpone its decision until after the election. This action had a political motive as it was designed to win the support of those parties who favoured a Schleswig policy different from that of the Zahle Cabinet. The Liebe Government also considered it important to ensure that the policy of a planned economy, proposed by the Radicals and Social Democrats, was now brought to an end.

Chapter 28 (p. 255-263).

On March 31st the Trades Union Congress decided to declare a general strike, but not until April 5th. Stauning wished to gain time for negotiations between the King and the Liebe Cabinet although he did not reveal this then. Many workers (e. g. police, water, gas and electricity workers) were not to participate in the general strike, thus indicating that the Social Democrat leaders were trying to ensure that the strike was as restricted as possible and to prepare the way for a compromise.

Chapter 29 (p. 264-271).

The prospect of a general strike disturbed H. N. Andersen and prominent civil servants. They made contact with the King, Liebe and Zahle with a view to a compromise. Consequently Liebe was asked by the King to negotiate with the Social Democrats. This Liebe did on March 31st and April 1st, but without result.

Chapter 30 (p. 272-277).

The Liebe Government decided to remain in office, and Liebe announced the dissolution of the Folketing and a general election to take place on April 22nd. In the meantime the Government would try to put the Election Bill through the Folketing. This was unrealistic as the Radicals and the Social Democrats strongly opposed the Government on this issue, and even demanded its immediate resignation. J. C. Christensen asked the Government to ignore this, and the Speaker of the Folketing, who was under his influence, promised not to summon the House, thus preventing the Radicals and Social Democrats from carrying a vote of no-confidence. J. C. Christensen was anxious that the spread of socialist ideas should finally be stemmed.

Chapter 31 (p. 278-288).

On April 2nd Conservative members of the Copenhagen City Council contacted the leaders of the Social Democratic Party in order to reach a compromise by arranging for the formation of a new caretaker government. The Conservative and the Venstre Party Groups of the Rigsdag, however, repudiated the scheme. At the instigation of P. Munch, the former Radical Minister of Defence, Stauning, as Chairman of the City Council, summoned the Council, whose majority of Social Democrats, Radicals and Christian Socialists passed a resolution asking the King to appoint a new caretaker government of independent men in order to prevent rebellion. The City Councillors walked in procession to Amalienborg, which was reminiscent of similar momentous occasions in 1848 and 1863. The Government had taken military precautions and was ready to fight a rebellion with force. Liebe, who received the deputation on behalf of the King, refused to follow the advice of the majority of the City Council. Afterwards the King personally received the Conservative minority group, who gave the same advice as the majority group of the City Council. Riots took place in Amalienborg Square, where speakers demanded a republic. The King was shocked by these activities.

Chapter 32 (p. 289-297).

Meanwhile the Trades Union Congress prepared the general strike. The Syndicalists took part in the preparations, but regarded the Social Democrats with suspicion.

Chapter 33 (p. 298-304).

The King, however, had made up his mind to find a solution to the crisis. On the evening of April 3rd he summoned politicians from the four big parties to a meeting in his residence. Rode and Stauning advised the King to dismiss Liebe and appoint a new caretaker government under M. P. Friis which should also include other civil servants and two representatives from the Trades Union Congress. J. C. Christensen advised the King to keep Liebe and fight the general strike. Liebe was of the same opinion, but in the morning of April 4th the King dismissed Liebe and appointed Friis Premier. The political parties agreed with Friis, that a new Election Bill was to be passed, the election should take place as decided by Liebe, and the general strike should be cancelled.

Chapter 34 (p. 305-313).

Friis made it a condition of his acceptance of office that a compromise should be reached on the labour market. And between April 4th and 5th the Conciliation Board managed to reach a compromise, mainly because the Employers' Association gave in under pressure from the King. They did this to emphasize that the Easter Crisis was the result of political strife, and not of disagreement on the labour market. They thought this would give the anti-socialist parties an advantage at the forthcoming election. The Syndicalists felt they had been deceived, as none of their demands had been fulfilled, except for an amnesty for political crimes. The Syndicalist trades unions—in particular the seamen—continued striking until June 1920, when they went bankrupt. Thus the Social Democrat Trades Union Congress had also defeated its left wing opposition.

Chapter 35 (p. 314-327).

During the whole Easter Crisis (March 29th - April 6th) there were severe disturbances in Copenhagen. But not until the night between April 4th and 5th did they become dangerous. There was serious fighting near Amalienborg and on Kongens Nytorv, and the police had to use firearms. The damage to shops and houses was extensive. The police inspector in charge of the forces on duty wanted to use the

army, but Einer Mellerup, Assistant Commissioner, refused to do this. By using police cars he was able to travel about sufficiently with the constables. The rioters were for the most part disappointed left-wing workers. However, no revolution was planned, although there was a risk that the riots might grow spontaneously to revolutionary proportions.

SECTION III

Chapter 36. Conclusion (p. 259-281).

The animosity against the Zahle Cabinet was wide-spread. Three main reasons can be traced: the Cabinet's planned economy, its pacifist ideals and its Schleswig policy. It is the aim of this book to prove how energetically and thoroughly the With Circle acted as a pressure group in a democratic system; and how it influenced or tried to influence every element of the political decision making process (See figure p. 329) in order to make the King dismiss the Zahle Cabinet and to create a background that made it easier for the King to do so. In a country with a parliamentary system and a majority government based on the support of the "have nots", the political development can diverge so far from the ideals and economic interests of the "haves" that their extremists will become frustrated. These extremists, being opposed to democracy and parliamentary government, tried to turn the tide by subversive means and to prevent the growth of what they considered to be socialism. This is exemplified by the existence and activities of the *With Circle*.

The decisive factor, however, was *H. N. Andersen*, who restrained the King until March 27th. He had no contact with the With Circle, but exerted his influence only through his close contact with the King.

Representatives of the *inhabitants of Zone 2*. must also be mentioned ("Sønderjyderne" in the figure) as exerting influence on the decision makers.

Of the *International Schleswig Commission* (CIS) Claudel and Heftye were of importance because they supported the intentions of the With Circle. Marling and Sydow were neutral. Both Claudel and Marling meant to serve the interests of their countries, but in 1920 Britain and France disagreed on the German question, of which the Schleswig question was a part.

In spite of the fact that Denmark was a constitutional monarchy *King Christian* got into the position of a momentous decisionmaker by the specific situation, as he had previously been on other occasions such as at the outbreak of the War in 1914 and in 1919 (Public Loan Crisis). He felt a personal responsibility and was at the same time both labile and highly susceptible to the influence of others. However, he did not intend to overthrow the parliamentary system, even if he never really felt sympathy for it nor understood the mechanism of the political system. He acted independently of his Cabinet and had close relations with opposition politicians such as Alex. Foss and J. C. Christensen and also with non-politicians, especially *H. N. Andersen*. During the Easter Crisis he realized that he might risk losing the throne. After the Crisis he followed a non-controversial line.

The Radical *Zahle Cabinet* consisted of eminent politicians, who had been in the successful war-time administration. They underestimated the feeling of irritation at restrictions among the greater part of the electorate after the War. The Cabinet moreover did not understand the King's mentality, and even if they were unbiassed in the Schleswig question they carried out their frontier policy without a proper psychological understanding of the specific situation. The Radical party lost the election of April 26th 1920, and a Venstre Government was formed, but the frontier was drawn in accordance with the views of the Zahle Cabinet.

The *Social Democrat labour movement* was cunningly lead by Stauning. The central circles of the figure on page 345 indicate the importance of Stauning and the Trades Union Congres in putting pressure on the Liebe Cabinet and the Employers' Association. Towards the end of the Crisis the King came under pressure from the City Council of which Stauning was Chairman. Stauning, however, acted

in a way that made it possible for him to cooperate with the King after the crisis. His influence was considerably increased, and in 1924 he was appointed Prime Minister in the first Danish Social Democrat Government.

The high ranking *civil servants* apparently opposed the Liebe Cabinet, and during the Easter Crisis a number of them were working for a compromise together with the Radical party and the Social Democrats, and consequently civil servants formed the caretaker government, which succeeded the Liebe Cabinet. In contrast to the civil servants, the army officers were in favour of the King's intervention and were prepared to back him.

The leading *Opposition party* was Venstre, and its leader was J. C. Christensen. It should be stressed that Venstre was the biggest party in the Folketing. For many years it had also been the most important party, but after the formation of the Zahle Cabinet in 1913, Venstre felt that they were without influence which they considered humiliating. J. C. Christensen therefore wanted to destroy the Zahle Cabinet, but not in such a way that Venstre could then be accused of non-parliamentary action or compelled it to adopt a Schleswig policy different from that of the Zahle Cabinet. J. C. Christensen would not therefore take over any personal responsibility for the dismissal of the Zahle Government, although he encouraged the With Circle.

It is not easy to judge contemporary *public opinion*, as the press followed party lines. The general election of April 26th 1920 proves that a majority of the electorate were, for various reasons, no longer in favour of the Radical Party. This was probably also the case during the Easter Crisis even if it cannot be proved.

Elections to the Folketing

	April 1918		April 1920	
	seats	voters	seats	voters
Venstre	45	272.000 (30 %)	49	354.000 (34 %)
Conservatives	22	168.000 (18 %)	28	201.000 (20 %)
Radicals	33	195.000 (21 %)	17	124.000 (12 %)
Social Democrats . .	39	263.000 (29 %)	42	300.000 (29 %)
Trade Party	1	12.000 (1 %)	4	29.000 (3 %)
	140	Unrep. (1 %)	140	Unrep. (2 %)

Epilogue (p. 354-355).

The King's intervention in the Easter Crisis divided parties, press and population in two groups. The King became a party king, which was dangerous, both because the Labour movement was increasing due to the growth of industry, and because its leaders were inclined to consider the Crown as identified with the upper class. However, the Easter Crisis was brought to an end in such a way that it was possible to reestablish harmony.

In 1924, when the first Social Democrat Government was formed, Stauning was able to make a statement in the Folketing indicating that the King had promised not to dismiss a majority government. *Social-Demokraterne* therefore withdrew their accusation that the King had brought about a coup d'état, and referred to the incident as an "episode".

The Constitution of 1953 (§ 15) states that a government must resign if a majority of the Folketing demands it. It also states that a Cabinet which has been dismissed must continue to govern until a new one is appointed. § 32 states that a newly appointed Cabinet cannot dissolve the Folketing, before it has presented itself to the House (which Liebe refused to do). According to § 39 the Speaker of the Folketing must summon the House if 2/5ths of the members or the Prime Minister demand this (which the Speaker refused to do in 1920). Thus the Easter Crisis of 1920 led to a strengthening of the principle of parliamentary government.

PERSONINDEKS

(omfatter s. 13-355)

Ved stud. jur. *Jørgen Jochimsen*

- Abrahamsen, A., politiker 108, 131,
133, 149, 152, 179, 180, 243, 279,
310, 349
- Ahlefeldt-Laurvig, C. W. greve, politiker
106, 340
- Alexandra, enkedronning af England
131
- Alexandrine, dronning 276, 288
- Ammertorp, C. E. A., embedsmand 307
- Ammundsens, Valdemar, teolog 95, 114
- Andersen, Alsing, politiker 292
- Andersen, A. O., skibsreder 78
- Andersen, C. C., politiker 219, 298,
299, 305
- Andersen, Frederik, politiker 219, 221
225, 233, 292
- Andersen, F. F., officer 247, 248
- Andersen, Holger, redaktør 36, 71,
128, 129
- Andersen, H. N., etatsråd 23, 24, 27,
55, 57, 58, 59, 103, 120, 122, 125,
156, 158, 160, 161, 164, 165, 174,
175, 176, 192-195, 200, 201, 204,
232, 233, 262, 265, 266, 276, 288,
305, 306, 329-333, 338-341, 343,
345, 352
- Andersen, Johannes, advokat 36, 108,
109
- Andersen, Poul, jurist 13, 14, 20
- Andersen, Rasmus, politiker 132
- Andersen, Vilhelm, litteraturhistoriker
69
- Arnesen-Kall, Harald, officer 27
- Arup, V. P., fagforeningspolitiker 292
- Balfour, A., engelsk politiker 41
- Bang, Niels, skoledirektør 35, 63, 86
- Bang, Nina, politiker 219, 221, 267,
292
- Bauer, G. A., tysk politiker 54
- Beck-Friis, Joachim, svensk diplomat
41, 42, 290
- Becker, C. A. J., advokat 238, 278-281,
288, 311
- Begtrup, Holger, højskolemand 140
- Beichmann, F. V. N., norsk jurist 42-44
- Berg, Sigurd, politiker 147, 151, 179,
180, 181
- Berlin, Knud, jurist 14, 16, 18, 19, 20
- Bernhoft, H. A., diplomat 35, 40, 41,
139, 251, 252
- Berntsen, Klaus, politiker 50, 106, 132,
180, 182, 349
- Berthelsen, Palle, officer 31
- Birck, L. V., politiker 22, 50, 107, 108,
133, 147, 155, 156, 166-169, 189,
238, 240, 349
- Blædel, Nic., redaktør 162
- Boesgaard, Hans, redaktør 162
- Bojsen, Frede, politiker 132, 267
- Borgbjerg, F. J., politiker 15, 18, 24,
178, 185, 197, 215-221, 224-227,
257, 263, 267, 279, 291, 292, 306,
320, 344-346
- Borgland, C., fagforeningspolitiker 224
- Bossen, J. E., købmand 36
- Brammer, G. P., officer 30, 51, 63, 64,
68, 73, 131, 134, 172, 173, 338, 348
- Brandes, Edv., politiker 22, 49, 53, 57,
58, 59, 102, 110, 137, 138, 157-159,
167, 175, 185, 186, 189, 191-193,
196, 197, 228, 236, 276, 277, 298,
330, 337, 339, 340-343
- Branth, G. Valentiner-, embedsmand 30
- Branting, Hjalmar, svensk politiker 90,
93, 289, 290
- von Brockdorff Rantzau, Ulrich, greve,
tysk diplomat 30, 52, 336
- Brodersen, Poul, præst 133
- Brorsen, Søren, politiker 147, 163, 180
- Brudenell Bruce, C., engelsk diplomat
44-46, 57, 63, 117, 118, 127, 128,
142, 162, 170-172, 249, 250, 253,
335, 336
- Buntzen, Andreas, redaktør 71, 162,
188
- Bødskov, fagforeningspolitiker 224
- Carstens, Axel, tandlæge 35, 86
- Castonier, E. O. N., officer 31

- Cavling, Henrik, redaktør 136, 230
 Christian 9. 25, 52, 337
 Christian 10. 13-17, 19, 21, 23-25, 27, 31, 43, 46-49, 51-60, 63, 64, 66-68, 70, 72, 73-75, 78-84, 86-92, 97-99, 101-103, 106-108, 113, 114, 119-126, 130, 131, 134, 136, 140, 143, 147, 148, 153, 155, 157-161, 163-166, 171-177, 184-208, 210, 211, 216-221, 223, 225-228, 230-246, 248, 251, 252, 257, 258, 261, 262, 264-266, 269, 270, 272, 274-289, 298-311, 315, 316, 321, 327, 330-346, 354-355
 Christensen, Alfred, politiker 276
 Christensen, Chr., redaktør 211, 222-224
 Christensen, Chr. Ernst, politiker 140
 Christensen, I., sporvognskonduktør 102
 Christensen, J. C., politiker 20, 23, 25, 48-51, 56, 59, 62, 64-68, 77, 78, 80-84, 86-90, 93, 94, 98, 99, 105, 106, 112, 114, 119-126, 130, 132, 138, 147-149, 151-159, 162, 165, 171, 174, 176, 178, 180, 181, 183-187, 189, 193-196, 198, 208, 239-242, 266, 268, 271, 274-277, 282, 298, 299, 300-302, 309, 310, 330-332, 337, 339, 340, 341, 349-352
 Christiansen, Alfr., fagforeningspolitiker 292, 297
 Christiansen, Ernst, politiker 213, 223, 233, 286, 288
 Christiansen, Ernst, redaktør 36, 70, 100-102, 106-108, 111, 117, 123, 127-129, 133, 136, 140, 170, 171
 Clan, Julius, diplomat 30, 347
 Claudel, Paul, fransk diplomat 34, 40, 44-47, 62, 63, 66, 87, 89, 90, 97, 106, 112, 113, 116-120, 123, 128, 129, 131, 138, 142, 149, 249-252, 335, 336
 Clausen, H. V., historiker 33, 35, 61, 116, 141, 336
 Collin, Ionas, læge 25, 29, 30, 31, 35, 39, 41, 42, 47, 54, 62, 63, 69, 97, 111, 112, 116-121, 123, 127, 128, 162, 329
 Conty, Alexandre, fransk diplomat 29, 34, 40, 44, 47
 la Cour, Vilhelm, historiker 29, 30, 36, 70, 71, 108
 Curzon, Lord, engelsk politiker 44, 118, 128, 306
 Dagmar, enkekejserinde 22, 58, 130, 131, 291, 330, 338
 Dahl, Frantz, jurist 67, 80, 81
 Damgaard, gårdejer 109
 Damkier, Oskar, embedsmand 300
 Darup, fagforeningspolitiker 224
 David, C. N., politiker 25
 de Geer, Louis, svensk politiker 41, 42
 Dolgorouky, Serge, rus. hofmand 131
 Drachmann, Povl, redaktør 166
 Drechsel, C. F., søofficer 46
 Drewsen, Michael, fabrikejer 53
 Dybdal, T., politiembedsmand 314, 316, 317
 Dyberg, C. A., politibetjent 317
 Døcker, J. C., politiker 275
 Ehlers, Edvard, læge 108, 120, 162
 Ehrenswärd, Albert, svensk diplomat 41
 Ellinger, H. O. G., politiker 56, 57
 Estrup, J. B. S., politiker 52, 143, 304, 328, 349
 Fabricius, Chr., bankdirektør 238, 279, 280, 288
 Fabricius, Knud, historiker 36, 108, 122
 Fenger, H. M., præst 16, 102, 133, 134, 158, 162, 164, 248, 338
 Fenger, J. F., jurist 248
 Ferdinand, J. M., købmand 36
 Fergo, P. H., forlagsboghandler 36
 Fischer, J. F., læge 238, 279, 288
 Fog-Petersen, Gunnar, politiker 138, 228
 Fog-Petersen, Johannes, politiker 229
 Foss, Alexander, politiker 36, 49, 55, 56-59, 67, 70, 179, 233, 333, 339, 349
 Fraenkel, Arnold, politiker 152, 311
 Frederik 7. 172
 Frederik 8. 20, 52, 53
 Frederik (9.), kronprins 80, 204, 286
 Frederiksen, Niels, politiker 228
 Freiesleben, T., officer 316
 Friis, M. P., embedsmand 71, 176, 194, 195, 201, 232, 253, 264, 265, 270, 271, 276, 279, 286, 288, 300, 302, 303, 305, 307, 308, 311, 312, 314, 320, 324, 331, 333, 339, 344, 347
 Friis, Aage, historiker 33, 34, 141
 Frijs, Mogens, lensgreve, politiker 67
 Frøen, Emil, norsk journalist 90, 122
 Gad, P., gårdejer 128
 Gade, John A., amerikansk diplomat 29, 30, 41
 Gamburg, V. E., politiker 282
 Gathorne-Hardy, G. M., eng. historiker 335

- Geismar, Eduard, præst 133
 Georg 5., engelsk konge 131
 Georg, prins af Danm. og t. Græken-
 land 34
 Gjournals, C. F., officer 316
 Gjessing, E., amerikansk diplomat 30
 Glückstadt, Emil, bankdirektør 161,
 232, 266
 Gotthardsen, N. J., gårdejer 109
 Gram, Jørgen, gårdeejr 111
 Gram, Mads, gårdejer 111
 Gram, R. S., jurist 14, 16, 282, 283
 Grau, Andreas, redaktør 36, 90, 96, 99,
 102, 106, 107, 108, 128, 132, 140
 Grau, Peter, gårdejer 25, 36, 90, 96,
 102, 106-108, 127-134, 147-152, 157,
 162, 165, 183, 187, 333, 351
 Grevenkop-Castenskiold, Henrik, diplo-
 mat 176, 201-203, 206, 252
 Grut, Torben, officer 202, 203
 Gulmann, Chr., redaktør 71
 Gustav, prins 338
 Gustav 3, svensk konge 13
 Gustav 5., svensk konge 21, 337, 339
 Gyldenkrone, Einar, officer 172, 338
- Hage, C., politiker 137, 185, 196, 197
 Hage, Johannes, politiker 133
 Hammerich, Martin, embedsmand 270
 Hansen, A. G., politiassistent 321
 Hansen, Charles, fagforeningspolitiker
 224
 Hansen, C. P. M., kabinetssekretær 25,
 46, 48, 53-56, 61, 80, 87, 94, 124,
 125, 149, 163-165, 175, 176, 195, 204,
 330, 338, 339
 Hansen, Eduard, kancellisekretær 42,
 149
 Hansen, H. P., rektor 27-30, 35, 63, 70,
 72, 86, 147, 165
 Hansen, I. A., fagforeningspolitiker 219,
 221, 233, 255, 262, 267, 269, 285,
 292, 307
 Hansen, Johannes, fagforeningspolitiker
 221, 292
 Hansen, Lauritz, fagforeningspolitiker
 213, 224, 225, 296
 Hansen, Markus, overlærer 163
 Hansen, Martin, politiker 180
 Hansen, Poul, fagforeningspolitiker
 224
 Hansen-Stavnsbjerg, Rasmus, politiker
 27
 Hansen, H. P., politiker 22, 26, 27, 34-
 36, 40, 49-51, 53, 58, 61, 63, 78, 95,
 105, 111, 112, 113, 116, 120, 124,
 126, 132, 137, 138, 140-142, 148,
 157, 185, 196, 198, 229, 232, 250,
 270, 305, 312, 329, 333, 334, 336,
 343, 350, 351
 Harald, prins 131, 338
 Harboe, E., politiker 14, 16, 30, 81, 99,
 108, 120, 121, 131, 158, 171, 175, 203
 Harsløf, Valdemar, læge 25, 28, 32-35,
 63, 64, 66-69, 77-99, 104, 105, 108,
 112, 114, 116, 120-127, 147, 148,
 161, 164, 165, 174, 175, 208, 210,
 240, 250, 271, 309, 329-331
 Haslund, Charlotte, journalist 71, 95,
 100, 133, 134, 169, 189
 Hass, H. Edv., rektor 83, 91, 105, 200,
 202, 203, 209, 210, 248, 250, 251,
 271, 272, 331
 Hassing-Jørgensen, J., politiker 137,
 167, 185, 186, 196, 228
 Hauge, C. N., politiker 60, 292
 Hedebo, Peder, politiker 219, 220,
 221, 233, 260, 281, 284, 285, 346
 Heftye, Th., norsk embedsmand 44-46,
 63, 90, 91, 106, 118, 122, 127-129,
 142, 169, 170, 175, 249-251, 335, 336
 Hegelund-Lange, H. C., politiker 27
 Heilbuth, Herman, finansmand 286
 Heilesen, C. C., advokat 280, 284, 285
 Hellner, Johannes, svensk politiker 41,
 42
 Helsing, Valdemar, kontorchef 28, 29
 Henningsen, H. C., politiker 228
 Herløvsen, fagforeningspolitiker 296
 Hjerl Hansen, H. P., direktør 26, 83,
 200-202, 206, 209, 248, 266, 269, 272,
 282, 283
 Hollyday, T. W., amerikansk diplomat
 61
 Holm, L., advokat 288
 Holstein, Bent, greve, politiker 29, 35,
 39, 46, 47, 90, 96, 105, 108, 112, 130,
 149, 162, 163, 165, 174, 329
 Hostrup-Schultz, I., søofficer 35
 House, E. M., amerikansk politiker 41
 Høyer, Jens, gårdejer 111
 Hvidtfeldt, P., fagforeningspolitiker 308
 Høegh Brask, F. R., ekspeditionssekretær
 29
 Høffding, Harald, filosof 140
 Høgsbro, Sv., politiker 20
 Hørlück, I., gårdejer 111
 Haakon 7., norsk konge 43
- Ihlen, Niels Claus, norsk politiker 42,
 43, 44, 127
 Irgens, I., norsk diplomat 42, 43

- Jacobsen, Vagn, brygger 36, 162
 Jensen, Chr., fagforeningspolitiker 292
 Jensen, Hans, redaktør 56, 57
 Jensen, Harald, politiker 225
 Jensen, Jens, politiker 234, 235, 238, 279, 280, 284, 285, 307
 Jensen, Kr., husmand 60
 Jensen, Lauritz, politiker 152, 155, 162, 163
 Jensen, Richard, fagforeningspolitiker 224, 225, 296
 Jensen, Theodor, politiker 155
 Jensen-Klejs, Jørgen, politiker 180
 Jensen-Toustrup, N., politiker 27, 28
 Jessen, Jens, redaktør 101, 350
 Jessen, Marie, frue 101, 102
 Johansen, Oscar, politiker 292
 Johansen, Oskar, advokat 136, 230
 Johnsen, A., fagforeningspolitiker 224
 de Jonquières, Frederik, embedsmand 67, 234, 235, 238, 278
 Judenitsch, rus. officer 291
 Juel, Niels, godsejer 83, 91, 203
 Jürgensen, Fritz, tegner 73
 Jöhnke, Wilhelm, søofficer 247, 248, 347
 Jønsen, J. P., politiker 259
 Jørgensen, Hakon, politiembedsmand 315, 316, 323
 Jørgensen, Oskar, journalist 217, 220
- Kaper, Ernst, politiker 140, 233-236, 238, 278, 279, 288, 310
 Karstensen, Asger, politiker 22, 48, 49, 154, 179, 180, 181, 183, 281, 298, 310, 311, 349
 Keiser-Nielsen, S., politiker 137, 167, 185, 196
 Kidde, Aage, politiker 27-30
 Kiefer, fagforeningspolitiker 292
 Kirkeby, Anker, journalist 90, 91
 Klausen, K. M., politiker 276
 Kloppenborg-Skrumsager, H. D., politiker 109, 126-134, 147-150, 157, 162, 165, 183, 187, 333, 351
 Knudsen, Gunnar, norsk politiker 90, 122
 Knudsen, Johan, politiker 22, 48, 50, 109, 130, 152, 154-156, 180, 182, 184, 239, 279, 280, 298-301, 339, 349
 Koch, Svend, politiker 131
 Kofoed, K. H., politiker 58
 Koefoed, Michael, embedsmand 265, 286, 300, 307, 347
 Konow, Henri, søofficer 26, 38, 39, 200-204, 206, 208, 209, 230, 244, 246-254, 262, 265, 267-270, 272, 274, 282, 283, 301-304, 317-319, 331
 Koppel, Valdemar, redaktør 136, 230, 278, 280, 285
 Kraemer, C., skibsreder 29, 35, 208
 Kraft, C. A., officer 30, 79, 80, 84, 87, 91-94, 97, 120-122, 131, 161, 338
 Krag, Otto, diplomat 42, 43
 Krarup, O. T., advokat 29
 Krieger, A., kabinetssekretær 48, 49, 53, 54, 80, 93, 94, 102-104, 120, 157, 175, 176, 186, 192, 194-197, 200, 204, 234, 237, 246, 264, 265, 270, 281, 288, 298, 300, 302, 303, 314, 330, 338, 339, 342, 354
 Kristensen, Marinus, journalist 217, 286
- Lagrenée, Maurice, fransk diplomat 251
 Lange, H. O., overbibliotekar 133
 Langkjær, H., organisationspolitiker 256, 260, 265, 273, 305, 306
 Larsen, Aksel, politiker 312
 Larsen, J. K., rektor 59
 Larsen, Karl, fagforeningspolitiker 292
 Larsen, Walther, fagforeningspolitiker 292
 Lassen, Marie, bladudgiver 48, 51, 70, 83, 122, 123, 125, 162, 208, 240, 244
 Liebe, C. C. V., politiker 77
 Liebe, Otto, advokat 14, 16, 21, 24-26, 28, 69, 77-88, 91, 93-95, 98, 103-105, 107, 112-114, 117, 119, 121, 125, 126, 139, 159, 174, 176, 191, 193-196, 199-204, 206-210, 218, 228, 237, 240, 245, 246, 248, 249, 252, 261-269, 271-276, 278, 281-293, 298-304, 307, 309, 311, 312, 316, 317, 326, 330, 331, 333, 337, 339-341, 345, 351, 352, 354, 355
 Lillelund, J. P., politiker 180
 Linvald, Axel, historiker 136
 Litvinoff, russisk politiker 131
 Lloyd George, D., engelsk politiker 252
 Louise, dronning 53
 Ludwigs, Chr., biskop 83
 Lund, politibetjent 325
 Lyngsie, M. C., fagforeningspolitiker 15, 219-221, 262, 267, 269, 292, 344
 Lütjohan, fagforeningspolitiker 296
 Lütken, Alfred, direktør 91, 94, 95
 Löcken, norsk embedsmand 44
- van der Maase, O. F. G. R., officer 36
 Mackeprang, M., historiker 33, 129, 139, 141

- Madsen, Carl F., fagforeningspolitiker 219-221, 255, 256, 261, 262, 267, 285, 291, 292, 294, 307
- Madsen, Henry, journalist 149
- Madsen-Mygdal, Johannes, direktør 125
- Madsen-Mygdal, Th., politiker 48, 125
- Magius, A. V. R., politiker 238
- Mandal Bertelsen, M. J., advokat 35, 63, 86
- Manthey-Wagner, Chr., advokat 29, 30, 35, 63, 70, 72, 86, 108, 172, 208
- Marie, prinsesse 158
- Marling, Charles, Sir, engelsk diplomat 40, 41; 44-47, 57, 63, 106, 118, 119, 128, 129, 184, 193, 249-251, 306, 335, 336
- Marott, E., politiker 58, 63, 72, 90, 91, 93-97, 108, 122, 133, 138, 143-147, 151-153, 155, 161-163, 165, 170, 176, 177, 194, 201, 208, 225, 240, 243, 247, 261, 262, 290, 330, 340
- Marstrand, Vilhelm, civilingeniør 84
- Martensen-Larsen, F. C., embedsmand 347
- Matzen, Helga, frue 42, 43
- Matzen, Henning, politiker 42
- Møllerup, E., politiembedsmand 314-326
- Meyer, A. C., politiker 63
- Moesgaard-Kjeldsen, C., politiker 58, 63, 138-141, 144, 146, 147, 151-153, 155, 161-163, 175, 176, 192, 194, 201, 227, 240, 330, 340
- Moltke, Kai, politiker 165
- Monberg, N. C., ingeniør 95, 200, 202, 203, 209, 266, 272
- Mowinkel, Joh. Ludv., norsk politiker 42-44, 46
- Munch, Elna, politiker 280, 284, 286
- Munch, P., politiker 14, 16, 26, 27, 31, 32, 38, 41, 52, 53, 61, 62, 87, 90, 136-138, 140, 142, 143, 157, 161, 162, 164, 167, 184-186, 191, 193, 196, 198, 227, 228, 231, 232, 275, 277, 278, 280, 314, 316, 318, 337, 343, 344
- Møller, Aage, grosserer 29, 36, 68, 86, 120, 127, 147, 165
- Møller, Axel, jurist 131, 171, 243, 311
- Møller, A. P., skibsreder 30, 36
- Møller, H. C. V., politiker 288
- Møller, H. L., politiker 34
- Møller, J. Christmas, politiker 29, 30, 72, 127, 129, 179
- Napoleon I, fransk kejser 13
- Napoleon III, fransk kejser 13
- Neergaard, Holger, civilingeniør 83, 84
- Neergaard, Niels, politiker 18, 20, 24, 26, 28, 50, 51, 63, 87, 99, 106, 128, 132, 133, 138, 147, 150-153, 155-159, 161, 162, 171, 175, 176, 180, 181, 185-187, 189, 191-201, 216, 239, 299, 331, 337, 340, 352
- Nicolaisen, V., redaktør 212
- Nielsen, Alfr., fagforeningspolitiker 295
- Nielsen, Carl, komponist 192
- Nielsen, I. P., politiker 292
- Nielsen, Louis, officer 248, 348
- Nielsen, Marie, lærerinde 212
- Nissen, Nis, politiker 111, 140
- Nygaard, Vilh., fagforeningspolitiker 267
- Nyholm, A. G., officer 247, 248
- Nyholm, J., søofficer 248
- Nymann, Olle, svensk politolog 337, 339
- Olsen, Frejlif, redaktør 136
- Oxholm, Waldemar, embedsmand 82, 91, 200, 202-204, 206, 209, 252, 269, 272, 339
- Palmstierna, Erik, svensk politiker 97, 118, 119, 290
- Paulsen, J. C., grosserer 36
- Paulsen, Peter, advokat 36
- Pedersen, Jørgen, politiker 50, 138, 151, 153, 180, 181, 183, 189, 298
- Pedersen, Kristjan, politiker 137, 167, 185, 196
- Pedersen, P. J., politiker 280, 307, 308
- Pedersen-Nyskov, N., politiker 274-277, 282, 335
- Peschcke Kæedt, A., grosserer 36, 77
- Petersen, Anton, fagforeningspolitiker 224
- Petersen, Charles, politiker 224
- Petersen, F. V., embedsmand 347
- Petersen, Jean, redaktør 323
- Petersen, Jørgen, fabrikant 28, 35, 70
- Petersen, Martin, fagforeningspolitiker 292, 296
- Peyron, svensk officer 61
- Pinstrup, P. P., politiker 48
- Piper, Emil, politiker 49, 81, 86, 114, 119, 130, 131, 155, 156, 171, 179-182, 195, 239, 245, 268, 269, 275, 279, 280, 282, 298, 299, 301, 302, 339, 349
- Plum, H., forretningsmand 288
- Porse, Niels, gårdejer 203, 206
- Poulsen, Svønn, journalist 71

- Povlsen, Th., politiker 137, 185, 196
 Prévost, Roger, fransk diplomat 29
 Prior, H. P., direktør 83, 307, 308
- Raben-Levetzau, Fr., greve, politiker 20
 Ramel, Frederik, svensk diplomat 44
 Ramsing, H. U., officer 120, 121, 172, 249, 250, 251, 348
 Rasmussen, N. P. Arboe, præst 83
 Rasmussen, Erik, politolog 17, 22, 23, 26, 213
 Rasmussen, Laust, politiker 145, 146, 219, 221, 267
 Rasmussen, N. H., gymnastikdirektør 29, 31
 Rasmussen, Vilhelm, politiker 19, 225
 Rassow, Chr., fagforeningspolitiker 296
 Ravn, Chr., advokat 36
 Reinhard, Kay, direktør 78, 208
 Reventlow, Edouard, diplomat 270
 Ricard, Olfert, præst 134
 du Richelieu, A. du Plessis, politiker 36, 49, 108
 Riis-Hansen, K., embedsmand 261, 265, 305, 307, 308, 314, 347
 Rode, Ove, politiker 19-22, 48, 73, 74, 78, 85, 102, 103, 111, 112, 130, 136-142, 157, 164, 167, 170, 178-187, 191-193, 196, 197, 198, 200, 206, 215, 221, 226, 228, 229, 230, 232, 250, 260, 264, 268, 270, 272-279, 282, 298-303, 305, 338, 341, 343, 347, 352
 Rosenstand, F. V. F., kabinetssekretær 54
 Ross, Alf, jurist 13
 Rothe, Thyge, grosserer 248
 Rothe, William, hofmarskal 54, 330, 338
 Rottbøll, Chr., politiker 52
 Rovsing, Th., læge 16, 21, 108, 117, 161-165, 174-176, 188, 189, 194, 199, 201-203, 209, 231, 232, 245, 248, 249, 265, 266, 269, 271, 272, 331-333
 Rønning, Ejnar, officer 36, 63, 64
- Schack, O. D., embedsmand 249, 250
 Scavenius, Erik, politiker 14, 28, 33, 34, 40-43, 49, 62, 63, 65, 78, 86, 87, 102, 103, 137, 138, 140-142, 157, 158, 161, 167, 185, 189, 191, 196-198, 232, 307, 334, 341, 343, 347
 Scavenius, Harald, diplomat 48, 78, 80, 83, 124, 200, 201, 252
 Scavenius, O. C., diplomat 41, 42, 251, 307, 308, 347
- Schlebaum Larsen, H., økonom 22, 213, 214, 218, 260, 306
 Schovelin, Jul., politiker 67, 179
 Schram, C. V., politiassistent 322, 326
 Schröder, F. C. G., embedsmand 176, 201, 264, 265, 270, 272, 286, 307, 314, 347
 Schröder, Johs. E., filantrop 29
 Schröder, Ludvig, højskoleforstander 29
 Sikeland, amerikansk diplomat 29
 Simonsen, Jesper, politiker 280, 284-286
 Sindballe, K., jurist 14, 163, 209, 252, 272, 275, 276, 278, 283, 301-303
 Skade, J. M. C. R., officer 28, 36, 37, 68, 69, 77, 90, 91, 94, 208, 329, 348
 Skovmand, Roar, historiker 336, 337
 Slepsager, N. M., politiker 147, 153, 274, 282, 310
 Slengerik, Carl, politiker 89, 185, 186, 197, 227, 268, 269, 275, 276, 298, 314
 Slott-Møller, Agnes, maler 29, 45
 Slott-Møller, Harald, maler 29, 45
 Sonne, Chr., politiker 64, 68, 176, 201, 203, 245, 307, 308, 333
 Staafl, Karl, svensk politiker 337
 Stauning, Th., politiker 21, 22, 24, 31, 137, 145, 167, 185, 196, 197, 204, 212, 213, 215, 217, 219-222, 225, 226, 256-259, 262, 263, 266-268, 275, 276, 278-281, 284-286, 289, 290, 292, 298-303, 305, 307-309, 313, 316, 320, 327, 344-346, 354, 355
 Steffensen, Aage, politiembedsmand 29
 Steincke, K. K., politiker 292
 von Stemann, P. Chr., embedsmand 117, 249, 250, 252, 253, 347
 Stilling, A., politiker 225
 Storgaard, Jens, redaktør 222
 Suenson, M. N., skibsreder 91, 200, 202, 203, 209, 271, 272
 Sundbo, J. P., politiker 225
 Svendsen, Emanuel, fagforeningspolitiker 219, 221, 233, 285, 292, 295, 296, 297
 Svendsen, Søren, politiker 180
 Svensson, A., redaktør 72, 109, 128, 130, 133, 147, 165, 172, 208
 von Sydow, Oscar, svensk politiker 41, 42, 44-46, 63, 93, 97, 106, 118, 119, 129, 169, 250, 335, 336
 Sylow, N. F. H., officer 31
 Sørensen, H. P., redaktør 217, 218, 219, 323
 Sørensen, Sophus, præst 83
- Tabor, Peder, journalist 219, 346
 Tage-Jensen, S., politiembedsmand 315

- Tesdorph, Adolf, godsejer 206
 Thalbitzer, Carl, redaktør 163, 176
 Thies, A., tegner 167
 Thomsen, P., bankdirektør 102, 108
 Thyra, prinsesse 43, 44, 338
 Thøgersen, Thøger, politiker 212
 Topsøe, Flemming, officer 248
 Trier, Herman, politiker 16, 26, 227, 282, 283, 298, 299

 Ulrich, Hjalmar, officer 36, 69, 104, 348
 Ulrich, Johannes, politiker 155, 179, 186
 Ulrich, Niels, officer 247, 347
 Ussing, Carl, jurist 14, 52, 56, 67, 189, 264

 Valdemar, prins 58, 158, 160, 161, 204, 237, 338
 Vanggaard, Jens, politiker 25, 27-29, 34, 35, 39, 45, 47, 48-51, 54, 56, 62-64, 66, 68, 69, 77, 79, 87, 90, 91, 93-97, 105-107, 112, 116, 119, 124-127, 130-132, 139, 144, 147-153, 157, 161-168, 174, 204, 208, 240, 271, 308, 309, 329, 334, 349, 350
 Vedel, H., embedsmand 253, 265, 286, 307, 347
 Verrier, Paul, fransk professor, 129
 Videbæk, Jens, sekretær 28, 36, 208, 310
 Vigen, Anders, journalist 71
 Vinding Kruse, Fr., jurist 243

 von Waldhausen, J. W., tysk diplomat 336
 Warming, Jens, økonom 133, 281, 285
 Wedel Jarlsberg, norsk diplomat 43, 252

 Wedel-Neergaard, J., baron, godsejer 202, 203, 206
 Wedell Wedellsborg, Karl, baron, officer 321
 Weimann, W., politiker 265
 Welding, Gerda, politiker 310
 Wendt, Frantz, historiker 22
 Westergaard, Jens, politiker 27
 Wiinblad, E., politiker 221
 Willemoës, Carl d'Obry, redaktør 71, 160, 161
 Windfeld-Hansen, J. A., fabrikant 84
 With, Erik, officer 25, 27-32, 36-39, 61-64, 68, 69, 77-85, 87, 91-96, 98-100, 104-108, 112-117, 119-122, 124, 125, 129, 131, 147, 160, 165, 175, 199, 200-204, 208, 210, 218, 231, 248, 308, 309, 329-331, 338, 341, 348, 353
 With-Seidelin, C., søofficer 162
 Witzansky, Harald, redaktør 70, 162
 Wolff, Ellis, officer 248
 Wulff, Marius, redaktør 323

 Zahle, Herluf, diplomat 49, 192
 Zahle, Th., politiker 14-17, 19, 23, 24, 27, 48, 52, 54-60, 62, 64, 65, 67, 74, 78, 86, 87, 92, 95, 101, 102, 105, 109, 110, 114, 119, 124, 136, 137, 138, 142, 157, 166, 167, 175, 177, 182, 185-186, 188, 189, 190-200, 203, 206-208, 215, 216, 218, 226, 227, 228, 235, 236, 242, 252, 256, 264, 265, 268, 270, 275, 276, 277, 282, 298, 304, 308, 310, 311, 315, 316, 331, 332, 337, 338, 341-344, 355

 Aage, prins 160, 338

Skrifter udgivet af:

JYSK SELSKAB FOR HISTORIE

1. *Hans H. Fussing*: Bybefolkningen 1600–1660. 125 sider. Udsolgt.
2. *Viggo Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. I. 1957. 287 sider. Udsolgt.
3. *Erik Rasmussen*: Statslånskrisen 1919. 1952. 2. opl. 1970. 125 sider. Kr. 28,75 (23,00).
4. *P. G. Lindhardt og Jørgen Swane*: To højkirke mænd. Brevveksling mellem biskopperne H. Stein og J. Swane. 1958. 604 sider. Udsolgt.
5. *Aksel Lassen*: Skæbneåret 1659. Hungersnød og pest over Sydvestdanmark. 1958. 169 sider og 18 plancher. Udsolgt.
6. *Troels Fink*: Spillet om dansk neutralitet 1905–1909. L. C. F. Lütken og dansk udenrigs- og forsvarspolitik. 1959. 2. opl. 1970. 343 sider og 4 plancher. Udsolgt.
7. *Kristian Hvidt*: Venstre og forsvarssagen 1860–1901. 1960. 2. opl. 1971. 220 sider, illustreret. Kr. 46,00 (41,40).
8. *Vagn Dybdahl og Birgit Nüchel Thomsen* (udg.): M. P. Bruuns dagbog 1856–74. 1961. XXXXI + 312 sider, illustreret. Kr. 19,90 (14,70).
9. *Troels Fink*: Ustabil balance. Dansk udenrigs- og forsvarspolitik 1894–1905. 1961. 2. opl. 1969. 254 sider, illustreret. Udsolgt.
10. *V. Sjøqvist*: Peter Vedel. Udenrigsministeriets direktør. II. 1962. 388 sider, illustreret. Udsolgt.
11. *Gunnar Sandfeld*: Thalia i provinsen. Dansk provinsteater 1870–1920 med særligt henblik på Jylland. 1962. 401 sider, illustreret. Udsolgt.
12. *Aa. Rasch*: Niels Ryberg 1725–1804. Fra bondedreng til handelsfyrste. 1964. 432 sider, illustreret. Kr. 32,70 (25,30).
13. *Aksel Lassen*: Fald og fremgang. Træk af befolkningsudviklingen i Danmark 1645–1960. 565 sider. Udsolgt.
14. For jysk og for dansk historie. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur 1866–1966. 1966. 147 sider, illustreret. Kr. 20,75 (16,10).
15. *Ib Gejl* (udg.): J. C. H. Fischers politiske dagbøger 1852–56, 1872–75. 1966. XVI + 284 sider. Kr. 34,50 (26,70).
16. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. I. Marine- og høftjeneste 1877–1914. 1966. 384 sider, illustreret. Udsolgt.
17. *Tage Kaarsted* (udg.): Admiral Henri Konows erindringer. II. Guvernør – minister – flådechef: 1914–27. 1967. 372 sider, illustreret. Kr. 39,10 (33,15).
18. *Aksel Lassen*: Vælgere på vandring. Nordiske valg 1947–66. 1967. 210 sider. Kr. 39,10 (32,20).
19. *Ib Gejl* (udg.): For venner som kan tale og tie. Folketingsmand Anders Tanges breve til købmand Rasmus Winckler 1873–83. 1968. XVI + 235 sider. Kr. 41,40 (34,50).
20. *F. H. Kjølens*: Rokokogreven Pierre d'Esneval og Christian VI's etiopiske projekt. 1968. 170 sider, illustreret. Kr. 34,50 (30,40).
21. *Hans Chr. Johansen*: Dansk økonomisk politik i årene efter 1784. Bd. I: Reformer 1784–88. 1968. 379 sider. Kr. 46,00 (41,40).
22. *Aage Rasch*: Staten og kunstnerne. Bevillinger og meninger under enevælde og folkestyre. 1968. 219 sider, illustreret. Kr. 41,40 (34,50).
23. *Tage Kaarsted*: Påskekrisen 1920. 1968. 426 sider, illustreret. Udsolgt. 2. opl. 1969, hæftet. Udsolgt. 3. opl. 1973, hæftet. Kr. 48,30 (42,20).
24. *Vald. Andersen*: Den jyske hedekolonisation. 1970. 246 sider, illustreret. Udsolgt.
25. *Ole Degn* (udg.): Livet i Ribe 1560–1700 i samtidiges optegnelser. 1971. 253 sider, illustreret. Udsolgt.
26. *Leo Tandrup* (udg.): Svensk agent ved Sundet. Toldkommissær og agent i Helsingør Anders Svenssons depecher til Gustav II Adolf og Axel Oxenstierna 1621–1626. 1971. 694 sider, illustreret. Kr. 85,50 (69,00).
27. *Kristian Hvidt*: Flugten til Amerika eller drivkraften i masseudvandringen fra Danmark 1868–1914. 1972. 557 sider, illustreret. Udsolgt.

28. *Jens Engberg*: Dansk finanshistorie i 1640'erne. 1972. 356 sider. Kr. 48,30 (41,40).
29. *Tage Kaarsted* (udg.): Indenrigsminister Ove Rodes dagbøger 1914–1918. 1972. 229 sider, illustreret. Kr. 52,50 (43,35).

Endvidere har selskabet bl. a. udgivet:

- Sophie Brahes regnskabsbog 1627–40. Ved *Henning Paulsen*. 1955, 256 sider. Kr. 12,90 (9,20).
- Troels Fink*: Fem foredrag om dansk udenrigspolitik efter 1864. 1958. 2. opl. 1967. 81 sider. Kr. 12,65.
- Tage Kaarsted*: Hvad skal det nytte? De radikale og forsvaret 1894–1914. 1958. 3. opl. 1969. 102 sider. Kr. 18,40 (14,20).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Hannibal Sehested II. 1970. 604 sider. Kr. 80,50 (62,10).
- Vagn Dybdahl*: Historisk kommentar til nationaløkonomi. 1971. 173 sider. Udsolgt. 2. udg. 1972. 175 sider. Kr. 26,05 (20,70).
- C. O. Bøggild-Andersen*: Statsomvæltningen 1660. 1936. 2. opl. 1971. 464 sider. Kr. 96,25 (70,15).
- Hansestæderne og Norden. 1957. 2. opl. 1972. 195 sider. Kr. 36,40 (27,20).

Priserne i parenteser er særpriser for selskabets medlemmer.